

УДК 821.512.122.0

ББК 83.3 (5 Қаз)

С 94

Қазақстан Республикасы
Мәдениет және спорт министрлігі
Тілдерді дамыту және қоғамдық-саяси жұмыс комитетінің
тапсырысы бойынша
«Қазақстан Республикасында тілдерді дамыту мен қолданудың
2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы»
аясында шығарылды

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты

Жауапты шығарушы: филология ғылымдарының докторы О.Жұбаева

Сыздықова Рәбиға

С94 Қазақ әдеби тілінің тарихы (XV-XIX ғасырлар): *Көптомдық шығармалар жинағы /Рәбиға Сыздықова /* – Алматы: «Ел-шежіре», 2014.

ISBN 978-601-7317-88-1

Т. 3: – 352 бет.

ISBN 978-601-7317-91-1

Оқулықта қазақ әдеби тілінің XV-XIX ғасырлардағы тарихы белгілі бір бағдарламамен жүйелі түрде баяндалады. Қазақтың әдеби тілін танытатын үлгілер мен олардың тілдік-көркемдік белгілері сипатталады. Санғасырлық тарихы бар, миллиондаған адамдарға қызмет етіп отырған, мемлекеттік тіл статусына ие болған қазақ тілі сияқты ірі тілдің бірнеше ғасырлық тарихын тану үшін бұл кітап – тек студенттер қауымы ғана емес, өз ана тілін қадірлейтін әр адам үшін пайдалы еңбек.

УДК 821.512.122.0

ББК 83.3 (5 Қаз)

ISBN 978-601-7317-91-1 (Т.3)

ISBN 978-601-7317-88-1

© Сыздықова Р., 2014

© «Ел-шежіре» ҚҚ., 2014

АВТОРДАН

Қазақ қауымының ру-тайпалық кезеңдерінен бастап, оның халық болып құралған дәуіріндегі және ұлттық дамуы тұсындағы тілінің жалпы тарихын зерттеу де, оның әдеби түрінің даму барысын танып-білу де соңғы 40-50 жылдың ішінде ғана қолға алына бастады. Бұл салада ғылыми негізде жазылып, жүйелі түрде баяндалған тұтас курстар кейінгі 10-15 жылда пайда бола бастағанымен, бұған дейін де қазақ тілі тарихының жеке проблемалары, белгілі бір кезең-дәуірлердегі күй-қалпы, Абай, Ыбырай сияқты қалам иелерінің әдеби тілді дамытудағы қызметі мен орны тәрізді мәселелер ғылыми ізденістердің, нақты талдаулардың объектісі болып келді. Әсіресе қазақ тілінің соңғы екі-үш ғасыр барысындағы күй-қалпы (статикасы) мен даму барысын (динамикасын) танып-білуде Н.Сауранбаев, І.Кенесбаев, С.Аманжолов, Қ.Жұмалиев, А.Ысқақов, М.Балақаев, Т.Қордабаев, Р.Сыздықова, Ә.Құрышжанов, Қ.Өмірәлиев, Ш.Ш.Сарыбаев, С.Исаев, Е.Жанпейісов, М.Томанов, С.Хасанова, Ғ.Қалиев, Е.Жұбанов, Б.Әбілқасымовтардың еңбектері елеулі үлес қосып отыр.

Ана тілінің тарихын білу әркімге де қажет. Әсіресе «Қазақ әдеби тілі тарихы» атты курс өтілетін университеттер мен педагогикалық институттардың мұғалімдері мен студенттері қазақтың жалпыхалықтық тілінің және әдеби тілінің даму тарихын баяндайтын жұмыстарға өте-мөте зәру.

Санғасырлық тарихы бар, миллиондаған адамға қызмет етіп отырған, мемлекеттік тіл статусына ие болған қазақ тілі сияқты ірі тілдің тұтас тарихын таныту үшін, оның белгілі бір кезеңдердегі күй-қалпын сипаттау, жеке ескерткіштердің тілін талдау, функционалдық стильдерінің пайда болып, әрі

қарай қалыптасуын зерттеу, жеке қаламгерлердің үлесі мен рөлін көрсету сияқты жұмыстардан бастап, әдеби тілдің өзінің статусын айқындау, даму кезеңдерін дәуірлерге бөлу, әр кезеңдегі даму принциптері мен бағыттарын дұрыс табу тәрізді қыруар мәселелерді шешіп алу керек болады. Осы мақсатпен бірсыпыра жұмыстар жүргізіліп келеді. Солардың бірі ретінде осы еңбек толықтырылып, ұсынылып отыр. Мұнда қазақ әдеби тілінің XV-XIX ғасырлардағы тарихы белгілі бір бағдарламамен жүйелі түрде баяндалады.

Ең алдымен, XV-XIX ғасырлардағы қазақ әдеби тілін танытатын үлгілер мен олардың тілдік-көркемдік белгілері сипатталады. Қ.Өмірәлиевтің «XV-XIX ғасырлардағы қазақ поэзиясының тілі» атты арнайы зерттеуінде ілгергі ғасырлардағы қазақ көркемсөзінің тілі поэтика тұрғысынан талданған болатын, бұл кітапта қазақ поэзиясы жанрларының тууы тарихи дамуы жағынан сөз болды. Ал осы ғасырлардың барысындағы қазақ поэзиясы үлгілерінің таза әдеби тіл тарихы курсының материалы ретінде талданып, баяндалуы осы оқулықта тұңғыш рет ұсынылып отыр.

Қазақ әдеби тілінің даму жолы қазақтың көркем әдебиеті тарихымен ұштасып жатқандығы, оның көптеген мәселелері қазақ поэзиясы тарихын танып-білумен шешілетіндігі мәлім. Сондықтан біз бұл жұмысымызда қазақ әдебиетшілерінің еңбектерін бірден-бір тірек еттік. Бұл ретте М.Әуезов, Ә.Марғұлан, Қ.Жұмалиев, Ы.Дүйсембаев, Қ.Мұхаметханов, М.Мағауин, М.Жолдасбеков, Х.Сүйінішәлиев, Ә.Дербісалин, Қ.Сыдиықов т.б. сияқты ғалымдардың талдаулары мен тұжырымдарына сүйендік. Сондай-ақ жоғарыда аталған тіл мамандарының да пікірлері мен нақты зерттеулері осы кітаптың жазылуына, ондағы көптеген жайттардың толығырақ баяндалып, дәлірек сипатталуына зор көмегін тигізді. Ал Абайдың қазақ әдеби тілінің даму барысындағы орны мен қызметін танытуда үстіміздегі ғасырдың ең басында жазылған Әлихан Бөкейхановтың мақаласынан бастап, Сұлтанмахмұт Торайғыровтың, Ахмет Байтұрсыновтың (екеуі де 1913 жылы жазылып жарияланған) көлемді мақалалары және ұлы

ақынның дүние салғанына 30 жыл толуын атаған 1934 жылы арнайы жазылып, жарияланған Мұхтар Әуезовтің, Құдайберген Жұбановтың, Ілияс Жансүгіровтің, Зейін Шашкиннің, Есмағамбет Ысмайыловтың, Темірғали Нұртазиннің аса құнды ғылыми еңбектері (мақалалары) бізге үлкен негіз болды, пікір тізгінін ұстатты. Ал осы кітаптың теориялық сәттері мен методикалық тәсілдерінде отандық тіл білімінің, оның ішінде орыс лингвистикасының қағидалары негізге алынды.

Бұл жұмыс – біздің бірнеше жыл бойындағы ізденістеріміздің жемісі. Осы еңбектің басты-басты нәтижелері өзге авторлармен (М.Балақаев, Е.Жанпейісов) бірлесіп жазған «Қазақ әдеби тілінің тарихы» атты кітапта (1968 жылы шыққан) және журналдар мен жинақтарда әр кез жарияланып келген ғылыми мақалаларымызда жұртшылық талқысына ұсынылған болатын. Нәтижесінде 1984 жылы «XVIII-XIX ғғ. қазақ әдеби тілінің тарихы» деген атпен жоғары оқу орындарының филология факультеттеріне арналған оқулық ретінде жеке кітап жарық көрді. Бұл басылым – осы кітаптың едәуір толықтырылған, XV-XIX ғасырлардағы қазақ әдеби тілінің тарихы кеңірек баяндалған нұсқасы.

Жұмыста талданған, мысалға келтірілген материалдар XIX ғасырдың екінші жартысы мен Қазан революциясына дейін қазақ тілінде жарық көрген кітаптар мен хрестоматиялардан, XIX ғасырдағы қазақ баспасөзі мен лексикографиясынан (сөздіктерінен) және кеңес дәуірінде шыққан кітаптар мен жинақтардан алынды. Араб жазуымен келген мәтіндер қазіргі қазақ графикасына көшіріліп берілді, олар мүмкіндігінше араб әрпімен берілген тұлғасына жуықтатылып жазылды. XIX ғасырда кейбір қазақ жазбалары үшін қолданылған орыс графикасының айрықша таңбаларын сол күйінде көрсету мүмкіндігі болмады.

Кітап, бір жағынан, жоғары оқу орындарының филология факультеттерінің пайдалануына арналғандықтан, «Қазақ әдеби тілі тарихының» бағдарламасына сәйкестендіріле жазылды.

Автор бұл еңбекте қазақ тілінің бес ғасырлық тарихының барлық қыр-сыры түгел ашылып, толық зерттелді деген ой-

дан аулақ. Бірқатар тақырыптар әлі де толықтыра түсуді, талдай түсуді талап етеді. Кейбір жеке тақырыптардың әлі де жан-жақты зерттелмей келе жатқандығы, лингвистикалық нұсқалардың (көздердің) біразының күні бүгінге дейін қазақ зерттеушісінің қаламына ілікпей отырғандығы және едәуір жайттарға қатысты пікір таласышың орын алуы – осылардың баршасы ана тіліміздің өткен кезеңдердегі жай-күйін дәл, толық түрде сипаттауға мүмкіндік бере бермейтіндігін де мойындаймыз. Сондықтан қазақ әдеби тілі тарихының курсы әлде де жақсартыла беру ниетімен пікір айтатын ғалымдар мен оқытушыларға және басқа да оқырмандарға автор алдын ала алғысын білдіреді.

КІРІСПЕ ТАРАУ

§ 1. Әдеби тіл туралы ұғым. Қазақ әдеби тілі жайындағы пікірлер

Әдеби тілдің тарихын баяндамас бұрын, «әдеби тіл» деген категорияның өзі туралы түсінікті анықтап алу қажет. Өйткені «әдеби тіл» дегеннің мазмұны, сипаты жөнінде тек қазақ тіл білімінде емес, жалпы тіл білімінде анық, айқын, үзілді-кесілді айтылған тұрақты пікір жоқ¹.

Бірқатар ғалымдар әдеби тіл дегеніміз – жалпыхалықтық тілдің өңделіп, қырланған түрі деп таныса, енді бірсыпырасы жалпы хатқа түскен дүниелердің тілі әдеби деп табады. Сондықтан орыс әдеби тілінің тарихын сөз еткен бірқатар мамандар жазусыз әдеби тілдің болуы мүмкін емес деп санайды. «Әдеби тіл дегеніміз – жалпыхалықтық тілдің хатқа түскен, белгілі бір дәрежеде өңделген ерекше түрі»². «Әдеби тілдің тарихы – жазба ескерткіштердің тарихы»³. «Әдетте, жазусыз әдеби тіл болуы мүмкін емес»⁴. «Жазу – әдеби тілдің ең маңызды және қайткенде де болуға тиісті белгісі»⁵. «Тіл білімі тарапынан алғанда, «әдеби тіл» деп тек көркем әдебиет емес, ғылыми зерттеулердің, саяси трактаттардың, газет-журналдардың тілін де, қысқасы, жазба тілді атаймыз»⁶.

Міне, осы пікірлес ғалымдар белгілі бір тілді әдеби деп тану үшін жазудың болуы шарт дегенді, яғни хатқа түскен нұсқалары жоқ немесе олар өте аз жерде әдеби тіл де жоқ дегенді кесіп айтады. Бұл таным (концепция) көбінесе жазуы ертеден келе жатқан кейбір Еуропа халықтары тілдерін, славян тілдерін, оның ішінде орыс тілін, көне жазулы үнді, қытай, жапон тілдерін зерттеушілер тарапынан қолдау табады. Ол қисынды да. Көне, ескі жазулары болған халықтардың

¹ Виноградов В.В. Проблемы литературных языков и закономерностей их образования и развития. - М., 1967. - С.98.

² Будагов Р.А. Проблемы изучения романских литературных языков. - М., 1961. - С.24.

³ Левин В.Л. История русского литературного языка. - М., 1957. - С.213.

⁴ Горшков А.И. История русского литературного языка. - М., 1965.

⁵ Филін Ф. П. О свойствах и границах литературного языка // Вопросы языкознания. - 1975. - № 6. - С. 12.

⁶ Чикобава А.С. Введение в языкознание. - Ч.І. - М., 1953. - С.116.

тілдері, олардың тарихын зерттеуге қажет объектілердің (жазба ескерткіштердің) сипаты, сөз жоқ, жоғарғы пікірлерді айтқызуға мүмкіндік береді. Осының нәтижесінде «әдеби тіл» деген термин «жазба тіл» дегеннің баламасы ретінде ұсынылады.

Ал осы таным дүниежүзіндегі тілдердің барлығына келгенде, бірден-бір дұрыс анықтама бола ала ма? Әлде әр халықтың мәдени-рухани дүниесі тарихының ерекшеліктеріне орай және тілінің әр дәуірдегі даму барысына сәйкес сол тілдің әдеби түрін танытатын өзге де белгілердің болуы мүмкін бе?

Зерттеушілердің көпшілігі «әдеби тіл» ұғымы тарихи жағынан құбылмалы деп таниды. Демек, ол жөніндегі бір ғана таным-анықтама барлық тілдердің әдеби түрінің даму барысындағы күллі дәуіріне бірдей сай келуі – шарт емес. Сондықтан кейбір халықтардың жазу дәстүрі тумаған немесе өрбімеген, я болмаса бір кездерде жазуы болып, кейін әртүрлі себептерден дамымай қалған дәуірлерінде де әдеби тілі болуы мүмкін деген пікірлер де орын алып жүр⁷.

Қазақ тіл білімінде де «әдеби тіл» деген ұғымға тиянақты бір анықтама берілмей келеді. Жалпы күні бүгінге дейін «қазақ әдеби тілі», «қазақ жазба әдеби тілі», «қазақ ауыз әдебиеті тілі», «қазақтың жалпыхалықтық тілі» деген категориялар бір-бірінен ажыратылып, әрқайсысы нақты анықтамаға ие болған жоқ. Өйткені қазақ тілінің бізге мәлім тарихының өн бойындағы сыры, ерекшеліктері, жұмсалы өрісі толық зерттеліп біткен жоқ. Соңғы жылдарда қазақтың жалпыхалықтық тілі мен әдеби тілі тарихына қатысты жеке мәселелерді қарастыру едәуір қолға алынғанымен⁸, әрине, бұл ізденістер проблеманы түбегейлі шешіп тастауға әлі де жеткіліксіз екендігі аян.

⁷ Бұл жөнінде *В.В.Виноградовтың* аталған еңбегінің 98-116-беттерін қараңыз.

⁸ «Қазақ тілі тарихы мен диалектологиясы мәселелері» атты жинақтың 1-(1958), 2-(1960), 3-(1960), 4-(1962), 5-(1963) кітаптарындағы Н.Сауранбаев, Ә.Құрышжанов, Ш.Сарыбаев, Р.Сыздықова, Ғ.Айдаров, Н.Қарашева, Е.Жұбанов, М.Томанов, Е.Жанпейісовтердің мақалаларын және Е.Жанпейісовтің «Қазақ прозасының тілі» (1968), Б.Әбілқасымовтың «Алғашқы қазақ газеттерінің тілі» (1971), «XIII-XIX ғ. қазақ әдеби тілінің жазба нұсқалары» (1988), Р.Сыздықованың «Абай шығармаларының тілі» (1968), «XVIII-XIX ғ. қазақ әдеби тілінің тарихы», «Язык «Жами ат-тауарих» Жалаири» (1989), С.Хасанованың «Ыбырай Алтынсарин шығармаларының тілі» (1972), С.Исаевтың «Қазақ әдеби тілінің совет дәуірінде дамуы» (1973), «Қазақ әдеби тілінің тарихы», (1989), Қ.Өмірәлиевтің «XV-XIX ғ. қазақ поэзиясының тілі» (1976) деген кітаптары мен «Қазақ әдеби тілінің қалыптасу тарихы мен даму жолдары» (1981) атты жинақты қараңыз.

Бізде де әдеби тіл статусын жазумен ғана байланыстыру идеясы жоқ емес. М.Балақаев: «Әдеби тіл – жазба тіл. Жазба әдебиет арқылы тіл байлықтары, оның құрылысы сымбатты қалыпқа түсіп, екшеледі. Жазуы болмаған халықтың тілі әдеби тіл **дәрежесіне көтеріле алмайды**»⁹, – деп жазады. Дәл осындай тұжырымды Ғ.Мұсабаев та айтады: «Әдеби тіл ең әуелі-ақ жазуға сүйенеді. Жазу стилінсіз әдеби тіл болмақ емес»,¹⁰ – дейді. Енді бірқатар зерттеушілер қазақтың әдеби тілін ХІХ ғасырдың екінші жартысынан басталады деп, мұны ұлы ағартушы-демократтар – Абай мен Ыбырайдың есімдерімен байланыстырады.¹¹ Әсіресе бұл қағида Абай мен Ыбырай сияқты қаламгерлердің шығармашылығы мен қызметін сөз еткен тұстарда баса айтылып келді. Тіпті қазақ әдеби тілі Қазан революциясынан кейін ғана пайда болып, дамып отыр деген пікірлер де жоқ емес¹².

Бұл көзқарастар қазақ әдеби тілін тануда үзілді-кесілді орныққан бірден-бір айқын пікірге келтірмей отырғаны белгілі.

Халықтың әдеби тілінің қалыптасып, дамуы сол халықтың әлеуметтік тарихымен тығыз байланысты. Қауымның ру-тайпалық дәуірін былай қойғанда, бірнеше саяси-территориялық бөлікке бөлініп, бытырап келген феодалдық дәуіріндегі әдеби тілі мен ұлт болып құралған кезеңіндегі әдеби тілі бірдей болмақ емес. Әсіресе айырмашылық тілдің әлеуметтік қызметі мен стильдік тармақталуы жағынан көзге түседі. Сондықтан осы күнгі ұлт болып қалыптасқан халықтардың тілдерін **ұлттық дәуірге дейінгі және ұлттық әдеби тілі** деп бөліп зерттеу дұрыс деп танылып жүр. Қазақ тілі де дамудың осы ортақ белгісінен қалыс қалмайды.

Қазақ әдеби тілін де біз **қазақ халқының ұлт болып қалыптаса бастағанға дейінгі түрі және ұлттық түрі** деп бөліп қараймыз. Бұл екі кезеңнің аралық тұсы – өткен ғасырдың екінші жартысы, яғни қазақтың ұлттық әдеби тілі ХІХ ғасырдың ІІ жартысынан бастап қалыптасты деген тұжырымға келеміз.

⁹ Балақаев М. Қазақ тілі мәдениетінің мәселелері. – Алматы. 1965. - 10-б.

¹⁰ Кеңесбаев І., Мұсабаев Ғ. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы, 1975. - 160-б.

¹¹ Аманжолов С. Қазақтың әдеби тілі. – Алматы, 1949. - 9-10-б.

¹² Қордабаев Т. Әдеби тілімізді қай кезеңнен бастаймыз? // Қазақстан мұғалімі. - 1978, 1 декабрь.

Әдеби тіл дегеннің ең басты белгісі – оның өңделген, сұрыпталған, нормаланған тіл болуы, бұл – бір. Қызметі жағынан сол халықтың өмірінде ұйымдастырушы, қоғам мүшелерінің басын қосушы сипаты, яғни жалпыға ортақтық қасиеті болуға тиіс, бірақ әдеби тілдердің бір кезеңдердегі жазба түрлерінде әрдайым соңғы белгінің болуы – шарт емес. Әр нәрсенің, әр құбылыстың заты (мән-мәнісі, табиғаты) салыстыру арқылы, өзге құбылыстардың қарама-қарсысына қою арқылы таныла түседі. Әдеби тілді тану үшін оның қарама-қарсысына қойылатын басты құбылыс – ауызекі сөйлеу тілі¹³. Бұл – үшінші шарт. Әдеби тіл қолданылу тәжірибесінде қоғам сынынан өткен, нормаларын қоғам санасы дұрыс деп қабылдаған және ол нормалар барша үлгілерге ортақ болуы шарт. Бұл – әдеби тілдің төртінші сипаты. Осы сипат-белгілерді нысанаға алып қарасак, қазақтың тіл қолдану тәжірибесінде «әдеби» деген атрибут – сапаны ұлттық дәуірге дейін де беруге болатын уәждер бар.

Біркатар мамандар, жоғарыда айттық, әдеби тіл категориясын жазу-сызумен тікелей байланыстырғандықтан, қазақтың ауыз әдебиеті тілін былай қойғанда, Абай, Ыбырайларға дейінгі неше сан ақын-жыраулар тілін де әдеби емес деп табады¹⁴.

Әдеби тіл жайын арнайы сөз еткен М.Әуезов: «Қазақтың әдеби тілін Абайдан басталады дейтін тілшілерге дау айтамыз. Абайдың алдындағы қазақ халқының көп ғасырдан келе жатқан мол эпостарындағы, ұзынды-қысқалы салттық, тарихтық жырларындағы, шебер, көркем өлең үлгілеріндегі тілдерді ұмытуға бола ма? Бұхар, Махамбеттерде қазақ әдеби тілінің үлгі-өрнектері жоқ деуге бола ма?» – дейді¹⁵. Осыған үндес пікірді І.Кеңесбаев та айтты: «Абайға дейін де қазақ әдеби тілінің ұрығы себілген болатын... Олар жаңа туа бастаған жазба әдебиеттің кейбір уәкілдерінің (Махамбет Өтемісов, Ы.Алтынсарин сияқты) шығармаларынан табылады»¹⁶ – деп

¹³ Щерба Л. В. Избранные работы по русскому языку. - М., 1957. - С. 115.

¹⁴ Аманжолов С. Вопросы истории и диалектологии казахского языка. - Алма-Ата, 1959. - С. 186; Балақаев М. Қазақ тілі мәдениетінің мәселелері. - Алматы, 1965. - 10-б.

¹⁵ Әуезов М. Қазақтың әдеби тілі туралы //Әдебиет және искусство. - 1951. - № 4. - 60-61-б.

¹⁶ Кеңесбаев С. Абай – основоположник казахского литературного языка //Советский Казахстан. - 1955. - № 9. - С.125.

жазды. Абайдың алдында өткен Шортанбай, Базар, Бұхар жыраулар жазба әдебиет өкілдері, Абайдың ірі ақын болуына себепкер – осы бай әдебиет дегенді С.Мұқанов та айтты¹⁷. Қазақ тілі тарихына назар аударған ғалым – Н.Сауранбаев қазақтың толық мағынасындағы әдеби тілі Совет заманында ғана қалыптасты дегенді айта отырып (сірә, ғалым бұл жерде әбден кемелденген, әлеуметтік қызмет өрісі кеңейген, стильдік тармақтарға бөлінген, ауызша да, жазбаша да түрлері дамыған ұлттық әдеби тілді көздей айтқан болар), оның революциядан бұрын жасалған бірнеше заттық, ұлттық негізі болды дейді. Олар: «1) XVIII ғасырдың II жартысынан бастап, XIX ғасырдың аяғы, XX ғасырдың басында іргесі қалана бастаған жазба әдебиет дәстүрі, 2) көп ғасырлар бұрын шығып қалыптасып, қазақ халқымен бірге келе жатқан ауыз әдебиетінің дәстүрі, 3) қазақ руларының сөйлеу тілі»¹⁸. Демек, бұл зерттеуші қазақтың жазба әдеби тілінің басын XVIII ғасырдың II жартысынан алады. «XVIII-XIX ғасырларда және XX ғасырдың басындағы қазақтың жазба әдебиеті деп отырғанымыз: 1) ауыз әдебиетінің арнасынан шығып, жазба әдебиеттің дәстүріне түсе бастаған, сол замандағы қоғамдық өмір туралы сюжетті бірнеше әдеби шығармалар қалдырған Бұхар, Дулат, Нысанбай сияқты ақындардың шығармалары, 2) шығыс әдебиетінің дәстүрін қазақ жеріне таратып, оны дәріптеген жазба ақындардың: Жүсіпбек Шайхысламұлының, Шәдінің, Ақмолданың т.б. шығармалары, 3) Абай, Алтынсарин бастаған ағартушылық, демократияшыл бағыттағы жаңашыл ақындардың шығармалары»¹⁹.

Сөйтіп, әдеби тіл деген категорияны қазақ тіліне қалайша қатыстыруға болады? Қазақтың жазба әдеби тілінің жаңа кезеңі (осы күнгі түрі) басталғанға дейін, яғни «XIX ғасырдың екінші жартысына дейін қазақта әдеби тіл болды ма? Болса – жеке-дара біреу ғана ма, жоқ, бір қоғамға екі әдеби тіл қатар қызмет етті ме?» деген сияқты сұрақтарға жауап беру керек.

«Әдеби тіл» деген ұғым – қазақ тілі үшін де тарихи, құбылмалы түсінік. Қазіргі қазақ тілі үшін оның жазба түрінің болуы, сан салалы стильдерге тарамдалуы, қоғам өмірінің

¹⁷ Мұқанов С. Абай – халық ақыны //Әдебиет майданы. - 1957. - № 4. - 78-б.

¹⁸ Сауранбаев Н. Қазақ тіл білімі проблемалары. – Алматы, 1982. - 71-б.

¹⁹ Сонда, 71-б.

барша саласына түгел қызмет етуі – занды шарттар. Ал бұл шарттарға қазақ топырағында қызмет еткен әдеби тілдер әрдайым барлық дәуірлерде бірдей жауап бере алмаған. Және әдеби болуы үшін бұл белгілердің түгел болуы міндетті де емес, мүмкін де емес.

Әдеби тілді зерттеу үшін сол халықтың рухани-мәдени дүниесінің тарихымен жақсы танысу қажет. Көптеген халықтардың тарихында оның әдеби тілінің қалыптасып, дамуы көркем әдебиетінің, оның ішінде поэзиясының бары мен барысына тікелей қатысты болып келетінін бүгінгі тілтану теориясы мақұлдайды. Демек, белгілі бір кезендердегі көркем әдебиетті қалай танимыз, соған орай оның тілін де анықтауға тиіспіз. Осы жағынан келгенде, кейбір әдебиет зерттеушілерімен келіспейтін жерлеріміз бар. Қазақ әдебиеті тарихының I томын жазушылар Абайға дейінгі қазақ поэзиясын әдебиетке («литература» дегенге) қоспайды, оларды «халық өлендері» («народные песни») деп табады да акын-жырауларды «өлеңшілер» («песенники») деп атайды²⁰. Бұл жерде «әдебиет» дегенге тек жазба әдебиетті жатқызу принципі тұрғанын байқау қиын емес. Ол – әрине, әдебиетшілердің өз ісі, қай терминді қалайша саралап қолданады, ол – өз ықтиярлары. Бірақ мұның ғылымның өзге салаларын шатастыратын бір жағы бар: егер XIX ғасырдың II жартысына дейін бірнеше ғасыр бойы жасап келген қазақтың көлемі жағынан мол, сипаты жағынан ерекше (өзге түркі халықтарымен салыстырғанда), көркемдігі жағынан күшті әдеби дүниесі – акын-жыраулар шығармашылығы шын мәнінде әдебиет санатына қосылмаса, оның тілі де әдеби тілге жатпауға тиіс. Егер олар «халық өлендері» ғана болса, тілі де халық мұрасы – ауыз әдебиеті тілімен бір болуға керек. Логикалық байлам осыған саяды, бірақ бұл байламға келіспеуге тура келеді.

Ең алдымен, қазақ дүниесіне келгенде, оның бірнеше ғасырлық акын-жыраулар поэзиясын әдебиет деп тану керек, яғни «әдебиет» терминін Еуропа мен орыс филологиясы қалай таныса, біздің де солай тануымыз – шарт емес. Ал бұларша бұлжытпай тануымыз «ұлттық әдеби тілдің қалыптасуындағы

²⁰ История казахской литературы. - Т. I. - Алма-Ата, 1968.

көркем әдебиеттің рөлі және оған қатысты тіл дәстүрі жайындағы мәселелер өте күрделі, оның үстіне барлық тілге ортақ жалпы бағыт-бағдардың болуына қарамастан, жеке әдеби тілдердің тарихында олардың өздеріне ғана тән даму ерекшеліктері орын алады»²¹ деген дұрыс пікірлерді ескермеушілік болар еді. «Әдебиет» («литература») деген сөздің түп-төркінінде «лито» («әріп»), демек, «жазу» мағынасы болғанымен, бұл сөздің терминдік мәні Еуропа мен орыс мәдениетінің өзінде сан рет құбылып қолданылып келгенін білеміз. Сондықтан қазір «литература» сөзі о бастағы мағынасын қайткенде де сақтап қолданылуы шарт болмаса керек. Егер біз «әдебиет» сөзіне тек жазба түрде емес, өзгеше жолмен де өмір сүріп келген, біздің дәуірімізге дейін түбегейлі өзгермей, жоғалмай жеткен көркемсөз деген ұғым беретін болсақ және оны ауыз әдебиеті мұрасынан бөліп қарайтын болсақ, оның тілін де фольклор тілінен бөлек сапада деп тануға тиіспіз. Бұлайша бөліп тануға негіз болатын мынадай белгілер бар.

1. Халық ауыз әдебиеті авторсыз дүние екені мәлім, ал ақын-жыраулар шығармашылығы – иелері бар мұралар және ең маңыздысы, әр автордың шығармалары өзінің құрылым бітімі (композициясы), мазмұны (тақырыбы), идеясы, көркемдеу тәсілдері жағынан бір-бірінен ажыратылып тұрады, демек, ақын-жырауларда даралық шығармашылық сипаты бар, ал бұл сипат – әдебиетке тән басты белгінің бірі.

2. Халық ауыз әдебиеті тіліне, әсіресе оның эпос сияқты кесек шығармаларына көптеген дәстүрлі образдар, бір шығармадан екіншілеріне көшіп отыратын дайын қалыптар (клише дегендер), жеке сөздер мен фразеологизмдер ортақ болып келеді, олар біріне-бірі ауысып та жүреді. Ал ақын-жыраулар тілінде мұндай ортақ элементтер фольклорға қарағанда кемдеу кездеседі, бірақ олар мұнда да бар. Бар болу себебі мынада: біріншіден, ақын-жыраулар тілінің негізгі көзі – ауыз әдебиеті тілі, соның лексикалық-көркемдік қазынасы. Екіншіден, авторлы әдебиеттің ауызша таралып, ауызша сақталуының нәтижесінде әр алуан қоспалардың болуы әбден ықтимал. Бірақ айырмашылығы да бар: фольклор тілінде стереотип фор-

²¹ *Виноградов В. В. Проблемы литературных языков... - С. 64.*

мулалар: әртүрлі образдар, ортақ тұстар, негізгі поэтикалық үлгілер, композициялық тәсілдер тұрақты болып келеді²², ал қазақтың ақын-жыраулары тілінде бұлардың болуы – міндетті емес. Қайткен күнде де ақын-жыраулардың әрқайсысына тән өзіндік сөз қолданыстары бар екендігі хақ. Мысалы, Махамбет пен Дулатты, Марғасқа мен Бұхарды, Шернияз бен Шортанбайды тақырыптары, суреткерлік үндері, стильдері жағынан бір-бірімен шатастырмаймыз.

Ал ертеректегі Шалкиіз, Доспамбет, Қазтуғандардың тілі мен қолтаңбалары (көркемдік стильдері) бір-біріне ұқсас келіп жатса, мұны олардың өлең-толғауларының идеялық-мазмұндық жақындықтарынан және, ең бастысы, ертеректен ауызша таралып, араласып кеткендіктен көру керек болар.

3. Ақын мен жырау поэзиясында уақыт пен мекенге қарай нақтылық, адамның ішкі дүниесін суреттеушілік, лиризм сарыны фольклорға қарағанда күшейе түседі. Бұлар – ауыз әдебиетіндегі тілдік дәстүрден бірте-бірте қол үздіре бастайтын, суреттеудің жаңа амалдарын тудыратын сәттер. Демек, бұл – авторлы поэзия тілінің лексика мен грамматика саласында да жалпы поэтикалық мүмкіншіліктері байи түсті деген сөз. Ақын-жыраулар тілінің осы белгісі халық ауыз әдебиеті тіліндегі біршама қасаңдықты (консервативтікті), дәстүрлік-тілдік шектеушілікті бұзып, оның құрсауынан босаттырады.

4. Әрбір ақын немесе жыраудың қабілетіне орай өлең-жыр шығарушылық ерекшелігі өлең техникасына шым-шымдап жаңалықтар, даралықтар қосады, яғни авторлы поэзия ұйқас таңдау, синтаксистік және ырғақтық топтарды пайдалану сияқты салаларда ауыз әдебиеті тілі шеңберінен шығып кетеді.

Осы көрсетілгендер – бұл екі саланың бір-бірінен ажыратылуға тиіс айырым белгілері болса, сонымен қатар олардың бір-біріне ұқсас ортақ тұстары да айтарлықтай. Олар мыналар:

1. Ең басты ортақ белгі – екеуінің де ауызша таралып, ауызша сақталуында. Осының салдарынан заман озған сайын олардың текстері біртіндеп «редакцияланып», там-тұмдап жаңғыртылып отыру фактісі бар. Сондықтан бұларда көне

²² Десницкая А. В. Наддиалектные формы устной речи и их роль в истории языка. - Л., 1970. - С. 33-34.

тұлға-тәсілдермен қатар, жаңа сөздердің, тіркестердің, бергі замандарға тән **тәсілдердің орын алуы – заңды**. Бірақ (модернизация,) біздің байқауымызша, түп-түбегейлі емес. «Ауызша баспаның» қолайсыздығынан жеке шумақ-тармақтардың кейде тіпті тұтас мәтіндердің иесінен айрылып, «көшіп» жүруі де – мүмкін құбылыс. Осындай көшпелі тармақтар мен мәтіндер кейбір өлең-толғаулардың авторлығына күмән келтіртіп, оларды ауыз әдебиеті нұсқаларына ұқсастырып, кейде тіпті көшіртіп жібереді.

2. Қазақ ақын-жыраулары тілінің қайнар көзі мен сөз мүсінін жасайтын қалыбы – ертеден келе жатқан ауыз әдебиеті тілі болғандықтан, кейбір суреттеу құралдары жағынан бұлар ұқсас түседі. Оның үстіне ауыз әдебиетінің эпос сияқты қоммақты дүниелерін тудырушылар немесе оларды сақтап таратушылар, бір жағынан, жыраулар болғандықтан, қазақ сөз өнерінің барша көркемдік қоймасы әрдайым олардың жадында сақталып, ауыздарына оралып тұратындығы да – ақын-жыраулар туындылары мен фольклор тілдерін жақындастыратын себептердің бірінен табылады.

3. Айтыстарда, кейбір тұрмыс-салт жырларында, жырау толғауларында орын алатын қолма-қол суырып салмалық (импровизация) тәсілі ақын-жыраулар тілін халық поэзиясы дәстүрімен берік байланыстырады, өйткені импровизация табиғаты табан аузында тауып айтуға дайын штамптарды қол көреді. Бұл да, сөз жоқ, кейбір авторлы айтыстарды, толғауларды, бата-тілектерді фольклор дүниесіне немесе өзге авторларға ұқсаттырып, жақындық туғызады.

Осындай өзгешеліктері мен ұқсастықтарын есептей отырып, қазақтың авторлы әдебиетін «халық ауыз әдебиеті» деп емес, профессионал әдебиет деп, ақын-жырауларды «өлеңшілер» деп емес, профессионал қаламгерлер деп тану қажет. Егер олар тек ауыз әдебиетін жасаушылар және таратушылар ғана болса, онда орыстың сказительдерінің қатарында тұрулары керек, ал мұның шындыққа жанаспайтындығын жоғарыда көрсетілген «Қазақ әдебиеті тарихының» І томы авторларының өздері-ақ мойындауға мәжбүр болып отыр: «Қазақ ақындарының өнерінде (шеберлігінде) профессиона-

лизм элементтері, орыс сказительдеріне қарағанда, әлдеқайда анық сезіледі, қазақ ақыны өткен ғасырда (тек қана өткен ғасырда ма екен? – Р.С.) әдебиетке жуық тұрды»²³ дегенді айтады олар. Сөз жоқ, қазақтың ақын-жырауларын мұраттары мен міндеттері жағынан сказительдермен шендестіруге тіпті де болмайды. Сказительдерге ақын-жыраулар емес, жыршылар жуық келсе керек.

Қысқасы, қазақта халық ауыз әдебиетінен өзге, бірақ оған едәуір белгілермен ұқсас келетін профессионал әдебиетте өмір сүріп келді (тіпті бұлар біздің кездерімізге дейін жетіп отыр), оның тілі әдеби тіл санатына кіреді деп табу керек. Бұл тілді, бір жағынан, халық ауыз әдебиеті (фольклор) тілінен, екінші жағынан, жазба әдеби тілден айырып тану үшін, біз бұрынырақ оған «қазақтың (төл) жазба тілі алдындағы әдеби тіл» деген термин ұсынған едік²⁴. Әрине, дұрысы– «ауызша әдеби тіл» деген атау болар еді, бірақ бұлайша атаудың бір ыңғайсыздығы – оның «ауыз әдебиеті тілі» деген ұғыммен шатастыру қаупі барлығында, дегенмен осы кітапта қазақ әдеби тілінің бұл типін «ауызша әдеби тіл» деп атап отырмыз. Әдебиетшілер тарапынан да, тіл мамандары жағынан да құбылыстың өзін мойындағанмен, яғни өткен ғасырлардағы қазақ ақын-жыраулар шығармашылығын әдебиет қатарында қарастырғанмен, бұл әдебиетті әркім әртүрлі атап жүрген жайлары бар. Мысалы, Қ.Жұмалиев Абайға дейінгі әдебиетті «қазақтың тарихи әдебиеті» деп²⁵, Қ.Өмірәлиев «қазақтың азаматтық поэзиясы» деп²⁶, А.Ысқақов пен Е.Жұбанов «жалпыхалықтық әдебиет» деп²⁷ атап кетеді. Ал осы әдебиеттің тіліне бұл ғалымдардың ешқайсысы арнайы термин ұсынбайды.

Сөйтіп, XIX ғасырдың II жартысынан басталатын қазақтың төл жазба әдеби тіліне дейін оның **ауызша тараған әдеби**

²³ История казахской литературы. - Алма-Ата, 1968. - Т. I. - С. 387.

²⁴ Сыздықова Р. Әдеби тілдің статусы // Қазақ ССР ҒА Хабаршысы. - 1979. - № 96. - 57-б.

²⁵ Жұмалиев Қ. Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері және Абай поэзиясының тілі. - Алматы, 1960. - 144-б.

²⁶ Өмірәлиев Қ. XV-XIX ғасырлардағы қазақ поэзиясының тілі. - Алматы, 1976. - 20-б.

²⁷ Ысқақов А. Әдеби тіліміздің дамуы // Қазақ әдебиеті. - 1962, 16 ноябрь; Жұбанов Е. Қазақ ауыз әдебиеті және әдеби тіл // Қазақ әдеби тілінің қалыптасу тарихы мен даму жолдары. - Алматы, 1981. - 149-б.

тілі өмір сүрді. Әдеби тілдің бұл екі типінің бір-біріне жақын келетін және бір-бірінен ажыратылатын тұстары едәуір болды. Олар мынадай:

1. Ауызша әдеби тілдің қазақтың ауыз әдебиеті тілінен жоғарыда көрсетілген жақын келетін сәттері, бір жағынан, жазба тілден ерекшеленетін белгілері болып шығады.

2. Ауызша әдеби тілдің арнасы мен үлгілері жазба тілге қарағанда әлдеқайда тар, яғни ақын-жыраулар өз халқының ауыз әдебиеті үлгілерінен басқа өзге халықтар әдебиетіне көп жуыспады (әсіресе XVIII-XIX ғасырларға дейін), бұл, сөз жоқ, олардың тіліне де салқынын тигізді. Жазба әдебиет болса, араб-парсы әдебиетінен де, өзге түркі халықтары әдебиеттерінен де, орыс әдебиетінен де үлгі-әсер алып дамыды. Мұның, әрине, тіл дамуындағы рөлі айрықша болды.

3. Ауызша әдеби тілдің стильдік тармақтарға бөлінуі жазба тілмен салыстыруға мүлде тең келмейді. Алдыңғысы негізінен көркем поэзия мен ішінара шешендік сөздер түріндегі үлгілерден танылады. Оның көркем проза, публицистика, кеңсе-іс қағаздары, ғылыми стильдері болмады. Ал қазақтың төл жазба әдеби тілі өзінің пайда болған кезеңінен бастап аталған стильдердің барлығын қамтыды.

4. Ең үлкен айырмашылық – бұлардың таралу, сақталу әдісінде болды. Ауызша әдебиет ауызша таралды, жазба әдебиет жазумен танылып, жазба түрде таралды.

5. Келесі айырмашылық – әдеби дүниені тудыру тәсілінде болса керек. Жазба әдебиет өкілдері өз туындыларын сан рет түзетіп, қырнап, өңдеп отыратын мүмкіндікке ие. Ал ақын-жыраулар шығармашылығында бұл процесс солғындау жүреді, әсіресе импровизация болған тұста автор өз туындысын өңдеп, түзетіп жата алмайды. Бірақ бұл әдебиет – ең алдымен, түгел табан аузында туған экспромт дүниелер емес екенін ескеру қажет. Ақын мен жыраулардың өлең-жырларының дені – ойланып, толғанудың жемісі, іштей сан рет сөз саралап, ой түюдің нәтижесі болса керек. Демек, қағаз жүзінде болмаса да, «іштей редакция» мұнда да жүріп жататынын жоққа шығаруға болмайды. Қазақтың нағыз ақын-жыраулары – ауыз-

дарына алғаш түскен сөзді ұйқастыра берушілер емес, белгілі дәстүрді ұстай отырып, сөзді таңдап жұмсаушылар, айтпағын тыңдаушыға әсерлі етіп жеткізушілер.

Сөйтіп, қазақтың ұлттық жазба әдеби тілі тұтқиылдан, айталық, Абай мен Ыбырайдың шығармалары туған күннен немесе, кейбір зерттеушілер жазғандай, «Түркістан уәлаяты газеті» мен «Дала уәлаяты газетінің» алғашқы нөмірлері шыққан күннен басталған емес. Мұның алдында жақсы дамыған, санғасырлық ауызша әдеби тілі болған. Сонымен қатар ортаазиялық түркі әдеби тілі дәстүріне негізделген жазба әдеби тілі де болған. Әдеби тілдің бұл екі типі қазақтың төл, ұлттық жазба тілінің тез қалыптасып, әрі қарай дұрыс дамуына бірден-бір жол ашып, арнасын салды.

Орта ғасырлардағы түркі әдеби тілдерінің қазақ халқын құраған ру-тайпаларға да қатысты екенін, кейінгі ғасырларда «шағатай тілі» деп аталған ортаазиялық түркіні қазақ қауымы да өз қажетіне жұмсай білгенін тіл мамандарының көпшілгі жалпы түрде айтқан болатын²⁸. Бұл жазба тіл іс қағаздары мен эпистолярлық жанрға, тарихи шығармалардың бір үлгілері болып табылатын шежірелер жазуға, мұсылманша діни әдебиетке қызмет етті. Қазақтың ескі жазба тілі дәстүрінің элементтерін XIX ғасырдағы тұңғыш қазақ баспасөзі мен публицистикасы, ішінара көркем әдебиеті (кітаби ақындар) пайдаланды деген тұжырым-пікірлер бар. Бұл тілді кезінде қазақ топырағында «кітаби тіл» деп, осы тілде жырлаған ақындарды «кітаби ақындар» деп атағаны мәлім. Қазақ мәдениетіне қызмет еткен «кітаби тіл» таза шағатай тілі емес, сол тілдің және татар жазба әдеби тілі мен қазақ тілдерінің элементтерін араластырып пайдаланған қоспа дүние болды деген пікірлер де айтылды²⁹.

Соңғы жылдарда XVI-XVII ғасырлардан бастап XX ғасырдың алғашқы онжылдықтарына дейін қазақ халқының

²⁸ Мусабаев Г. Современный казахский язык. - Алма-Ата, 1959. - С. 107-117; Кенесбаев С. К. Развитие казахского литературного языка в советское время // Сборник статей к 60-летию М.О.Ауэзова. - Алма-Ата, 1959. - С. 57; Қордабаев Т. Тарихи синтаксис мәселелері. - Алматы, 1965. - 8-16-б.

²⁹ Малов С.Е. К истории казахского языка // Известия АН СССР. - 1941. - №3. - С.99.

әлеуметтік-мәдени дүниесінде қолданылып келген жазба тіл дәстүрін «ескі қазақ жазба әдеби тілі» деп тануға болады деген де пікірлер айтыла бастады. Ескі өзбек (староузбекский), ескі татар (старотатарский) жазба әдеби тілдері дегендерге негіз болған шағатай (ортаазиялық түркі) тілі ескі қазақ жазба әдеби тіліне де арқау болды. Бұл құбылыстың тарихи, әлеуметтік, мәдени негіздері (мотивтері) де жоқ емес. Ең алдымен, қазақ қоғамында, әсіресе XVI ғасырлардан бастап жазба дүниеліктерді қажет ету фактісі болғаны – даусыз. Келесі ұрпақтарға өсиет ретінде ата-бабаларының шежіресін тарату, яғни «жеті атасын білдіру» дәстүрі болған. Әсіресе ру басы болып танылған «текті аталар» мен ел билеуші хан-сұлтандардың арғы-бергі ата тегі туралы шежіре жазып қалдыру фактісін XVI ғасырда жасап өткен жалайыр Қадырғали бидің «Жами`ат-тауарих» атты шежіресі дәлелдейді. Тек шежіре саласында емес, жазу дәстүрі хат-хабар алысуда да орын алған. Бізге XVI ғасырдың II жартысынан бастап қазақ хандарының өзге жерлердің билеушілерімен және өзара жазба арқылы қатынасып тұрғаны мәлім³⁰.

Демек, белгілі бір жанрларға қызмет еткен жазба тіл дәстүрін қазақ қоғамы да ұстанып келді, бірақ бұл тіл қазақтың көркем әдебиетіне, әсіресе поэзиясына бойлап ене алмады, қазақтың ұлттық жазба әдеби тілінің негізі ретінде қалыптаса алмады. Дегенмен бұл жазба дәстүр қазақтың ауызша әдеби тіліне де, ұлттық жазба әдеби тіліне де игілікті әсерін тигізгенін, сөздікті толықтырып, кейбір грамматикалық тұлға-тәсілдерді ұсынғанын жоққа шығаруға болмайды (бұл мәселелер жөнінде өз тұсында толығырақ айтылады).

³⁰ Қазақстан в XV-XVIII вв. - Алма-Ата, 1969. - С.100.

§ 2. Қазақ әдеби тілінің даму барысын дәуірлеу

Қазақ әдеби тілінің даму барысын дәуірлерге бөлу мәселесінде де орныққан бірыңғай пікір жоқ. Ол да – түсінікті. Өйткені бұл тілдің басталар тұсы мен әрі қарайғы даму бағыты әрқилы танылып келген соң, оның дәуірлерге бөлінісі де біркелкі болмақ емес.

Қазақ әдеби тілінің даму көшін дәуірлерге бөлместен бұрын, оның басын қай кезден бастау алатындығы жайлы пікірлермен танысу қажет. Мұнда да біркелкілік жоқ. Қазақ әдеби тілінің басталар тұсы жайындағы көзқарастарды беске бөліп топтастыруға болады:

1) Қазақ әдеби тілінің тарихын ертеден, көне түркі дәуірінен, ғұндар мемлекеті кезінен бастайды (Ғ.Мұсабаев II ғасырдан, Ө.Марғұлан, Б.Кенжебаев V ғасырдан т.б.).

2) Қазақ әдеби тілінің тарихы XVIII ғасырдан басталады (Қ.Жұмалиев, М.Балақаев т.б.).

3) XIX ғасырдың II жартысынан басталады (Қ.Жұбанов, Н.Сауранбаев, С.Аманжолов, І.Кеңесбаев). Бұл тұжырымды ұстаушылар XIX ғасырдың II жартысына дейін де қазақта әдеби тілді танытатын үлгілер болды дегенді қоса айтады. Сірә, бұл жердегі пікір қазақтың ұлттық әдеби тілін көздей айтылған болу керек.

4) Қазақ әдеби тілі Қазан революциясынан кейін басталады (Т.Қордабаев).

5) Қазақтың төл әдеби тілі ауызша дамыған авторлы поэзия түрінде оның халық болып құралған кезеңінен, XV-XVI ғасырлардан басталады, ал ескі жазба әдеби тілі XVI-XVII ғасырлардан, жаңа ұлттық, жазба әдеби тілі XIX ғасырдың II жартысынан басталады (Р.Сыздықова, Қ.Өмірәлиев, Б.Әбілқасымов, А.Ысқақов, Ө.Құрышжанов т.б.).

Осындай бастау кездеріне сәйкес, қазақ әдеби тілінің әрі қарайғы даму кезендері де әртүрлі болып ұсынылады.

Әдеби тілдің тарих көшін анықтауда және оның өмір сүру барысын кезендерге бөлуде көркем әдебиеттің даму кезендері жайындағы пікірлер көңіл аудартады. Сондықтан әдебиеттанушылар тарапынан қазақ әдебиетінің кезендерін тану

(зерттеу) туралы мынадай пікірлер мен тұжырымдарды көреміз.

Филология факультеттерінің студенттеріне арналған «Ертедегі қазақ әдебиеті хрестоматиясын» құрастырушылар (Б.Кенжебаев, Х.Сүйінішәлиев, М.Жолдасбеков, М.Мағауин, 1967) қазақ әдебиетінің тарихын бес дәуірге бөледі:

1. Көне дәуір (V-XIV ғ.) – қазақ қауымының рулық-ұлыстық дәуірі. Бұл кездегі әдеби шығармалар – көптеген түркі халықтарына ортақ мұра.

2. Хандық дәуірдегі әдебиет (XV-XVIII ғ.) – қазақтың төл әдебиетінің басталу шағы, алғашқы дәуірі.

3. XIX ғасырдағы әдебиет.

4. XX ғасырдың басындағы (1900-1920) бұқарашыл әдебиет.

5. Социалистік дәуір әдебиеті.

«Қазақ Совет энциклопедиясында» берілген «Қазақ әдебиетінің ертедегі нұсқалары» деген мақалада түркі тілдес халықтар мен қазақ ру-тайпаларының әдеби туындыларын мынадай тарихи дәуірлерге бөліп қарайды:

1. IV – VIII ғ. – түркі дәуіріндегі әдебиет.

2. IX-XII ғ. – мұсылман дәуіріндегі әдебиет.

3. XIII-XIV ғ. – Алтын Орда дәуіріндегі әдебиет.

4. XV-XVIII ғ. – Қазақ хандығы дәуіріндегі әдебиет³¹.

Қазақ көркем әдебиеті тарихын кезеңдерге бөлудің бұлардан басқа да үлгілері бар. Әдебиет зерттеушілерінің көпшілігі XV ғасырдан кейінгі әдебиетті «қазақтың өзінің қолтума әдебиеті» деп таниды.

Қазақ әдебиеттанушыларының енді бір тобы қазақтың төл әдебиетін XVIII ғасырдан, Бұхар жыраудан бастап келді (Қ.Жұмалиев, Ы.Дүйсембаев т.б.). Осыған орайластырып, қазақ әдеби тілінің басын XVIII ғасырдан алып, бері қарай дәуірлеу тіл мамандарына да тән болды.

Н.Сауранбаев қазақ әдеби тілінің тарихы әлі толық зерттелмеген, сондықтан оны дәуірлеу қиын дей келіп, «пікір тудыру үшін өз ойымызды айтуды дұрыс көрдік» деп, бұл тарихты үш дәуірге бөледі: 1) XIX ғасырдың II жартысына дейінгі, 2) XIX ғасырдың II жартысынан XX ғасырдың 20-жылдары-

³¹ Қазақ Совет энциклопедиясы. - 6-т. - 1975. - 233-б.

на дейінгі, 3) советтік дәуір³². М.Балақаев, Е.Жанпейісов, М.Томанов ұсынған дәуірлеу кестесі Н.Сауранбаев кестесіне жуық, айырмашылық – XX ғасырдың басындағы әдеби тіл деген үшінші кезең бөлек танытылады³³.

Қазақ әдеби тілі жайында энциклопедияға жазған мақаласында М.Балақаев пен Ә.Құрышжанов оның тарихын мынадай кезеңдерге бөліп қарайды: 1-кезең – XVIII ғасырдың II жартысы, бұл – қазақ әдеби тілінің алғашқы дәуірі; 2-кезең – XIX ғасыр, бұл ғасырдың екінші жартысында жаңа сапалы жазба әдеби тіл пайда болды; 3-кезең – Октябрь революциясынан кейінгі³⁴. Дегенмен авторлар осы мақалада V-VIII, IX-XII және XIII-XIV ғасырлардағы ескі түркі ескерткіштерінің тілін қазақ әдеби тілінің ескі арналары есебінде атап өтеді, XV-XVII ғасырлар әдебиетінің тілі ортаазиялық жазба әдеби тілмен байланыстырылады. Бұл классификацияда XV-XVII ғасырлардағы, тіпті XVIII ғасырдың I жартысындағы ауызша тараған қазақ әдеби тілі, яғни осы кезеңдегі ақын-жыраулар, шешендер, жылнамашылар тілі ауызға алынбайды.

1968 жылы жарық көрген «Қазақ әдеби тілінің тарихы» (авторлар – М.Балақаев, Р.Сыздық, Е.Жанпейісов) атты оқу құралында да әдеби тіл тарихын өзгеше баяндайтын зерттеуші – М.Балақаевтың концепциясы негізге алынғандықтан, қазақ әдеби тілінің даму барысы мынадай кезеңдермен байланысты:

1-кезең. XVIII-XIX ғ. әдеби тіл.

2-кезең. XIX ғасырдың I жартысындағы әдеби тіл.

3-кезең. XIX ғасырдың II жартысындағы әдеби тіл.

4-кезең. XX ғасырдың басындағы әдеби тіл.

5-кезең. 1920-1930 жылдардағы әдеби тіл.

6-кезең. 1940 жылдан кейінгі әдеби тіл.

Бұл дәуірлеу қазақ әдеби тілінің тарихын ғылыми-теориялық тұрғыдан гөрі, қазақ халқының әлеуметтік өмірінің хронологиялық мерзімдеріне қарай жасалған шартты кесте екенін мойындау керек.

³² Сауранбаев Н. Қазақ тіл білімінің мәселелері. - Алматы, 1982. - 119-б.

³³ Балақаев М., Жанпейісов Е., Томанов М. Қазақ әдеби тілінің мәселелері. - Алматы, 1961. - 56-б.

³⁴ Қазақ Совет энциклопедиясы. - 6-т. - 1975. - 233-б.

Қазақ әдеби тілінің даму кезеңдерін белгілеуде ұсынылып келген бұл кестелердің көпшілігінен мына бір жайт байқалады: әдебиеттанушылар, тіпті кейбір тіл мамандары да жалпы бір-бірінен бөлек екі категорияны: жалпы қазақ тілі және қазақтың әдеби тілі дегендерді араластырып, оларды айырмай қарайды. Бұл екеуі дәуірлеуге келгенде екі түрлі болуға тиісті. Жалпы қазақ тілінің тарихы әріден басталады және ол осы тілде сөйлейтін халықты құраған ру-тайпалардың тарихымен, этникалық тұтастық ретінде халық болып топтасу процесімен, оның әрі қарайғы ұлт ретінде ұйымдасуымен (консолидациялануымен) байланысады. Осы тұрғыдан келгенде, жалпы қазақ тілінің дәуірлерін: бәлкім, біздің жыл санауымыздан бірнеше ғасыр бұрынғы кезеңнен бастап біздің жыл санауымыздың XIV-XV ғасырларына дейінгі дәуірі, болашақ қазақ халқын құрайтын ру-тайпалардың тілі; екінші кезең – XV ғасырдан XIX ғасырдың II жартысына дейінгі мерзім, бұл мерзімде ру-тайпалар этникалық тұтастық – халық ретінде қалыптасты; үшінші кезең – XIX ғасырдың II жартысынан қазіргі кезге дейін, бұл уақытта қазақ халқы ұлт болып шоғырланды – деп тануға болады.

Әдеби тіл – халықтық не ұлттық мәдениеттің белгілі бір көрінісі, ол әрбір халықтың өзі жасап отырған дәуіріндегі қоғамдық-экономикалық, саяси-шаруашылық өмірімен тікелей байланысты. Сонымен бірге ол өзінің ішкі даму заңы бойынша да өрістейді. Тіл өзі қызмет етіп отырған ортаның мәдени-әлеуметтік ерекшеліктерімен, яғни ғылымның, өнердің, әдебиеттің, қоғамдық ойдың т.б. даму дәрежесімен қоян-қолтық араласып, астасып жатады. Сол сияқты әдеби тіл өзін тұтынып жүрген халықтың этно-географиялық ортасына да тәуелді, әсіресе тәлім-тәрбие беріп, білім тарататын орталықтармен тікелей қарым-қатынаста болады.

Әдеби тіл әрдайым өзгеріп отырады. Ол өзінің қызмет ету барысында көптеген күрделі жолдардан өтеді. Міне, сондықтан әдеби тілдің даму кезеңдерін тарихи тұрғыдан алып қарау керек болады. Ұзақ жылдар бойына ол жайлап өзгереді, біртіндеп қалыптасады, сыртқы сандық өзгерістерден ішкі, сапалық өзгерістерге ұшырайды. Осындай ішкі (тілдік, структуралық)

өзгерістерге байланысты да әдеби тілдің өзгеру, жетілу (әдеттегі терминмен айтқанда, даму) дәуірлерін бірнеше кезенге бөліп қарауға болады.

Біз қазақ әдеби тілінің даму тарихын ең алдымен басты-басты екі дәуірге бөлеміз:

I. қазақ халқының ұлттық кезеңге дейінгі әдеби тілі;

II. қазақ халқының ұлт болып қалыптасқан кезеңіндегі әдеби тілі.

Алғашқы дәуірдің өзін шартты түрде (әсіресе оқу бағдарламасын жеңілдетіп құру үшін) екі кезеңге бөліп қарастыруға болады (осы оқулықта біз осылайша бөліп алдық):

1-кезеңі – Қазақ хандықтарының құрылуы мен қалыптасу тұсы, бұл XV-XVIII ғасырдың бірінші жартысын қамтиды, мұны «қазақ хандықтарының кезіндегі әдеби тіл» деп те атап жүр.

2-кезеңі күні бүгінге дейін бел алып келген дағды бойынша, XVIII ғасырдың II жартысынан XIX ғасырдың II жартысына дейінгі тұсқа шамалауға болады. Бұл тұста қазақ даласында хандық жойылды.

I-дәуір қазақтардың дербес халық болып құралып, өз алдына хандық құрған тұсы – XV ғасырдан басталып, XIX ғасырдың II жартысына дейінгі мерзімді қамтиды. Бұл – қазақтың ауызша да, жазба да әдеби тілдерінің қалыптасуы мен әрі қарай даму процесінің алғашқы тұсы. Бұл кезеңдегі әдеби, әсіресе ауызша дамыған әдеби дәстүр қазақ халқы мен қазақ хандығының құралу процесіне үлес қосқан үлкен әлеуметтік күш болды. М.Әуезов былай деп жазған еді: «Тақырыбы мен жанрлары жағынан сан алуан қазақ халқының ауыз әдебиеті XV-XVII ғасырларда кеңінен дамыды. Өлең-жырлар, тапқыр шешендік сөздер халықтың қоғамдық және рухани өмірінде көрнекті орын алды. Сол кездегі мақалдар мен мәтелдер... сөз өнерін халықтың аса қадірлегенін көрсетеді»³⁵.

Бұл дәуірде тараған әдебиеттерді үш топқа бөлуге болады:

1) Ауыз әдебиеті (фольклор) үлгілері. Аты-жөні ұмыт болған авторлардың шығармалары да осы топқа жатады.

2) Ауызша тараған авторлы әдебиет (поэзия және шешендік сөздер).

³⁵ Әуезов М. Қазақтың ауыз әдебиеті // Қазақ ССР тарихы. - 1957. - I-т. - 212-213-б.

3) Жазба әдебиет үлгілері. Олардың тілі ортаазиялық түркі жазба дәстүріне негізделді. Бұл үлгілерді хан сарайының біліктілері мен ру-тайпа басындағы зиялылар оқитын болған.

Қазақтың төл жазба әдеби тілінің алғашқы нышандары XVI ғасырларда-ақ көріне бастады (мысалы, жалайыр Қадырғали би жазған шежіресі, хандар кеңсесінің әр алуан жазбалары т.б.). XVIII-XIX ғасырлар қазақ қауымы үшін едәуір үлкен әлеуметтік, экономикалық, саяси өзгерістер мен бетбұрыстардың кезеңі болды. Осыған орай өз заманының жемісі ретінде қазақ әдебиетінің жаңа сипатты туындылары пайда болды. Жыраулық мектеппен қатар ақындық дәстүр күшейе түсті. Ендігі жерде жыраулар мен ақындардың бірқатары мұсылманша сауатты болып, түркілік жазба әдебиеттен де сусындай алатын болды. Бұл құбылыс әдеби тілдің одан әрі орныға, дами түсуіне зор ықпалын тигізді.

Екінші дәуір XIX ғасырдың II жартысынан басталады. Бұл – қазақтың **ұлттық жаңа жазба әдеби тілінің** қалыптасу тұсы болды. Бұл кезеңнің өзін кейде (көбінесе) XIX ғасырдың II жартысынан XX ғасырдың басына дейінгі, XX ғасырдың алғашқы екі онжылдығындағы және кеңес дәуірі деп келте кезеңдерге бөліп қарастыру да байқалады. Бұлайша дәуірлеу – әдеби тілдің өзінің даму сатыларына қарап айқындау емес, қоғам өмірінің әлеуметтік хал-ахуалына қарап бөлшектеу болып табылады. Ал, шындығында, өткен ғасырдың екінші жартысында қалыптасып, өмірге келген қазақтың ұлттық жаңа жазба әдеби тілі сапалық үлкен өзгеріссіз бүгінгі қазақ әдеби тіліне келіп ұласып отыр. Әрине, әдеби тілдің бір кезеңінің өз ішінде даму барысы (қарқыны, сипаты, өзге тілдермен қарым-қатысы т.т.) бір қалыпты болмайтыны – даусыз. Бірақ әдеби тіл эволюциясының кезеңдерін айқындау үшін, ең алдымен, тілдің өзіне хас (тән) сапалық өзгерістерді, ол өзгерістердің алдыңғы кезеңдермен салыстырғанда байқалатын белгілерін есепке алу керек. Содан соң барып сол тілді иемденуші халықтың әлеуметтік тарихының тілге еткен ықпалына (экстралингвистикалық факторларға) назар аударылуға тиіс.

Әдетте қоғамның азаматтық тарихының тіл дамуына әсері едәуір кідіріспен, кешеуілдеп жүреді. Әлеуметтік-саяси, идеологиялық өзгерістер болған күннің ертеңіне тіл өзгеріп

шыға келмейді. XIX ғасырдың II жартысынан бермен қарай қазақ халқының әлеуметтік-саяси өмірінде небір өзгерістер, жаңалықтар болып өтті, бірақ тіл өзінің негізгі сипатын түбегейлі өзгерткен жоқ, рас, сөздік қазына молықты, грамматикалық нормалар тұрақтала түсті, функционалдық стильдердің жеке белгілері айқындала түсті, орфоэпиялық (сөзді дұрыс дыбыстау) нормаларын сақтау қолға алынды т.т. Бірақ бұлардың ешқайсысы тілде сапалық өзгеріс туғызған жоқ.

Міне, қазақ әдеби тілі дамуын дәуірлеудегі ұсынылып келген пікірлерді көрсете келіп, бұл мәселенің әлі де шешілмеген даулы жайттары барын ескертеміз.

Дау туғызатын мәселенің бірі – қазақтың төл ауызша әдеби тілінің тарихын не себептен XV ғасырлардан бастаймыз деген сауал. Оған біздің жауабымыз мынадай. Бұл кезең – қазақ хандығын құраған ру-тайпалардың өз алдына дербес халық болып топтана бастаған, яғни «қазақ» деген этнонимнің тарих сахнасынан орын ала бастаған тұсы. «Дербес қазақ хандығы құрылған XV-XVI ғасырларда нағыз тума қазақ әдебиеті ауызша поэзия түрінде қалыптасады. Соған орай оның төл әдеби тілі де поэзия тілі түрінде жасалды»³⁶. Сөз жоқ, бұған дейін де қазақ тілінде (яғни кейін қазақ тілі болып қалыптасқан тіл типінде) сөйлеген ру-тайпалар сан ғасыр бойы өмір сүріп келген және олардың жақсы дамыған ауызша көркем әдебиет дәстүрі болған. XV ғасырдан аты белгілі жыраулар мен шешендер тақыр жерден өнер бастамағандықтары белгілі. Олар өздеріне дейінгі дәуірлердің поэзия дәстүрін (VIII-XIII ғасырлардағы түркі халықтарына ортақ ауызша поэзияны былай қойғанда), XIII-XIV ғасырлардағы Алтын Орда мен Ақ орданы мекен еткен болашақ қазақ, қарақалпақ, ноғай, башқұрт, Еділ, Қырым татарларын құраған тайпа одақтарының сөз өнерін әрі қарай жалғастырушылар, дамытушылар болды. Бұл пікірді Қ.Өмірәлиев «XV-XIX ғасырлардағы қазақ поэзиясының тілі» деген кітабында нақты материалдармен дәлелдеп, жақсы көрсетіп берді.

Екінші даулы мәселе – «қазақ қауымы халық болып қалыптасқан бойда көркем әдебиеті мен әдеби тілі бірден пайда бола қоюы шындыққа сая ма?» деген сауал. Әрине, белгілі бір

³⁶ *Өмірәлиев Қ.* Теренге тартқан тамырлар// Қазақ әдебиеті. - 1981, 17 июль.

ру-тайпалардың халық болып бірігуі мен оның рухани-мәдени дүниесінің, оның ішінде әдебиеті мен тілінің қалыптасуы (пайда болуы) әрдайым тұспа-тұс келе бермеуі мүмкін. Бірақ халық болып құралғанға дейінгі көркемсөз мұрасы мен дәстүрі сол халықтың әдебиетінің едәуір шамада көрініп, дербестік алуына жағдай жасайтыны және ықтимал. Сірә, қазақ халқын құраған ноғайлы-қазақ ру-тайпа одақтарының XV ғасырларға дейінгі көркемсөз өнері күшті дамып келгендігі қазақ халқының ауызша поэзиясының бірден қазақ поэзиясы ретінде көрінуіне себеп болған тәрізді.

Демек, осы көрсетілгендер сияқты өзге де жеке мәселелер қазақ әдеби тілінің тарихын бастауда және оны әрі қарай дәуірлерге (кезеңдерге) бөлуде әлде де алдымызда тұрғанын ескертеміз.

§3. Қазақ әдеби тілінің функционалдық стильдерге тарамдалуы

Зерттеушілер әдеби тілдің стильдік тарамдалуына жанр принципін негіз етеді. Соған орай көркем әдебиет жанрына көркем әдебиет стилі, қоғамдық-публицистика жанрына публицистика стилі, тағы сол сияқты әр жанрға әр стиль сай келмек. Тілдің функционалдық стилі дегеніміз – жоғарыда көрсетілгендей, әдебиеттің белгілі бір жанрына немесе әлеуметтік іс-әрекеттің белгілі бір саласына (мысалы, ресми стиль, кеңсе стилі, телеграф стилі деген сияқты) я болмаса қоғам тіршілігіндегі белгілі бір ситуацияға (мысалы, салтанатты стиль, сыпайы стиль т.т.) сәйкестендіріліп қалыптасқан тұлға-тәсілдер жүйесі, семантикасы мен экспрессиясы жағынан біршама тұйықталған (әр стильге қарай іріктелген) тілдік құралдар тобы³⁷.

Демек, тілдің функционалдық, стильдері – ең алдымен, оның әдебиет жанрына қарай ажыратылған тарамдары. Стильді сөз еткенде, тілдің барлық элементтерін қамтуға тура келеді: «Стиль ойды білдіру құралдарының жүйесі ретінде, тіл құрылымының барлық элементтерін: дыбыстарды

³⁷ Виноградов В. В. О задачах истории русского литературного языка // Известия АН СССР. - ОЛЯ, 1946. - Т. V. - Вып. 3. - С. 295.

да, грамматикалық тұлғаларды да, сөз қазынасын да, фразеологиялық тіркестерді де және осы салалардың композициялық-синтаксистік жағынан құрылу тәсілдерін де қамтиды».³⁸

Қазақ әдеби тілінің функционалдық стильдерінің құрылысы, саны, сипаты және иерархиялық сатысы (қайсысы басым болтаны) барлық дәуірде бірдей болмағаны сөзсіз.

Ауызша әдеби тілдің стильдік тарамдары негізінен екі үлкен топқа бөлінді. Олар: көркем әдебиет стилі мен ауызша сөйлеу стилі. Көркем әдебиет стилі поэзия жанрының сөз үлгісі арқылы дамыды. Сондай-ақ шешендік сөздер деп аталатын ұйқасты-ырғақты проза және ертегілер болып ауыздан ауызға тарады. Ал ауызша көркем сөйлеу стилін ұрпақтан ұрпаққа ауызша таратылып келген шежірелер мен қарасөз түріндегі дидактикалық ақыл сөздер танытты. Көркем әдебиет стилі ауызша әдеби тілдің басты (доминант) стилі болып келді. Ауызша әдеби тілдің айқын ажыратылған публицистикалық, ғылыми, кеңсе іс-қағаздары стильдері болған жоқ.

Ал қазақ жазба әдеби тілінің ұлттық кезеңіне дейін жартылай ғылыми әдебиет стилі, ресми іс қағаздары стилі және эпистолярлық (хат-хабарлар) стильдері болды. Жартылай ғылыми стиліне жазба шежірелер мен мұсылманша діни әдебиет жатса, ресми құжаттар стиліне әр алуан кеңсе қағаздарының, үкіметтің басқару орындары тарапынан берілетін түрлі бұйрық- жарлықтар, ережелердің тілі жатады. Эпистолярлық стильді хаттар немесе біреуге арналып жіберілген жазбалар (послания) тілі танытады. Бұлардан басқа өткен соңғы екі ғасыр ішінде қазақ топырағында (қазақ тілінде) діни әдебиет үлгілері болды. Олардың дені мұсылман дінін, біразы христиан дінін уағыздайтын, түсіндіретін, баяндайтын шығармалар түрінде көрінді. Діни тақырыптағы әдебиеттің басым көпшілігі («Шариғат ул-ислам», христиан дінін уағыздайтын кітапшалар т.б.) проза жанрында болса, кейбіреулері поэзия түрінде кездеседі. Сөз жоқ, қазақша теологиялық әдебиеттің де өзіне хас стильдік белгілері болғанын айту керек.

Қазақ тілінің осы күнгі стильдік тарамдалуының басы XIX ғасырдың II жартысына тура келеді. Бұл тұста қазақ

³⁸ Сонда, 230-б.

тілінде мерзімді баспасөз пайда болды, соған орай әдебиеттің қоғамдық-публицистикалық жанрының іргетасы қалана бастады. Бұл жанр қазақша публицистикалық стильдің алғашқы үлгілерін туғызды. Өткен ғасырдың соңғы онжылдықтарынан бастап, қазақ тілінде көпшілікке арналған жартылай ғылыми әдебиет жанры жанданды. Мысалы, сол кездегі қазақ қауымында жиі кездесетін адам мен малдың ауру-індеттері, қазақ қоғамының экономикасы (мысалы, кейбір кәсіптер туралы), мәдениеті т.б. жайында жарық көрген кітапшалар – қазақ тіліндегі ғылыми-көпшілік әдебиеттің алғашқы көріністері («Трахома деген жаман көз ауру», «Жамандату, күйдіргі турасында», «Екіншінің қызмет аты жайында» т.б.). Бұл стильдің едәуір етек жая бастаған тұсы – XX ғасырдың басы, ал нағыз өркендеген, айқындалған дәуірі – қазіргі кезең.

Сондай-ақ көркем әдебиет стилінің де проза жанрын қамтып, әлдеқайда дами түсуі XIX ғасырдың орта тұсынан басталады. Бұған Ыбырай мен Абай шығармалары үлкен себепші болды. XX ғасырдың басы – қазақ көркем әдеби стилінің бірсыпыра күшейген, өз ішінен тарамдалған тұсы. Осы кезеңде проза, драматургия жанрларына сай белгілер пайда болып, әрі қарай дамыды, стильдер жігі айқындала түсті. Сөйтіп, XIX ғасырдың II жартысында қазақтың ұлттық әдеби тілінің мынадай функционалдық стильдері болды: көркем әдебиет стилі, публицистикалық стиль, жартылай ғылыми стиль, ресми іс-қағаздары стилі, эпистолярлық стиль.

I ТАРАУ

ҚАЗАҚ ӘДЕБИ ТІЛІНІҢ ҚАЙНАР КӨЗДЕРІ

Тіл тарихындағы жеке кезеңдер, соның ішінде әдеби тіл сипатын алу кезеңі ешқашан тұтқиылдан, тақыр жерден пайда болмайтыны белгілі. Олардың бастауы, қайнар көздері болуы – шарт. Қазақтың ескі ауызша да, жазба да әдеби тілдерінің пайда болып, қалыптасуларына негіз болған арналары бар екендігі даусыз. Бұл арналарды анықтауда тағы да қазақ әдеби тілінің ауызша және жазба түрде дамыған екі түрін айырып қарай отырып, бұл екі түрдегі әдеби тілдің көптеген көздері ортақ екенін де бүгінгі ғылым ізденістері көрсетіп отыр.

Қазақ халқының мәдени мұраларының және тілінің тарихы өте көне замандарға кететіндігін, қазақ халқын құраған ру-тайпалар ежелгі Қытай мен Рум (Византия) аралығында өмір сүрген одақтар мен мемлекеттердің құрамында болғандықтан, көне мәдени мұраларға осы аралықты мекен еткен өзге де ру-тайпалар сияқты қазақ халқы да ортақ болатындығын «Ертедегі әдебиет нұсқалары» атты еңбек жариялап, сол нұсқалардан үлгілер ұсынған авторлар – Б.Кенжебаев, М.Жолдасбеков, М.Мағауин, Х.Сүйінішәлиев, Қ.Сыдиықовтар 1967 жылы айтқан болатын. Бұл зерттеушілер қоғамның ру, ұлыстық дәуірінде туған тұрмыс-салт жырлары, ертегілер, Алып батыр, Қорқыт жайындағы аңыздар, Оғұз, Алпамыс туралы жыр-дастандар түркі халықтарының тек біреуіне ғана емес, көпшілігіне ортақ екендігін баса айтады.

Бұл үлгілердің ішінде «Оғұзнаме» (IX ғ.), «Дәдем Қорқыт кітабы» (IX ғ.), «Құтадғу білік» (XI ғ.) сияқты хатқа түсіп, жазба түрде жеткендері де бар. Сондай-ақ тасқа қашалып, VI-VIII ғасырлардан қалған Орхон-Енисей жазба ескерткіштері түркі халықтарының көпшілігіне ортақ мұра екендігі де айтылады.

Әрине, ортақтықтың белгілерін, арнаның іздерін табу – арнайы зерттеушілердің міндеті. Әсіресе ол белгілердің қазіргі түркі әдеби тілдеріне қатысын, яғни әсерін, үлгісін, элементі-

нің сақталуын т.т. сөз еткенде, ұсынылатын тұжырымдарды нақты фактілермен дәлелдеу керек болады. Мысалы, Орхон-Енисей ескерткіштері тіліндегі сөздердің лексикалық топтарына, мағыналары мен сыртқы тұлғаларына қарай оны осы күнгі түркі тілдеріне жақын келетін немесе алыс тұратын сәттерін айқындау – ескерткіштердің сол тілге қатысын айыру болмақ. Ол жөнінде айтылған пікірлер мен нақты зерттеулер аз емес. Мысалы, бұл ретте С.Е.Малов, В.В.Радлов, А.Н.Кононов, Ғ.Айдаров, В.М.Насилов, В.Г.Кондратьев, А.С.Аманжолов, Ә.Құрышжанов, М.Томановтардың еңбектерін атауға болады.

Ал Орхон-Енисей жазбаларындағы сөз үлгілерінің қазіргі белгілі бір түркі әдеби тілінің қайнар көзін, қалыптасу тұсын, даму барысына қатысын анықтауда өзгеше әдістерді, басқа объектілерді таңдау керек болады. Әдеби тіл көркем тілдің, белгілі тілдік нормалардың көрінісіне тікелей қатысты болғандықтан, алыс-жақындықты жанрлық-стильдік үрдістерден, көркемдеуіш тілдік механизмдерден іздеу керек сияқты. Бұл орайда да ізденістер жоқ емес.

Қазақтың ауызша дамыған әдеби тілінің негізі, қайнар көзі ерте кезеңдердегі қазақ халқын құраған ру-тайпалардың, XIV-XV ғасырлардан кейінгі қазақ халқының ауызекі сөйлеу тілі, халық ауыз әдебиеті (фольклор) тілі және көне, ескі түркі жазба ескерткіштерінің тілі болды.

§ 1. Халықтың ауызекі сөйлеу тілі – қазақ әдеби тілінің негізі

Қазақ халқының этнос ретінде қалыптасқанына дейінгі оны құраған ру-тайпалардың және одан кейінгі қазақ қауымының өмір сүру барысындағы ауызекі сөйлеу тілінің барлық қаттауын (лексикалық қазынасын, грамматикалық тұлғатәсілдерін, фонетикалық жүйесін) және олардың әр кезеңдегі нақты күй-қалпын дәл көрсету қиын. Дегенмен қазақ халқын түркі тілдерінің қыпшақ тобына жататын, ж-мен сөйлейтін (сөз басында **ж** емес, **ж** дыбысы келетін: *жоқ, жақсы, жыл* деп сөйлейтін) тайпалар одағы құрағандықтан, осы тайпалардың

жеке хандық құрған тұсы – XV ғасырға дейінгі ауызекі сөйлеу тілінің жалпы грамматикалық сипаты мен сөздік қазынасының, дыбыстық жүйесінің қандай болғанын көз алдымызға келтіре аламыз³⁹.

Зерттеушілердің ізденістеріне қарағанда, қыпшақтардың нағыз дәуірлеп тұрған кезі – XII-XIV ғасырларда хатқа түскен «Кодекс Куманикус» (XIII ғ.) «Терджуман турки уа араби» (XIII ғ.) «Китаб ал-идрак ли-лисан ал-атрак» (XIV ғ.), «Китаб ат-туһба аз-закйя фил лұғат ат-туркийя (XIV ғ.) т.б. сияқты сөздіктер сол дәуірлердегі сөйлеу тілінің ескерткіштері болып саналады⁴⁰. Қыпшақтардың ауызекі сөйлеу тілінің заттық (сөздік) көрінісі мен грамматикалық, фонетикалық сипатын Махмуд Қашғари (XI ғ.) сөздігі де танытады. Бұлардағы түркі сөздеріне, олардың тақырыптық топтарына зер салсақ, ерте дәуірлердің өзінде-ақ қыпшақ тілдерінің, оның ішінде қазақ тілінің ауызекі сөйлеу тәжірибесінде деректі, дерексіз ұғымдарды беретін бай лексика қоры болғанын аңғарамыз.

«Кодекс Куманикус» (латынша «Кумандардың кітабы» деген атау) – XIII ғасырда жазылып, бізге қолжазба күйінде жеткен ескерткіш. 164 беттік бұл ескерткіш екі бөлімнен тұрады: бірінші бөлім үш тілдік (латын, парсы, куман) сөздіктен, зат есімдер мен есімдіктердің септелу үлгісінен тұрады (1-110-б), екінші бөлімінің басымын (111-164-б.) діни уағыздар құраса, қалғанын куманша-немісше, куманша-латынша сөздер, италиян поэзиясының үзінділері (ақын Петрарканың қолымен жазылған), қысқа куманша, латынша мәтіндер, куманша жұмбақтар құрайды. Куманша мәтіндердің мазмұны негізінен христиан дінін берік ұстауға үгіттейді, Иисус Христостың айтқан ақылдарын ұсынады, көрген азаптарын баяндайды.

Ескерткішті зерттеуші қазақ ғалымдарының пайымдауынша, кітаптың I бөлімі практикалық мақсат көздеп, II бөлімі кумандарға христиан дінін уағыздау ретінде ұсынылған⁴¹. Бұл

³⁹ Құрышжанов А. К истории изучения разговорной речи кыпчаков XIII-XIV вв. // Известия АН Каз ССР. - Серия общественных наук. - 1970. - № 6.

⁴⁰ Айдаров Ғ., Құрышжанов Ә., Томанов М. Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі. - Алматы, 1971.

⁴¹ Сонда, 47-б.

ескерткіш жайында толық мәліметті сілтемеде көрсетілген еңбектен алууды ұсынамыз.

Кумандарды қыпшақтар, половецтер деп те атаған. Қыпшақтар XII-XIV ғасырларда мерейлері үстем болып шарықтаған, осы кездерде құмандар (қыпшақтар) тілі Қара теңіз бен Каспий айналасында жалпыға бірдей ортақ тілге айналып, Еуропа елдері қыпшақтар туралы тиісті мәліметтер алып отыруға мәжбүр болған.

Көрші отырған орыс, армян сияқты елдердің оны үйреніп алуын өмірдің өзі талап еткен. Осылардың нәтижесінде «Кодекс Куманикус» сияқты еңбектер жазылып қалған⁴².

Бұл ескерткіштің материалдарына қазақ әдеби тілінің бір арнасы ретінде зер салсақ, лексика саласынан мынаны айтуға болады: XIII ғасырлардағы қыпшақтардың ауызекі сөйлеу тілінде адам, табиғат, қоғам, адамдардың өзара және табиғатпен қарым-қатынасы сияқты тұстардағы нақты зат, құбылыс атауларымен қатар, дерексіз ұғым аттары дараланып, едәуір дамыған түрде қалыптасқанын көреміз. «Кодекс Куманикусқа» қарасақ, қыпшақтар тіліне тән және бір ерекшелікті аңғарамыз, ол – мұнда дерексіз (абстракт) зат есімдер негізінен түркі, оның ішінде қыпшақ тілдерінің сөздері болып келеді. Мысалы, *айтмақ* (хабар), *ақлық* (ақтық, күнәсыздық) *алғыш* (алғыс), *аманат*, *ант*, *арувлық* (тазалық, арулық), *асров* (тәрбие), *ачув* (ашу), *базлық* (бейбітшілік), *бейуклук* (биіктік), *бошақ* (бостандық), *бұйрук* (бұйрық), *бұлғақ* (қым-қуыт кезен), *бірлік*, *бүтүнлүк* (бүтіндік), *егілік* (игілік), *ексүк* (кемшілік), *емгек* (қиындық), *емінлік* (қауіпсіздік), *йете* (жете, ақыл, ес), *йеңмек* (жеңіс), *уғат* (ұят), *улулук* (ұлылық) т.т. Бұл сөздер қазіргі қазақ әдеби тілінде де дерексіз ұғым атаулары болып табылады. Әрине, XIV-XV ғасырлардан кейінгі даму кезеңінде бірқатар түркілердің, соның ішінде қазақтардың әдеби тілінің лексикасында дерексіз ұғым атауларын араб-парсы тілдерінен енген кірме сөздермен білдіру басым болып келгені белгілі. Бірен-саран дерексіз кірме атаулар (*ақыл*, *ашық* «ғашық», *бақт*

⁴² Құрышжанов Ә., Жұбанов А., Белботаев А. Құманша-қазақша жиілік сөздік. - Алматы, 1978. - 27-б.

«бақыт», *давлат* «дәулет», *дүние* т.т.) «Кодекс Куманикус» ескерткішінде де бар. Дегенмен негізгі бағыт – лексикалық байлық түркінің өз сөздері болып келгенін аңғару қиын емес.

Мұндағы үш тілдік сөздікте берілген сөздердің мағыналары бойынша топтастырылған түрлеріне қарасақ, 70-беттегі және оның атына байланысты сөздерден бастап, адам, зат, табиғат, қасиет, сапа атаулары т. т. 110-беттегі дақыл аттарына дейін 40 түрлі топқа бөлініп берілген. Бұлар – қазіргі әдеби тілдердің сөздік қазынасының бұдан 6-7 ғасыр бұрынғы көзін танытатын материалдар.

Сөздік түрінде жеткен келесі ескерткіш – **«Терджуман турки уа араби»** («Түркіше-арабша тәржіма») да сөйлеу тілінің материалдарын танытады. Бұл сөздік 1245 жылы Египетте жазылған. 76 беттік қолжазбада 2,5 мыңдай түркі сөздері жинақталған, дені (62 беті) – түркіше-арабша сөздік, қалған аз беттері монғолша-парсыша, арабша-монғолша сөздік болып келеді. Мұнда сөздер тек лексикалық топтарға қарай емес, сөз таптарына (есімдер және егістіктер), сөз тұлғаларына (қосымшалар) түрінде топтастырылып көрсетілгендіктен, ішінара сол кезеңдегі түркі (қыпшақ) тілдерінің грамматикалық анықтағышы ретінде де танылады.

Абу Хайанның **«Китаб ал-идрак ли-лisan ал-атрак»** («Түркі тілі туралы жазылған түсіндірме кітап») деген еңбегі 1312 жылы Каирде жазылып біткен. Кітап фонетика, морфология және сөздік болып үш бөлімнен тұрады. Сөздікте 3500-ге тарта қыпшақ сөздері араб тіліне аударылған, олар түрікмен, татар, ұйғыр, бұлғар, Түркістан түріктері, тоқсаба тілдерімен салыстырылып отырылады. Кітап көлемді, екі көшірмесі сақталған (1335 жылғы көшірме 132 беттен, 1402 жылғы көшірме 194 беттен тұрады). Кітап екі бөлімді: I бөлім – сөздік (қыпшақша-арабша), II бөлім – грамматика. П.М.Мелиоранскийдің айтуынша, «Китаб ал-идрак» негізінен қыпшақ диалектісін сөз етеді. Бұл ескерткіштің тілін қазақ тілі тарихына байланыстыра арнайы зерттеген М.Мәженова мұндағы септік көрсеткіштері қыпшақ тілдерінікі екендігін, сөздік қордың 56,5 пайызы фонетикалық тұлғасы мен беретін мағына-

сына қарай қазіргі қазақ тілімен бірдей түсетіндігін, яғни *өзен, ечкі, бешік, ине, бұйда, төшек, киіз, бөрі* сияқты қыпшақтық сөздер басым екендігін, ал 33,5 проценті сыртқы фонетикалық тұлғасы жағынан ғана өзгешеленетіндігін, қалғандары көне түркілік қор мен оғұз-түрікмен тобының сөздері екендігін дәлелдейді. Ал фонетика саласында Абу Хайан еңбегінің қазіргі қазақ тілінен өзгешеленіп тұратындығы, мұның негізгі себебі дәстүрлі түркі емлесіне байланысты екендігін айтады⁴³.

Китаб ат-тухбат аз-закія фи луғат ат-туркия» («Түркі тілі туралы жазылған ерекше сыйлық») – XIV ғасырда Мысырда жазылған, 180 беттік қолжазба ескерткіш. Бұл кітап сөздіктен және грамматика бөлімдерінен тұрады. Бұл сөздікті түрік ғалымы Б.Аталай, өзбек ғалымдары С.Муталлибов, Э.Фазылов, М.Зияевалар түрік, өзбек, орыс тілдеріне аударып, түсініктемелер берген (бұл жөнінде толығырақ мәліметті «Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі» атты кітаптан, Ә.Құрышжановтың, Т.Арыновтың еңбектерінен оқып білуге болады). «Китаб ат-тухбаның» лексикасын арнайы зерттеген қазақ ғалымы Т.Арынов бұл ескерткіште қамтылған лексика қазынасын ортағасырлық өзге ескерткіштердің материалдарымен салыстыра отырып, оның «жалпы қыпшақтық» бөлігін айырып алады да ескерткіште қамтылған сөздердің қазақ тіліне қатысын талдайды. Өзге ескерткіштерде жоқ (тіркелмеген) *бұрау, көже, күндеш* (күндес), *қолаңса* сөздерінің қазіргі қазақ тілінде бар екендігін көрсетеді және бұл ескерткіштен сөздердің 75-80 пайызы қазақ тілінің сөздігімен сай түсетіндігін дәлелдейді. Зерттеуші бұл ескерткіш ескі қыпшақ сөйлеу тілінің көрсеткіші дегенді баса айтады⁴⁴.

Сөйтіп, жоғарыда сөз болған ескі қыпшақ жазба ескерткіштерінің фонетикалық және грамматикалық сипатын зерттеген материалдарға қарап, қазақ әдеби тіліне негіз болған ескі

⁴³ Мәженова М.Н. Абу Хайан – исследователь кыпчакского языка. Автореф. канд. дисс. - Алма-Ата, 1969.

⁴⁴ Арынов Т. Лексико-семантические и стилистические особенности языка старокыпчакского памятника «Китаб аттухба аз-закія фил-луғат ат-туркия». Автореф. канд. дисс. - Алма-Ата, 1983.

қыпшақ ауызекі сөйлеу тілінде сөз басындағы **б** дыбысының орнына **м** (*мұрын*, бұрын емес; *мойын*, бойун емес), **ғ/г** орнына сонор **у** (*тау*, тағ емес), **й** орнына **ж** (*жақсы*, йахшы емес), **ш** орнына **с** (*жас*, йаш емес), **ч** орнына **ш** (*шал*, чал емес), **д** орнына **т** (*тау*, дағ емес) т.т. заңдылықтары бар болғанын көреміз.

Қысқасы, қазақ халқын құраған ру-тайпалардың өте әріден, бірқатар зерттеушілердің (мысалы, Қ.Өмірәлиевтің) тұжырымдауынша, біздің жыл санау дәуірімізге дейінгі III-II ғасырларда және жыл санау дәуіріміздің басында өмір сүрген үйсін, қаңлы сияқты түркі тайпалары мен тайпалық одақтардың ауызекі сөйлеу тілін қазақ халқының ауызша, жазба әдеби тілдерінің негізгі көзі деп тануға болады.

§ 2. Қазақтың ауыз әдебиетінің тілі – қазақ әдеби тілінің басты арналарының бірі

Қазақтың халықтық ауызша сөз өнері әртүрлі жанрға бөлінген өте бай үлгілерден көрінеді.

Қазақ фольклоры өз тарихын өте ертеден бастайды. Зерттеушілер қазақ эпосының көне замандардан – Орхон жазуларынан бұрын сақ, ғұн, үйсін дәуірлерінен бастап туғандығын айтады. Бұл пікірді Ә.Марғұлан, Ә.Қоңыратбаев сияқты ғалымдар баса айтады⁴⁵. «Түркі, монғол тайпаларының ертегі мен эпосының түп тегі сақ, ғұн, үйсін, қыпшақ, көк түріктер заманынан басталып, X-XVIII ғасырларға дейін үздіксіз даму-да болған»⁴⁶.

Ә.Марғұлан оғұз-қыпшақ тайпалар тілдерінің эпостарын мынадай дәуірлерге бөліп қарастырады:

1. Атам замандарда туған (VI-XII ғ.)
2. Тарихи дәуірде туған (XIII-XIV ғ.)
3. Ноғайлы эпосы (XIV-XVI ғ.)
4. Жоңғар соғысымен байланысты туған эпос (XVIII ғ.)
5. Ішкі қанаушы мен хандарға қарсы күресті суреттейтін эпос.
6. Совет заманында туған эпос⁴⁷.

⁴⁵ Марғұлан Ә. Шоқан және Манас. - Алматы, 1972; Қоңыратбаев Ә. Қазақ эпосы және түркология. - Алматы, 1987. - 95-б.

⁴⁶ Қоңыратбаев Ә. Эпос және оның айтушылары. - Алматы, 1975. - 8-б.

⁴⁷ Марғұлан Ә. О характере и исторической обусловности казахского эпоса // Известия АН КазССР. - Серия историческая. - 1946. - № 2. - С. 75-81.

Қазақ тілі тарихы үшін ноғайлы жырларының, яғни бұрынғы Дешті Қыпшақ ұлысына кірген тайпаларға – бүгінгі қазақ, қарақалпақ, ноғай халықтарына ортақ XIV-XVI ғасырлардағы тарихи оқиғаларға байланысты туған жырлар мен аңыз-әңгімелер тілінің орны айрықша. Ол жырлар – Шоқан Уәлихановтың тануынша, «Едіге», «Ер Көкше», «Орақ», «Шора батыр» жырлары және қырғыз халқының ұлы ескерткіші «Манас» жыры, Асанқайғы, Әз Жәнібек туралы аңыз-әңгімелер.

Әдебиетшілердің соңғы кездердегі зерттеулеріне қарағанда, «Алпамыс», «Қамбар», «Қобыланды» жырлары түркі халықтарының тайпа-ұлыстық дәуірінде өмірге келген. «Алпамыс» жырын оғұз-қыпшақ тайпалары жүздеген жылдар бойы айтып келген, оған бір дәлел – «Қорқыт» кітабындағы «Бамсы-Бейрек» жырының қазіргі «Алпамыс» жырына өте ұқсастығы. Ал Қорқыт ата хикаясы – VII-VIII ғасырларда Сырдария бойын мекен еткен оғұз-қыпшақ тайпалары арасында туған эпикалық, әрі тарихи мұра⁴⁸.

Бұлардан басқа ноғайлы жырлары цикліндегі «Ер Тарғын» және Абыл, Нұрым, Мұрын жыраулар арқылы жеткен Қырымның қырық батыры (Нұрадин, Орақ-Мамай, Қарасай-Қази) туралы жырлар, XV-XVII ғасырларда жоңғар шапқыншыларынан қазақ жерін қорғауға байланысты туған «Ер Қосай», «Қарабек батыр», «Төрехан батыр» жырлары ауызша дамыған қазақ әдеби тілімен іліктесіп келіп, бір жағынан, оның көркемдік нәр алған қайнар көзін құрайды. Зерттеуші Ә.Қоңыратбаевтың жазуына қарағанда, қазақ халқында 300-дей эпостық жыр бар. Бұлардың ішіне, сірә, тек батырлар жырларынан өзге лиро-эпостар да кіргізілген болар.

Өзегі өте ертеден келе жатқан «Қозы Көрпеш-Баян сұлудан» өзге кейінгі дәуірлерде, XVII-XIX ғасырларда туып, жырланған «Қыз Жібек», «Айман-Шолпан», «Мақпал қыз», «Сегіз бен Мақпал», «Күлше қыз» сияқты лирикалық эпостар да қазақ көркемөзінің үлгісі болып, әдеби тілге зор үлес қосқаны анық.

Сөйтіп, жалпы қазақ әдебиеті дүниесінде эпос – өте қомақты жанр. Оның тілінің әдеби тілге, қазақтың ескі жазба тіліне, тіпті осы күнгі жазба әдеби тіліне қайнар көз болудағы орны

⁴⁸ Келімбетов Н. Ежелгі дәуір әдебиеті. - Алматы, 1991. - 58-б.

айрықша. Қазақ ауыз әдебиетінің (фольклордың) тілі әдеби сипат алған, белгілі бір сөз жұмсау нормаларын қалыптастырған, көркемдік-эстетикалық қуаты күшті тіл екенін зерттеушілер баса көрсетеді⁴⁹.

Фольклор қазынасының тек батырлар жырлары мен лиро-эпостары ғана емес, шешендік сөздер, ертегілер т.б. сияқты жанрларының да тіл өрнегі мейлінше көркем әрі белгілі бір лексикалық, стильдік нормалары қалыптасқан болып келеді. Фольклорлық туындылар тілінің образдар жүйесі, поэтикасы, поэтикалық фразеологиясы сол шығармалардың идеялық мазмұнымен іліктес болатыны белгілі.

Ең алдымен, поэзия түріндегі үлгілер мен ұйқасты-ырғақты болып келетін шешендік сөздердің тілінде өте бай бейнелі (образды) фразеология қалыптасқан. Олар – қазақтың ауызша да, жазба да әдеби тілдерінің мол арнасы, көркемдік қоймасы, поэтикалық көзі болып табылады. Бұл фразеологизмдер білдіретін образдардың дені айналадағы өмірден, қоғамның тұрмыс-тіршілігінен, адамның өз басының қасиет-белгілерінен алынған болады. Қазақ ауыз әдебиетінде (ертегілерден басқаларында) мифтік образдар мен араб, парсы, шағатай тілдерінен көшкен образдар, әрине, бар, бірақ төлтума образдармен салыстырғанда айтарлықтай көп емес, барларының да дені соңғы кезеңдерде – XVIII-XIX ғасырларда ауысқаны байқалады.

Қазақ халқының өткен дәуірлердегі негізгі шаруашылық күнкөрісі малға, мал өсіретін кеңістік пен табиғатқа қатысты болғандықтан, образдардың да басымы осы саладан алынады. Оған дәлел ретінде метафора, теңеулердің дені мал, оның ішінде жүйрік ат, нар, бота, козы, қой атауларымен берілетіндігін келтіруге болады. Мысалы, «Қобыланды» жырындағы Қарлығаш өзін «Бөрік үстінде шоқтымын, қоңыр шұнақ *тоқтымын*» деп, ағасы Қобыландыны «Судан шыққан сүйрігім, суырып озған *жүйрігім*» десе, Алпамысты ағасы Тортай: «Жалғыз ұлы бар еді, жалғыз да болса *нар* еді» деп бейнелейді. Ал «Қыз Жібек» жырындағы Төлеген болса, ол «ерте туған *көбеген*» болып танылады. Батырлықтың образы «оза шауып олжа алған *тұлпар*» етіп танытылады.

⁴⁹ Жұбанов Е. Эпос тілінің өрнектері. - Алматы, 1978.

Тенеудің негізінде белгілі бір сөз-образдардың символға айналуы басын фольклор тілінен алады. Қазақ ауыз әдебиетінде *бөрі* («Тарғындайын *бөріңіз*»), *арыстан* («*Арыстанымның* барында оқалы байпақ кигенім»), *ақ сұңқар* («Байлауда қалған *ақ сұңқар* Бұрынғыдай бола алмас»), *алтайы қызыл түлкі, құмай жүйрік, құлын, бота, қозы* сияқты сөздер – символ ретінде келіп, әбден тұрақталған, дәстүрге айналған элементтер. Сол сияқты жалқы есімдерді символға айналдыру ауыз әдебиеті тіліне тән. Мысалы, «Қобыланды» жырында *Қарақан тау* – Отанның, кір жуып, кіндік кескен жердің символы: *Қарақан таудың аришасы... Қарақан тауда бабамыз*. «Алпамыс» жырында Жиделібайсын да – осындай символ: «Есебі жоқ көп жылқы – *Жиделібайсын* даласы...», «Барғанында не дейсің *Жиделібайсын* қалаға...», «*Байсын* деген – өз елім, *Жиделі* – байтақ қаламыз».

Монологтің немесе жаңа оқиға желісінің бастауы (орысша «зачин») болып келетін стереотиптер де көбінесе мал образымен беріледі. Мысалы: *Ерлер мінер алаға, көңілім толды санаға... Батырлар мінер қызылды, Жал-құйрығы ұзын-ды... Жылқы ішінде ала-ды, қылышқ жүнді қара-ды* деген жолдар – кез келген жырда кездесетін бастаулар (зачиндер). Жау боп тиген батыр *Отарда жатқан жылқымның Отарын бұзған кім едің?! Жусап жатқан жылқымның Жусауын бұзған кім едің?!* деген образдармен беріледі. Байлықтың образын беру үшін «Қамбар» жырындағы Әзімбай байды: *Әзімбай еді қаракөк Арылмаған уызы, сабада пісер қымызы* деген сурет тағы да мал шаруасымен қатысты болып келеді.

Міне, ауыз әдебиеті тілінің осы дәстүрі қазақтың ауызша әдеби тілінің де тілдік-көркемдік жағынан жалғасын тапқан мықты арқауының бірі болғаны байқалады. Фактілерді сөйлетелік. Бұхар жырау Абылай ханның бытырап кеткен қазақ жұртының басын құрап, тұтас ел (мемлекет) ету әрекетін *Елу жасқа келгенде, Үш жүздің баласының атының басын бір кезеңге тіредің* деп бейнелейді. Шал ақын: *Он бес деген жасым-ай Жарға ойнаған лақтай. Қырық деген жасым-ай Байлаулы тұрған құр аттай* деп, әр кезеңдегі жасқа қарай

образын мал баласының күй-қалпына теңеп береді. Дулат ақын сөз зергерінің образын беруде: *Тоят төс,салты ерінді, топтан торай бермейтін тұлпар аттай құнақпын* деген теңеуді таңдайды. Махамбет бір жерде: *Исатайды өлтіріп, серкесінен айрылып, сергелдең болған біздің ел деп*, Исатайдың образын серкеге теңеп бейнелесе, екінші бір өлеңінде: *Тайманның ұлы Исатайды Шайбуыл салса нанғысыз арғы-мақтан туған қазанатқа балап бастап, әрі қарай күніне көз көрінім жер шалғысыз қазанаттан туған қаз мойынға, нарға жүгін салғысыз айырдан туған жанпозға, асылын айуан десе, нанғысыз аруанадан туған маяға* теңейді. Демек, Исатай портретін жасауда ақын пайдаланған образдар мал баласының жақсы тұқымдарын тани білген қазақтың көзімен, сөзімен берілген.

Әрине, халықтың ауыз әдебиеті тіліндегі образдар тек қана малшаруашылығы емес, қазақ қауымының тұрмыс-тіршілік қалпынан да айналаны қоршаған табиғаттан да алынады. Мысалы, «Қобыланды» жырындағы *аламанға жел берген, азды көпке теңгерген* деген фразеологизм «халық қамын жеп, халықты азаттық үшін күреске шақырған ер» дегеннің образы болса, «жауды жеңу» идеясын *керегесін отын қып, туырлығын тоқым қып* немесе *керегесін кескілеп, туырлығын тілгілеп* деген образдар арқылы білдірсе, бұл тілдік құралдарды Махамбет ақыннан да табамыз.

Ауыз әдебиетіне тән көркемдеуіш-бейнелеуіш тәсілдің бірі – стереотип формулалары еркін қолдану. Бұлар – жырдан жырға көшіп отыратын әбден тұрақталған сіріленген композициялар. Мысалы: *буырқанды, бұрсанды, мұздай темір құрсанды... қорамсаққа қол салды, бір салғанда мол салды... қарға жүнді қаттасым, үйрек жүнді оттасым... бірнеше күн жол жүріп, кірпігіне мұз тоңып... әулиеге ат айтып, қорасанға қой айтып... қоңыраулы найза қолға алып, қоңыр салқын төске алып сияқты штамптар* жыр сайын кездеседі деуге болады. Бұл кәнігі тіркестер – бір кезде өте әсем нақты бір образдардың көрінісі болған болса, ұзақ замандар бойы жиі қолданыла келе белгілі бір поэтикалық немесе компо-

зициялық қызмет атқаратын «кезекші» құралдарға айналған формулалар. Бұлар көбінесе айтылмақ идеяны (образды) күшейте түсу үшін қолданылады немесе көп фабуланы үлкен жырларда сюжеттен сюжетке, суреттен суретке көшіретін бастау (зачин) қызметін атқарады. Мысалы, батырлар жырында жиі кездесетін *жылқы ішінде аламын, қылышты жүнді қарамын* я болмаса *мінгенде атым ала-ды* деп басталатын «кезекші» тармақтар көбінесе бір суреттен (оқиғадан) екінші суретке көшудің бастамасы, кіріспесі ретінде жұмсалады. Ақын-жыраулар бұлардың дәл өзін қайталап қолданбаса да, образдарын пайдаланады. Мысалы, Махамбеттің *тебінгі терге шірімей* деген образы «Қобыланды» жырындағы *тебінгіге тер қатып, қабырғасы қан татып* деген жолдарды еске түсіреді. Мұндай сәттерді кез келген ақын-жыраудың тілінен табуға болады.

Қазақ ауыз әдебиеті тілінде эпитет, теңеу, метафора сияқтылар да – нормаға айналған әдеби-тілдік көрсеткіштер. Олар – әдеби тілдің сөздік байлығын активтендіре түсетін, сөз мағынасының реңктерін барынша пайдалануға әкелетін элементтер. Сондай-ақ эпитет, теңеу және троптың әрқилы түрлері бейнелеуіш тұрақты тіркестерді – поэтикалық фразеологизмдерді жасайды. Ауызша әдеби тілдің бұл саладағы үлкен қоймасы – қазақтың ауыз әдебиеті үлгілерінің тілі болып келеді.

Батырлықты, ел қорғауды, азаттықты идея өзегі еткен батырлар жырларындағы образдар моделі осы тақырыптарды жырлаған ақын-жырауларға да тән. Батырды қыран құсқа, арыстанға, еркіндікті сүйген адамды тарланға, құланға, сұлулықты аққуға, толған айға теңеп образ жасауда жыраулар мен ақындар қазақтың өте ертеден келе жатқан бай ауыз әдебиеті қазынасына иек артқан. Мысалы, «Ер Тарғын» жырында Тарғын батыр бірде *бөрі*, бірде *арыстан*, бірде *ақ сұңқар* теңеулерімен бейнеленеді. Жауға шабар батырдың, елім деп еңіреген азаматтың образын арыстан, жолбарыс, бөрі, нар, тарлан, сұңқар, қыранға теңеп жырлау – XIX-XX ғасырлардағы ақын-жыраулардың ең бір тандаулы, кәнігі ама-

лы. Мысалы, Есет жыраудың: *Мен, мен едім, мен едім, қас қара нар мен едім... Шыны тұлпар мен едім, анық сұңқар мен едім... Қыран бүркіт мен едім* деген образдары немесе Махамбет ақынның: *Томағалы сұңқар мен едім... Мен ақ сұңқардан туған құдаймын... Исатайдың барында екі тарлан бөрі едім* деген бейнелі теңеулері осыны танытады.

Поэтикалық фразеологияға белгілі бір экспрессиямен құрылған анықтауышты (эпитетті), символды (метафоралы) тіркестер, яғни синтаксистік конструкциялар жатады. Фольклор тіліндегі поэтикалық фразеологизмдердің компоненттері мейлінше тұрақты болып келеді. Мысалы, *қырық сан Қырым елі* деген фразеологизм *отыз сан, он сан, алты сан Қырым елі* деп өзгертіліп айтылмайды. Сол сияқты *алты сан Алаш* деген тұрақты тіркестің анықтауыш компоненті *он, қырық, отыз сан* деген сөздермен ауыспайды. О баста, сөз жоқ, бұл эпитеттердің нақты бір мағынаға (қырық ру-тайпадан немесе алты тайпадан құрылған этникалық одақтың атауы ретінде) қатысы болған болу керек, бірақ келе-келе бұл анықтауыштар тұрақты тіркес компонентін құрап, поэтикалық фразеологизм элементіне айналған, бұған олардың эвфоникалық сипаты, яғни аллитерациялы, ассонансты сөздер (басқы дыбыстары біркелкі сөздер) тіркесін жасауы (*Қырық сан Қырым, Алты сан Алаш, Он екі баулы Өзбек*) көмектескен тәрізді.

Фольклор тіліндегі поэтикалық тұрақты тіркестердің осындай кәнігі эпитетті тобы мейлінше мол, бай әрі біздің күнімізге дейін жеткен көркем тіл қазынасын құрайды. Әсіресе бұлар әскери лексика тобында: қару-жарақ атауларында, батырдың, оның ата-анасының, сүйген жарының портреттерінде, астына мінген атының суретінде т.т. орын алады. Мысалы, ауыз әдебиеті үлгілерінде қару-жарақ, сауыт-сайман атаулары ешқашан бір өзі дара аталмайды, олардың алдында сан алуан, көбінесе тұрақты эпитеттері жүреді: бұлғар(ы) садақ, бұқар жай, балдағы алтын ақ берен, алтын құндақ ақ берен, көк сүңгі, толғамалы ақ сүңгі, бадана көзді ақ сауыт, шашақты найза, алтын қалпақ, жез телпек, шар болат, жауырын жебе, алмас қылыш, ақ қара бас ту, тобылғы торы ат, сегіз құлақ ақ шатыр

т.б. Бұл – біздің байқауымызша, қазақ ауыз әдебиетінің тіліндегі көркемдеуіш амалдарды көзге түсер ерекшелікті қазақтың ауызша дамыған әдеби тілі, яғни қазақтың XV-XIX ғасырлардағы ақын-жыраулары берік сақтап келген (ол жайында кейінгі баптарда толық айтылады).

Тек қана ақын-жыраулар тілі емес, жалпыхалықтық тіл қазынасына өткен алалы жылқы, ақтылы қой, асусыз тау, арылмас тау, торқалы той, топырақты өлім, екі рулы ел сияқты фразеологизмдердің көзін шешендік сөздерден іздеп табамыз.

Ауыз әдебиетін көркемдік жағынан тануда образдың эстетикалық өрісіне (шеңберіне, зонасына), яғни дәстүрлі сипаттамаларға назар аудару қажет. Фольклор тілінде әр образдың өзіне тән анықтамасы (анықтауыш эпитеттері), яғни көркемдік белгілердің тұрақты (константты) жиыны болады.

Сондықтан мұнда заман өткен сайын мағынасы күңгірт тартқан көне, сирек сөздер орын алады. Мысалы, *атайы* ер, *астана жұрт*, *ауыр әскер*, *ауыр жұрт*, *алдаспан* қылыш, *бұлғыр тау*, *ауан* су сияқты кесектеріндегі («словесные блоки» дегендердегі) эпитеттер әрі мейлінше тұрақты, әрі көнерген, бұл күнде көпшілік қауым көрсетілген сөздердің, мағыналарын тап басып, бірден тани қоймайды.

Фольклор тіліндегі жер-су аттары нақтылы мекенді атаудан образдық элементтер ретінде келеді, сондықтан олардың да көбінесе бейнелі эпитеттері болады: *Алты айшылық* Еділге Тарланды талай салғанмын («Ер Тарғын»). Еділ-Жайық *екі су*... *Еділден шыққан ен* Шаған... Қараже, Қобан *қанды су*, Үш өзен, Самар *даңды су*,... *Қырық қақпалы* Қазан т.т.

Халық, ру, ел аттары да тұрақты эпитетті болып келеді. Мысалы: *тоғыз санды* торғауыт, *он сандайын* оймауыт, *алпыс үйлі* арғын, *тоқсан үйлі* тобыр, *қалың* қыпшақ, *қара* қыпшақ т.б. Бұл тәрізді сіріленген поэтикалық тіркестер ауызша әдеби тіл үлгілерінен де орын алады. Көркемдік тәсіл ретінде ауыз әдебиеті тілі қолданған амалдардың және бірі – сипаттама үшін өткен шақ есімшемен келген құрылымдарды пайдалану. Бұл амал әсіресе іс-әрекет, қимылға қатысты сипаттарда ұтымды қолданылады. Мысалы: *Алдаспан ауыр қылыш байлаған*... *Жауырынына қанды көбе сыймаған, жағасына адам қолы тиме-*

ген... Құланды қақтан қайырған дегендер – батырдың портреті болса, Ертеңнен салса, түсте озған, ылдидан салса, төске озған. Оза-оза зырлаған, басын тартса болмаған. Көк айыл болып көпірсе, Айшылықты алты аттауға ойлаған – батырдың астындағы тұлпарының сипаттамасы.

Қазақ поэзиясы тілінде бұл тәсілдің фольклор үлгілерінен бастап акын-жыраулар тіліне еркін көшіп, күні бүгінге дейін жеткенін байқауға болады. Мысалы, Бұхар жырау сұлу қыздың портретін бергенде: *Үлдемен басын ораған, Қизаштап қасын қараған. Күлгенде күрек тісі қасқайған. Қынай да белін буынған... Даусы қудай саңқыған... Назыменен күлдірген, Құлқыменен сүйдірген...* деп сипаттайды. Шалкиіз Темір әміршісін мадақтап сипаттағанда: *Көк қоянның қос құлағын тұндырған, Көгілдірдің жез жанатын сындырған Тегеуірінді болат темірдің тегеуіріні өзіңсің* дейді. Шобан «бұл жігіттің ішінде» бар бірнеше батырды сипаттағанда, барлығының портретіне **-ған** тұлғалы есімшемен келген конструкцияларды пайдаланады. Мысалы, үйсіннен (бар) Бозторғай ұлы Баубек былай суреттеледі: *Алдаспан ауыр қылыш байлаған... Жауырынына қанды көбе сыймаған. Жағасына адам қолы тимеген...*

Грамматикалық тұлғалардың белгілі бір стильдік мақсатта жұмсалыуына келгенде, **-ып** жұрнақты өткен шақ көсемшенің орны айрықша. Фольклорлық поэзия бұл тұлғамен келген сөздерді әрі ұйқасқа қатыстырып, әрі кимыл-әрекеттің қалай орындалғанын баяндайтын амал констатациясы ретінде келтіріп образ жасайды. Мысалы: *Құйысқанын қысқартып, Екі айылын берік тартып, Енді атына мінеді* («Ер Тарғын»). Іс-әрекеттің констатациясын (баяндалуын) оның қалай орындалғаны жайындағы сурет (амал) арқылы беру, яғни **-ып** жұрнақты көсемшенің ұйқасқа қатысып, өлеңнің құрылымдық бөлігін жасайтыны қазақ жырларында тіпті жиі кездеседі. Мысалы, «Қобыланды батыр» жырындағы Құртқаны суреттеуде: *Сонда сұлу қыз Құртқа қылаң етіп, қылт етіп, Сылаң етіп, сылт етіп, Шекеде шоғы бұлт етіп, Алтынды тоны жылт етіп. Саулы інгендей ыңқылдап, Күшігендей сыңқылдап...* деген жолдарды оқимыз. «Ер Тарғын» жырында батыр «құйысқанын қысқартып екі айылын берік тартып, енді атына мінеді».

Белгілі бір жай-күйдің, іс-әрекеттің формулалары ретінде қалыптасқан штамптар жыр сайын орын алады. Мысалы, жауынгерлік айбаттың формуласы: *буырқанып, бұрсанды, мұздай темір құрсанды... қабағынан қар жауып, кірпігіне мұз тоңып... қорамсаққа қол салды, бір салғанда мол салды; жауға аттанудың формуласы: қоңыраулы найза қолға алып, қоңыр салқын төске алып... ауыр әскер қол алып, ал қара бас ту алып...* т.т. болып келеді.

Міне, осы көрсетілген грамматикалық тұлғаны пайдаланудағы екі амалдың екеуі де – қазақтың авторлы поэзиясының тілінде де, фольклор тіліндегідей өте қолданылған өтімді тәсілдер.

Қазақ ауыз әдебиеті тілінде тыңдаушыға әсер ететін, мүмкін, оны тыңдауға шақыратын және бір амал бар, ол – мәтінге мағыналық жағынан жанаспайтын, бір сөздің немесе тіркестің қайталануынан тұратын өлең тармағы. Мысалы: *Бұлғыр, бұлғыр, бұлғыр* тау, *Бұлдырап тұрған құрғыр тау... Ауан, ауан, ауан су... Асудан асу* бел дейді... *Олайым да бұлайым...* Мұндай қайталауларға қатысатын сөздер кейде тіпті түсініксіз де болып келеді... Мысалы, *ауан, ауан, ауан су* дегендегі *ауан* сөзінің мағынасы қандай? Бұл амалды да ақын-жыралар ұзақ уақыт бойы пайдаланып келген. Шалкизде: *Алп, алп, ал сақын,, Жел, жел есер, жел есер... Асқар, асқар, асқар тау.* Қазтуғанда: *Алаң да, алаң, алаң жұрт...* Доспамбетте: *Сере, сере, сере қар... Тоғай, тоғай, тоғай су.* Есет жырауда: *Мен, мен едім, мен едім.* Тіпті XIX ғасырдың I жартысындағы Махамбет ақынның өзінде: *Мінкен де, мінкен, мінкен ер...*

Қысқасы, қазақтың ауызша тараған авторлы әдебиетінің мазмұн тарапынан (в плане содержания), яғни шығарманың сюжеті, уәжі, образдары жағынан аса бірдей болмағанмен, тілдік көрінісі (в плане выражения) тұрғысынан, яғни поэтикасы жағынан іліктестік бары сөзсіз. Әсіресе фольклор тіліндегі образдардың тілдік көрінісі ақын-жыраулар поэзиясы тілінде кең орын алады. Бұлардың ішінде ертедегі әскери-соғыс істеріне, тұрмыс-салтқа қатысты фразеологизмдерді таңдауда және орнымен қолдануда қазақтың ауызша дамыған әдеби тілінің бірден-бір көзі – ауыз әдебиеті үлгілері болды.

§ 3. Орхон-Енисей ескерткіштерінің тілі – қазақтың ауызша және жазба әдеби тілдерінің бір арнасы

Көне түркі дәуірінен, оның ішінде V-X ғасырлардан, бізге мынадай жәдігерліктер жеткені мәлім:

1. V ғасырға жататын руна (сына) жазулы Талас-Енисей ескерткіштері: құлпытастардағы эпитафиялар, олар – 1-2 сөйлемнен 5-6 сөйлем көлемінде айтылған тарих;

2. VIII ғасырға жататын руна жазулы Орхон ескерткіштері: құлпытасқа қашалып сызылған (жазылған) түркі тайпаларының сол дәуірдегі атақты қағандары мен батырлары: Білге қаған, Елтеріс қаған, Күлтегін, Тонықұқтар туралы тарихи шежірелер;

3. VIII-X ғасырлардағы ұйғыр жазулы жору, аян айту, діни аңыз түріндегі ескерткіштер (жазбалар).

Зерттеушілердің көбі қазақ халқының өзге түркі халықтарымен ортақ тарихының басы VI-IX ғасырларда өмір сүрген Түрік қағанаты дәуірінен, яғни VI ғасырдың ортасында гун державасының қираған жұртында қалған ру-тайпалардың дербес мемлекет құрған кезеңінен басталады деп санайды. Ал Түрік қағанатында, жоғарыда көрсетілгендей, жазба әдебиет, поэтикалық сөз үлгісі, яғни әдеби тілі болған. Зерттеуші Қ.Өмірәлиев өте дұрыс танығандай, түркілердің V-VIII ғасырлардағы көркемсөз үлгісі – түркі поэзиясының, әдеби тілінің туу басы емес, тарихи белгілі кезеңінің ғана басы, яғни түркілердің ауызша поэзиясы: тұрмыс-салт жырлары, жоқтау өлең айту салты, дидактикалық, шешендік толғаулар, мақал-мәтелдер өте арғы дәуірлерде жасалған⁵⁰. XI ғасырда Махмұд Қашғари келтірген «Алп Ер Тоңа өлді му?» деген өлең – VII ғасырдан арғы жерден келіп жеткен жоқтау өлең үлгісі.⁵¹

Демек, басын VI-VIII ғасырлардан көп бұрын алған сына жазулы Орхон-Енисей-Талас жәдігерліктерінің тілі – V-VIII ғасырларда Жетісу, Алтай, Орталық Азияда өмір сүрген оғұз, қыпшақ, ұйғыр, қарлұқ т.т. тайпалардың ортақ жазба тілі болды. Бұл ескерткіштердің тілі бірнеше дәуірлік тарихы бар

⁵⁰ *Өмірәлиев Қ.* Көне дәуірдегі сөз үлгілері және оларды зерттеу тәсілі // Қазақстан мектебі. - 1971. - №2.

⁵¹ *Өмірәлиев Қ.* Көне түркі сөз үлгілері туралы // Қазақстан мектебі. - 1971. - №9.

жасанды жазба тіл деген де (Э.Р.Тенишев), ауызекі баяндау стиліне жуықтайтын жылнамалық (шежіре іспеттес) эпостар тілі деген де (Ә.Қоңыратбаев), эпитафиялық проза тілінің үлгісі деген де (Г.М.Мелиоранский, Қ.Өмірәлиев, Е.Жұбанов), VI-VIII ғасырлардағы түркі поэзиясының үлгісі деген де (Ф.Е.Корш, И.В.Стеблева) пікірлер жарыса орын алып келеді. Қайткен күнде де Орхон және Енисей жазбалары – әдеби тілдік дүниеліктер, өйткені бұлардың тілінде белгілі бір нормалар, дәстүрлі үрдістер бары – даусыз.

Орхон-Енисей жазба белгілері бар балбал тастар ең алғаш рет XVII ғасырдың соң кезінен бастап Сібірді зерттеушілердің көзіне түсті. XIX ғасырдың II жартысында Монғолия жерінен, Орхон бассейнінен, Якутияның оңтүстігінен тасқа жазылған жазулар көптеп табыла бастады. Олардағы жазуды танып, тұңғыш оқығандар жайында, тастағы жазулардың мазмұны, тілі, стилі жөнінде В.В.Радлов, С.Е.Малов, П.М.Мелиоранский, В.Котвич, Г.Рамстедт, А.Габендерден бастап шетел және орыс ғылымында соңғы жүз жылдың ішінде орасан көп айтылып, зерттеліп, жазылып келеді.

Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі жөнінде қазақ зерттеушілері де (М.Әуезов, М.Жолдасбеков, Қ.Өмірәлиев, Г.Ағыманов т. б.), оның ішінде әсіресе Ғ.Айдаров, А.Аманжолов сияқты танымал ғалымдар айтарлықтай үлес қосып келеді.

Әдебиеттанушы М.Жолдасбеков: «Бір кездерде эпостық дәстүрі айрықша дамыған қазақ халқының бай мұрасы мен Орхон ескерткіштерін салыстыра зерттеудің ерекше мәні бар екендігін» айтып, Орхон ескерткіштері – эпикалық шығармалардың, тарихи-ерлік жырлардың ең әдепкі үлгілері деп таниды⁵², Ал фольклор тілін зерттеуші Е.Жұбанов ауыз әдебиеті үлгілері жазба әдебиеттен өрбімейді, керісінше, Орхон жазбаларына түркі тайпаларының ежелден дамып келген бай ауыз әдебиеті үрдісі негіз болған дегенді айтады⁵³. Бірақ қайткен күнде де Орхон жәдігерліктері әдеби мұра ретінде де, әдебиеттің белгілі бір жанрының үлгісі ретінде де біраз түркі халықтарының, оның ішінде қазақ халқының да әдеби тілінің тарихи арнасы екені даусыз.

⁵² Жолдасбеков М. Асыл арналар. - Алматы, 1990. - 72-86-б.

⁵³ Жұбанов Е. Эпос тілінің өрнектері. - Алматы, 1978. - 19-б.

1. Қазақ әдебиеттанушылары Орхон жазбаларын қазіргі түркі әдеби дәстүрлеріне ұластыра зерттеуде көбінесе жанрлық сәйкестіктерді тауып, сол жағынан жанастырады. Мысалы, қазақ фольклорындағы жоқтау, шешендік арнау жанрларының көрінісі Күлтегін, Тонықұқ ескерткіштерінен табылады дейді. Сонымен қатар тілдік көркемдеуіш құралдардың ішінде риторикалық сұрауларға құрылған параллельдер (*көктен Тәңірі баспаса, төменде жер айрылмаса, ел-жұртыңды кім торлайды?*)* адамдарға және туыстық қатынастарға байланысты сөздер: *ата, қатун, қыз, іні, сіңлі, келін, йегін* (жиен), *оғул* (ұл);

2. табиғат құбылыстарына қатысты сөздер: *йер, тағ, қар, таш, тас, йыл, күн, суб* (су), *құм*;

3. әлеуметтік қатыныстарға байланысты сөздер: *ел, іл, йұрт, қан* (хан), *қаған, бек, бай, күң, чығай* (кедей), *төрү* (төре, зан);

4. әскери лексикаға жататын сөздер: *сү* (әскер), *шерік* (шеру), *уруш, қылыч, сүңгі, оқ*;

5. шаруашылыққа, тұрмысқа қатысты сөздер: *бедіз* (өрнек), *ағыл* (ауыл), *капыг* (қақпа), *еб* (үй);

6. жан-жануарлар атаулары: *адгыр, ат, буқа, тай, інгек* (сиыр), *бөрі, қой, йылқы, йонт* (жылқы), *барс, бічін* (мешін);

7. анатомиялық атаулар: *баш, бас, адақ, көз, қаш, құлғақ, йурек, сач, тіл, өд* (өт);

8. заттардың сынын көрсететін сөздер: *ақ, қызыл, сары, йегрен* (жирен), *йашыл, көк, кара, улуг, бедүк* (биік), *йуйқа* (жұқа), *ййіңке, қалун* (қалың);

9. есімдіктер: *бен, мен, сен, сін, біз, сіз, не, қаны* (қайсы), *бу, кім*;

10. сан есімдер: *бір, екі, уч, төрт, беш, алты, йеті, секіз, тоқуз, он, йігірмі, отуз, қырық, еліг, йуз, мың, бің, түмен*;

11. етістіктер: *ет-, есід-, олур-* (отыр-), *йат-, йарат-, көр-, біл-, тут-, йаңыл-, сақын-* (ойлан-), *сығта-*; үстеулер: *ілкі, кідін* (кейін), *күнтуз, таңұнтүрү* (таң ата), сияқты сөздер деп бөліп, олардың қазақ тіліне де тән екендігін, бірлі-жарым фонетикалық айырмасы болмаса, негізінен сол қалпында сақталғандығын көрсетеді⁵⁴.

* Ескерткіштерден келтірілген мысалдар қазақша аударылған түрінде беріледі.

⁵⁴ Айдаров F. Орхон-Енисей жазба ескерткіштері және қазақ тілі // Қазақ әдеби тілінің тарихи көздері. - Алматы, 1989. - 142-143-б.

Зерттеуші Ә.Құрышжанов пен М.Томанов Орхон-Енисей ескерткіштері тіліндегі қазіргі қазақ тілінен тұлғалық әрі мағыналық жағынан ұқсастығы (сәйкестігі) айқын, ешқандай айырмашылығы жоқ сөздер деп 130 сөзді, ал қазіргі қазақ тілімен салыстырғанда кейбір фонетикалық ерекшелігі бар сөздер деп 397 сөзді, тұлғалық та, мағыналық жағынан ұқсастық таппайтын сөздер деп 311 сөзді тізіп көрсетеді⁵⁵. Бұл өте құнды статистикадан біз қазіргі қазақ тіліне, оның әдеби түріне мағыналық жағынан сай түсетін, тұлғалық жағынан да сай (130) немесе аз-кем өзгешеліктерімен сәйкесетін (397) сөздер сан жағынан сәйкес келмейтін сөздерден көп екенін көреміз. Әрине, көне және қазіргі тілдердің бір-біріне алыс-жақындығы тек сөздердің санымен ғана өлшенбейтіндігін мойындай отыра, дегенмен лексикалық қордың негізі іліктестік тауып жатса, көне-жаңа тілдердің де арналарының бір екендігін көре аламыз.

Сөздік қазынасының негізі сақталып келгенімен, ондаған сөздің бұл күнде, мысалы, қазақ тілінде қолданылмайтындығын білеміз. Дегенмен қай түркі тілі болмасын, өздерінің бүгінгі лексикалық қазынасында көне сөздерді ішінара сақтап қалғандығы да байқалады. Мысалы, қазақ тілінде «мүлік» мағынасындағы көне түркілік *барым* сөзі, «шақыру» мағынасындағы *оқу*, «сөйлеу, сөз» мағынасындағы *саб* (*сөз саптау* – «сөз сөйлеу»), «кедей» мағынасындағы *шығай* (Шықбермес Шығайбай) деген сөздер тұрақты тіркестердің құрамында немесе жалқы есімдердің аталуында сақталған. Осы сияқты «өзен» ұғымындағы *үгуз* (*өгіз*) сөзі топоним құрамында кездеседі. Бірқатар көне түркі тұлғалары бұл күндегі плеонастық (бір мағынадағы екі сөздің қатар қолданылуы) тіркестерде сақталғанын көреміз. Мысалы, *ел-күн*, *жылап-сықтау* деген қос сөздердің екінші сыңарларының бірі – *күн* көне түркі жазбаларында «ел, жұрт» мағынасындағы, *сықтау* «жылау» мағынасындағы сөздер.

Көркемдеуіш-бейнелеуіш тәсіл-құралдар саласына келсек, белгілі бір атаудың тұрақты эпитеттермен келуі Орхон ескерткіштеріндегідей, қазақтың әдеби тіліндегі айрықша көркемдік

⁵⁵ Құрышжанов Ә., Томанов М. Көрсетілген кітап. - 45-57-б.

белгілерінің бірі екендігін айту керек. Мысалы, «Күлтегіндегі» *сүчiг саб* (тәтті сөз), *йымышақ ағыс* (асыл дүние), *беңғу тас*, *ерiг йер*, *қара йер*, *қызыл қан*, *қара тер*, *көрер көз*, *сарығ алтун*, *өрүң күмүш* сияқты тіркестердегі тұрақты эпитеттердің өздері де, оның аналогтері де қазақтың ауыз әдебиеті тілінде, ауызша дамыған авторлы әдеби тілінде және жазба әдеби тілінде молынан кездеседі.

Сол сияқты дыбыстар үндесуі (эвфония), яғни аллитерация мен ассонанс қазақтың ертеден келе жатқан сөз өнерінде (поэзиясында, мақал-мәтелдерде, шешендік сөздерде) кеңінен қолданылып келіп, бүгінге дейін эстетикалық-көркемдік құрал ретіндегі мәнін жоймаған болса, мұның көрінісін де Орхон жазбаларынан табамыз: *теңрі төпесінде тутуб* (Тәңірі төбесіне көтеріп)... *көрер көзім көрмес тег, білір білігім білмес тег болту* (көрер көзім көрместей, білгір ақылым білместей болды)⁵⁶.

Міне, осы көрсетілген фонетикалық, грамматикалық, лексикалық және көркемдік ұқсастықтар көне түркі жазбаларының тілі – қазақ әдеби тілінің де бір арнасы екенін дәлелдейді.

§4. Ортағасырлық түркі ескерткіштерінің тілі – қазақ әдеби тілінің қайнар көздерінің бірі

Түркі халықтары тіршілігі мен мәдениетінің көне (V-VIII ғ.) дәуірінен кейінгі ортағасырлық кезеңінде, оның ішінде X-XII ғасырларда қараханидтер мемлекеті өмір сүрді. Қараханидтер династиясы кезінде Орта Азия мен Қазақстан жеріндегі халықтардың ана тілі мен әдебиеті өркендеді. Бұл кезде қыпшақ, оғұз, қарлұқ және ұйғыр халықтарының тілдері негізінде араб графикасындағы түркі жазуы қалыптасты, ескерткіштер дүниеге келді⁵⁷. Ол ескерткіштер: «Құтадғу білігі» (XI ғ.), Махмұд Қашғаридың «Диван луғат ат-түрк» атты еңбегі (XI ғ.), Йүгнекидің «Һибатул хакайик» атты шығармасы.

XII-XVI ғасырлардағы түркі жазба ескерткіштері Орта Азия мен Қазақстандағы, Еділ бойындағы, Қырым түбегіндегі,

⁵⁶ Келімбетов Н. Ежелгі дәуір әдебиеті. - 47-б.

⁵⁷ Сонда, 134-б.

Түркия топырағындағы түркі тілдес халықтарға ортақ мұра екендігі анықталып отыр. Ол ескерткіштер: Рабғузидың «Қысас ул- анбия», Абу Хайанның «Китаб ал-идрак ли-лисан ал-атрак» атты шығармасы, «Ортаазиялық тefsир», Саиф Сараидың «Гүлистаны», Қутбтың «Хосрау уа Ширины», Хорезмидың «Мухаббат-наме» атты поэмалары. Бұлар – араб әрпімен жазылып сақталған жәдігерліктер. Бұдан да ілгеріректе, IX-X ғасырларда дүниеге келген ескерткіштер де бар. Солардың бірі – «**Оғұзнаме**» эпосын қазақ зерттеушілері, оның ішінде Қ.Өмірәлиев жан-жақты зерттеп, қазақ тіліне аударып, мынадай түйінге келеді: «**Оғұз қаған**» эпосы – әуелде ауызша туған дүние, өте көне дәуірде жасалған, XIII ғасырдың аяғында ғана хатқа түскен. VIII-XI ғасыр түркілерінде эпостық жыр туғызатын қоғамдық-әлеуметтік жағдай және эпосты жасай алатын рухани мәдениет пен әдеби мектеп болған», – дей келіп, бұл эпостың жанрлық-стильдік сипатын талдайды: ондағы эпостық формула деп атаған ерекшеліктердің мысалы, бастау формуласын (бастау сөздерді: *болсунғыл деп деділер, күнлерден бір күн, тақы мундан соң, кене андан соң, кене бу чақда* т.т.), қосар түрде қайталап отыратын тұрақты формулаларды (*ошул оғұлның өңлүгі, чырағы көк ерді, көп, телім алтун-күмүш тартыб* т.т.), бірыңғай құбылыстарды (бірыңғай мүшелерді), көркемдегіш формулаларды әдейі талдайды⁵⁸. Бірақ талданған материалдарға қарап, бұл эпостың тілін бүгінгі пәлен түркі тіліне телімейді. Ал Н.Келімбетов «Оғұзнаме» тілінде оғыз-қыпшақ диалектілері басым деген пікір айтады.

«**Құтадғу білік**» – 13 мың жолдан тұратын дидактикалық дастан. Авторы – Жүсіп, кейін әміршісінен Хас-Хаджиб («құпия министр») атағын алған, ғылыми әдебиетте көбінесе Жүсіп Баласағұн (Юсуф Баласағуни) деген атпен танымал ақын. Бірі – ұйғыр жазуымен 1439 жылы, екіншісі – араб жазуымен XIV ғасырдың II жартысында, үшіншісі – араб жазуымен XVII ғасырдың аяғында көшіріліп, хатқа түскен үш нұсқасы бар. Зерттеушілер (А.Вамбери, В.Радлов, И.Березин, В.Томсен, Р.Арат т.б.) тарихта теңдесі жоқ бұл ескерткіштің әдеби мұра ретіндегі мәні мен орнын зерттеп танытты және

⁵⁸ *Өмірәлиев Қ. Оғұз қаған эпосының тілі. - Алматы, 1988.*

мәтінін түпнұсқа бойынша да, транскрипциялап та жариялау, өзге тілдерге аудару (мысалы, неміс тіліне) жұмыстарын жүргізіп келді.

Дастан – түркі жазба әдеби тілінде жазылған тұңғыш көркем шығарма. Бұл жерде «түркі тілі» деп отырғанымыз – жалпы атау, ал бұл атаумен нақты қай түркі тілін, дәлірек айтсақ, қай тобын меңзейміз десек, бұл орайда әркілы пікірлер айтылып келеді. Бірқатар зерттеушілер оны көне ұйғыр тілі деп таныса (С.Е.Малов), енді бірқатары қарлұқ-ұйғыр тілінде (Ә.Нәжіп), қарлұқ тілінде (А.М.Щербак), қарлұқ-қыпшақ тілінде (Г.Ф.Благова), қараханидтер тілінде (А.Валидов) деп таныса, қазақ зерттеушілері: «Жүсіп Баласағұн өз дастанын сол кезде Қашғардан бастап, сонау Амударияға дейінгі ұлан-ғайыр өлкелер мен уәлаяттарды өзіне қаратқан Қарахан мемлекетінде өмір сүрген түркі тайпаларының бәріне бірдей түсінікті ортақ, әдеби тілде жазылғаны даусыз», – деп санайды⁵⁹. Ал бұл ескерткіш тілінің қазақ тіліне, оның әдеби-көркемдік дәстүріне қатысы жайында арнайы зерттеулер жоқ, оның қазақ әдебиетінің дамуына тигізген идеялық-көркемдік әсері жайында зерттеуші А.Егеубаев: «Құтадғу білік» қазақ жазба әдебиетінің тарихынан үлкен, белесті орын алатын ұлттық мұрамыз екені күмән-күдіксіз», – деген пікір айтады⁶⁰. Сонымен қатар «Құтадғу білікті» ол – қазақ тіліне тұңғыш аударушы әрі әдебиеттанушы ретінде зерттеуші. А.Егеубаев «қазіргі қазақ тіліне тән, етене жакын сөзді, сөз орамдарын, атаулар мен терминдерді, антропонимдерді тауып зерттеуді ғалымдар мен тілшілер үлесіне қалдырып», қанатты сөз тіркестерінің, мақал-мәтелдердің қазақ тіліндегі аналогтерімен салыстырып, әдебиетіміздің бастау-арналарының көне ескерткіштермен тамырластығын аңғарту мақсатын көздеп, біраз құнды ойларын ұсынады.

Махмұд Қашғаридың «Диван луғат ат-түрк» («Түркі тілдерінің сөздігі») атты еңбегі – XI ғасырдың (1072-1074) жылдары жазылған) ескерткіші. Бұл сөздік тұңғыш рет 1915-1917 жылдары Түркияда үш том болып жарық көрді. Кейін

⁵⁹ Келімбетов Н. Ежелгі дәуір әдебиеті. - Алматы, 1991. - 158-б.

⁶⁰ Жүсіп Баласағұн Құтты білік. Көне түркі тілінен аударған және алғы сөзі мен түсініктерін жазған – Асқар Егеубаев. - Алматы, 1986. - 30-б.

оны түрік ғалымы Бесім Аталай араб тілінен түрік тіліне аударып, 1939, 1940, 1941 жылдары үш кітап етіп жариялады. 1960, 1961, 1963 жылдары өзбек ғалымы – Салих Муталибовтың аудармасымен Қашғари сөздігі өзбек тілінде жарияланды. Қазақ тіліне өте кеш **аударылды. Бірақ оның** сөздігін, грамматикасын, көркемдік сипатын т.т. зерттеуге қазақ лингвистері де ат салысып келеді. Бұл ескерткіш тек сөздік материалы бойынша емес, ондағы келтірілген әдеби үлгілерге: 300-дей өлеңге, 300-ге тарта (291) мақал-мәтелге, көркем теңеулерге, қанатты сөздерге қарап, көркем тілдің бұдан он шақты ғасыр бұрынғы, тіпті одан да арғы кезеңдердегі кейбір белгілерін, ол белгілердің әрі қарайғы ұластығын көруге болады. Өйткені бұл кітап – «көне түркі әдебиет ескерткіштерінің қысқаша хрестоматиясы».

Қ.Өмірәлиев Қашғаридағы:

Алп Ер Тоңа өлді му?
Есіз ажун қалды му?
Өзлек өгін алды му?
Емді жүрек жыртылур.
Ұлышыб ерен бөрлейү,
Жыртып жақа ұрлайу,
Сықрыб үні жүрлеу,
Сықтаб көзі өртүлүр, –

деген өлең жолдарын келтіріп, жоқтау өлең түрінің VII ғасырдан (Тоңа Алп ер – VII ғасырдан арғы жерде өмір сүрген ұлы қаған) Қашғари дәуіріне – XI ғасырға – ауызша жеткенін айта келіп, бұл жырдың XV-XVI ғасырлардағы (және одан кейінгі) қазақтың жоқтау өлеңдеріне келіп ұласқанын танытады. Сондай-ақ бұл зерттеуші Қашғаридағы мақал-мәтелдерді талдай келіп, олардағы тұрақты модель-тұлғалардың, ұйқастық тәсілдердің әріден сақталып келгеніндей, кейін де, біздің заманымызға дейін (әрине, фонетикалық, морфологиялық, ішінара лексикалық өзгерістерімен) жеткендігін дәлелдейді⁶¹.

Және де Қашғаридағы:
Тавар кімнің өкүлсе,
Беглік аңар керкейүр.

⁶¹ *Өмірәлиев Қ. Көне дәуірдегі сөз үлгілері // Қазақстан мектебі. 1971.- №2.*

Таварсызын қалып
Бег еренсізін евгейұр, –
деген дидактикалық-шешендік өлең өз моделін Орхон
ескерткішіндегі:

Иуйқа қалын болар,
Топлағулық алп ерміс.

Иінчке жоған болар,
Үзгүлүк алп ерміс, –

деген сияқты жолдардан алған және ол – XV-XIX ғасырлардағы қазақ акын-жырауларының дидактикалық-шешендік сөздерінің жанрлық үлгісі деп табады⁶². Ал зерттеуші Ә.Дербісалиев Қашғари «Диванындағы» жырлар Күлтегін, Тонықұқ, Білге қаған ескерткіштеріндегі оқиғаларды қайталайды дей келіп: «Түркілер ел әдебиетінің ренессанстық дәуірінің бас-тапқы кезеңіне жататын осы екі классикалық шығарма («Құтадғу білік» пен Қашғари сөздігі) қазіргі қазақ әдеби тілінің негізін, әдебиеттік ескі арнасының көзін танытады... Құнды мұра, жазба әдебиетіміздің ең алғашқы тұлғалы шығармасы. Қазақстанды мекендеген көптеген түркі тайпалары қалдырған ортағасырлық ортақ мәдениет үлгісі,⁶³ – дейді.

Қашғари сөздігінде келтірілген әдеби үлгілердің тіл және жанр жағынан қазіргі тілдерге ұластығын нақты деректерді талдап көрсету – бүгінгі түркологтердің, оның ішінде қазақ тіл мамандарының алдағы міндеті. Ал әзірге М.Қашғаридың «Диуани лұғат ат-түрк» атты еңбегі қазіргі түркі халықтарының бәріне ортақ мұра екенін баса айту керек. Осылайша тұжырымдай тұра, әрбір түркі әдеби тіліне қатысын, яғни көзі болып саналуын, әдеби тіліне белгілердің ұластығын т.б. нақты фактілермен анықтау қажет болады. Қазақ тіліне келгенде, лингвистер тарапынан мұндай нақты зерттеу әлі жүргізілген жоқ. Дегенмен өлеңдегі тармақ соңындағы сөздердің ұйқасуы қазақ өлең техникасында да орын алатынын, сондай-ақ *қулан-киік аулау, еч ал-, йурек йыртылур, йағы отын өчурген* (дұшпан отын өшірген), *есуз ажун қалдыму* (дүние иесіз қалды ма), *йузі*

⁶² Сонда, 92-б.

⁶³ Дербісалиев Ә. Өшпес ескерткіш //Қазақ әдебиеті. - 1981, 24 июль.

сарғарыб (жүзі сарғайып) сияқты тұрақты тіркестердің беретін мағынасы, жасалу моделі, компоненттік құрамы жағынан қазіргі қазақ тіліндегі фразеологизмдерге келіп ұласатынын көрсетуге болады. Тіпті «Алп Ер Тоңа өлді му» деп басталатын өлең жолындағы *Ер Тоңа* жалқы есімінің құрылымы қазақ әдеби үлгілерінде күні бүгінге дейін жалғасып келе жатқанын көреміз: *ер, батыр, қыз, сұлу, есіл, сері, бай* сияқты атрибуттар жалқы есімнің тұрақты компоненті болып, оның алдынан да (*Ер Тарғын, Ер Сайын, Қыз Құртқа, Қыз Жібек, Сал Біржан*), соңынан да (*Маман бай, Баян сұлу, Қамбар батыр, Ақан сері*) келе беретінін білеміз.

XII ғасырдың орта кезі мен XIII ғасырдың бас кезінде өмір сүрген **Ахмед Иүгнекидің «хибат ул-хақайик»** («Ақиқат сыйы») атты дидактикалық толғаулары сол кездегі түркі тілдес тайпалардың көбіне түсінікті болған Қараханид түркілерінің тілінде жазылған. Ал Қараханидтер дәуірі – түркі тайпаларының тарихында әдебиет өркендеп, мәдениет жанданған кезең болды. Осы кезеңде ғалымдар, жазушылар меп ақындар өсіп-жетілді. Бұл кезеңдегі жазба әдеби тіл түркі тайпаларының барлығына ортақ болды, ол тіл талайдан келе жатқан тарихи дәстүрлік нормаға бағынды⁶⁴.

Зерттеушілердің пайымдауынша, дастанның авторы теңеу, антитеза, метафора сияқты көркемдеуіш құралдарды кеңінен және шебер пайдаланған. Мысалы, әскер басы болған замандасы Ыспаһсаларды *теңізге*, өзін *тамышға*, білімді адамды *таза алтынға*, надан адамды *құны жоқ жалған ақшаға*, шын сөзді *балғаға* теңеулері немесе *білімді – надан, жомарт – сараң, тәкаппар – момын, адал – арам* сияқты антитезалары, дүниені *керуен сарай* деп, сарандықты ем қонбайтын дерт деп ауыстырып атауы – осылардың баршасы, сөз жоқ, Ахмед Иүгнекидің шебер ізденістерінің жемісі⁶⁵. Әмір Нәжіп «Хибат ул-хақайиктің» тілі «Құтадғу біліг» пен кейінгі дәуірлерде өріс алған шағатай тілін өзара жалғастырып тұрған өтпелі көпір деп санайды. Қазақ тіл мамандары – Ә.Құрышжанов пен Б.Сағындықов қазақ тілінде бұл шығарманың аудармасын жасап, қазіргі қазақ жазуына көшірілген транскрипциясын және

⁶⁴ Құрышжанов Ә. Ахмед Иүгінеки. - Алматы, 1985. - 8-б.

⁶⁵ Келімбетов Н. Аталған кітап. 185-186-б.

арабша жазылған түпнұсқаның фотокошірмесін ұсынды (қара: Ахмед Иүгінеки Ақиқат сыйы. - Алматы: Ғылым, 1985). Дегенмен бұл ескерткіш тілінің нақты материалдарын қазақ әдеби тіліне қатыстыра қарап, түбегейлі зерттеу жұмысын жүргізу – алдағы міндеттеріміздің бірі болмақ.

Ерте орта ғасырлардағы (XII ғ.) түркі жазба ескерткіштерінің бірі – атақты **Қожа Ахмет Ясауидің «Хикмет»** («Парасаттылық» немесе «Даналық») атты өлеңдер жинағы. Ясауиді кейінгі ғасырларда «Хазрат Султан арафин», ал қазақтар арасында «Әзіреті Сұлтан» деп атаған.

Қожа Ахмет – билеуші топтардың идеологиялық құралы – дәстүрлі (ортодоксалды) исламға қарсы шыққан халықтық қозғалыстың идеологиясы ретінде қызмет еткен, діни-мистикалық сипаттағы, антихалифаттық суфизм (сопылық) ағымның ірі өкілі және ұраншысы, осы ағымның түркі тілдес тармағының негізін қалаушы діни қайраткер әрі ақын. Суфизм каналушы қалың бұқараның идеологиясы болды. Сондықтан осы идеологияны үгіттеуде Қожа Ахмет көпшілікке беделді поэзияны құрал етті және оның түсінікті болуын көздеді. Сондықтан кейінгі сан ғасыр бойы Ясауи хикметтері халық арасына қолжазба түрінде кеңінен тарап, өмір сүріп келді.

Қожа Ахметтің туып-өскен әрі сопылық құрған ортасы қазақ ру-тайпалары жайлаған жер – қазіргі Түркістан аймағы болғандықтан, ол ру-тайпалар да хикметтерді жақсы біліп, жазбаша да, ауызша да ұрпақтан ұрпаққа таратып келген. Орта ғасырларда Сыр бойын, Түркістан өңірін жайлаған ру-тайпалар бүгінгі тек қазақ халқының емес, түркінің өзге де оғұз-қыпшақ, қарлұқ топтарын да құрағандықтан, бұл күнде бірнеше түркі халықтары Ясауи мұрасын өздерінің мәдени жәдігерлігі деп санап, өзбектер «Хикметті» «өзбек әдеби тілінің бастауы» деп, түрікмендер «қазіргі түрікмен әдеби тілінің атасы» деп санайды.

Ясауи мұрасының тілін зерттеген А.К.Боровков оны Қараханид әдеби тілінің дәстүріндегі оғұз-қыпшақ тілінде жазылған деп санайды және мұнда «Құтадғу білікке» қарағанда көне ұйғыр тілінің әсері аз дегенді айтады⁶⁶.

⁶⁶ Боровков А.К. Очерки по истории узбекского языка // Советское востоковедение. - 1952. - Т. V. - С. 247- 250.

Ал Әмір Нәжіп Ясауи хикметтері Сырдарияның төменгі ағысында пайда болған, ол қыпшақ-оғұз аралас жазба тілді танытады, оған «Құтадғу біліктің» тілі әсер етпеген, «Хикметтер» тілі Қараханид дәуірінің қарлұқ-ұйғыр жазба тіліне қарама-қарсы тұратын тіл ретінде пайда болған дәстүр дейді⁶⁷. Түрікмен зерттеушісі М.Хыдыров Ясауи тілін қарлұқ-хорезм тілдерінің ескерткіші деп санайды⁶⁸.

Ә.Нәжіп Ясауи хикметтері Орта Азия топырағында ғана емес, кең байтақ қыпшақ даласына, көшпелілер арасында да кең тарағанын айта келіп, Қожа Ахмет өзінің негізгі мақсатын көздеп, суфизм ағымын қалың көпшілікке уағыздау үшін қыпшақ тілдерінде сөйлейтін жергілікті халықтың ауызекі тіліне жақындатып жазды, Ясауи тілінің негізі – қыпшақ тілі, бірақ оғыз тілдерінің әсерін алған, сондықтан бұл ескерткіш – XII ғасырдағы қыпшақ-оғұз тілдерінің үлгісі, осы себептен Ясауи мұрасының тілі қазақ әдеби тілінің де бастау көзі болып танылуға тиіс деген дәлелді пікір айтты⁶⁹. Қазақ тіл мамандары мен филологтерінен бұл сыңайлас пікірді Н.Сауранбаев, Қ.Мұхаметханов, Ә.Құрышжанов және басқалар да білдірген болатын. Сондықтан біз Ясауи хикметтері тіліне біраз кеңірек тоқталамыз.

Бізге Ясауи хикметтерінің бірнеше қолжазбасы жетіп отыр. Автордың өз қолтаңбасы жоқ. Өз тұсындағы нұсқалар да бізге жетпеген. Ең әрі дегендегі көшірмесі – 1693-94 жылдары жазылған қолжазба, ол Стамбұлдағы Вафик паша кітапханасында сақтаулы. Ресейдегі осымен тұстас (XVII ғасырда көшірілген деп есептелетін) қолжазба нұсқасы – XIX ғасырдың соң кезінде Самарқандтан акад. К.Г.Залеман алып шыққан, бұл күнде Санкт-Петербургте сақтаулы нұсқа. Ясауи мұрасы деп көшірілген қолжазбалар С.Петербургте (Ленинградта), Қазанда, Ташкентте, Самарқандта т.б. қалаларда едәуір кездеседі. Қолжазбалардың көпшілігі соңғы дәуірлерде, көбі XIX ғасырдағы көшірушілердің қолынан шыққан. Олардың сауаты жазылуы да әртүрлі, қолжазбалардағы хикметтердің саны, орналасу тәртібі де біркелкі (бірдей) емес.

⁶⁷ *Наджип Э.Н.* Кыпчакско-огузский литературный язык мамлюкского Египта XIV в. Автореф. докт. дисс. - М., 1965. - С. 10.

⁶⁸ Түркмен дилиниң тарыхындан материалдар. - Ашгабад, 1962. - С. 61.

⁶⁹ *Нәжіп Ә.* Терең тамырлар //Жұлдыз. - 1972. - №4. - 154-б.

Кейін Ясауи мұрасы негізінен Қазанда бірнеше реттен басылып жарық көрді. Қолжазбалар мен Қазан басылымдарының арасында едәуір айырмашылықтардың бар екені байқалады. Олар: өлең жолдарының орналасу тәртібінде, кейбір шумақтардың бірінде бар, екіншісінде жоқ болуында, жеке сөздерінің арасында, сөздердің жазылуында т.б. көрінеді. Қолжазбаларда да, Қазан басылымдарында да Ясауидің өзінің мұрасынан өзге басқа авторлардың Ясауише ұсынған (жазған) туындылары еніп кеткенін А.К.Боровков жақсы дәлелдеп көрсетті. Қазан басылымдарындағы барлық өлеңдер Ясауидікі емес дегенді П.М.Мелиоранский де айтады. Мысалы, Залеман (Самарқанд) қолжазбасында біздің есептеуімізше 76 (А.К.Боровковтың есебінше – 73) хикмет болса, оның 46-сы ғана 1904 жылғы Қазан басылымында бар, ал соңғыда 153 хикмет берілген, демек, оның 107-сі Самарқанд нұсқасында жоқ. А.К.Боровковтың айтуынша, Самарқанд қолжазбасында бар, Қазан кітаптарында жоқ 30 хикмет өзге қолжазбалардан табылады. Демек, Ясауи мұрасын кітап етіп шығарушылар оның қаламына жатпайтын көптеген шығармаларды жариялағаны байқалады.

Ең алдымен, **лексика** саласына келсек, Ясауи тілінің негізіне оғұз-қыпшақ тобында сөйлеген ру-тайпалардың тілі жататындығы көрінеді. «Хикметтердің» сөздік қазынасы үш қабаттан тұрады: басым қабаты – түркі сөздері, қалғандары араб пен парсы сөздері. Лексикасының **түркі қабаты** қыпшақ тілдеріне, оның ішінде XII ғасырдағы жергілікті халықтың сөйлеу тіліне негізделгенін дәлелдейтін фактілер, біздіңше, мыналар сияқты: 1) түркі сөздері **з, д** дыбысты емес, **й** дыбысты тілдікі, мысалы: *айақ* (*азақ, адақ* емес), *игем* (*іді, ізі* емес), *қой-* (*қоз-, қод-* емес). 2) Ортағасырлық, тіпті кейінірек кезеңдерге жататын «Мухаббатнаме», «Ортаазиялық тефсир» сияқты ескерткіштерде көбірек ұшырасатын архаизмдер мұнда кемде-кем кездеседі. Олардың барлары: *біт-* (*жаз*), *ай-* (*айт*-дегеннің көне варианты), *ошәл, ошбу* (осы), *қамуғ* (барлық), *тупуқ қақ-* (табын-), *елк* (қол), *арығ* (ару), *нүчүк* (неліктен), *емгексізін* (еңбексіз, қиындықсыз) деген тұлғалар. Бұлардың бірқатары көне түркілік (*ай-, біт-, тупуқ, қамуғ, қайу*), енді

бір тобын зерттеушілер (мысалы, А.К.Боровков) архаизмдер деп тапқанымен, азды-көпті дыбыстық өзгерістерімен күні бүгінге дейін сол мағынада түркі тілдерінде, айталық, оның ішінде қазақ тілінде қолданылып келе жатқан сөздер құрайды. Мысалы: *йазуқ* (жазық, күнә), *Игә* (Ие, Жаратушы ие, Құдай» мағынасында), *табуқ* – табыну, *арығ* (ару) т.б. 3) Архаистік тұлғалардың сол кезеңдегі параллельдері қатар кездеседі: *ай-/айт-*, *елкім тутуб/қолым тутуб*, *қамуғ/барча*, *біт-/іаз-*. 4) Түркі сөздерінің ішінде жазба тілдің қарлұқ-ұйғыр дәстүрінен сақталған бірен-саран тұлғалар сол кезеңдегі оғұз-қыпшақтық параллельдермен қатар кездеседі: *йавуқ/йақын*, *кечә-күндүз/түн-күн*, *дозақ ічрә/дозақ ішінде* т.т. Түркілік архаистік элементтердің қатарына **ғ**, **г** дыбыстарына аяқталатын сөздер жатады: *шундағ*, *мундағ*, *андағ*, *оңлуг-соңлуг*, *сарығ*, *улуг*, *кічіг*, *тіріг*, *танығ*. Бұл – әрине, қыпшақ тілдеріне тән емес белгі. Зерттеуші А.К.Боровков мұны Орхон ескерткіштері тілінен, көне ұйғыр жәдігерліктері тілі мен Құтадғу білік» тілінен ауысқан көненің сарқыншағы деп түйеді. 5) Түркі сөздері мол фразеология қорын құрайды және олардың дені халықтың ауызекі сөйлеу тіліне тән күні бүгінге дейін қолданылып келе жатқандар екені байқалады. Фразеологизмдердің ішінде метафоралық түрлері өте көп. Мысалы: *қара йүз* (қара бет адам), *көңүл құшы*, *ит нәфсі*, *йүз мың* (сансыз, көп), *йүзі қара*, *қара йер*. Сондай-ақ *жандын кеч* (жаннан безу), *йолдын аз-*, *жан бер-*, *қол қушур-* т.б. сияқтылары – қазіргі қазақ тілінің де фразеологиялық қазынасының «мүліктері». Фразеологиялық тіркес жасауда, қазақ тіліндегідей, адамның дене мүшелерінің атаулары (*башқа түш-*, *баш ұр-*, *қол қушур-*), *йол*, *көңүл*, *қара* сияқты тірек сөздер (*йолдын аз-*, *йолға кір-*, *көңүл кес-*, *көңлүм қара*, *қан йығла-*, *қанға бойа-*, *қанлар йут-*) мен *қызыл*, *қара* сияқты түс атаулары жиі қатысады (*қызыл йүз*, *қара йер* т.б.).

Әрине, лексика саласында қазіргі қазақ тіліне жуыспайтын топтары жоқ емес. Олар: а) жоғарыда көрсетілген көне тұлғалар: *нүчүк*, *ошәл*, *ошбу*, *елк*, *құрт* (ан) т.т.; ә) *табла-* (сүй-), *әйлә-* (ет-, қыл-), *бірлә* (мен), *асра-*(сақта-), *дағла-* (өрте), *кечә* (түн) сияқты сөздер де бүгінгі қазақтар үшін бейтаныс тұлғалар; б) біраз сөздер «Хикметтер» мәтінінде сыртқы

тұлғасы жағынан өзгеше болып келеді: *сөзле-* (сөйле), *іч-у таш* (іші-тысы), *сұңәк* (сүйек), *тағ* (тау), *ағыр* (ауыр), *бағыр* (бауыр), *ойғақ* (ояу) т.т. Бұл өзгешеліктердің болу себептері, әрі қарайғы барысы, өзге тілдердегі көрінісі (бар-жоғы, өзгелігі) өз алдына арнайы зерттеуді қажет етеді.

Ясауи тілінің лексикасындағы парсылық қабатты А.К.Боровков Ясауи мұрасы тараған өлкелер тұрғындарының көп уақыт бойы түркі-парсылық қос тілді болып келуінің әсері және Ясауи хикметтері дегендердің көбі өзінікі емес, оның поэтикалық мектебін, идеологиялық ағымын жақтап, сол жанрда жазған өзге авторлардікі болғандықтан, солардың қолының ізі деп таниды. Бір қызығы – Ясауи мұрасының қолжазбаларында (мысалы, Самарқанд нұсқасында) Қазанда басылған нұсқаларымен салыстырғанда, парсы сөздері кемірек кездеседі. Мысалы, 1896 жылғы Қазан басылымында *ду 'алам*, қолжазбада *екі жиһан*, сол сияқты *гунаһларың/йазуқларың*, *пурчақ пул/малу пул*, *фарзандым/оглум* т.б.

«Хикметтер» мәтінінде парсы тілінің сын есімдері де (*дәрди* «үлкен», *бәд* «жаман», *худ* «жаксы», *нәу* «жас», *жууан* «кәрі»), үстеулері де (*асан* «оңай») орын алады. Мұнда парсының дәнекерлеуші -у деген шылауы жиі кездеседі, ол көбінесе араб және парсы сөздерін бір-біріне дәнекерлейді: *дүрр-у сауһар*, *қанду әсел*, *дағ-у хасрат*, *дил-у жан*. Бұл шылау ішінара түркі сөздерінің арасында да келеді: *сач-у сақал*, *оң-у сол*, *іч-у таш* (іші-тысы) бірақ көбінесе жинақтау мәнін беретін қосар қолданыстар -у дәнекерінсіз келеді. Мысалы: *тәшәк-йастуқ*, *тағ-ташлар*, *түн-күн*. Бұл да Ясауи тілінің лексика-фразеологиялық негізінің түркілік, қыпшақтық халық тілі екенін көрсетеді.

Парсы сөздерінің көбінің түркілік эквиваленттері де актив қолданылады. Мысалы: *бийабан/чөл*, *бустан/бағ*, *гунаһ/йазуқ*, *нәу/жууан*, *улуг/кішіг*, *фарзанд/огул*. Ясауи тіліндегі фарсизмдердің біркатары қазақ тілінде бұрыннан қолданыла келе күні бүгінге дейін жеткені байқалады. Мысалы, *пәрмен*, *перзент*, *әуес*, *кінә*, *дерт*, *айна* деген сөздер тек Ясауи тілінің ерекшеліктері емес. Сондықтан «Хикметтер» текстеріндегі парсы элементтерінің күллісі – тек қос тілділіктің нәтижесі немесе кейінгі авторлардың қолы болып табылмайды.

Ясауи мұрасы тілінің үшінші қабатын араб сөздері құрайды. Олар ислам дініне қатысты және діни ұғымдарға қатыссыз сөздер болып екіге бөлінеді. Ясауидің мұраты – ислам дінінің бір ағымы сопылықты (суфизмді) насихаттау болғандықтан, мұнда *аят, хадис, ахирет, зикр, маъшар, тарикат, сират, заһид* сияқты сөздер жиі қолданылған. Ясауидің айтпақ ойы қалың бұқараға түсінікті болу үшін араб сөздері көбінесе аударылып берілсе керек еді, бірақ *ие, тамуғ, йазуқ, учмах* деген діни мазмұнды түркі варианттары кездескенімен, «Хикметтерде» олардың арабша, парсыша *Алла, Худа, гунаһ, жаннат* сияқты альтернаттары жиірек кездеседі. Демек, «Хикметтер» халықтың ауызекі сөйлеу тілінде ғана емес, өз заманындағы әдеби тіл нормасын ұстай да шығарылған туындылар екенін танытады. Мұнда лексикалық араб және парсы қабаты шамамен 44,8 пайызын қамтиды, бұл пайыз ішіне дінге қатыссыз ұғымдарды білдіретін арабизмдер де кіреді. Соңғы топтың дені – дерексіз (абстракт) ұғымды білдіретін зат есімдер болып келеді: *адаб, афат, уафа, уаһм, 'умр, жаза, ихлас* т.т. Бұл сөздердің көбі түркілік *қыл-, бол-, тұт-* сияқты көмекші етістіктермен тіркесіп, күрделі етістіктер жасайды: *ахир бол- «біту, таусылу», байан қыл- «баяндау», ғазаб қыл- «ашулану», ихсан қыл- «сыйлау», матам тұт – «жоктау»* т.т.

Егер қазіргі қазақ әдеби тілінің лексика қазынасының 14-15 пайыздайын араб, парсы сөздері, әсіресе дерексіз ұғым атаулары құрайтын болса, оның пайда болу себебін қазақтардың араб, иран халықтарымен тікелей қарым-қатынас жасау нәтижесінен немесе өзбек, татар жазба әдеби тілдерінің әсерінен іздемей, Ясауи хикметтері сияқты халық ішіне сан ғасыр бойы кең таралып келген әдеби мұралардың тілдік дәстүрінен іздеу керек болады. Бұл – қазақтың ауызша да, жазба да әдеби тілдерінің қайнар көздерімен іліктестігін, жалғастығын танытатын белгі.

Ясауи тілінің морфологиялық сипатына келсек, мұнда сөз жасау, сөз құбылту амалдарын білдіруде «қыпшақтық» та, «қыпшақтық емес» те фактілер бар. Мысалы, қазіргі қазақ әдеби тілінің нормасы сияқты, мұнда да сан есіммен тіркескен зат есімдер көптік жалғаусыз келеді: *төрт дәфтерім, йүз*

мың бала, екі 'алам. Көптік мағына мұнда негізінен қазіргі түркі тілдеріндегідей **-лар/-лер** аффиксімен беріледі, көне түркілік **-ан/-ин** (*еран*) көптік көрсеткіші ретінде танылудан гөрі, арабтың «ломаное множество» деп аталатын тұлғасы сияқты (жекеше *шайх*, көпше *машайих*, *халқ/халайиқ*, *малик/малайик* т.т.) ескерткіш тілінде көптік мағынаны білдірмей, дербес тұлға ретінде келген тәрізді, өйткені *халқ* пен *халайиқ* тұлғаларының жекелік-көптік немесе өзге де бір мағыналық айырмашылығы жоқ (қазақ тілінде де солай), **-лар** жалғауының сын есімдерді, есімшелерді заттандыру (субстантивтендіру) қызметі қазіргі тілдердегі, айталық, қазақ тіліндегі сияқты: *йахшылар*, *білгенлер*.

Септеу, жіктеу парадигмаларында да «Хикметтер» тілі қазақ тілінен алшақтамайды. Мұнда атау, табыс, барыс, жатыс, шығыс, ілік; септіктері бар, ал А.М. Щербак шектік септік (предельный падсж) деп атаған **-ғача/-гече** қосымшаларымен жасалатын тұлға мұнда жоқ, ол ескі өзбек тілінде бар. Сондай-ақ көмектес септікті білдіретін **-ын/-ін** көрсеткішімен келетін тұлға да жоқ, бұл тұлға Шығыс Түркістандық ескерткіштер тіліне тән екені мәлім. Көмектестік мағына *бірлә* шылауымен берілген: *үмид бірлә келібмән дәргәһиңә Аллаһым*.

Септіктер көрсеткіштеріндегі ерекшелік (қазақ тілімен салыстырғанда) – шығыс септік жалғауының **-дын/-дін** (**-дан/-ден** емес) және оның қатаң дауыстыдан басталатын **-тын/-тін** қатарының жоқтығы. Шығыс септіктегі сөзбен келетін біраз тұрақты тіркестер қазіргі қазақ тілінен де табылады: *күндін күн(ге)*, *жандым кеч йолдын аз-* т.б.

Есімдіктің ілік септіктегі тұлғасы да қазақ тіліне жақын: көпше I жақтың **-ім/-үм** көрсеткіші мұнда жоқ: *мәнім* емес, *мәнің*, *бізум* емес, *бізуң*, бұл көрсеткіштің батыс түркі тілдеріне тән екенін білеміз.

Қазақ тіліндегі үстеулердің жасалуы да Ясауи тілімен іліктеседі: көптік жалғауы арқылы есімнің үстеуге айналуы (*кечаләрі* «түнде», *сахарлары* «таңертең») қазақ тілінде де бар, тек бұл тәсіл үстеуден үстеу тудырады: *кешелері*, *биылдары*. Тәуелдік жалғаудың III жағының көрсеткішімен (**-ы/-і**) үстеудің жасалуы (*ахиры* «ақыры», *бір йолы*, *түні-күні*), жатыс

септіктің тұлғасымен жасалуы (*һәр ләхзада* «бір сәтте», *һәр күнде, һәр кезде*), көсемшенің көне **-у/-ү, -ы/-і** жұрнақтарымен жасалған үстеулердің жоқтығы (*өтру* «содан соң», *ашну* «бұрын», *екіләйу* «екі рет» дегендер сияқты), шағатай тілі мен Шығыс Түркістан ескерткіштері тіліне тән көмектес септіктің **-ын/-ін, -ун/-үн** жалғаулары арқылы жасалған үстеулердің жоқтығы (*күндүзін, йалғузун*) – осылардың баршасы морфология саласында Ясауи тілінің қыпшақ тілдеріне, оның ішінде де қазақ тіліне жақын екендігін көрсетеді.

Етістік тұлғаларының, оның есімше, көсемше категорияларының берілуінде де Ясауи тілі, Әмір Нәжіп айтқандай, қазақ тіліне келіп ұласады: мұнда есімшенің өткен шақ тұлғасы негізінен **-ған/-ген** жұрнағымен келеді, **-мыш** жұрнақты түрі өте сирек, есімшенің шығыс түркістандық жәдігерліктер тіліне тән **-ғлы/-қлы, -дағы/-тағы, ығчақ /-ігсек** жұрнақты түрлері мұнда жоқ. Бұйрық райдың II жақтағы **-ғыл/-ғын** аффиксті түрлері негізінен Алтын Орда ескерткіштері тіліне тән екені белгілі, ал бұл тұлға «Хикметтер» тексінде де кездеседі, бұл тұлғалар кейін қазақтың ауызша тараған әдеби тілінде де, ескі жазба тілінде де жалғасын тапқан. Әрине, морфологиялық категориялардың берілу амалдарында Ясауи тілі мен қазақ әдеби тілінің арасында өзгешеліктер жоқ емес, едәуір бар (олар жөнінде Ясауи мұрасының қолжазба нұсқалары мен басылымдарының тілін нақты талдап зерттегеннен кейін санамалап көрсетіп беруге болады).

Сөйтіп, лексика-грамматикалық сипатына қарап, Ясауи «Хикметтерінің» тілін қазақ әдеби тілдерінің бастау көздерінің бірі, тіпті бірегейі деп түюге болады. Күні кешеге дейін, ертеректе қолжазбалар арқылы, кейінгі ғасырларда (XIX-XX ғ.) кітап болып басылу арқылы әрі ислам дінінің халық идеологиясына жақын суфизм ағымын насихаттау үшін, әрі мұсылманша оқу-ағарту ісінде оқу құралы ретінде жиі пайдаланғандықтан, Ясауидің өз шығармалары да, оның көп шәкірттерінің бірі – Сүлеймен Бақырғанидың (оны «Хакім ата» деп те атаған) өлеңдері де әуелі қазақ халқын құраған ру-тайпалар арасында, кейін қазақ қауымында, өзге түркі ескерткіштеріне қарағанда, кеңірек тараған. Сондықтан мұндағы дінге қатысты

немесе абстракт ұғым атауы болып келетін араб, парсы сөздері қазақ тілінен орын алып, орныға түскен. Мысалы, *тариқат* («жол» – Алланы танудың үш дәрежесінің бірінің атауы), *хақиқат* (танымның жоғарғы дәрежесінің атауы), *шари'ат* (мұсылмандардың заң кодексі), *зикр*, *пір*, *мұнажат* т.с. жеке сөздер мен *Хақ нұры*, *хас ұмметі*, *екі'алам*, *бір Хұда*, *йалғуз Хақ*, *он секіз мың'алам*, *қийамат тауы*, *сахар уақты*, *йаруқ дунийа*, *Субхан игә тәрізді* тіркестер қазақ тіліне Ясауи мен Бақырғанидың хикметтерінің таралуымен енген.

Қазақ әдеби тілінің бастау көздерін сөз еткенде, XIII-XIV ғасырлардағы Алтын Орда дәуірінің ескерткіштері – «**Хосрау уа Ширин**» мен «**Мухаббатнама**», «**Гүлстан**», «**Жүсіп-Зылиха**» туындыларына соқпай кетуге болмайды.

«**Хосрау уа Ширин**» – поэтикалық туынды, авторы – Еділ бойындағы Сарай қаласында туып-өскен Құтб. Поэма, сірә, Ақ Орданың орталығы Сығанақта жазылған болу керек (А.Ибатов). Зерттеушілердің талдауларына қарағанда, поэтикалық ерекшелігі жағынан «Құтадғу білікке» жуық келеді. Тілін бірқатар ғалымдар Алтын Орда уәлаятының әдеби тілі (А.Н.Самойлович) десе, енді бірсыпырасы Орта Азиядағы оғұз-қыпшақ әдеби тілі (Ә.Нәжіп) деп санайды. Дастанның бізге жеткен жалғыз көшірме қолжазбасының мәтінін жариялап, сөздігін жасаған және лексика-морфологиялық ерекшеліктерін жақсы зерттеген поляк ғалымы А.Зайончковский оны қыпшақ тілінің әдеби мұрасы деп таниды.

Бұл дастанды Низамидің парсы тіліндегі осылайша аталған поэмасынан еркін аударылған (Е.Э.Бертельс), жартылай оригиналды дербес шығарма (Ә.Нәжіп) деп танушылар бар.

«Хосрау уа Ширин» дастаны 4740 бәйіттен (өлеңнен) тұрады. Бұл ескерткішке қазақ зерттеушілері де қатты назар аударды. А.Ибатов дастанның сөздігін жасап, сөз жиілігінің статистикасын көрсетіп, оның лексикалық қазынасы мен фразеологиялық байлығының қазақ тіліне мейлінше жақын тұрғандығын көрсетті. Ол А.Н.Самойлович, Ә.Нәжіп, А.М.Щербак, Э.Фазыловтардың пікірін қостап, Құтбтың дастаны Алтын Орда аймағында пайда болған аралас тілдік сипаттағы әдеби үлгіде, қыпшақ тілінің негізінде жазылған,

бірақ оғыз тілінің әсері мен қараханидтік әдеби тіл дәстүріне ұрынған деген Ә.Нәжіптің тұжырымын қостайды⁷⁰.

Әдеби тілдік белгінің бірі – бейнелі және тұрақты фразеологизмдердің дәстүрлі мол қоры болса, бұл жөнінен «Хосрау уа Ширин» мәтініндегі: *авара қыл* (әуре қыл-), *ай йуз, ант іч-, ат қоймақ* (ат қою, жолға шығу), *ачы сөзлүк, бағры күйді, бағырын тілді, бел бағлады, бойнын үзді* (өлтірді), *еліг тұт-* (қол беру, мақұлдау), *жан берді, жандан кечті, жаны ұқты, йаман ат* (жаманат), *йар болды, йеріне йеткүрді, йол тартты, йүзіні йыртты, йүрәкін қан қылды, күні тугды* (күні туды), *көңлі тарықты, қадғу йұтты* (қайғы жұтты), *қан төкті, қол қувишурды, құлақ тұтты, көңүлгә от салды, сүчүк тілліг* (тәтті тілді), *түн қатты, тілі ачығ* (тілі ащы), *тілі татлығ, чічәктек солды* (гүлдей солды), *екі сөзлүг, ічі күйді, ічінгә от түшті* сияқты тұрақты тіркестер халық тілінде өте әріден келе жатқандығын, бұлардың қазіргі тілдерде (мысалы, қазақ тілінде) жалғасын тапқандығын көреміз.

Сондай-ақ мағыналары жағынан бір-біріне жуыспайтын сөздерді тіркестіріп, образды фразеологизмдер жасау да әдеби тілдің бір тәсілі болса, олардың қазақ тіліндегі *сынық көңіл, көңіл құсы, көңілдің айнасы, ақыл тізігіні* сияқты типтерін де Құтб дастанынан табамыз: *біліг қамчысыны елга алыб* (білім қамшысын қолға алып), *бағырдан сугарыб бу жан бағыны* (бауырдан суарып бұл жанның бағын) т.т.

«**Мухаббатнама**» – Алтын Орда дәуіріндегі XIV ғасырдың ескерткіші (1353 ж. жазылған). Ол Орта Азияда көп тараған. Авторының лақап аты – Хорезми. Дастанды АН.Самойлович, А.М.Щербак, Ә.Нәжіп және өзбек ғалымдары С.Касимов, Н.Маллаевтар зерттеді. Ә.Нәжіп транскрипциялап тексін жариялады, орыс тіліне аударды⁷¹.

Поэма тілінің негізі – Алтын Орда қыпшақтарының тілі. Қазақ әдебиетшісі Б.Кенжебаев бұл дастанды Орта Азия мен Қазақстандағы түркі тілдес халықтарға ортақ мұра деп таниды⁷².

⁷⁰ *Ибатов А. Құтбтың «Хұсрау уа Шірін» поэмасының сөздігі. - Алматы, 1974. - 14-б.*

⁷¹ *Хорезми. Мухаббатнаме. - М., 1961.*

⁷² *Кенжебаев Б. Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері. - Алматы, 1975.*

Дастан атының өзі айтып тұрғандай, ғашық жастардың сезімдерін, ойларын, айтар сөздерін баяндайды. Бұл поэма қазақ лиро-эпостарымен үндес түседі. Дастанның 11 буынды, екі тармақты өлең тәсілімен берілуі де қазақтың 11 буынды өлеңдеріне ұқсайды. Мұндағы көптеген элементтердің (*қылдай бел, толған ай, татлы сөз*), теңеулердің, антитезалардың қазақтың көркемсөзінде де орын алатындығы әдеби тіл дәстүріміздің бастау көздерінің бірін танытады.

Сейф Сараидың «**Гүлстан**» поэмасы да – XIV ғасыр ескерткіштерінің бірі. Өзге түркі тілдері сияқты, қазақ әдеби тілінің де арналарын тануда орны айрықша туынды. Тілі жағынан «Мухаббатнамеге» жақындайды. Мұнда «Хосрау уа Ширинға» қарағанда, архаизмдер аз кездеседі. Бұл ескерткішті терең зерттеген ғалым Ә.Нәжіп оның тілінің негізгі қабаты қыпшақтық, сонымен қатар мұнда оғыз-түрікмен элементтері де орын алған деп түйеді. Бұл ғалымның осы поэманың тілі бойынша салыстырмалы-тарихи жүйеде жасаған сөздігіне көз салсақ, дастанның лексика қазынасындағы мағынасы әрі тұлғасы жағынан қазақ тілінен табылатын көптеген эквиваленттері бар екенін көреміз: *аш қарынға, арымақ, артыныша, азғунлық, асырамақ, есірүк, қашұқ, шөмүш* т.б. Ә.Нәжіптің зерттеуіне қарағанда, қыпшақ тілінде жазылып, оғыз тілдерінің әсеріне ұшыраған ескерткіштердің және біреуі Әли деген автордың «**Жүсіп-Злиха**» поэмасы. Ал Дүрбектің «**Жүсіп-Злихасын**» өзбек зерттеушілері өзбек тілінің ескерткіші деп танығанымен, мұның да қыпшақ тілдеріне ұштастығын өзге зерттеушілер баса көрсетеді.

Қазақ тіліне біршама қатысы (жақындығы) бар деп танылып жүрген жазбалардың және бірі – «**Аттуһфа-уз-закыйа фил луғат ит-туркийя**» («Түркі тілі туралы жазылған ерекше сыйлық»). «Аттуһфа» зерттеушілердің топшылауынша, XIV немесе XV ғасырда дүниеге келген, сірә, Мысырда жазылған болу керек. Бұл ескерткіштің мәтінін жариялап, түрік, өзбек тілдеріне аударған және тілін талдап зерттеген венгр, түрік, поляк, өзбек ғалымдары мен Ә.Нәжіптен басқа бұл ескерткіш Ә.Құрышжанов, Т.Арынов сияқты қазақ тілі мамандарының да назарына ілікті. «Аттуһфаның» лексикасын арнайы зерттеген

Т.Арынов мынадай пікір айтады: «Аттуһфаның» лексикалық тұлғасы басқа ешбір тілде дәл қазақ тіліндегідей өзгеріссіз сақталмаған, мұндағы сөздердің үштен бірі қазіргі қазақ тілінде сол күйінде кездеседі, ескерткіш тілінің фонетикалық ерекшеліктері қазіргі қазақ әдеби тілінің фонетикасымен бірдей келеді: *тау* (*тағ* емес), *шөлмек* (*чөлмәк* емес), *шыбын* (*чыбын* емес), *шүберек* (*чүперек* емес). Т.Арынов «Аттуһфаны» көне (ескі) қазақ тілінде жазылған тұңғыш ескерткіш деп қарауға болады деген пікірге келеді⁷³.

Әрине, белгілі бір сөздердің немесе тұлғалардың ескерткіштер тілі мен қазіргі түркі тілдерінің анасында не мынасында болу-болмауы сол тілді иемденген халықтың мұрасы болатындығын бірден-бір дәлелдей алмайды. Дегенмен XII-XIV ғасырлардағы жоғарыда көрсетілген ескерткіштер қазақ әдеби тілінің ауызша да, жазба да түрлеріне әсерін тигізген, кейбір тілдік және көркемдік модельдерді ұсынған көздер екендігіне күмән болмасқа керек. Айталық, бұл ескерткіштерден діни және абстракт ұғымдарды беруде араб, парсы тілдеріне иек арту; осы тілдердің есім сөздеріне түркілік көмекші етістіктерді тіркеп, күрделі етістік жасау амалы, түркі мен араб-парсы, түркі мен монғол, араб пен парсы тілдерінің бір мағынадағы сөздерін қосақтап жұмсау (бірін екіншісінің түсіндірмесі, толықтамасы, дәлелдемесі ретінде қатар келтіру) тәсілі, халық тіліндегі тұрақты эпитет, теңеулерді еркін қолдану, олардың модельдерін пайдалану – осылардың баршасында көне және орта ғасырлық түркі жазба ескерткіштерінің тілі, көркемдік дүниесі қазақ әдеби тілінің бастауынан, қайнар көзінен хабар береді.

⁷³ Арынов Т. Книга «Аттуһфа уз-закияа фил-лугат ит- туркийа» лексикасы туралы бірер сөз //Қазақ әдеби тілінің қалыптасу тарихы мен даму жолдары. - Алматы, 1981. - 168-169-б.

II ТАРАУ

XV-XVII ҒАСЫРЛАРДАҒЫ ҚАЗАҚ ӘДЕБИ ТІЛІ

§1. XV-XVII ғасырлардағы қазақ қауымына қызмет еткен тілдің сипаттары

XV-XVII ғасырлардағы қазақ халқының мәдени-рухани өмірінде жаңа құрала бастаған халықтың сөйлеу тілі мен қазақ халқын құраған ру-тайпалардың әріден келе жатқан поэзиясы тілінің негізінде ауызша дамыған әдеби тіл қызмет етті. Ол, негізінен, поэзия түріндегі көркем әдебиет пен ауызша жүргізілетін дау-билік саласында (шешендік сөздерде) көрінді. Сонымен қатар хан жарлықтары, өзге елдермен арадағы қарым-қатынас қағаздары, тарихи шежірелер сияқты жазба дүниелердің қажетін ортаазиялық түркі әдеби дәстүріне негізделген қазақтың ескі жазба тілі өтеп отырды. Қазақ хандарының канцеляриясы ресми хат-хабарларын, іс-қағаздарын, үкім-жарлықтарын осы тілде жүргізді. Қазақ елінде орта ғасырлар шамасынан бергі жерде шежірелер жазылып, ол шежірелер көбінесе би, сұлтан, ру басы үйлерінде сақталған. Бұл жазба дәстүр бірге-бірге қазақтың өз жазба тіл машығына айналды. Қазақтың жалайыр руынан шыққан Қадырғали Қосымұлы сияқты тарихшысының шығармасы да қазақтың ескі жазба тілінде жазылған.

Бұл жерде XV-XVII ғасырлардағы қазақтың төл әдеби тілі деген мәселе принципті түрде қойылып отыр, өйткені бірқатар ғалымдар бұл дәуірлерде қазақтың әдеби тілі болды дегенді мақұлдамайды, себебі әдеби тілді танытатын әдебиеттің басын XVIII ғасырдан, Бұхар жыраудан бастайды. Демек, бұл концепция бойынша XVIII ғасырға дейінгі көркемсөз үлгілері ауыз әдебиеті мұрасына жатқызылады да олардың тілі «әдеби тіл» категориясынан тыс қалдырылады. Бұл тұжырымды әсіресе кейбір әдебиетшілер қолдайды. Мысалы, қазақ әдебиетінің ғылыми курсын жазғандар XV-XVII ғасырлар қазақ мәдениетінің жыраулар танылған тұсы екендігін, қазақ

жырауларының жалпы түркі тайпаларының ауыз әдебиетінен бөлініп, дараланып шыққан кезі екендігін айтады. Сөйте тұра, олар бұл кезеңдердегі қазақ жырауларының әрқайсысының өздері қалаған жанрлары, тақырыптары қандай болғанын, өзіндік қолтаңбаларын айырып тану материалдың аздығынан өте қиын, оның үстіне ондай ерекшеліктер жоққа тән, бар материалдар фольклордағы дидактикалық-тұрмыстық жырлар мен арнау, қоштасу, өсиет сияқты ертеден келе жатқан ауыз әдебиетімен кіндіктес жанрдың туындылары деп табады⁷⁴.

Ал біздің XV-XVII ғасырларда қазақтың ауызша дамыған төл әдеби тілі болды деген тұжырымға келуімізге материалдық негіз бар. Ең алдымен, соңғы 30-40 жылдың ішінде ілгергі ғасырлардағы қазақ поэзиясы туралы ғылыми зерттеулер жүргізіліп, лингвистикалық нұсқа болатын материалдар (мәтіндер) жиналды⁷⁵. Бұл мәтіндер «XVIII-XIX ғасырлардағы қазақ ақындарының шығармалары» (1965), «Ертедегі әдебиет нұсқалары» (1967), «Алдаспан» (1971), «XV-XVIII ғасырлардағы қазақ поэзиясы» (1982), «Ақберен» (1972), «Ел аузынан» (1985), «Боздағым» (1990), «Бес ғасыр жырлайды» (1984-1985) атты кітаптарда басылып, көпшілік назарына ұынылды. Сонымен қатар кейінгі жылдарда мерзімді баспасөз беттерінде де ертеде өткен қазақтың ақын-жыраулары туралы пікірлер мен жаңа деректер, олардың кейін табылған мәтіндері үздіксіз жарияланып келеді. Осылардың барлығы – бұдан төрт-бес ғасыр бұрын болған қазақ көркем әдебиеті үлгілерінің өзіне назар аударта түскенін және ол нұсқалардың әр тұрғыдан зерттеле бастағанын көрсететін фактілер.

Соңғы жылдардағы (сілтемеде көрсетілген) зерттеулерде әдебиеттанушылар XV-XVII ғасырларда жасап өткен қазақ сөз шеберлерінің есімдерін тауып, шығармаларын талдаса, тіл ма-

⁷⁴ История казахской литературы. В 3-х томах. - Алма-Ата, 1979. - Т. II. - С. 29.

⁷⁵ Мағауин М. Әдебиетіміздің тарихы әріде жатыр // Жұлдыз. - 1966. - № 1; Қадим заман куәгері //Алдаспан. - Алматы, 1971; Қобыз сарыны. - Алматы, 1968; Сүйіншіәлиев Х. Қазақ әдебиетінің қалыптасу кезеңдері. - Алматы, 1968; Өмірәлиев Қ. XV-XIX ғғ. қазақ поэзиясы. - Алматы, 1976; Дербісалин Ә. XV-XVIII ғасырлардағы қазақ поэзиясы. - Алматы, 1982; Сыздықова Р. XVIII-XIX ғасырлардағы қазақ әдеби тілінің тарихы. - Алматы, 1984; Келімбетов Н. Ежелгі дәуір әдебиеті. - Алматы, 1991; Жолдасбеков М. Асыл арналар. - Алматы, 1990; Қазақ әдеби тілінің қалыптасу тарихы мен даму жолдары. Алматы, 1981 т.б.

мандары сол үлгілердің жанрлық-стильдік сипаттарын, лексикасы мен фразеологиясын, өлең құрылысын сөз етеді⁷⁶.

Бұлар – сөз жоқ, алғашқы қадамдар, тұңғыш ізденістер, кей тұстарда тіпті топшылаулар деуге болады. Бұл ізденістер сонымен қатар нақты талдаулар, материалдың өзін сөйлету әрекеттері болып та келеді. Сондықтан бұл зерттеулер өздерінің сонылығымен, нақтылығымен және теориялық негіздерімен ұтымды. Әрине, ілгергі дәуірлерден ауызша жеткен қазақ көркем туындыларын әрі қарай іздестіре беру, жиналғандарына текстологиялық жұмыстар жүргізу, стильдік-тілдік жағынан жан-жақты талдаулар жасау – қазақ филологтері мен тіл мамандарының міндеттері.

Ал жазба тіл үлгілеріне келсек, бұл салада да азды-көпті зерттеулер мен айтылған пікірлер бар. Орта ғасырлардағы түркі әдеби тілінің қазақ халқын құраған ру-тайпалар тіліне де ортақ екенін, «шағатай тілі» деп аталған жазба дәстүрді қазақ қауымы да өз қажетіне жарата білгенін тіл мамандарының көпшілігі-ақ айтып келеді⁷⁷. Жоғарыда аталған Қадырғали Жалайыридың тарихи шығармасын танып-талдау үстінде қазақ туындысы пайдаланған жазба тіл мәселесі көтерілді (Ө.Марғұлан, Қ.Жүнісбаев, Е.Масанов, Т.Қордабаев, Р.Сыздықова т.б.)⁷⁸. XVI-XIX ғасырлардағы қазақтың хан, сұлтан, тархан, старшиналарының Ресей үкіметіне немесе бір-біріне жазысқан ресми қағаздары мен хаттарының және әкімшілік орындарының үкім-жарлықтарының мәтіндері де әр тұста сөз болып, олардың тілдері жөнінде айтылған пікірлерде қазақтар қолданған жазба тіл мәселесі күн тәртібінде тұрды⁷⁹.

⁷⁶ *Өмірәлиев Қ.* Көрсетілген кітабы және Сыздықова Р. XV- XVII ғасырлардағы қазақ көркем әдебиеті тілінің лексикасы жайында//Қазақ әдеби тілінің қалыптасу тарихы мен даму жолдары. - Алматы, 1981. - 60-86-б.

⁷⁷ *Мусабаев Г.* Современный казахский язык. - Алма-Ата, 1959. - С. 107-117; *Кенесбаев С.* Абай – основоположник казахского литературного языка//Советский Казахстан. - 1955. - №9. - С. 127; *Қордабаев Т.* Тарихи синтаксис мәселелері. - Алматы, 1965. - 8-16-б.

⁷⁸ *Қордабаев Т., Томанов М.* Тарихи грамматика мәселелері. - Алматы, 1975. - 3-48-б; *Сыздықова Р. Г.* Язык «Жами» ат-тауарих» Жалаири. - Алма-Ата, 1989.

⁷⁹ *Қордабаев Т.* Тарихи синтаксис мәселелері.; *Сыздықова Р.* XVIII ғасырдың II жартысындағы эпистолярлық документтердің тілі // Қазақ әдеби тілінің тарихы. - Алматы, 1968. 28-35-б.; *Әбілқасымов Б.* XIX ғ. II жартысындағы қазақ әдеби тілі. - Алматы, 1982. 97-115-б., *Сыздықова Р., Қойгелдиев М.* Қадырғали би Қосымұлы және оның жылнамалар жинағы. - Алматы, 1991.

Сөйтіп, әдеби тіл статусын тарих көшінің барлық кезегінде тек жазуға байланыстыра анықтауға болмайды. Сол тілді танытатын үлгілердің әлеуметтік жүгі, барлық нұсқаларға біршама ортақтығы, тілдік-көркемдік нормаларының болуы («қырланған, өңделген, сұрыпталған сипатының» болуы) – осылардың баршасы қоғамға белгілі бір дәуірде қызмет еткен тілдің категориясын айқындайды, даму сатысын көрсетеді. Осы тұрғыдан келгенде, бізде ауызша сақталып, там-тұмдап жеткен ескерткіштердің тілін әдеби тіл болды деп табамыз. Сонымен қатар XV-XVII ғасырларда қазақта жазба тіл дәстүрі де орын алды деген тұжырымды ұсынамыз.

§ 2. XV-XVII ғасырлардағы қазақтың ауызша дамыған төл әдебиетінің нұсқалары және олардың тілін зерттеудегі қиындықтар

Ә.Марғұлан, Б.Кенжебаев, М.Мағауин, Х.Сүйінішәлиев, Қ.Өмірәлиев, Ә.Дербісалин сияқты ғалымдардың жүргізген зерттеулері бойынша, XV-XVII ғасырлардағы қазақ көркем әдебиетін танытатын едәуір үлгілердің бар екендігі анықталды. Бұлардың иелері: XV ғасырдан Асанқайғы мен Қазтуған, XVI ғасырдан Шалкиіз (Шөлгез), Доспамбет, Шобан, XVII ғасырдан Жиємбет пен Марғасқа. Бұлардан басқа да бірер өлеңдерімен аты қалғандар да аталады. Мысалы, Қодан тайшы (кей деректерде «Қотан» деп те беріледі), ол – арғын Дайырқожаның әкесі. Бұлардың өздері де – қазақтың ауызша тараған поэзия дәстүрінің дәл бастамасы емес. Олардың алдында – Кетбұға, ол зерттеуші А.Сейдімбековтің шамалауынша, XII-XIII ғасырларда (1150-1230) жасап өткен Ұлы жыршы, «Шыңғыс ханға баласы Жошының өлімін естірткенде айтқаны» деген өлең жолдарының авторы (ол өлең XV ғасырларда хатқа түсіп қалған), ал акад. Ә.Марғұлан ибн Батутаның Ұлы жыршы деп отырғаны – Сыпыра жырау болар деп топшылайды. Демек, аты аңызға айналып, эпостарда ғана аталатын Сыпыра жырау тарихта болған адам болса, ол да – XV ғасырларға дейінгі қазақ жырауларының алдында тұрған сөз иелерінің бірі.

Бұл кезең (XV-XVII ғасырлар) ескерткіштерінің тілін әңгіме етуге келгенде, мына жайттарды ескеру қажет. Бұлардың текс-

тологиялық жай-күйлері бірдей емес. Мысалы, «XV-XVII ғасырлардағы қазақ поэзиясы» («Ғылым» баспасы, 1982) деген кітаптағы өлең-толғаулардың ішінде ең әрідегі дәуір – XV ғасырдың өкілі Асанқайғының толғаулары тілі, стилі жағынан әлдеқайда жаңа, біздің заманымызға жуықтау тұрғаны байқалады. Сірә, бұл факт Асанқайғы атының өзі аңызға айналудымен қатар, толғауларының да көп ұрпақтан өтіп, заман сайын өзгеріп жеткенін танытады. Соңғы жеткізушілер Асанқайғының ауызша тіпті біздің заманымызда, әрі кетсе XIX ғасырларда ғана қолданыла бастаған кейбір сөздер мен тіркестерді салады. Мысалы, оның «Ақ тонынды жамандап, Атлас қайдан табарсың» дегеніндегі *атлас* сөзі – соңғы дәуірлердің элементі болса керек. Асанның аз ғана мұрасының мәтінінде өзгелермен салыстырғанда, араб-парсы сөздері де көбірек кездеседі. Бұл да – біздіңше, соңғы кезеңдер қоспасының жемісі тәрізді. Мысалы, мұнда *халық, ақы, айып, ғаріп, жұмлә, әкім, әділ, әділдік, әзиз, насихат, ғылым, ауыл, қабір, қадір, мурид, хатим ету, мақсұт, ғалым, қызыр, ақырет, мәрмәр, нәлет, қызмет, бейнет, дұшпан, жұпар, бақыт, дәулет, пейіл, дос, залым, бейбіт, надан, пір, Хақ* тәрізді араб пен парсы сөздері бар. Әрине, бұлардың бірқатары (*дос, дұшпан, надан, ақы, ақыл, қызмет, бейнет* т.б.) – мүмкін XV ғасырдағы жалпы халықтың сөйлеу тіліне де еніп үлгерген сөздер болуы. Бірақ қайткенде де Асанқайғы толғауларының тілі үшін, яғни оның кезіндегі ауызша әдеби тіл үшін олар – көптеу.

Асанның замандасы Қазтуғанның, одан сәл кейінгі Шалкиіздің, XVI ғасырдағы Доспамбет пен Шобанның текстері лексика-грамматикалық және көркемдік-композициялық құрылымы жағынан өз дәуірлеріне сай элементтерді көбірек сақтағанға ұқсайды. Ал XVII ғасыр жырауларының тілі соңғы ғасырларға өте жуық. Бұларда тіпті қазіргі кез тұрғысынан алғанда да бейтаныс тұлға-тәсілдер де, лексика-фразеологиялық элементтер де өте аз. Дегенмен бұлардың қай-қайсысында да түсінуге қиын, мағынасы күңгірт жолдар немесе жеке сөздер мен фразалар бар. Мысалы, тілі кейінгі кездердің нормасына сәйкестендірілген деп тауып отырған Асанқайғы толғауларының ішінде мына жолдарды контекст бойынша да, контекстен тыс та ұғу өте қиын (олар курсивпен теріліп көрсетілді):

Ойыл деген *ойынды*,
Отын тапсаң *тойыңды*.
Ойыл – көздің жасы еді,
Ойылда кеңес қылмадың.
Кеңестің түбі – *нараду*...

Мұндай жолдар мен жеке элементтер Қазтуған, Шалкиіз, Доспамбет жырларында едәуір. Мысалы, Қазтуғанның «Қара ұнымы сұлтандайын жүрістің» дегенін қалай түсінуге болады? Немесе оның «Салп-салпыншақ анау үш өзен» дегенінде *салп-салпыншақ* эпитеті нені білдіреді? Шалкиіздің «Тал мойныма қол артсаң, Күліктен бек *ұнармын*» дегенінде соңғы сөз түсініксіз. Сол сияқты оның «Тұсындағы болған *нартың* қорлама, Сөз боларсың *көлемге*. *Сындырау* арқа, сырт соқпақ *Шемиірлігін* нокталап... *Құдаған* өскен арулар. *Көміртін* не беркініс қолыңнан. *Күділенген* балдан сырқыт жоқ» деген жолдарындағы курсивпен терілген сөздердің бейтаныстығы осы тармақтардағы айтылмақ ойды күңгірттеп тұр. Доспамбеттің «*Көмбідей* ару жаларға. *Кірмембес* ауыр қолға бас болып» деген, Шобанның «*Аббар* кешіп, шет қонған, *Балаңқылар* батпаған. *Сырғаласқан* жауды *сықтарға*. *Ісірібі* тоқтасқан» деген жолдарындағы көрсетілген сөздер де – қазіргі қазақ тілі үшін бейтаныс элементтер.

Қ.Өмірәлиев ноғайлы циклі нұсқаларындағы мұндай элементтерді ноғай ордасынан қазақтарға келіп қосылған ру-тайпалар арқылы келген, оларды сол ру-тайпалардың ұрпақтары – Кіші жүз қазақтары көп өзгертпеген деп түйеді⁸⁰. Зерттеуші бұл сөздерді көне емес, түбі бір туыстас өзге түркі тілдік дегенге меңзейді.

Біздіңше, қазақтың XV-XVII ғасырлардағы поэзиясы тілінде кездесетін, қазірде бейтаныс немесе мағынасы өзгеше түсетін сөздер мен грамматикалық ерекшеліктерді тұтасымен алып қарамай, бөліп қарау керек: олардың бірқатары, шынында, қыпшақ тілдерінің бір бұтағы – ноғай тіліндік болса, енді бір тобын және үлкен тобын қазақты құраған ру-тайпалардың өзіне тән, бұл күнде көнерген немесе мағынасы өзгерген сөздері мен тұлғалары деп таныған жөн. Мысалы, *шеш-*

⁸⁰ Өмірәлиев Қ. XV–XIX ғасырлардағы қазақ... 93-б.

ме (бұлақ), *соңратын, сымарыш ету*, теңі *түгіл-ді, сатқын* сияқты сөздер мен *бізім, менім, жүрерлер, не білейім, келе жата* тәрізді грамматикалық тұлғалар ноғай тілінікі екені – сөзсіз. Ал қалған ерекшеліктердің көнелігін, «қазақтығын» дәлелдеуге әбден болады.

Талданып отырған кезендердегі ауызша сақталған әдеби мұралардың тілін зерттеуде қиындық тудыратын, кейде тіпті зерттеушіні немесе жалпы оқырмандарды шатастыратын келеңсіздік бар. Ол – жеке сөздердің қате берілуі. Бұл мұралардың қай кітапта, қай журналда, қай жылда басылғанын алсаңыз да, бәрінде де қателерді, әсіресе бейтаныс сөздердің жазылуындағы ала-құлалықты кездестіреміз. Ала-құлалықтың бірқатары – араб жазуымен жеткен кітаптар мен қолжазбалардағы сөздерді қазіргі жазуға көшіргенде, контекске қарай түзетіп жазуға байланысты алшақтықтар. Мысалы, алдыңғы басылымдарда Асанқайғының «*Шабылып жатқан* халқың бар, Аймағын көздеп көрмейсің» деген жолдарындағы *шабылып жатқан* тіркесі соңғы басылымдарда *жайылып жатқан* деп өзгертілген.

Сол сияқты Қазтуғанның бұрын «Билер *отты*, би соңы» деген тармағын «Билер *өтті*, би соңы» деп дұрыс оқығандықтан, екі басылымда екі түрлілік бар. Шалкиіздің «Дүбір-дүбір *шу көрген*» деп басылып келген жолы «Дүбір-дүбір *жүгірген*» деп түзетілген. Сонымен қатар бұрынғы басылымдарда дұрыс берілген сөздердің кейінгі кітаптарда не қате жазылғандары, не өзгертілген түрлері орын алғаны да байқалады. Мысалы, есімдіктің I жақтағы жіктеулі түрі – *менім* сөзі 1982 жылғы «XV-XVIII ғасырлардағы қазақ поэзиясы» атты кітапта осы күнгі нормаға сай *менің* болып «түзетілген»: Сөйткен *менің* Еділім (72-б.). Сірә, осы жерде *менім* тұлғасы Қазтуған сөзіне жуықтау болар, өйткені «Салп-салпыншақ анау үш өзен» атты толғаудың бас жағында «Салуалы *менім* ордам қонған жер» деген тармақ бар. Бір жырау бір толғаудың ішінде екі түрлі тұлғаны (*менің/менім*) қолдануы неғайбіл. Біздіңше, XV-XVI ғасырлардағы ноғайлы-қазақ жырлары тілінде *бізің, бізім, менім, не білейім* деген ноғайлық тұлғалардың болуы – заңды. Тіпті бұлар қазақтың сол тұстағы

сөйлеу тілінде де бар болуы ықтимал, себебі *менің, біздің* деген осы күнгі қазақтық нормалардың бірден қалыптасуы мүмкін емес.

Сондай-ақ 1982 жылғы жариялауда *кесе* сөзі *десе* болып (11-б.), *тік жар* сөзі *тек жар* (15-б.), *садақтың* сөзі *сандықтың* (19-б.), *кілең* сөзі – *кілік* (85-б.), *ал шымылдық* тіркесі *ақ шымылдық* (87-б.), *қом су* тіркесі *құм су* (88-б.), *жол* сөзі *мол* (89-б.) болып қате берілген. Бұл қателер – мәтінді түсінуді ауырлатуымен қатар, тіл тарихшысын шатастыратын фактілер.

Кітап бастыру немесе қолжазба күйінде жазып сақтау дәстүрі өрбімеген елдердің ертерек дәуірлердегі көркем әдебиет мұрасы, сөз жоқ, күнгірттеніп, ішінара авторлықтан айрылып, асылдары халық мұрасына ауысып кететіндігі айтылды. Ал аты-жөнімен сақталып, пәлен автордың шығармасы деп, идеялық-тақырыптық жағынан әбден дәлелдеуге болатындарының өзі тілі жағынан қарастырғанда, едәуір тосқауылға душар етеді. Атап айтқандай шығарманың тақырыбы мен идеясы ғасырлар бойы өзгермей, сол күйінде сақталғанмен, оның тіліндегі жеке сөздер мен фразалары және бір алуан грамматикалық тұлға-тәсілдері өзгеріп, соңғы дәуірлерге басқаша жететіні – заңды құбылыс.

Ертедегі әдеби үлгілердің тілі жағынан өзгеріске ұшырауының, біздіңше, бірнеше себебі бар. Ең алдымен, ол мұраның ауызша сақталып, ұрпақтан ұрпаққа ауызша жетуі өзгерістің объективтік-субъективтік себептерін туғызады: әдеби мұраны жеткізуші мен қабылдаушы өз бастарының ақындық дарындары мен көркемдік талғамдарына қарай, кейбір тұлға-тәсілдерді өзінше жаңғыртып, мәтінді ішінара «редакциялау» құқығына ие болады. Бұған эпостардың варианттарынан мысал келтіруге болады. Айталық, «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» эпосының бір жырланысында:⁸¹

Қодар, Қодар дегенің кім-ді, сірә,
Құлдан өлсем, жатайын, құным сұрама.

⁸¹ Орыс филологиясындағы *список* деген терминді біз кейде *нұсқа* деп, кейде орысшасын алып, кейде тіпті әрқилы атап жүрміз. Біз осы жерде *жырланыс* деген сөзді «списоктің» баламасы ретінде қолдандық, өйткені *список* – шығарманың жазылып сақталған варианты, ал қазақ үлгілері – ауызша түрленгендер, сол себептен *жырланыс* деген термин дәлірек келетін тәрзіді.

Екі сөздің ішінде елімді айта бердің,
Жорығаның қалай еді, жұртым, сірә? –
деп келсе, осы шумақ екінші жырланыста:

Қодар, Қодар дегенің құл ма, сірә,
Құлдан өлсем, жатайын, тұрмай, сірә.
Бір сөз айтса, өледі дей бересің,
Жораң қалай жаман-дүр, жұртым, сірә? –

болып, едәуір өзгеше құрылған. Әрине, бұл жырланыстардың қайсысы бұрын, қайсысы кейін туғаны белгісіз (хатқа түскеніне қарап, мынауы ілгергісі, мынасы кейінгісі деуге мүлде болмайды: бұрын жырланғаны хатқа кейін түсуі де ықтимал ғой) және тәуірірегін кейінгісі деп кесіп-пішуге тағы болмайды, өйткені соңғы жеткізуші ақындық дарыны жағынан алдыңғы айтушыдан күштірек болу-болмауы екіталай. Бірақ қайткенде де әр жырлаушы өзінше редакция жүргізген және бұл жерде соңғысы тәуірірек жүргізген. Себебі алдыңғы вариантында өлең өлшемінде азын-аулақ ақаулық бар, соңғыда – жатық. Біреуінде қазақтың ескі әдет-ғұрып заңының бір «статьясы» – құн сұрау, құн төлетуді ескертсе, екіншісінде қарапайым акт – өлсе, тұрмай жататыны ғана білдіріледі. Сол сияқты бір жырлаушы өз заманына сай мұсылманның *Алласын* қыстыра кетуді дұрысырақ көреді: *Алла бұйыртса, жұртым, мені жіберіңіз* дейді. Немесе бір жырланыста «*Ызаменен* сарғайып іші толды» десе, екіншісінде «*Санаменен* сарғайып іші толды» деп, ассонансқа құрылған кәнігі фразаны пайдаланады (бұл салыстырулар Ү.Дүйсембаев жүргізген текстологиялық материалдар бойынша келтірілді)⁸²

Жеткізуші мен қабылдаушының өз дәуіріне бейтаныстау көне элементтерді өзгертіп, өз тұстарындағы жаңа варианттарымен беріп отыруы әбден ықтимал да, заңды да. Мысалы, ноғайлы цикліндегі жырлардың бірқатарында *Ал қара кіс тон береді, Омы үстіңе ки сәна* деген жолдар кездеседі. Мұндағы *кіс* – терісі бағалы, орманды жердің аңының аты. Ертеректе қазақ халқын құраған ру-тайпаларға бұл аң өте таныс болып, оның атауы поэтикалық элементке айналғаны байқалады: *ал қара кіс тон беру* – «қымбат сыйлық беру, қадір тұту» дегеннің

⁸² Қозы Көрпеш- Баян сұлу. Құрастырып, кіріспе мақала мен түсініктерін жазған – Ү. Дүйсембаев. - Алматы, 1959.

символы. *Кіс* сөзі өзге эпостардың кейбір жырланыстарында да сақталған. Мысалы, «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырының 1834 жылы жазылған (хатқа түскен) вариантында «Бір жатыпты қара *кіс* жамылысып» деген тармақ бар. Осы тармақ екінші бір жырланыста «Бір ойнайды жарымен табылысып» деп өзгеше берілген. Мұндағы *кіс* жамылу, яғни аңның терісімен астарланған немесе тысталған тонды жамылу ерте кездер үшін түсінікті болғанмен, соңғы кезеңдерде көп кездеспейтін, сондықтан көпшілікке бейтаныс фразаға айналған тәрізді. Осының салдарынан кейінгі жырлаушылардың (бұл жолды өзгертіп айтулары – әдеби мұраның ауызша сақталып, ауызша жеткізілуіне тән тәртіптерден туған заңды құбылыс.

Ауызша сақталған ескерткіштің не тұтас өзі, не үзіктері бір автордан екіншісіне ауысып, екі-үш иелікке бірдей телініп жүретіндігі олардың тілін зерттеуге келгенде, айтарлықтай қиындық туғызады. Ескі мұралардың кейде тіпті авторлықтан айрылып, фольклор туындыларына ауысып кетуі мәселені одан сайын күрделендіре түседі. Мұндай ауысулар бір дәуір, бірер ғасыр аясында қалмай, бірнеше ғасыр бойына созылып, бірнеше иегерге тап болатыны тағы бар. Мысалы, кейінгі зерттеулерде XV ғасырдың соңы мен XVI ғасырдың I жартысында жасаған Шалкиіз жыраудікі деп көрсетіліп жүрген *Еділден шыққан сызашық Біз көргенде, тебінгіге жетер-жерпес су еді* деп басталатын толғау араларына үш ғасыр салып, XIX ғасырдағы Махамбеттен бір-ақ шығады⁸³. Текстологиялық айырмашылықтар – бірді-екілі жеке сөздерінде ғана. Сөз қолданысы мен грамматикалық тұлға-тәсілдері жағынан бұл мәтін соңғы кездердің, XIX ғасырдың туындысына әлдеқайда жуық келеді. Ал, шындығында, бұл өлең әрірек дәуірдікі болуы мүмкін, бірақ ауызша жеткендіктен, бірте-бірте өзгеріп, соңғы кездердің нормасына түсуі (сол себептен де Махамбетке тән тәрізді болып көрінуі⁸⁴), оның үстіне кейде тіпті авторлықтан айрылып, фольклор мұрасына көшіп кетуі –

⁸³ «Жаңа мектеп» журналы. - 1927. - №7-8; *Кәкішев Т.* Махамбеттің жаңа жолдары //Қазақ әдебиеті, 1956, 16 ноябрь.

⁸⁴ Біз қазақ текстологиясы туралы жазған бір мақаламызда бұл өлеңнің Махамбет қаламына жуық түсетін сәттерін көрсеткен едік, бірақ ол талдауымыз мысал ретінде ғана жүргізілген- ді (қараныз: Сыздыкова Р. Текстология мәселелері туралы ойлар// Жұлдыз. - 1964. - № 8).

таң қаларлық жайт емес⁸⁵. Бұл мысал тұтас шығарманың әр дәуірге, әр авторға ауыстырылып келгенін көрсетеді. Ал жеке жолдардың, образдардың ғасыр сайын, автор сайын қайталап бой көрсетуі – бір жағынан, тағы да «ауызша баспаның» ісі болса, екінші жағынан, ол – тұтас поэтикалық мектептің, әдебиеттегі бағыттың жемісі және ертерек кезеңдердегі көркем әдебиеттің даму заңдылықтарына қатысты құбылыс. Мысалы, жаугершілік тақырыптағы шығармаларда *толғамалы ай балта, қорамсаққа қол салды, қозы жауырын оқ алды* сияқты стереотиптер – тек ауызша сақталудың ғана жемісі емес, бұл – тұтас мектептің (поэтикалық дәстүрдің) әрі қарай жалғасып, ұласа беруінің нәтижесі. Зерттеуші Қ.Өмірәлиев мұндай ортақ тақырыпты, бірнеше вариантты дүниелерді, әсіресе дидактикалық-шешендік толғауларды белгілі бір ақын-жырауларға телімей (тіпті авторлығының сақталғандығына карамастан) және белгілі уақыт аясында алмай, мақал-мәтелдер сияқты ортақ мұра ретінде қарау керек деген пікір айтады. Бұл – жаны бар әңгіме.

Сөйтіп, XV-XVIII ғасырлардағы қазақ әдеби мұраларының тілін танып-білуде ол үлгілердің ауызша таралып, ауызша сақталуына байланысты әр алуан қиындықтар бар екендігі көрінеді. Дегенмен соңғы жылдардағы ізденістерге қарағанда, Бұхар жырауға (XVIII ғасырға) дейін де қазақтың көркем поэзиясының болғандығы және оның бірсыпыра өзгеріске түссе де сақталып, бізге жеткендігі ақиқат болып отыр.

Тілдік талдауларға келгенде, мына жайт та назар аудартады. Сөз етіп отырған дәуірлердегі үлгілерді (немесе бұлардың бірсыпырасын) таза қазақ тіліндегі нұсқалар дегеннен гөрі, қазақ пен ноғай тілдеріне ортақ туындылар деп таныған дұрыс болар. Өйткені, Ш.Уалиханов айтқандай, Жәнібек ханның билік құрған шағында қазақ пен ноғайлы жұрттары бірге өмір сүрген кезі – өлең-жырлардың алтын дәуірі болды. Шоқан Жиренше шешен аңыздарын, «ноғайлы философы» – Асанқайғы толғауларын, Әз Жәнібек сөздерін осы ноғайлы-қазақ

⁸⁵ 13 жолдық осы өлеңді Ыбырай Алтынсарин де өзінің хрестоматиясында жариялаған болатын. Онда бұл толғау тіпті авторынан айрылып, «Бір бидің жамандардан қорлық көріп, бір ханға айтқан сөзі» деп ұсынылған.

дәуірінде туған деп топшылайды⁸⁶. Тек Жиренше мен Асан емес XV-XVI ғасырларда өмір сүрген Доспамбет, Шалкиіз, Қазтуған, Шобандар да ноғайлы-қазақ жыраулары болып саналуға тиіс. Бұл пікірді принципті түрде алғаш айтқан зерттеуші Қ.Өмірәлиев: «Қазтуған туралы сөз», «Доспамбет сөзі» деген жыр, «Әділ сұлтан жыры» т.б.сөз үлгілері қазақ халқының құралу қарсаңында, одан бергі дәуірде өзге территорияда Еділ мен Жайық бойында, Еділ, Қырым аралығында, Алтын Орданың өзге бір ордасында ұйтқы болған ноғайлар арасында туды. Ал бұл жырларды осы құрамда болып, қазақ халқына кейін қосылған ру-тайпалар өзімен бірге әкелді. Кейінгі дәуірлердегі қайта жырлаулар негізінде бұл жырлар өзінің бұрынғы ноғай әрі Қырым жұрты редакциясынан біраз өзгеріп, біршама қазақыланды. Осы себепті де бұл сипаттас біраз сөз үлгілеріне қазақ, ноғай, қарақалпақ т.б. халықтардың ортақ еншілігі бар мұра ретінде қарау керек»,⁸⁷ – дейді.

XV-XVI ғасырлар – қазақ ру-тайпаларының өз алдына ұлыс (народность) болып құрала бастаған дәуірлері. Бұған дейін ноғайлылар мен қазақтың ру-тайпалары Алтын Орда құрамында бірге, аралас-құралас өмір сүргені мәлім. Ш.Уәлихановтың сөзімен айтқанда, «төрде басы, төскейде малы бір болған» осы ғасырлардың өзінде бірсыпыра ру-тайпалар ноғайлы мен қазақ одақтарының біресе біреуіне қосылып, біресе ажырап жүрді. Біртектес түркі тілінде (қыпшақ тобында) сөйлейтін ру-тайпалардың бұл араластығы олардың мәдени-әдеби өмірінде де, тілдерінде де үлкен із қалдырды. Сондықтан Асан, Шалкиіз, Қазтуған, Шобан сияқты сөз зергерлерін ноғайлы, қазақ болып бөлінгенде, әрқайсысы өзімдікі деп ала кетуі әбден заңды. Осы себептен бұлардың туындыларын қазақ кітаптарымен қатар, Магомет Османов құрастырған «Ноғай уа құмық шиғырлары» (СПб., 1883) атты жинақта да, А.Жәнібек құрастырған «Ауыл поэзиясы иа де ноғай әдәбиеті» (Макачкала, 1935), «Ноғай жырлары» (Астрахан, 1912), «Шолпан» (ноғай яжувшыларының ортақ иынтығы, түзеген – Б.Қарасов. - Черкасск, 1969) деген жинақтар мен кітаптардан да таба аламыз.

⁸⁶ Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. - Алма-Ата, 1961. - Т. I. - С. 218.

⁸⁷ Өмірәлиев Қ. XV-XVI ғасырлардағы қазақ... - 15-б.

Қазақ қауымы халық ретінде XV ғасырларда құрала бастағаннан кейін тілі **ж**-мен айтылатын топта қалыптасып, өзге түркі тілдерінен ажырай бастағаны мәлім. Бірақ бұған дейінгі пайда болған әдеби мұралар әлі де ұзақ уақыт қазақ халқының рухани қажетін өтей алатын, сондықтан оңай қазақшаланатын дүниелер болғанға ұқсайтынын жоғарыда айттық. XV-XVI ғасырлардан қалған өлең-жырлар әлі де ноғайлы, қазақ жұрттарына ортақ, мүмкін, көп ретте **ж**-мен емес, **й**-мен айтылған болар. Бұған кейбір тарихи есімдерге қатысты жырлар мен шағын өлеңдердің Қырым татарларында да (ноғайларында) сақталғаны куә. Сыпыра жырау, Асанқайғы, Қазтуғандарды кейбір зерттеушілердің ноғайлы-қыпшақ жыраулары деп атайтыны да, Шалкиіз, Қазтуған, Доспамбет жырларының, Тоқтамыс, Сыпыра жырау толғауларының жалпақ қазақ ішіне тарамай, оның батыс бөлігінде – Ноғай ордасынан бөлінген тайпалар арасында ғана айтылды деген пікірлер де⁸⁸ осыны дәлелдей түседі. Қайткен күнде де бұларды қазақтың XV-XVI ғасырлардағы әдеби тілі туралы пікір айтқызатын нұскалар деп тану керек.

Ноғайлы-қазақ толғау жырларының ауызша таралып, ауызша сақталуына қарамастан және варианттылық, ортақтық фактілерінің барын есептегеннің өзінде, XV ғасырдан келе жатқан авторлы поэзия өз негізін, бастапқы қалпын тұптамырымен өзгертпеген деп табамыз. Оған, біздің байқауымызша, бірнеше фактор себеп болған. Бұл факторлардың бірі – поэзия үлгілерін халықтың қастерлеп сақтау дәстүрі болса, екіншісі – ол дәстүрді жүзеге асырушы «құралдарының» болғандығы. Мұндай «құралдар» деп отырғанымыз – ақын-жыраулардың өз бастары мен арнайы жыршылар, яғни өлең, толғау, жырларды жаттап айтушылар. Оның үстіне үлкен толғау, жырларды жаттап үйренудің белгілі мектебі болғанын және айту қажет. Жырды үйренушілер айтушының жанында айлап-жылдап жүріп, шығарма мәтінін дәл жаттап алатын болған, оның алдында «емтихан» тапсырып, жырды тұтас немесе бөліп-бөліп бұлжытпай айтып беруді дәстүр еткен. Мысалы, зерттеуші Қ.Сыдықов атақты «Қырымның қырық ба-

⁸⁸ Бұл да сонда, 91-102-б.

тырын» жырлаушы Мұрын жырау Сеңгірбайұлы (1859-1954) ұстазы – Нұрым Шыршағұлұлының (1831-1908) қасында бірнеше рет бірге жүріп, жыр-толғаулар жаттап, батасын алған дейді⁸⁹. 1880-1884 жылдары Қашағанмен бес жыл бір жүріп, жыр үйренеді дегенді тағы айтады⁹⁰.

Жырды жаттап жеткізушілердің көпшілігінің естігенін жад-дында сақтау қабілеттері күшті болғандығы⁹¹ туралы да жазылып келеді. Сөз жоқ, мұндай феномендер ертедегі әдеби мұраларды тілі жағынан біршама өзгертпей жеткізуге себепкер болғанға ұқсайды. Мұны кезінде Ш.Уалиханов жақсы байқаған еді. Ол «Киргизское родословие» деген еңбегінде: «Барлық көне жырлар мен аңыз-әңгімелер дәуір өткен сайын ұрпақтан ұрпаққа ауызша түрде жеткеніне қарамастан, жыршы- жыраулардың жаттау әрі есте сақтау қабілеті мен өз ата-бабаларының ерлік істері туралы өлең-жыр, аңыз-әңгімелерін халықтың шексіз сүйгендігінің арқасында күні бүгінге дейін өзгеріссіз таза жеткен. Олардың жырланыс нұсқалары (списоктары) ұланғайыр кең даланың қай түкпірінен жиналған болса да, бір-біріне өте ұқсас, тіпті бірдей түседі»,⁹² – деп бір жазса, осы пікірін екінші шығармасында және қайталайды⁹³.

Екінші фактор мынадай. Өлең шарттылығына байланысты және белгілі бір өлке тұрғындарына (Батыс Қазақстан өлкесіне) біршама түсінікті болғандықтан, кейбір лексикалық және грамматикалық көнеліктер өзгермей жеткен. Ал бірқатар грамматикалық тұлғалардың сақталуы ертедегі әдебиеттің стильдік-жанрлық сипатына тікелей байланысты. Мысалы, дидактикалық толғауларда, мақал-мәтелдер сияқты, есімшенің **-ар** жұрнақты тұлғасы актив жұмсалады, өйткені мұнда да өмірде үнемі болып жататын, белгілі бір шаққа бейтарап құбылыс баяндалады: «Шағырмақ бұлт *жай тастар*, Ағытқан қойды *жол бастар*» (Шалкиіз). «Құйрығы жоқ, жалы жоқ Құлан қайтіп *күн көрер*. Аяғы жоқ, қолы жоқ Жылан қайтіп

⁸⁹ Сыдықов Қ. Ақын-жыраулар. - Алматы, 1974. - 68-б..

⁹⁰ Сыдықов Қ. Мұрын жырау //Қазақ ССР ҒА Хабарлары. - 1991. - № 4.

⁹¹ История казахской литературы в 3-х томах. - Алма-Ата, 1968. - Т.І. - С. 396; Рабдуллин М. Қазақ халқының ауыз әдебиеті. - Алматы, 1974. - 191-б.

⁹² Уалиханов Ч.Ч. Көрсетілген кітап. 210-б.

⁹³ Бұл да сонда, 391-б.

күн көрер» (Асанқайғы). Мұндай баяндау дидактикалық толғаулардың құрамды бөлігі болып келеді, ол – үгіт айтуға қажет фон, ой астары. Демек, бұл жанрдың өзі-ақ етістіктерді оның өзге тұлғаларымен алмастыруға жібермейді.

Үшінші ескеретін жайт – ол авторлы әдебиеттің фольклор дүниесімен қатар өмір сүріп келген фактісі. Екеуінің сақталу, таралу амалы бірдей болғанымен, біздің ойымызша, елеулі айырмашылықтары да бар: біріншіден, авторлы әдебиетте фольклор мұрасын жеткізуге қарағанда, еркіндік кемдеу сезіледі. Оның бір себебі – ақын-жыраулар туындыларының дені белгілі бір оқиғаға, нақтылы жер-су, адам аттарына қатысты айтылатындығына байланысты. Жеткізуші оларды алып тастау немесе өзгерту сияқтыларға көп бара алмайды. Содан соң авторлы әдебиетте ортақ сәттер (дәстүрлі клишелер), фольклорға қарағанда, әлдеқайда аз кездеседі. Оған қоса әр автордың өзіне тән жырлау мәнері, өзі сүйіп қолданған көркемдеуіш элементтері болуы мүмкін. Бұлардың барлығы – даралықты, авторлықты танытатын белгілер. Ал даралық тұрақтылықты көбірек қалайды. Қазақ поэзиясын ауызша жеткізушілер осыны интуитивті түрде жақсы сезген деуге болады.

§ 3. XV-XVII ғасырлардағы қазақ әдеби тілі

Сөз етіп отырған дәуірлердегі әдебиет үлгілерінің тілін құрылымдық қабаттарға қарай толық сипаттау мүмкін емес. Әсіресе олардың фонетикалық күй-қалпын беруге мүлде болмайды. Оған бұл үлгілердің хатқа түспей, ауызша сақталып бізге ауызша жеткендігі «кінәлі». Бұлардың тілінің грамматикалық құрылысын да дәл сол үлгілер туған кездегі күйінде суреттеу қиын, олар да азды-көпті өзгеріске ұшыраған. Тілдің құрылымдық бөліктерінің ішінде өзгеріске көп душар болатыны да, көненің көзін көбірек сақтайтыны да – лексика саласы. Оның үстіне, жоғарыда айттық, XV-XVI ғасырларда жасап өткен қалам иелері ноғайлы-қазақ жұрттарына ортақ болғандықтан, мұнда ноғайлылық тілдік элементтер едәуір ұшырасатындығы. Олар лексика саласынан да, грамматика саласынан да орын алған. Шалкиіз, Доспамбет, Шобандарда

кездесетін соңратын, соқта, асмар ету – сымарыш ету, бажа, балаңқы, сықтау, мажар, аббар көшу, мамық тосату, жәміші, шемшірлік, шал сақалың, нарты, дестір, кілең бұз, көмбедей ару жалар, ителу, көмірту, күділенген бал, жарқа, кезігу, қоңқалау сияқты сөздер – сірә, қазақ тілінен гөрі ноғайлылар тіліне жуық дүниеліктер. Ал грамматика, тіпті фонетика салаларынан бұз (мұз), бұзмай, дұшман, менім, атлы, жүрерлер, кешу кешмек, ханлар, не білейім, бізім тәрізді тұлғаларды көруге болады.

Тілдік талдаулар үшін, тіл тарихын білу үшін бұларды «қазақыламай, сол «ноғайлық» қалпында оқу – міндетті шарт. Бұл – бір жағынан, бір топқа жататын, бір-біріне өте жақын қазақ пен ноғай тілдерінің ортақ тұстары мен айырым тұстарын, ауыс-түйістерін танытатын фактілер болса, екіншіден, сол фактілерді көрсететін үлгілердің де ортақтығын дәлелдей түсетін материалдар екендігіне көзіміз жетеді.

Дегенмен осы айтылғандарды ескере отырғанның өзінде авторсыз ортақ туынды деп қарауға болатын дидактикалық өлең-толғаулардан бастап, иелері күмәнсіз және дидактикадан өзге мотивте жырланған үлгілердің тілдік-стильдік ерекшеліктері бар екенін көрсетуге болады. Ол ерекшеліктер, бір жағынан, ауызекі сөйлеу тілінен жоғары көтеріліп, белгілі бір дәстүрлікті, жүйелілікті танытатын болса, екінші жағынан, соңғы дәуірлердегі поэзияның тілінен де ажыратылатындығын байқатады. Бұл орайда мәселеге екі тұрғыдан қарау керек: бірі – сөз болып отырған кезеңді тұтас алып қарау, екіншісі – әрбір ақын-жырауға тән белгілерді табу.

§ 4. XV-XVII ғасырлардағы ауызша әдеби тілдің лексикалық сипаты

Өткен кезеңдердегі көркем әдебиет үлгілерінің тілін сөз ету үшін оларды тақырыбы мен мазмұнына қарай өз ішінен топтастыру керек. Асанқайғы, Қазтуған, Шалкиіз, Доспамбет, Шобан, Марғасқа, Жиёмбеттер негізінен екі-үш жанрда жырлаған: бірі – дидактикалық толғау, оның тақырыбы – жалпы ақыл, насихат айту, екіншісі – арнау толғау, яғни нақтылы біреуге, не оқиғаға, не өзіне қарата айтылған сөз, оның тақырыбы көбінесе қоғам, адам, ел қорғау, үшіншісі – портрет өлеңдер. Оның өзінде де бұл жанрлар жыраулардың барлығына бірдей тән емес: Қазтуған мен Доспамбетте, Шобанда, Марғасқа мен Жиёмбетте дидактикалық толғаулар жоқ (кезінде, мүмкін, болған да шығар, бірақ сақталмаған).

Ақыл-насихат сөздердің иелері – Асан мен Шалкиіз. Үлгі-насихат айту – толғаныстың нәтижесі (кейбір зерттеушілер мұны поэзиядағы философиялық бағыт деп атайды). Бұл тұрғыдан қарағанда, М.Мағауиннің Шалкиізді «қазақтың барлық жырауларының атасы» деп атауының жөні бар. Сірә, бұл «атаның» алдында Асанқайғы тәрізді «ата» да тұрған сияқты, қалған жыраулардың ішінде Қазтуған – портрет пен арнаудың шебері: ол «Бұдырайған екі шекелі» деп басталатын өлеңінде батырдың – өзінің портретін ұсынады. «Алаң да алаң, алаң жұрт» және «Салп, салпыншақ анау үш өзен» деп басталатын толғауларын «атасы күйеу болып келген, анасы келін болып түскен» туған жеріне – Еділ жұртына арнайды. Доспамбет те сондай: батырдың портретін жасайды. Шобан болса, портреттер галереясын ұсынады, ол бірнеше батырға «мінездеме» береді.

Асанқайғы, Шалкиіз, Жиёмбет, Марғасқалар көп толғауын өз қожалары – сөзерендеріне немесе өзге хандарға арнай айтады: Асан толғауларына Жәнібек хан, Шалкиізден Би Темір, Жиёмбеттен Еңсегей бойлы Ер Есім, Марғасқадан Тұрсын хан деген билеушілердің аттарын көреміз.

Шешендік-дидактикалық толғауларда ой түйіндері («философия») болатындықтан, оны білдірудің бірден-бір амалы –

аналогияға бару. Мысалы, Шалкиіз «бір жаманмен дос болсаң, жұмле ғаламға күлкі етер» дегенді айту үшін, сол тәріздес өмірде болатын өзге құбылыстарды атап, аналогия жасайды, яғни шағырмақ бұлттың жай тастайтындығы, ағытқан қойдың жол бастайтыны т.т. айтылады. Асанқайғы «әр нәрсенің қадірін соған қатысы бар адам білер» деген «философияны» айту үшін көлде жүрген қоңыр қаздың қыр қадірін білмейтінін, қырда жүрген дуадақтың су қадірін білмейтінін т.т. айтады, яғни біртектес шындықты ұсынады.

Мұндай аналогиялар тек дидактикалық толғауларда емес, арнау толғауларда да орын алады. Міне, осындай параллельдер үшін жыраулар образды айналадағы болмыстан, табиғаттан алады. Сол себептен бұлардың шығармаларында аң-құс, мал, жан-жануарлар, өсімдік, ландшафт сияқты табиғатқа қатысты атаулар молынан кездеседі. Мысалы, Асанқайғыдағы *күз, тырна, тауық, тұйғын, сұңқар, тұрымтай, торғай, қаршыға, арғымақ, қой, қошқар, изен, бозжусан* деген сөздер, Шалкиіздегі *қу, көкшілі, көгілдір, сұңқар, бүркіт, жапалақ, ат, бие, көк қоян, ор қоян, құба арлан, құлан, тарпаң, қасқыр, қыршын, тал, терек, тобылғы, бұлт, күн, көл, аспан, айдын* сөздері осыны танытады.

Әсіресе төрт түлік малға, аң-құсқа қатысты есімдер де, етістіктер де, түр-түс атаулары да тіл айналымына молынан түскен элементтер екені көрінеді. Бұлардың барлығы да образ үшін, яғни салыстыру, теңеу т.б. үшін қолданылған. Мысалы, Асанқайғы Жәнібек ханның қисынсыз ісін бетіне басып, оған өзінің разы еместігін айту үшін аналогияға аққу, құладың сияқты құстардың сипатын келтіреді. Қазтуған өз портретін – батыр бейнесін беру үшін *қойдың көсемін, қашағанның ұзын құрығын, буыршыынның бұта шайнар азуын* тіліне оралтады. Ол туған жерін суреттегенде де көбінесе малға байланысты образдарды алады: *Жатып қалған жас тайлақ, Жардай атан болған жер* дегеннен бастап, «Салп, салпыншақ анау үш өзен» деген шағын шығарма мәтінінен *тоқты, қой, жабағы, тай, бұзау, түйе, жылқы, боз, сазан, балық* сияқты мал мен жәндік атауларын ұшыратамыз.

Лексика құрамындағы келесі орынды қауымның әлеумет-

тік құрылысы мен жаугершілік тақырыбына қатысты сөздер алады. Дидактикалық толғауларда болсын, арнау өлеңдерде болсын XV-XVII ғасыр ақын-жырауларының негізгі әңгіме өзегі – адам, қоғам, әлеуметтік және әскери жай-күй. Оның үстіне бұл дәуірлерде жаңа құрылған хандықты бекіту, жерсуды сыртқы жаулардан қорғау, шаруаға жайлы мекен сайлау мүдделері бірінші орында тұрғандықтан, көркем әдебиет тілінің сөздік құрамында *жұрт, халық, хан, қарашы, қызметші, ұл, ұғыл, құл, дұшпан, жау, ер, жолдас, батыр, би ұлы, бай ұлы, жамандар, жақсылар, жалғыз, көп, ата, ана* сияқты әлеуметтік категориялардың атаулары еркін қолданылған.

Сонымен қатар едәуір топты соғыс ісіне, қару-жараққа қатысты сөздер құрайды. Тіпті ұрыс-соғысты тікелей суреттегеннің өзінде бұл саладағы сөздер образ үшін жиі алынады. Мысалы, Қазтуған атамекенін – «Еділ жұртты» қимай толғаған өлеңінде *садақ, қылиан, сары жүн оқ* сөздерін келтіреді. Шалкиіз әміршісін суреттегенде, «жазылы алтын қол кескен алдаспаным өзіңсін» деген метафора үшін қару атын алады. Ал батырлар портретін берген Шобанда *найза, алдаспан ауыр қылыш, ала білек оқ, қанды көбе, ала балта, қандыауыз, жебе, қара болат, мылтық, он екі құрсау жез айыр* сияқты есім сөздермен бірге, *түменді бұзу, суырылып шабу, қылыш байлау, жауды қайтару, дұшпанның көзін қаму, жауды сықтау, байрақты алдыру, ажалға қарсы жүгіру, ұрысу, жағасына адам қолы тимеу, атқан оғын оздыру, дұшпанның тобын тоздыру* тәрізді қимыл атаулары бар.

Жыраулар лексикасында образ үшін осы көрсетілген мағыналық топтардың барынша жұмсалғандығы өте-мөте көзге түседі. Бұларда табиғат лирикасы, махаббат жырлары дегендер жоқ болса да, сол табиғаттың жанды-жансыз күйіне қатысты көптеген сөздердің орын алуы – олардың теңеу, метафора сияқты амалдар үшін қолданылғандықтарына байланысты.

Келесі сөздер тобы – дерексіз есімдер. Дидактикалық толғаулар дегеніміз – ой түйіндері, ал ой-философия дерексіз ұғымдармен байланысты болатындығын жоғарыда айттық. Бұл дәуірлердегі дерексіз ұғым атаулары тегі жағынан екі топқа бөлінеді: қазақтың өз сөздері және кірме араб, парсы

сөздері. Бұлардың бірқатары түбір сөздер де, енді бірсыпырасы **-лық** жұрнағын жалғаған туынды есімдер болып келеді: *атақ, кеңес, даңқ, сөз, кеп, белгі, өткен іс, жақсылық, жамандық, жалғыздық, әділдік, көңіл, нәпсі, жан, дәулет, бақыт, пейіл, қадір, ақыл, құн, есеп, есендік, сыпайшылық* (сірә, бұл сөз *жаугершілік* дегеннің баламасы болар), *тірлік* (*тіршілік* тұлғасы бұл кезде әлі жоқ), *іс, күш, қызыл тіл, өтірік, пәле, ғұмыр, жалған дүние, қылық, сүйесін, демесін, ит түрткі, ерлік, өрлік, зарлық, беріктік, сыр, қайрат, ант* т.б.

Бұлардың ішіндегі араб-парсы сөздерін тек осы дәуірлерде енген және осы жыраулар бірінші болып қолданған деуге әсте болмайды. Бұлар, тегі, XV ғасырдан бұрын көркем поэзия тіліне, кейбірі халықтың сөйлеу тіліне де еніп, қалыптасқан, белгілі бір мағынада тұрақталған сөздер екендігін айтуға болады. Орта ғасырлардағы түркі тілдеріне, оның ішінде қазақ тіліне де араб-парсы сөздері жазба әдебиет арқылы да, бір-бірінен сөз ауысу арқылы да енгенін зерттеушілер кезінде айтқан болатын. Әсіресе дерексіз есімдердің түркі тілдеріне енуі араб-иран халықтарымен тікелей қарым-қатынасынан гөрі, жазба әдебиет пен мұсылманша оқу арқылы болған процесс екендігі күмәнсыз.

Шығарманың сөздік байлығы, сөз топтарының сипаты онда қолданылған стильдік тәсілдерге тікелей қатысты. Дидактикалық толғаулар кейде ой түйінін дәлелдеу үшін қарама-қарсы полюстерді салыстыру тәсілін пайдаланады: *хан ~ қара, жақсы ~ жаман, құстың құлы ~ құстың төресі, дос ~ дұшпан, жібек ~ күн, сұлтан ~ құл* т.т. Бірақ бұлар сөздікті байытатын дәрежеге жетпеген.

Бұл кезеңдегі өлең тілі образға алынған сөздерді эпитетпен келтіру тәсілін қатаң ұстаған. Көптеген сөздер (мысалы, қару-жарақ атаулары және *орда, жұрт* сияқты сөздер) тек қана эпитетпен келеді және ол анықтауыштар тұрақты болып келеді. Сондықтан бұл амал, бір жағынан, осы кезеңдердегі әдеби тілдің фразеологиялық қорын тұрақтандырып, молайтса, екінші жағынан, әдеби тілге көптеген сын есімдерді, есімшелі тіркестерді әкелді. Мысалы: *салуалы ақ орда, ақ ала орда, қалайылаған қасты орда, егеулеген болат жебе, күншек сан-*

ды тіл жалмаған күрен, жағына жалаң жібек байлаған арулар, жапалақ ұшпас жасыл тау, саздауға біткен қара ағаш т.т. Мұндай эпитеттердің дені тұрақты, сірә, олар – ертеден келе жатқан дүниелер болар. Айталық, бұларға *қызыл тіл, асқар тау, сегіз қиыр шартарап, ақ ала жылқы, ауыр жұрт, айдынды көл, жалған дүние, атайы ер, құба жон* сияқтылар да жа-тады.

XV-XVII ғасырлардағы қазақ поэзиясы бұларды әдеби нор-маға айналдырған деуге болады. Көрсетілген тұрақты тіркес-тердің көпшілігі күні бүгінге дейін жеткен болса, бірқатары-ның қазіргі қазақ әдеби тілінде қолданыстан шығып қалғаны байқалады. Мысалы, *сегіз қиыр шартарап, ауыр жұрт, атайы ер, ауыр қол* («қалың әскер»), *ару ұл, қом су, кілең бұз, толғамалы ала балта, тоғынды сарты нар, айдындықтай білек, жұлме ғалам, жазы тұз, алаң жұрт* сияқты тіркестер бұл күнде образ ретінде де, нақты бір мағына беретін қызметте де келмейді.

Ілгергі дәуірлердегі қазақ әдеби тілі сөздік құрамының түп-тегіне қарай бөлінетін (генетикалық) қабаттарына келсек, оның негізі қазақтың төл сөздері екенін баса айтуға болады. Кірме қабат – араб және парсы сөздері, бірақ олар соңғы кезеңдермен салыстырғанда өте аз. *Дұшпан, заман, несібе, дүние, дос* сияқты сөздердің түркі тілдеріне ертеде еніп, халықтың ауызекі сөйлеу тәжірибесінде де орын алғанын жоғарыда айттық. Сонымен қатар біз тілін талдап отырған текстерде *шаһид кешу, қағба, Хақ, Ибраһим, халил, Алла, бәйтолаа, ғазірейіл* тәрізді кірмелер бар. Бұлар осы ғасырлардың өзінде-ақ ислам діні арқылы сол дінге қатысты лексика тобының ене бастағандығын танытады. Дегенмен діни ұғымдарды атауға келгенде араб, парсы сөздері мен түркі сөздерінің жарыспалылығы орын алады. Мыса-лы, арабтың *Алла* сөзімен түркілік *Тәңір* жарыса жүреді, тіпті соңғы сөз жиірек ұшырасады: «*Тәңірінің* өзі берген күнінде» (Доспамбет). «*Тәңірі* тесер төбенді» (Шалкиіз). Шалкиіз Темір әміршісінің дәрежесі өзінікінен артық болса, тебінгіге жетер-жетпес сызашық телегей теңізге айналса, осының барлығын Алладан да, Құдайдан да көрмейді, Тәңірден көреді, *Тәңірі ісі* дейді. Тіпті кәһбаның өзі – Алланың емес, Тәңірінің үйі: *Нует еттің Тәңірінің үйі кебеге*.

XV-XVII ғасырлардағы қазақтың ауызша дамыған төл әдеби тілінің сөздік қазынасында орыс тілінен сөз алу дәстүрі жоқ, өйткені мұның әлі базасы жасалмаған еді: Ресей мемлекетімен, орыс халқымен, орыс мәдениетімен, тілімен араласатын саяси, әлеуметтік, экономикалық қарым-қатынастар тумаған кезең екендігі тілде де көрініс тапқан.

Жаңа сөздерге (неологизмдерге) келсек, олар жөнінде де тап басып айту қиындау, өйткені XV ғасырдан бұрынғы тілдің лексикалық сипатын толық көз алдымызға келтіре алмаймыз, онда не бар, не жоғын білмейміз. Дегенмен бір жағдайды ашып айтуға болады, ол – жыраулардың жеке бастарына тән даралық ізденістер мен қосқандары байқалмайды. Бірінде бар сөз типтері өзгелерінде де ұшырасады. Бұл – мүмкін, ауызша сақталудың жемісі болар.

§ 5. Сөздік қазынаның нормалану дәрежесі

Талдап отырған кезеңдегі қазақ поэзиясының сөз еткен негізгі тақырыптары жақсылық, жамандық, кісілік (адамгершілік) т.б. жөнінде ақыл, насихат, үлгі айтуға арналған дидактика мен қауымның әлеуметтік, саяси хал-ахуалын баяндау, ел қорғау, жауға аттануды әңгіме ету болғандықтан, осы салаларға тән сөздер көзге түседі. Олардың ішінде бірқатары белгілі мағынада тұрақталып, дәстүрлі дәрежеге – нормаға айналғаны байқалады. Мысалы, бұл кезде «территориялық-этникалық тұтастық» мағынасында (қазіргі «халық» ұғымында) *жұрт* сөзі норма болып келеді: «Теңселер ауыр ноғай *жұртыңыз*... Тебіренсе, ауыр *жұртын* тындырмас» (Шалкиіз). Осы мәнде *халық* арабизмінің ұшырасуы (мысалы: «Етектеп жиған көп *халқың* Сұлтан ием кімге асмар етерсің?» – Шалкиіз) – біздің байқауымызша, не кейінгі «редакциялардың» нәтижесі, не енді-енді ене бастаған кірме сөздің көрінісі сияқты. Осы ұғымда *жұрт* сөзімен қатар *ел*, *алаш* (бірақ *алаш* – тек «қазақ жұрты» мағынасында) сөздері де бар. Жиёмбет Есім ханға сес көрсете айтқан толғауында: «Арқаға қарай көшермін, *Алашыма* ұран десермін», – дейді. Шалкиіз: «*Ағаштан* байтақ озбаса, Арабыдан атты сайлап мінбен-ді», – дейді.

Сірә, бұл кезендерде *жұрт, ел, алаш* сөздері синонимдер ретінде өлең талғамына қарай бірінің орнына екіншісі қолданыла бергенге ұқсайды. Айталық, жоғарғы жолдарда *алаш* сөзі *Арқа* сөзімен ассонансты қатар құрап тұр.

Әлеуметтік топтарға қатысты *хан, сұлтан, құл, бай ұлы, би ұлы, төре, аға, шора* сөздері көбінесе титулды (әлеуметтік дәреже-лауазымды) білдіретін элементтер болып келеді. Айталық, Доспамбет мұрасынан кездесетін: «Азаулының Аймәдет ер *Доспамбет ағаның* Хан ұлына несі жоқ? Би ұлынан несі кем?» деген жолдары немесе: «Азаулыда *аға болған* ерлер көп еді» деген тармақтарындағы *аға* сөзі осы күнгі «жасы үлкен ер адам» мағынасынан басқа қолданыста тұрғанын аңғартады. Бұрын Түркияда *аға* титулы әскери адамға, комендантқа, янычарлардың бастығына берілетін болған. Сол сияқты, сірә, XV-XVI ғасырлардағы қазақ қауымында да *аға* сөзі басшыға, оның ішінде әскери басшыға да айтылатын атақ-дәреже мағынасын бергенге ұқсайды. Шалкиіздің: «Батыр жігіт жау бастар, *Аға* жігіт қол бастар» дегені қолды (әскерді) бастайтын жігіттің *аға* аталатынын көрсетеді. «Қобыланды батыр» жырында: «*Қол ағалық* қыламын» деген тіркес бар, мұнда *қол аға* «қолбасшы» деген мәнде жұмсалып тұр. *Аға* сөзінің «белгілі әскери топтың басшысы» деген атақты білдіретіндігін жалайыр руынан шыққан тарихшы Қадырғали Қосымұлының «Жами'ат-тауарих» атты шежіресінің (XVI ғасырдың соңы) тілінен де көреміз: «Уа Мүгеті баһадур мың кішінің бегі ерді, йа'ни мың ағасы» (Жами'ат-тауарих. - Қазан, 1851. - 39-б.). Мұнда автор *бек* сөзі мен *аға* сөзін синоним етіп ұсынған, ал *бек* сөзінің мағынасы – «басшы».

Аға сөзінің бір кездердегі «басшы» деген ауыспалы мағынасы ертеректе қалыптасқан *ел ағасы, отағасы* деген тіркестердің бар екендігімен де дәлелдене түседі. *Елағасы* – белгілі бір ұжымның (айталық, бір ауылдың) басшы адамы, *отағасы* – бір отбасының иесі. Кейін *отағасы* сөзінің мағынасы жалпыланып, «ересек, сыйлы адам» дегенді білдіруге жұмсалып кеткені байқалады. XV-XVI ғасырларда *ата* сөзінің осы күнгідей «бірге туғанның немесе туысқанның ішінде еркек кіндіктің жасы үлкені» деген негізгі мағынасы да, әрине, болған.

Әскери ұғымы бар сөздер мен фразеология сол кездердегі құрал-жабдықты түгелге жуық атайды. *Садақ, оқ, ала балта, жай, алдаспан, семсер, көбе, жебе, адырна, сүңгі* т.б. – қазіргі қазақ әдеби тілінде көнерген элементтер болғанымен, талдап отырған кезең үшін актив сөздер. *Ала балта* – жай балта емес, арнайы жасалған соғыс құралы. Мұндағы *ала* сөзі – түсті білдіретін сөз емес. Ол көне түркі тілдері мен оғұз тобындағы тілдерде «қол» мағынасын беретін *ал* сөзіне қатысты болуы мүмкін: *ал балта* – қол балта, қолға ұстайтын немесе сапты балға, өйткені *ал* сөзі кейбір түркі тілдерінде «құралдың сабы» дегенді де білдіреді⁹⁴. Мүмкін, бұл атау *аламан, алақшы, ала шапқын, алаулау* дегендердегі *ала* сөзімен байланысты болуы, өйткені жоғарыда аталған сөздер мен *ала қырғын, ала топалаң, алапат* сияқты сөздерде «қырып-жою, бүлдіру» идеясы бар. Ол күнде бұл сөз монғол тілдеріндегі *алах* – «өлтіру, шабу, сою (малды)» сөзімен түбірлес тұлға болып шығады⁹⁵. Қайткенде де ертедегі қазақ тіліндегі *ала балта* белгілі бір ұрыс қаруының аты. Бұл атауды XVIII-XIX ғасырлардағы нұскалардан кездестірмейміз, оның орнына *айбалта* бар.

Алдаспан да – қазірде ұмыт болған сөз. Ол бертіндегі жауынгер ақын Махамбетте кездеспейді. М.Мағауин мұны «наркескен, өткір қылыш»деп түсіндіреді⁹⁶.

Әскери құралдардың жалпы атауларынан басқа ол құралдардың жеке бөліктерінің, түрлерінің аттары да өлең-толғаулар тілінен орын алған. Олардың да дені – бұл күнде архаизмдер тобына кеткендер: *адырна, қылшан, тобыршық, жебе* т.б. Ғалым Қ.Жұмалиевтің түсіндіруі бойынша, *адырна* сөзі садақтың оғын тіреп ататын сіңір тарамысын білдіреді⁹⁷, ал Будаговтың көрсетуі бойынша, башқұрт пен Кавказ түркілерінің тілінде *адарна* сөзі керілген садақтың өзін білдірген⁹⁸. Ертедегі қазақ жыраулары бұл сөзді Қ.Жұмалиев көрсеткен мәнде жұмсаған.

⁹⁴ Будагов Л. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. - Т.І. - СПб., 1869. - С.77

⁹⁵ *Ала* сөзінің әртүрлі тіркестердегі мағыналары жөнінде толығырақ мына кітаптан қараңыз: Сыздықова Р. Сөздер сөйлейді. - Алматы, 1980.

⁹⁶ Мағауин М. Әдебиетіміздің тарихы әріде жатыр...

⁹⁷ Жұмалиев Қ. Әдебиет теориясы. - Алматы, 1960. - 91-б.

⁹⁸ Будагов Л. Көрсетілген кітап. 20-б.

Қылишан сөзін Қазтуғаннан кездестіреміз: «Қылишанымды сары жүн оққа толтырып». Бұл сөз «Шайыр» атты кітапта «оқ сауыты» деп түсіндіріледі⁹⁹. Контекске қарағанда, қылишан сөзі, шынында да, осы мағынаны береді. Сірә, бұл – көне сөз болар, өйткені соңғы ғасырларда қазақ тілінде оқ сауытын қорамсақ немесе садақ деп атаған. Тобыршық та – садақтың бір бөлшегінің атауы. Л.Будагов Қазан татарлары мен алтай тілдеріндегі тобыршық сөзі «шишка, шишковатый» («томпақ зат, томпақтау») деген мағына береді дейді. Қазақ текстеріне қарағанда, тобыршық – оқтың адырнаға тіреп ататын жері: *Тобыршығы биік жай салып... Тұтамдайын тобыршық.*

Оқ пен жебе сөздері – бұл кездегі әдеби тілде синонимдер. Жебені садақ оғының өзі емес, қыры деп түсіндіру бар¹⁰⁰, садақ оғының масағы деп анықтау да бар¹⁰¹. Ал, шындығында, жебе сөзінің оқ сөзіне синоним екені ауыз әдебиетінде кездесетін: *Көп оғының ішінде Сұр жебе деген оқ алды сияқты жолдардан да тануға болады. Оқ пен жебе сөздерінің үшінші синонимі ретінде жай сөзі де әдеби тіл қолданысында болған: Он екі тұтам жай тартқан... Тобыршығы биік жай салып.*

Әңгімелеп отырған кезеңдегі үлгілерде мылтық пен зеңбірек сөздері өте сирек ұшырайды. Қылыш та кемде-кем, оның орнына алдаспан сөзі немесе тіркес атаулар қолданылады: *балдағы алтын құрыш болат, қан жұқпас қайқы қара болат* т.б.

Бұл тұста тек қару-жарақ емес, сауыт-сайман аттары да тұрақталып, нормалана түскен. Мысалы, сауыт дегеннен гөрі көбе сөзі жиірек кездеседі: *Күлікке тастай болып тимесе, Үстіме көбе сайлап кимен-ді... Жауырынына қанды көбе сыймаған* (Шалкиіз). Бізге жеткен текстерде дулыға – тек баскиімнің атауы: *Дулығамның төбесі туған айдай болмаса* (Шалкиіз). Туған айдай нұрланып, *Дулыға* кидім – өкінбен (Доспамбет).

Жаугершілік лексикаға жататын сөздер тобындағы қимылдың өзі мен оның орындалу амалын білдіретін етістіктер мен үстеулер барлық үлгілерге ортақ болып келеді. «Жорыққа шығу» мағынасын *жорту* сөзі, сондай-ақ, *оқ тию, білте салу,*

⁹⁹ *Шайыр.* - Орынбор, 1910.

¹⁰⁰ Жұмалиев Қ. Махамбет. - Алматы, 1962. - 11-б.

¹⁰¹ Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. - I т. - Алматы, 1974. - 225-б.

топ бастау, дұшпан ату, тепсінісу, жау бастау, ат сайлап міну, ту байлау, қатты тартып, биік ату, суырылып шабу, дұшпанның тобын тоздыру сияқты тіркестер, бір жағынан, жаугершілік мазмұндағы іс-әрекет атауларын білдірсе, екінші жағынан, осы кезеңде әбден қалыптасып, орын тепкен әдеби нормадағы фразеология қорын құрайтын сөздерді танытады.

Өмірдің қалған жақтарын бейнелейтін сөздер де өлең тілінен орын алғанымен, тұрақталуы, көркем құралдарға айналуы жағынан жоғарғы көрсетілген топтардай емес. Әсіресе бұл кезеңде күнделікті тұрмысқа қатысты сөздердің өте сараң кездесетіндігі байқалады. Көркем әдебиет, негізінен, әлеуметтік тақырыптағы поэзия болғандықтан, мұнда күнделікті от басы, ошақ қасының суреті жоққа тән. Осыған орай тұрмыстық лексика да молынан көріне алмаған. Ал *құрық* (Ұстаса қашағанның ұзын *құрығы* – Қазтуған), *қымыз* (*Қымыз* ішіп, *қызарып* – Асанқайғы), *кереге* (*Керегеде* ілінген, *Шабылмаған семсер тұр* – Жиёмбет), *шымылдық* (Ал *шымылдық* ішінде Ару сүйдім – өкінбен – Доспамбет) тәріздес бес-он тұрмыстық сөз кездесе, олар да – тек образ үшін қолданылғандар. Қазақ поэзиясы тіліне тұрмыс-салт лексикасының араласа бастауы – XVIII, әсіресе XIX ғасырлар іші.

§ 6. XV-XVII ғасырлардағы әдеби тіл лексикасындағы көне сөздер

Заман неғұрлым әрілеген сайын қазіргі нормамен салыстырғанда, көнерген элементтердің молынан ұшырасуы – заңды да, түсінікті де. Бірақ әрідегі әдеби мұра ауызша сақталғандықтан, көптеген бейтаныс дүниелер мәтіннен ығысып, бізге түсініктірек баламаларымен жеткені аян. Әйтсе де бұл мұралардан «көнениң көздері» – архаизмдерді табуға болады. Оларды шартты түрде екі-үш топқа бөліп қарастыру керек. Біріншісі – бұл күнде мүлде қолданылмайтын бейтаныс түрлері, екіншісі – қазірде де түсінікті, бірақ қолданыстан шығып қалған пассив элементтер, үшіншісі – қазірде де қолданылатын, бірақ өзгеше мағынаға ие болғандар.

Алғашқы қатарда қыпшақ тобындағы түркі тілдеріне о бастан тән емес, көне түркілік бірен-саран сөз бар. Мысалы,

Асанқайғының: *Ал қолыңды маларсың Алтын менен күміске* деген жолдарындағы *ал* сөзі – көне түркілік (және оғұздық) *қол* деген сөзі, сол сияқты *жазы* (дала, жапан дала), *салу* (қалдыру, тастап кету), *кежі* (күзет?), *құрсау* (орау), *толғау* (орау), *толғамалы* (оралған), *сағыну* (сақтану), *күлем* (?), *сындырау* (?), *соңратын* (соң, кейін), *тебір* (?) сөздері – өте көне, мағыналары бұл күнде не күнгірт тартқан, не өзге мәнде, онда да омоним ретінде қолданылатындар. Мысалы, «қалдыру, тастап кету» мағынасындағы *салу* етістігі мен «қою, енгізу» ұғымындағы осы күнгі *салу* етістіктері – бір ұядан өрбіген, яғни семантикалық қозғалысқа түскен бір сөз емес, сыртқы тұлғалары бірдей, мағыналары бөлек омонимдер, *ал* сөзі де – сондай: «қол» мағынасындағы *ал* мен түсті білдіретін *ал* сөздері – омоним тұлғалар. *Құрсау* сөзі «орау» мағынасындағы *толғау* деген сөз немесе *айдай әлем*, *күндей күлем* деген тіркестегі *күлем* сөздері – тұрақты тіркес – фразеологизмдер құрамында ғана сақталған «сарқындылар» (реликтілер), *ал жазы*, *сақын*, *соңратын* сөздері – осы күнгі *жазық*, *сақтан*, *соң* деген сөздермен түбірлес, сол себептен контекске қарай түсінігі де оңайырақ баламалар (эквиваленттер) болғанымен, қазірде қолданылмайтын тұлғалар.

Сындырау, *тебір*, *ағбыту*, *көмбідей ару жалар*, *кірмембес*, *күрлем*, *күспен*, *ұным*, *нараду*, *нарт*, *үрмеу*, *ісіріп* сияқты сөздердің мән-мағынасын түсінуге де, әзірше айқындауға да мүмкіндігіміз жоқ (әрине, бұл көрсетілгендердің бәрі бірдей – көне сөздер болмауы да ықтимал).

Үшінші топқа *қарындас*, *жұрт*, *алаш*, *ару*, *ауыр*, *қыршын*, *озу* тәрізді сөздерді жатқызуға болады. Бұлар – мағыналары біраз өзгеріп, семантикалық қозғалысқа түскен сөздер. *Қарындас* сөзі бұл күнге дейін екі мағынада қолданылады, бірақ осы кездегі әдеби нормадағы мағынасы – «ер адамның жасы кіші әйел жынысты туысканы» және жалпы ер адамға байланысты айтылғандағы жасы кіші әйел заттың атауы. Ал ертеректегі қазақ әдеби тілінде бұл сөздің түпкі мағынасы және түркі жазбаларында кездесетін «бірге туысқан адам, аға, іні» деген ұғымнан ауысқан «жалпы туысқан, жақын рулас адам» дегенді білдірген. Асанқайғының: «Ол күнде *қарындастан* қайырым

кетер» дегенінде де, Шалкиіздің: *Жайыңды білген қарындас Ол қарындас әм жолдас* дегенінде де бұл сөз әйел жынысты адам туралы емес, руластар жайындағы ойды білдіреді, *қарындас* сөзінің осы мағынасы қазақ мақалдарында да сақталған: «Ауру – астан, дау – *қарындастан*». «Жан – *қарындас* болса да, мал – қарындас емес» т.б. Бұл сөздің осы көрсетілген семантикасы қазақ әдеби тілінде ұзақ уақыт бойы сақталып келгені Махамбет, тіпті Абай тілінен де табылатындығынан байқалады. «Туысқан, жақын адам» мәнінде жұмсалуды қазіргі қазақ поэзиясында да жоқ емес.

Ауыр сөзі ертеректе *жұрт*, *қол* сөздерімен тіркесіп, «күшті, мықты, зор» деген мағыналарды берген. Бұл сөз көне және орта ғасырлардағы түркі ескерткіштерінде осы күнгідей салмаққа қатысты мағынасымен қатар, «многочисленный, драгоценный, сильный, уважаемый, доблестный» («көп, бағалы, күшті, қадірлі, мықты») деген мағыналарда да қолданылғаны көрінеді¹⁰². Қазақ жыраулары да *ауыр* сөзін соңғы осы көрсетілген мағынада жұмсаған. Ол көбінесе *жұрт*, *қол* сөздерімен тіркесте келеді: «Тебірлерге қалғанда, Теңселер сойды *ауыр* ноғай жұртыңыз»... «Тебіренсе, *ауыр* жұртын тындырмас (Шалкиіз). «Алқалаған *ауыр* қолдар тоқтарға» (Шобан) т.б.

Игі қырышын сөздері де қазіргі *игі жақсы*, *қырышын жас*, *қырышынынан қиылды* тәрізді тұрақты тіркестерде сақталған болса, ертеректе алғашқысы *жақсы* сөзінің синонимі ретінде актив қолданылған, әсіресе ол *жақсы* сөзінің баяндауыштық қызметіндегі кезекші сыңары (дублеті) болып келеді. Мысалы, Шалкиіздің: «Асау тулап жықпаса, Артқы айылдың беркі *игі*» деген үлгіде келген толғауы түгелімен *жақсының* орнына *игі* сөзінің қолданылуы арқылы жасалған. *Игі* сөзінің осы қызметі мақал-мәтелдерде де сақталған (Түсі *игіден* түңілме т.б.). Бұл тұлға қазір тек адамға қатысты сөздермен тіркесуге бейім, ал XV-XVII ғасырларда ол әлдеқайда еркін тіркестерде келеді.

Қырышын сөзі де – бұл күнде «сіріленген» тұлға, ол көбінесе *жас* сөзімен келіп, сын есімдік қызмет атқарады немесе *қырышынынан қиылу* тәрізді тұрақты тіркес құрамында

¹⁰² Фазылов Э. Староузбекский язык (Хорезмские памятники XIV в.). - Ташкент, 1966. - Т. I. - С. 104-105.

қолданылады. Ал Шалкиіздегі: «Жағасына *қыршын* біткен тал еді» деген жолдардағы *қыршын* сөзі жеке жұмсалып тұр. Бұл сөз Ш.Уәлихановтың назарына да іліккен-ді. Ол: «*қыршын* сөзі өсімдіктің атауы ретінде қазақ тілінде кездеспейді, ал бірақ эпоста: *Құмға біткен қобаршын, Кесіп алып сал еттім* деген жолдар бар»,– дейді. Бұл сөзді ғалым оның орта ғасырдағы қазақ тарихшысы Қадырғали бидің мәтінінде кездескенге байланысты әңгіме етеді. Онда мынадай сөйлем бар: «Дарийа арасын дан *қырчын лар* йығыб сал бағлаб, дарийаны кечті». Біздің байқауымызша, қазақ тілінде де *қыршын* сөзі өсімдіктің (талдың) аты ретінде қолданылған. Сондай-ақ оның «жас» деген мағыналық реңкі де болған. Осы күнгі *қыршын жас, қыршынынан қиылды* деген тіркестер талданып отырған сөздің осы мағыналық реңкімен байланысты жасалған.

Озу етістігінің ертедегі жиі қолданылған, мағынасы – «жалпы өту», *озу* сөзінің бұл күнгідей салыстыру («біреудің біреуден озуы, аттың аттан озуы» деген сияқты) реңкі жоқ: «*Озар* сүйте бұ дүние Азаулының Аймәдет ер Доспамбет ағадан» (Доспамбет). «Сол уақыт *озған* күндер» (Қазтуған). «Атқан оғын *оздырған*» деп келетін жолдардың барлығында да *озу* етістігінде салыстырудан туған іс-әрекет ұғымы жоқ, жалпы ілгері жүру (кету, созылу) мағынасы ғана бар.

Байтақ сөзі бұл күндегі әдеби тілімізде «ұшы-қиыры жоқ кең» деген сын есімдік мағынада қолданылады. Ал Шалкиіздің бір толғауында: «Алаштан *байтақ* озбаса, Сыпайшылық сүрмен-ді» десе, мұндағы *байтақ* сөзінің семантикасы бөлекше. *Байтақ* бұрын қазақ тілінде зат есім мағынасында қолданылып, «белгілі бір жұрт, халық тұтастығы» («этникалық-территориялық бірлік»), яғни «ел, жұрт» деген ұғымды білдірген. Эпостық жырда өз ханына өкпелеп, қайрылмай кетіп бара жатқан батырға «кері қайт» деп өтіне келген адам: «*Байтақ* бөліп береді, Падсалықты құр сәна» деп уәде береді. Мұндағы *байтақ* деп отырғаны – белгілі бір мекендегі белгілі бір ел, яғни кішігірім хандық. Бұл сөздің қазірде қолданылатын *байтақ ел, байтақ жұрт* деген тұрақты тіркестердің қалыптасуына себепкер болған. О баста *байтақ ел, байтақ жұрт* деген жеке сөздердің баламасы ретінде жұмсалған.

Келе-келе *байтақ* сөзінің алғашқы мағынасы күңгірттеніп, «кең, ұшы-қиыры жоқ, барлық» деген мәнге ие болып қалған: *байтақ дала* – кең дала, *байтақ өлке* – кең өлке, ұлан байтақ.

Соқта сөзі қазіргі «шәкірт» мағынасында тек қазақ пен ноғай әдебиетінде сақталған деп Сәкен Сейфуллин атап өтеді¹⁰³. Қазірде де қолданыста бар, мағынасы да айқын *ару* сөзін ертедегі нұсқалардан жиірек кездестіреміз, мұнда бұл сөз екі түрлі мағынада келеді: бірі – жеке тұрып, «сұлу, көрікті әйел, сүйікті қыз, жар» деген мәнде. Доспамбет жырау өз портретінің бір жерінде: «Алғаным Әли ағаның қызы еді, Қас *арудың* өзі еді» десе, екінші бір жерінде: «Зерлі орындық үстінде, Ал шымылдық ішінде Тұлымшағын төгілтіп, *Ару* сүйдім – *өкінбен*» дейді. Сонымен қатар ертедегі қазақ әдебиеті тілінен *ару ат*, *ару ұл*, *ару батыр* деген тіркестерді де ұшыратамыз: «Ақтабан *ару* торы ат жайлаған» (Шобан). «Айсұлдың *ару* Әметі тұрғанда» (Шалкиіз). Бұл күнде *ару ат*, *ару батыр* дегендер құлаққа жат естіледі. Қазірде *ару* сөзі әйелге, көбінесе пәк сұлу қызға қатысты қолданылса, бұрын бұл сөз «жақсы, мінсіз, асыл» деген ұғымда да келіп, *ат*, *жігіт* сөздерімен тіркесе алғанын көреміз. Оның бұл жұмсалысы бұрынғы «таза, кіршіксіз, пәк» деген түпкі семантикасынан ауысқан.

Бұлардың барлығы да бір алуан сөздердің бұдан үш-төрт ғасыр бұрынғы мағыналары (жұмсалыуы) қазіргіден біраз өзгеше болғанын танытады. Және бірқатар сәттерде ертеректегі қазақ әдеби тілінің кейбір лексикалық нормалары ортағасырлық түркі әдеби тілдерімен сай түсіп жататынын байқаймыз. Мысалы, *озу*, *қарындас*, *жұрт*, *ауыр*, *алып*, *ару*, *игі* сөздері Хорезм, Алтын Орда ескерткіштерінде де, Мамлюк ескерткіштерінде де осы мағынада қолданылған. Мұның себебін, бір жағынан, ортағасырлық түркі әдеби тілдері мен жазба әдебиетінің қазақ халқын құраған ру- тайпалардың рухани-мәдени өмірінде де белгілі орын алғанынан іздесек, екіншіден, орта ғасырлардағы түркі әдеби үлгілерінің де, ертедегі қазақ әдебиетінің де негізгі тілдік базасы – халықтың ауызекі сөйлеу тәжірибесі болғандығынан іздеу керек шығар.

Көне элементтердің үшінші тобы – тарихи сөздерге (*историзм* деп аталатын) келсек, оларға жоғарыда сөз болған көне

¹⁰³ Сейфуллин С. Шығармалар. - Алматы, 1964. - VI т. - 328-б.

қару-жарақ атаулары, қоғамдық-әкімшілік терминдері, сол кезеңдегі қазақ қауымының күнкөріс-тіршілігіне байланысты тұрмыстық лексика топтары жатады. Бұлардың ішінде *садақ, кіреуке, дулыға, талыс* сияқты бұл күнде жалпы мағыналары белгілілері де бар, сонымен қатар *тондық, ала, сақетер, құспен* сияқты қазірде түсініксіздері де бар. Қазіргі қазақ әдеби тілінде қолданылмайтын кейбір тұлғаларды көне сөздер деуге де болмайды. Мысалы, Асанқайғыдағы: «Көркіменен *сәндеген*, Сұлу *үнмен үндеген*» деген жолдардағы көрсетілген сөздер (*сәндеген, үндеген*), әрине, көне емес.

Міне, XV-XVII ғасырлардағы қазақтың ауызша дамыған төл әдеби тіліндегі бұл күнде көнерген элементтер қатарына жататын лексикалық топтардың жалпы сипаты, түрлері, тегі – осы баяндалғандай. Бұл дәуірлерде көне сөздер мен көне тұрақты тіркестер әлдеқайда молырақ болуға тиісті, бірақ ауызша сақталуының ерекшелігінен бұлар сан жағынан едәуір кеміген.

Сөз етіп отырған дәуірлердегі әдеби үлгілердің тілінде көне сөздердің сақталуына бірнеше жағдай себеп болған. Біріншісі – көркем туындының поэзия түрінде болғандығы. Ұйқас, өлшем тәрізді өлең шарттары көп сәттерде мәтінді өзгерте беруге жібермейді. Буын саны кем не артық шығып, немесе ұйқасы келмеген сөздер қаншама жақсы, түсінікті болғанымен, бейтаныс көненің қалдықтарын ығыстыра алмауы мүмкін. Оның үстіне қазақ тәжірибесінде өлең сөзді жаттаушы (жеткізуші) оны естіген қалпында қабылдауды машық еткен. Сондықтан кейбір бейтаныс сөздер мен тұлғаларға ол көп мән бермеуі де ықтимал. Бұған мәтін ішіндегі бірді-екілі сөздің шығарманың тұтас мазмұнын, идеясын, көркемдігін түсініп сезінуге пәлендей нұқсан келтірмейтін фактісі де себеп болса керек.

Екінші себеп (фактор) – ертедегі әдеби үлгілердің ішінара қолжазба түрінде сақталуының да орын алғандығы деп топшылаймыз. Етек алып, дәстүрге айналмағанымен, қазақ қауымында да әр алуан мұраларды (айталық, тек өлеңдер ғана емес, шежіре мен шешендік сөздер сияқтыларды да) жазба түрінде сақтау фактісі болған. Әсіресе XIX ғасырдың өн бойында қолжазба дәптерлер таралып келгенін сол мұралардың тілі бір дәлелдесе, осы тұста орыс зерттеушілері айтқан (жазған) сөздер екі дәлелдейді. Мысалы, XIX ғасырдың соңғы ширегін-

де қазақ халқының тілі, мәдениеті, этнографиясы, шаруашылығы т.б. жайында жарық көрген әдебиеттің библиографиясын жасаған ағартушы А.Алекторов қазақтарда XIX ғасырдың екінші жартысында қолжазба дәптерлердің бар болғанын білдіреді. Шалкиіз, Қазтуған өлендерінің XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың бас кезінде баспа бетіне жариялануының өзі ішінара қолжазба материалдарға сүйенгені хақ. «Шайыр», «Жақсы үгіт», «Мұрат ақынның Ғұмарқажы ұғлына айтқаны» сияқты XIX ғасырда жарық көрген жинақтарды бастырушылар тек ауызша жырланғаннан жиылған материалдарды ғана емес, әлдеқалай сақталған дәптерлерді де пайдаланған тәрізді. Өйткені мәтіндер барлығында бірдей, бір-біріне дәлме-дәл түсіп отырады.

Көне сөздер мен көне поэтикалық құралдардың сақталуына себеп болған үшінші фактор – әдеби тіл нормаларының тұрақталып, қалыптасу қасиетіне ие екендігі. XV-XVII ғасырлардағы, тіпті кейбірі одан да арғы дәуірлердегі жеке образдардың (поэтикалық жүк арқалаған сөздер мен тіркестердің) өміршеңдігінен, тұрақтылығынан олар бір дәуір аясында қалмай, кейінге ұласа берген. Кейде тіркес ішіндегі жеке элементтердің көнергендігіне, түсініксіздігіне қарамай, жалпы образ таныс дүние ретінде қолданыла береді. Мысалы, *толғамалы* деген сөздің кейінгі замандардағы қазақ тілі үшін «оралған, сабы бірдеңемен оралған» деген мағынасы көмескіленгеніне қарамастан, *толғамалы ақ сүңгі*, *толғамалы найза* тәрізді тіркестер әбден тұрақталып, қазақтың көркем поэзиясы тілінде күні кешеге дейін (Махамбет, Шернияздарға дейін) орын алып келген.

Бір алуан сөздердің біз әңгіме етіп отырған дәуірлер тілінде қазіргіден өзгеше мағынада жұмсалуды – сөздің мағыналық өзгерісінің (дамуының) нәтижесі. «Қарындас», «әскер» мағынасындағы *қол*, *ауыр*, *ата*, *ару*, *ойын* сияқты сөздердің мағыналары бірте-бірте тарылып, олардың өзге сөздермен тіркесу аясы шағындалған. Керісінше, кейбір сөздердің қосалқы немесе жаңа мағыналары пайда болған. Мысалы, *жұрт* сөзі бұрынғысынша жалпы «ел, халық» дегенмен қатар, «көшкен ауылдың орны» және «жалпы адамдар» (*жұрт не демейді?* деген сияқты сөйлемдерде) деген тәрізді ұғымға ие болған.

Бірқатар сөздердің қазіргіден мағына өзгешелігінің және бір себебін XV-XVI ғасырлардағы қазақ поэзиясы тілінің де ортағасырлық түркі әдеби тілдерімен, оның ішінде Алтын Орда, Хорезм ескерткіштері тілдерімен іліктестігінен деп топшылауға болады. Бұл іліктестіктің тамыры ол тілдердің қай-қайсысының да қайнар көзі халықтың ауызекі сөйлеу тілі мен ауыз әдебиеті дәстүрлеріне қатыстылығында болса керек. Мысалы, біздің нұсқаларымыздағы *аға, жұмле, абадан, жазы, игі, ауыр, ару* сияқты сөздер мен бір алуан грамматикалық тұлғалар осыны көрсетеді.

§ 7. XV-XVII ғасырлардағы ауызша әдеби тілдің грамматикалық сипаты

Ең алдымен, бұдан үш-төрт ғасыр бұрын жасалған көркемсөз үлгілері тілінің негізгі грамматикалық категориялары: септік, жіктік, тәуелдік жалғауларының мағыналары мен қызметтері, етістіктің рай, етіс, есімше, көсемше тұлғаларында жұмсалыу тәртібі, сөздердің байланысу амалдары (қиысу, меңгеру, жанасу) қазіргі кездегімен бірдей түсетіндігін айту керек. Бұл бірдейліктің басты себептері, біздіңше, мынада. XV-XVI ғасырлар – осы күнгі бірқатар ұлттық түркі тілдерінің жеке-жеке халық тілдері болып қалыптаса бастаған дәуірі. Әрине, бұл қалыптасу көрсетілген кезден көп бұрын басталған, әр халық тілінің фонетикалық-грамматикалық белгілері XV-XVI ғасырларда бір-бірінен едәуір ажыратылып, бірсыпыра орныққан деуге болады. Ол белгілер кейінгі ғасырларда әрі қарай бекітіле түскен, жалпыхалықтық тіл нормасына айнала бастаған. Бірдейліктің екінші себебі – түркі тілдерінің фонетикалық-грамматикалық жүйесінің өте баяу өзгеретіндігінде. Үшіншісі – біз әңгіме етіп отырған әдеби нұсқалардың ауызша таралып, ауызша жеткендігінде, яғни ұрпақтан ұрпаққа өткенде ескі элементтердің заманға сай жаңасымен ішінара алмастырылып отырғандығында.

Дегенмен бұл кезеңдегі қазақ тілінде бүгінгі нормалардан өзгеше келетін азды-көпті грамматикалық тұлға-тәсілдердің болғаны сөзсіз.

Сөз өзгерту саласында. Септеу тәртібі (парадигмасы) негізінен қазіргімен бірдей, тек есімдіктердің септелуінде өзгешелік бар. Ілік жалғауы *мен, біз* деген есімдіктерге жалғанғанда **-ің, -ім** түрінде де келеді: *менім, бізің*. Әсіресе *менім* варианты қазіргі қазақ тіліне жат, ол – ноғайлық тұлға. Бірақ XV-XVI ғасырлардағы қазақ тілі үшін де бұлайша қолданыстың тән болуы ықтимал. Жіктеу есімдіктерінің септелу жүйесінде күні бүгінге дейін жеткен ерекшеліктердің (*мен-ің, ма-ған, о-ның, о-ған, о-ны*) бар екендігін ескерсек, қазақ тіліндегі қазіргі норманың бірден қалыптаса қоймағандығын мойындауға болады.

Шығыс септіктің екі-үш жерде **-дын /-дін** варианты кездеседі: *Ер өзіндің соңратын...* Бұ кеткендің қайтпасаң (Шалкиіз). Бұл осы күнгі басылымдарда **-дан /-ден** түрінде берілген. Егер сірә да қазақшалау керек болса, *өзіңнен, кеткеннен* деп, **-нан /-нен** түріне көшіру керек еді. Біздіңше, шығыс септіктің көне ұйғыр жазба әдеби дәстүрінен келе жатқан **-дын /-дін** варианты негізінен ортағасырлық түркі жазба тілдеріне тән болғанымен, ертерек дәуірлердегі ауызша жырланған үлгілердің де тілінен орын алуы мүмкін.

Етістіктің тұйық түрі (немесе қимыл атауы) екі түрлі тәсілмен жасалған: бірі – қазіргіше **-у** жұрнағы арқылы, екіншісі – **-мақ** жұрнағы арқылы. Алғашқысы өте сирек ұшырасады, негізінен бұл кезде қимыл атауы **-мақ** тұлғалы болып келеді: *мақтанбақ, батыр болмақ, кешу кешмек*. Мақсат (супин) реңкімен келетін тұстарда **-уға** қосымшаларымен берілетін етістік біз талдап отырған дәуірлерде **-арға** тұлғасымен кездеседі: «Ал дегенде *аларға*, Алып жерге *саларға*», «Сырғаласқан жауды *сықтарға*. Сырт бергенді *зорларға* Сырттанның ұлы Қара Қосай мырза бар» (Шобан). «Жарақшылар жоқ па екен, Жармай білте *соларға*» (Доспамбет). Бұл көрсетілген ерекшеліктер ауыз әдебиеті тіліне де тән.

Есімшенің өткен шағы **-ған** жұрнағымен беріледі, оғұздық **-мыш** жұрнақты тұлға мүлде жоқ. Есімшенің ауыспалы шағын жасайтын формант (тұлға) негізінен **-тұғын** түрінде келеді: «*Өлетұғын* тай үшін, *Көшетұғын* сай үшін» (Асанқайғы).

Етістіктің бұйрық рай тұлғасы (II жағы) қазіргі қазақ әдеби тілі нормасымен сай түседі: анайы түрінде жұрнақсыз (нөлдік)

тұлға (*бар, кел, сынаспа, сақын*), көпше түрі **-ңыз** жұрнағын жалғайды: *барыңыз, болыңыз*. Сірә, соңғылар сыпайылық реңктен гөрі көпшелік мағынаны білдіретін тәрізді, өйткені **-ңыз** қосымшасымен берілген іс-әрекет бір адамға емес, көпке арнай айтылған сөз-толғауларда келеді: «Бір *болыңыз* бәріңіз» (Асан). Бұл аффикстің үстіне **-дар** қосымшасын жалғау жоқ.

Сонымен қатар бұл кезеңдегі әдеби тілде бұйрық райдың II жақта **-ғыл/-гіл** жұрнағын жалғаған түрі кездеседі: «Адам әзіз айтар деп, көңіліңді *салмағыл*. Нәпсі алдаушы дұшпанның Насихатын *алмағыл*» (Асан).

Өткен шақ есімшенің жіктеуш түрінде соңғы **н** дыбысын түсіріп айтушылық бар: *жортқамын*. Сонымен қатар оның толық түрі де (*жортқанмын*) бар. Бұл кезеңде қайсысы басым болғанын кесіп айту қиын.

Етіс категориясының да морфологиялық көрінісі қазіргі қазақ тілі нормасынан көп алшақтамайды. Тек біреу жерде осы күнде **-қыз /-кіз** жұрнағымен келетін етіс тұлғалары **-кер** қосымшасымен берілген: «Масағынан *өткеріп*, Басын қолға *жеткеріп*, Созып тартар күн қайда?!» (Доспамбет). Етістіктің ашық рай тұлғаларының ішінде *келе жата* («Жараға мамық тосатып, *Келе жата* дегейсің» – Доспамбет), *не білейім* сияқты бірді-екілі тұлға – XV-XVI ғасырлардағы қазақ тілі үшін де, қазіргі тіл үшін де жат тұлғалар. Олар – біздіңше, ноғай тілі элементтерінің көрінісі.

Етістіктің өткен шақ семантикасын **-ғай /-гей** жұрнақты тұлғамен беру бар: «Қалаға қабылан жаулар *тигей ме?*» (Доспамбет). «Тұқылдықтан сартылдап *Үзілер болғай* сол мүйіз» (Шалкиіз). Бұл – көне тәсілдердің бірі. С.Сейфуллин келтірген материалдардың ішінде Шыңғысқа баласының өлімін естірткен Ұлығ жыршы мен Шыңғыс ханның сөздері деп берілген мәтінде:

Көзің жасың жүгіртет
Көңілің тұлды *болғай ма?*
Жырың көңіл үркітет
Жошы өлді *болғай ма?*

деген жолдар бар¹⁰⁴. Мұндағы *өлді болғай ма* деген тұлға қазірде *өлгені ме, өлген болар ма* түрінде қолданылар еді.

¹⁰⁴ Сейфуллин С. Көрсетілген кітап. - 139-б.

Ауыспалы осы шақтың болымсыз түрінің I жақта **-ма+й+мын** вариантының орнына **-ман** (фонетикалық түрлерімен) жұрнақты тұлғасы да кездеседі. Және бұл амал жиі жұмсалған: «Тоғай қондым – *өкінбен*. Ару сүйдім – *өкінбен*» (Доспамбет). «Көбе сайлап *кимен-ді*. Алдыма алып *сүймен-ді*» (Шалкиіз). «Мұныға, ханым, *шыдаман*» (Жиембет). Бұл тұлғаның беретін мағынасында үзілді-кесілділік реңкі (категоричность) бар. Жоғарғы мысалдарда осы реңк сақталған. Ал кейінгі дәуірлерде, айталық, XIX ғасырдың II жартысында, Абай тілінде бұл тұлға аталған мағынаны білдірмей-ақ, жай хабарлау үшін де жұмсалатын болған.

Шылаулар қазақ тіліне тән түрлерінде ғана кездеседі. Жазба тілдерге тән арабша *уа, лекин*, парсыша *һәм* шылауы бір-екі жерде ғана көрінеді: «Жайынды білген қарындас. Ол – қарындас *һәм* жолдас» (Шалкиіз). *Соң* шылауының *соңратын* деген көне варианты да қолданылған.

Сөз тудыру жүйесінде. Туынды түбірлердің ең бір жиі қолданылған сипатты топтары – **-лық, -лы, -сыз, -дай** жұрнақтарымен жасалғандар. **-лық** жұрнағы бұл кезде тек дерексіз есім жасайды: *ерлік, өрлік, зорлық, беріктік, әділдік*, ал **-лы, -сыз, -дай (- дайын)** жұрнақтарының беретін мағыналары қазіргі кездегідей. Бір ерекшелігі бұл күнде жанаса байланысатын қатысты сын есімдер біз талдап отырған үлгілер тілдерінде **-лы** қосымшасымен келеді: *алтынды* кесе, *айдынды* көл. Қалған жұрнақтардан **-шы** (*қызметші, жарақшы*), **-с** (*жүріс, беркініс*), **-ім** (*көрінім жер*), **-шылық** (*сыпайшылық*), **-сын** (*сүйесін, демесін*), **-шық** (*сызашық, ботташық*) қосымшалары бір-екі реттен ғана көрінеді. Демек, бұлар – әлі жүйелі түрде келетін, актив жұрнақтар емес.

Грамматикалық ерекшеліктердің қатарында **дүр (-ды /-ді, -ты /-ті)** формантының қолданылуын көрсетуге болады. Мысалы: «Жауынды күні көп жүрме, Жар жағасы *тайғақ-ты*» (Шалкиіз). «Сырым саған *түзу-ді*» (Жиембет). Есімнен болған баяндауыш іс-әрекеттің нақты болған-болмағанын білдіру мәнін беретін **дүр** көрсеткіші қазіргі күнге **-ды /-ді** түрінде жеткен. XV-XVII ғасырлардағы қазақ поэзиясында, сірә, **дүр** варианты басым болғанға ұқсайды. Бұл үлгілердің кейін (ең

әрісі XIX ғасырда) хатқа түскенінде - **ды/-ді, -ты/-ті** болып өзгертілуі мүмкін. Соған қарамастан *дүр* түрінде жеткен сәттері де бар: «Сайдың басы *түгел-үр*. Толған тоғай *малы-дүр*» (Жиембет). «Жалп-жалп еткен бәйтерек Жайылмағы *желден-дүр*» (Ақын. - Қазан, 1912). Осы толғауды В.В.Радлов Қырым ноғайларынан жазып алғанда: «Бәйтеректің йалқалмағы *йелден дір*» деп береді. Демек, бұл көрсеткіш аталған қызметте қыпшақ тілдерінде бұрын актив жұмсалғаны байқалады.

Бұлардан басқа бұл күнде өзгеше тұлғада қолданылатын кейбір туынды етістіктер бар. Мысалы, «ырысымды *сындай-ын*» дегендегі соңғы етістік қазірде *сынайын* түрінде болар еді. «Сұлу үнмен *үндейін*» (Асанқайғы) дегендегі *үндеу* етістігі бұл күнде *сөйлеу* болып айтылар еді немесе *үн шығару* деп аналитикалық жолмен (тіркеспен) берілер еді. Қазіргі қазақ тілінде *бой жеткен, айдын шүю* сияқты есім мен етістік тіркестері *бойға жету, айдынга шүю* түрінде келеді.

Сөйтіп, XV-XVII ғасырлардағы қазақ поэзиясы тілінің грамматикалық жүйесі қазіргі кездегімен көбінесе бірдей келіп отырғанымен, едәуір сәттерде ерекшеліктері де бар екені байқалады. Ол ерекшеліктер, біріншіден, әріден келе жатқан ескі тұлғалардың орын алуынан туса (**-ғай, -ман, -дүр**), екіншіден, әдебиет жанрының сөз қолданыс тәсіліне байланысты (мысалы, **-ар, -ман** жұрнақты етістіктердің қолданысы) орын алғандар.

§ 8. XV-XVII ғасырлардағы қазақ поэзиясының стильдік-тілдік ерекшеліктері

Сөз етіп отырған дәуірлерден бізге жеткен әдеби үлгілердің бір тобын, атап айтқанда, шешендік-дидактикалық өлең-толғауларды Қ.Өмірәлиев авторларының көрсетіліп жүргендігіне қарамастан, ортақ мотивті, вариантты, авторсыз (авторын тап басып айту қиынға соғатын) шығармалар деп табады да олардың кейбір тілдік белгілерін көрсетеді¹⁰⁵. Ол белгілері: өлең-толғаулардың синтаксистік, тұлғалық, лексикалық қайталауларға құрылуы, қайталау көп болғандықтан, «дара

¹⁰⁵ Өмірәлиев Қ. Көрсетілген кітап. - 128-139-б.

сөздер мен дара формалардың әдебиеттегі өзге өлең түрлерінен барынша аз болатындағы», синтаксистік жүйесі жағынан ауызекі сөзге жақын келетіндігі, сонымен қатар бұларда ұйқас құруда сөз тандауға еркіндік бар екендігі айтылады.

Біз бұл пікірлер мен талдауларды негізінен құптай отырып, XV-XVII ғ. қазақтың ауызша дамыған әдебиетінің авторлары күмәнсыздарының және дидактикадан өзге сарында жырланғандарының тілдік-стильдік ерекшеліктері бар екенін көрсетеміз. Ол ерекшеліктер, бір жағынан, ауызекі сөйлеу тілінен жоғары көтеріліп, белгілі бір дәстүрлікті, жүйелілікті танытатын болса, екінші жағынан, соңғы дәуірлердегі поэзия тілінен де ажыратылатындығын байқатады. Бұл орайда мәселеге екі тұрғыдан қарау керек болады: бірі – сөз болып отырған кезенді тұтас алып қарау, екіншісі – әрбір ақын-жырауға тән белгілерді табу.

XV-XVII ғасырлардан бізге жеткен мұраларда образдар мен тенеулер дерексіз ұғымдардан немесе болмыстан тыс мифологиядан емес, айналаны қоршаған қоғам мен табиғаттың нақтылы суреттерінен алынады. Бұл дәуірлердегі қазақ халқының күнкөріс тіршілігі малшаруашылығына байланысты болғандықтан, көркем әдебиеттегі образдардың дені төрт түлікке қатысты болып келеді. Мысалы: *Жабағылы жас тайлақ, Жардай атан болған жер. Жатып қалған бір тоқты Жайылып мың қой болған жер...* (Қазтуған). *Тоғынды сарты нар жегіп, Көш түзедім – өкінбен. Ту құйрығы бір тұтам Тұлпар міндім – өкінбен* (Доспамбет). Шалкиіз әміршісі Темірді «алп-алп-алп басқан арабы торыға» теңейді, өзін «көбік семіз торыңмын, көп құлыңның бірімін» деп кішірейтеді, ал Қазтуған болса, өзін қойдың көсеміне, буыршынның бұта шайнар азуына теңейді. Ботташықты бұзауға, боз сазанды тоқтыға балауда да, балықты тайдай тулатып, бақаны қойдай шулатып қоюда да малмен айналыстан күнделікті тіршілік жатыр. Аты аталған жыраулардағы «күпшек санды тіл жалмаған күрен», «арабыдан ат сайлап міну», «елбең-елбең жүгірген, ебелек отқа семірген» тәрізді образды тармақтар малға, оның ішінде қазақ үшін орны ерекше жылқы баласына қатысты жырланған.

Әдеби тілдегі образдардың сол кезеңдердегі халықтың өмір-

тіршілігімен ұштасып жатқандығы жалғыз малға емес, өзге тұстарға қатысты салаларда да көрінеді. Мысалы, ел қорғауды, жаугершілікті жырлауға керек образдар бұларда молынан орын алады, өйткені XV-XVIII ғасырлар – қазақ халқының жері мен елдік тәуелсіздігі үшін сыртқы жаулармен соғыстардың заманы. Бұл дәуірлердегі поэзия иегерлері көбінесе жыраулар болып, ел қорғау, жауға аттану сияқты әскери тақырыптарды жырлағандықтан, осыған қатысты сөздер мен образдар мұнда молынан орын алған.

Жаугершілік мазмұнды тұтас шумақтар немесе жеке тіркестер мен сөздер – XV-XVII ғасырлардағы қазақ әдеби тілінің сипатты белгілерінің бірі. Ұрыс-соғыс, ел қорғау ұғымындағы лексиканың әдебиет дүниесінде басты орын алғандығы сондай, ол көркемдеу құралына айналып, образ жасайтын фразалар құраған. Мысалы, *толғамалы ала балта, қанды көбе, атқан оғын оздыру* немесе *жоғалту, жау бастау, қол бастау, қатты тартып биік ату* т.б. тіркестер – қазақ тілінде өте ертеден келе жатқан көркем образдар. Осыларды біз сөз етіп отырған кезең поэзиясы актив қолданады.

Бұл тұстағы қазақ әдеби тілінің айналадағы тірлік-тіршілікпен және ортамен байланыстылығын дәлелдейтін өзге де фактілер бар. Мысалы, Шалкиіз, Қазтуған жырауларда өзен-теңізге қатысты теңеулер мен метафоралар жиі кездеседі: *Боз сазаны тоқтыдай, Балығы тайдай тулаған, Бақасы қойдай шулаған... Балығы көлге жылқы жаптырмас* (Қазтуған). *Ақдария толқын күшейтер Құйрығын күн шалмаған балығым Ортаңнан ойран салар деп* (Қазтуған). *Көк теңіздің үстінде Көтеріп желкен аштырып* (Шалкиіз).

Жыраулардың мықтылықты «аударылмас қара кемеге» теңеулері, «зорлығымды сұрасаң, бекіре мен жайындай» деулері теңіз жағасындағы Қырымды және Еділ мен Жайық бойларын мекендеген халықтардың тіршілік-тұрмысына байланысты екенін көрсетеді. Кей сәттерде отырықшылық, қала тұрмысы, бау-бақша сияқтыларға қатысы бар сөздер мен образдардың кездесуі де XV-XVI ғасырлардағы қазақ әдеби тілінің халық тіршілігімен, халықтың күнделікті сөйлеу тәжірибесімен тікелей ұштасып жатқандығын танытады. Мысалы, Жием-

бет жыраудың Еңсегей бойлы ер Есімге айтқан толғауында: «Қалмақтың бөрі ханы келгенде, *Тал шыбыққа* мал сақтап, Тас қалаға жан сақтап Тасқан екен мына хан» дейді.

XV-XVII ғасырларда ноғайлы-қазақ ортасында туған, авторлары, мүмкін, жоғарғы сөз болып отырған жыраулар болып табылатын кейбір батырлар жырындағы «төрт шарбақты, төрт кентті» деп келетін образ да немесе «Әділ сұлтан» жырындағы Әділдің анасы – Байбикеш ханымның толғауындағы: *Бақ алмалы, бақшалы, Баурында ағар шешмелі, Төбесінде жасыл ала шөлмекті, әрбір шаһардан өрнекті...* деп келетін жолда да қала суретінен хабар береді. Ал ноғайлы-қазақ ру-тайпалары өмір сүрген Алтын Орда, Ақ Орда, Ноғайлы хандықтары «төрт шарбақты, төрт кентті» жұрт болғаны тарихтан аян.

Сөйтіп, суреттер түгелге жуық шындық өмірді көрсетеді. Тіпті батырлық, ерлікті тақырып еткен толғаулардың өзінде эпостардағы тәрізді «жоғарғы ерні көк тіреп, төменгі ерні жер тіреп» тұрған тұлпарлар да, бір күнде бірге, екі күнде екіге толатын батырлар да жоқ. Әрине, бұл шақтағы ақын-жырауларда әсірелеу тәрізді көркемдеу тәсілі жоқ та болмаған болу керек, бірақ негізінен өмір шындығымен ұштасқан әдебиет тілінде де мифологиялық немесе фантастикалық образдар көп орын алмағандығын көреміз.

Осы күнгі қазақ әдеби тілінде кездесетін тұрақты эпитеттердің бірқатарын біз XV-XVII ғасырлар мұраларынан да ұшыратымыз: *асқар тау* («*Асқар, асқар, асқар тау, Асқардан биік тау болмас*»), *құба жон* («*Арқаның құба жонында Арыстан ойнар шарқ ұрып*»), *құба арлан, күншек санды күрең, қызыл тіл* («*Еріккенде қызыл тілін тыймаған*»), *айдынды көл, сары бел, қилы заман* тәрізді эпитетті тіркестер – қазақ әдеби тілінде өте ертеден күні бүгінге дейін жеткен қазыналар.

Сонымен қатар қазірде қолданылмайтын бір алуан көркем элементтер біз талдап отырған дәуірге тән. Олардың ішінде *он сан ноғай, ораздының он ұлы* дегендер ауыз әдебиетінде де жиі кездеседі. Көне қару-жараққа қатысты *ала балта, тобыршығы биік жай, алдаспан ауыр қылыш, күшіген жүнді оқ* сияқты тіркестер де – бұл күнде көнерген дүниелер.

Осы көрсетілгендермен қоса біз әңгімелеп отырған дәуірлердегі қазақ поэзиясының, демек, қазақ әдеби тілінің мына-

дай стильдік-көркемдік тәсілдерін көрсетуге болады. Жоғарыда айтылды, бұл кезеңдегі өлең-толғаулардың көпшілігін «шешендік поэзия» деп атауға болады. Қазақ тіліне тән шешендіктің белгілері айтпақ сөздің фигуралылығы, яғни поэтикалық әшекей белгілердің (аксессуардың) міндеттілігі мен молдығынан көрінеді. Бұлардың ішінде шешендік-дидактикалық сарындағы толғауларда риторикалық сұраулар, белгілі бір формуламен берілген қаратпалар, ұқсастық жасайтын образдар, параллельдер жиі қолданылады.

Жауап күтілмейтін риториканы жасайтын грамматикалық тәсілдер әр алуан. Мұның ішінде көбінесе сұрау есімдіктері мен сұраулық шылаулар қатысқан сұраулы сөйлемдер жиі ұшырасады. Мысалы: *Көлде жүрген қоңыр қаз Көл қадірін не білсін?* (Асанқайғы). *Қоғалы көлдер, қом сулар Кімдерге қоныс болмаған?* (Шалкиіз). *Айналайын Ақ Жайық, Ат салмай өтер күн қайда?* (Доспамбет).

Қаратпалар адамға да, жансыз заттарға да айтылады. Олар көбінесе эпитеттермен, одағайлармен келеді: *«Уай, хан ием, Жүк тиеттің кемеге»* (Шалкиіз). *«Әй, қыңыр ер, қыңыр ер»* (Жиембет).

Бұдан соң шешендік-дидактикалық толғаулар жеке сөздердің, тұлғалардың, құрылымдардың қайталап келуі сияқты амалды жиі қолданады, соның нәтижесінде синтаксистік-құрылымдық (композициялық) параллельдер молынан орын алады. Бұл – толғаулардың ең сипатты белгісі. Қайталаулар бір сөздің (көбінесе тармақ соңына шығарылған сөздің) аясында да, тіркес аясында да болады. Мысалы, Асанқайғы «Тақырлауға қонған қаз-тырна» деп басталатын шағын толғауын әрбір екінші тармақ сайын солардың соңында *ол* сөзін қайталау арқылы құрады:

Тақырлауға қонған қаз-тырна

Таң маңында ұшар *ол*.

Тауық неше шақырса,

Таң болжалдан атар *ол*.

Қызыл изен, боз жусан

Сарыарқаға бітер *ол*...

Ал «Заманыңды жамандап» деп басталатын толғауында *жамандап* деген сөзді және (пәленді) *қайдан табарсың*, (түгенді) *қайдан табарсың* деген сұрауды қайталап келтіреді:

Арғымағың *жамандап*,
Тұлпар қайдан табарсың?
Тұйғыныңды *жамандап*,
Сұңқар қайдан табарсың?

Қайталаулар мен параллельдер – тек дидактикалық толғауларда ғана емес, жалпы XV-XVII ғасырлардағы көркемсөз иелерінің шығармашылығына тән тәсіл. Мұны арнау толғаулардан да, портрет өлеңдерден де табамыз. Қазтуғанның «Алаң да алаң, алаң жұрт» деп басталатын толғауы *жұрт* сөзін қайталау арқылы, ұқсас және антитезалы сөйлем-хабарларды келтіру арқылы құрылған:

Атамыз бізін бұ Сүйініш
Күйеу болып барған *жұрт*.
Анамыз біздің Бозтуған
Келіншек болып түскен *жұрт*.

Мұнда *атамыз ~ анамыз, күйеу ~ келіншек* деген антитезалар қатысқан әрі бірдей құрылған ұқсас, әрі ішінде *жұрт* сөзі қайталаған параллельдер екені көрінеді.

Доспамбет жырау өзі туралы толғаған өлеңінде *өкінбен* сөзін сан рет қайталап келтіреді: «Тоғай қондым – *өкінбен*»... Жиёмбет еңсегей бойлы ер Есімге арнаған толғауында *ерлігімді сұрасаң... өрлігімді сұрасаң* деген қайталауларды ұсынады. Бұл қайталамалардың баршасы стильдік мақсат көздегендіктен туған: алдымен, осы тәсіл арқылы автор аналогияға барады, ал аналогия – жыраулар шығармашылығының басты белгісі, екінші, параллельдер құрайды, бұл да – осы дәуірлердегі поэзия тілі үшін бірден-бір қажет амал. Параллельдер арқылы не ұқсастық, не қарама-қарсылық идеясы ұсынылады. Үшіншіден, белгілі бір сөз-образға логикалық екпін түсіреді (мысалы, *ол, жер, жұрт* сөздерінің тармақ сондарында қайталамаларына назар аударыңыз).

Қайталамалардың және бір түрі бір сипаттас сөйлемдер арқылы жүзеге асады. Мысалы, көптеген толғаулар бір текті сұраулы сөйлемдердің немесе қаратпа сөйлемдердің қайталап отыруымен құрылған. Бір сипаттас тармақ-сөйлемдердің

көпшілігі **-ар (-мас)** жұрнақты есімше баяндауышты немесе «алай ет, бұлай ет» деген сияқты бұйрық райлы баяндауышты болып келеді:

Жолдасыңа жау тисе,
Жаныңды аяп тұрысна.
Аса кеш те қоя бер,
Бұрынғыны қуысна... (Асанқайғы).

Қайталама элементтерді қолданудың және бір түрі – толғауды қатарынан бірнеше рет қайталаған бір сөзден бастау: «*Сіреу, сіреу, сіреу* қар...», «*Тоғай, тоғай, тоғай* су...», «*Азау, Азау* дегенің...». (Доспамбет), «*Алаң да алаң, алаң* жұрт...», «*Салп, салпыншақ*, анау үш өзен...» (Қазтуған), «*Ор, ор* қоян, *ор* қоян...», «*Алп, алп, ал* сақын...», «*Асқар, асқар, асқар* тау» (Шалкиіз). Бұлардың әрқайсысы – әрбір толғаудың басы, басқы тармағы. Бұл да – стильдік жүгі бар қолданыс. Ол көбінесе тыңдарман назарын аударту мақсатын көздейді, дәлірек айтқанда, ауызша толғанатын, құлақпен тыңдалатын көркемсөзге қажет тәсіл. Сондықтан ол ауыз әдебиетіне де тән: «*Бұлғыр-бұлғыр, бұлғыр* тау...», «*Ауан, ауан, ауан* су...», «*Ай, батырым, батырым*» («Ер Тарғын»).

Кейбір септік жалғауларын түсіріп айту да стильдік мақсатпен келеді. Біз талдап отырған үлгілер тілінде табыс, ілік, барыс септіктерінің жалғаулары түсірілмейтін тұстарда түсірілген сәттері бар: «*Арғымағың* (ды) жамандап, *Тұлпар* (ды) қайдан табарсың» (Асанқайғы), «*Күйбеңдескен көп жаман*(ның) Сөзі тигенге ұқсайды» (Шалкиіз), «*Тоғай* (ға) қондым – өкінбен» (Доспамбет). Бұларда жақша ішінде көрсетілген жалғаулар айтылмаған, түсірілген. Бұл – өлең шартынан туған ерекшеліктер: тармақтағы буын санының өлшеміне қарай бұл жалғаулар қосылып та, түсіріліп те айтылатын өлең жолдары кездеседі.

Екінші бір көңіл аударатын ерекшелік – тәуелдік жалғауларының түсірілуі: «*Қабардының Бигазы*(сы) Желіп шықты көк тауға» (Шобан), «*Ей, Қатағанның хан*(ы) Тұрсын» (Марғасқа), «*Жаздың алты ай*(ы) жортсаң» (Шалкиіз). Бұл да – түптеп келгенде, өлең шартынан туатын құбылыс. Оны біз өлең синтаксисіндегі ықшамдау (үнемдеу) тәсілінің бірі деп табамыз¹⁰⁶.

¹⁰⁶ Сыздықова Р. Абай өлеңдерінің синтаксистік құрылысы. - Алматы, 1970. - 133-б.

Бұл тәсіл ауыз әдебиетінде тіпті жиі қолданылады. Мысалы, «Қобыланды» жырындағы:

Қамыстының қазды көл(і),
Қоғалының қулы көл(і),
Қызғыштының қызды көл(і) –
Бәрінен өтіп жәнелді, –

деген жолдарындағы *көл* сөздері *көлі* тұлғасында келуге тиісті. Немесе «Қыз Жібектегі»:

Базарбайдың *Төлеген*,
Ерте туған көбеген, –

деген жолдарында да Базарбайдың *Төлегені* болуы керек. Бұл, сірә, о баста өлең синтаксисіне ғана байланысты қалыптасқан конструкция болар деген пікір бар және ол XV-XVII ғасырлардағы қазақ поэзиясына ғана емес, XI ғасыр ескерткіштерінен бастап (Қашғариді қараңыз), қырғыз эпосы «Манаста» кездесетіндігіне қарағанда, жалпы түркі поэзиясы тіліне ертеден тән көне құбылыс екендігі байқалады¹⁰⁷.

Тілін талдап отырған кезеңнің және бір стильдік ерекшелігі – белгілі бір лексикалық топтардағы сөздердің әрдайым дерлік эпитетпен келетіндігі. Мысалы, *оқ* сөзі *қайың оқ, он екі тұтам оқ, ала білек оқ, күшіген жүнді оқ, шай жібек оқ* т.б. болып қолданылады. *Жебе* де солай, ол көбінесе *сұр жебе, қу жебе* сияқты тіркестерде келеді. *Қылыш* сөзі де жалаң тұрмайды, ол *алдаспан ауыр қылыш* түрінде жырланады.

Қару-жарақ пен сауыт-сайман атауларының эпитетсіз қолданылуы – әңгіме болып отырған дәуірдің әдеби үлгілерінде кемде-кем ұшырасатын құбылыс, ал кейінгі кезеңдерде бұл қолданыс сирей бастайды. Мысалы, жоғарыда келтірілген тіркестерді XIX ғасырда жасаған Сүйінбай ақынның «Жабай» атты толғауындағы соғыс суретін берген жерлерімен салыстырсақ, екі дәуірдегі поэтикалық құралдардың арасындағы айырмашылық көзге түседі. Сүйінбайда қару атаулары эпитетсіз келтіріледі:

Найзаменен соғысқан,
Қылышпенен табысқан,

¹⁰⁷ Нұрқанов С. Қазақ синтаксисіндегі көне құбылыс // Қазақстан мектебі. - 1968. - № 2. - 73-б.

Айбалтамен қағысқан...
Жердің жүзі шаң болды,
Мылтық, найза қан болды...

Бұл жердегі қылыш – «алдаспан ауыр» да емес, «балдағы алтын құрыш болат» та емес, тек *қылыш, мылтық*, «он екі құрсау жез айыр» емес. Бұл қарулардың қимылдары да өз аттарымен берілген: қылыш *шабады*, мылтық *атылады*, найза *шаншылады*. Ал XV-XVII ғасырлардағы көркем тілде «алдаспан ауыр қылыш *суырылады*» немесе «*байланады*», «алпыс ала балта бір ойында *сындырылады*», «он екі құрсау жез айыр кара мылтық *жумсалады*. Қысқасы, іс-әрекет, қимылдар да поэтикаланады, яғни мұнда қару-жарақ, сауыт-сайман атаулары образ үшін қолданылып, сипаттау құралы болып келсе, кейінгі Сүйінбайда олар – нақты қимылды баяндайтын суреттеу құралдары, сондықтан оларды айшықты эпитеттермен айтудың қажеттігі жоқ.

Талданып отырған кезеңдегі поэзия ауызша айтылып, тыңдауға бейімделіп туғандықтан, тыңдаушының назарын аудару үшін, өлең ырғағын құбылтып отыруды немесе өзге де мақсаттарды көздей келтірілетін «басы артық» одағайлар, шылаулар, есімдіктер кездеседі. Мысалы, кейде тіпті тармақтың буын санының артқанына қарамастан *бір, мына, мынау* есімдіктері қыстырылып айтылады:

Менен қалған *мынау* Еділ жұрт (Қазтуған).

Соқса – *бір* жілік сындырған (Шалкиіз).

Басы артық *да* шылауы да осындай жүкпен келеді:

Жолың *да* болсын, ау, ием! (Шалкиіз).

Қалай *да* белін шешті екен! (Доспамбет).

Бұлар бірде ырғақты өзгертіп (тармақтың буын санын арттырғанда), кейде ой желісін күшейтіп, экспрессия тудырады.

Тек шылаулар мен есімдіктер арқылы ғана емес, жалпы өлшем біркелкілігін оқтын-оқтын құбылтып отыру – ауызша туған поэзияға тән сипат. Мысалы, Шалкиіздің мына тармақтарына назар аударалық:

Сол жаман елден кетер деп – 8 буын,

Артында жақсылар қалар шарқ ұрып – 11 буын.

Жүйрікпін деп мақтансаң – 7 буын,

Ұзын жолдың үстінде – 7 буын.

Оралып ойнап тұрған – 7 буын.

О дағы бір құба арланға жолығар – 11 буын.

Арнау-толғаулардың басында одағайлар мен қаратпалардың және солар типтес қайталама сөздердің келуі де – XV-XVII ғғ. қазақ поэзиясы стиліне тән амал. Бұл да – тыңдаушы назарын аударатын тәсілдердің бірі.

Кейбір грамматикалық тұлғалардың өте актив қолданылуы да стиль үдесінен шығады. Мысалы, шақ категориясына бейтарап **-ар** тұлғалы есімшенің жұмсалуды өте жиі (**-ады** тұлғасының орнына):

Құсты жисаң, бүркіт жи,

Қыс тоңыңды түлкі *етер*...

Бір жаманмен дос болсаң,

Жүмлө ғаламға күлкі *етер* (Шалкиіз).

Арғымақтың баласы

Арыған сайын тың *жортар*,

Арқамнан қосым қалар деп (Қазтуған).

Бұл тұлға негізінен дидактикалық толғауларда келеді деп жоғарыда айтылды. Ал арнау, қоштасу, баяндау сипатындағы өлең-жырларда бұл тұлға солардағы негізгі ойды дәлелдеуге қажетті жерінде қолданылады. Мысалы, Шалкиіздің Би Темірге айтқан толғауында: «Құладың жаман құс алмас, Құладың қудың теңі түгіл-ді. Тебіренсе, ауыр жұртын *тындырмас*. Тебір жаман, жұрттың теңі түгіл-ді» деп келетін құрылымдар «Тіленшінің ұлы Шалкиіздің иесі Би Темірдің тұсында» бұлтқа мүйізі жете жаздағанын салыстырып барып дәлелдеу үшін қажет болып тұр.

Екінші, **-ған** жұрнақты есімшенің өте актив жұмсалғанын атауға болады. Ол тек іс-әрекет, қимылды білдіретін тұлға ретінде ғана емес, сын-сипатты білдіретін сын есім қызметінде де жиі қолданылады. Мысалы, Шобан әрбір батырды суреттегенде, осы тұлғаның қызметіне жүгінеді: «*Арқыраған ат мінген*. Айбар көшіп, *шет қонған*, Жау алдында *бет қонған* Естерек ұлы Ер Шобан...», «Алдаспан ауыр қылыш *суырған*, Ажалға қарсы *жүгірген* Исалының ұлы Жылым бар» т.т.

Өзге жыраулар да не елді мекенді, не адамдарды суреттегенде, олардың іс-әрекет, қимылға қатысты сыр-сипатын, «қасиетін» тек қана **-ған** жұрнақты есімшелі тіркеспен береді: «Қиырында киік жайлаған, Суында балық *ойнаған* Оймауыттай жерінді» (Асанқайғы). «Ақ ала ордам *қонған* жұрт, Қарғадай мына Қазтуған батыр *туған* жұрт» (Қазтуған).

Зерттеуші М.Мағауин XV-XVI ғасырлардың толғау-жырларында өлеңнің жол басындағы буындарының ұйқасуы басым деген пікір айтады¹⁰⁸. Ғалым бұл пікірді Қазтуғанның:

Жабағылы жас тайлак
Жардай атан болған жер.
Жатып қалған бір тоқты
Жайылып мың қой болған жер...
Жарлысы мен байы тең,
Жабысы мен тайы тең,
Жары менен сайы тең, –

деген сияқты, Доспамбеттің:

Қалаға қабылан жаулар тигей ме,
Қабырғадан дұспан жалдап жүргей ме?
Қатарланып, қарланып
Қайран ер қарт күреңге мінгей ме? –

деген сияқты, Шалкиіздің:

Темір еді биіміз
Теңіз еді халқымыз.
Тebірлерге қалғанда,
Теңселер сойды ауыр ноғай жұртыңыз, –

деген сияқты өлең жолдарына қарап айтып отыр. Шынында да, қазақ поэзиясында өлең жолдарының біркелкі дауысты не дауыссыз дыбыстардан басталатын сөздерден құралуы – ертеден келе жатқан кәнігі тәсіл. Бұл жерде біркелкі ұйқас буындардан гөрі, біркелкі дыбыстардан басталатын сөздердің тармақ басында қатарынан келуі жиірек, демек, аллитерация мен ассонанс құбылысы көзге түседі. Бұл тәсіл өлеңнің үнділігін (музыкалылығын) күшейтумен қатар, сөз таңдауда, демек, әдеби тіл лексикасын түрлендіріп отыруда үлкен рөл атқарады. Мысалы:

Ораздының он ұлы
Ойын салып жүргенде, –

¹⁰⁸ Мағауин М. Қобыз сарыны. - Алматы, 1968.

деген жолдардағы **о** дыбысынан басталатын сөздерді келтіру үшін *бақытты* сөзінің синонимі *оразды* сөзін табады. Немесе:

Туырлықсыз қара үйге

Ту байламақ не керек.

Туғаны жоқ жалғызға

Жауға шаппақ не керек, –

деген Шалкиіз *туырлық*, *ту*, *туған* сөздерінің өзге эквиваленттерін алмай, осы сөздерді ғана таңдайды, бұл тандау аллитерация үдесінен шығып тұр.

Өлең тармақтарының біркелкі дыбыстардан басталатын сөздермен құрылуы – біздің күндерімізге дейін жеткен, қазақ өлең техникасының ұтымды көне тәсілдерінің бірі.

Міне, бізден бұрынғы зерттеушілер көрсеткен және біз өзіміз тауып талдаған XV-XVII ғасырлардағы қазақтың ауызша тараған әдеби тілінің стильдік-тілдік ерекшеліктері – осындай.

Әдебиет зерттеушілерінің бірқатары осы күнгі өзіміз оқитын эпостық жырларды тудырушылар XV-XVI ғасырларда жасаған Шалкиіз, Қазтуған сияқты жыраулар болу керек немесе олардың әсері эпостарға күшті тиген болу керек деген пікірді білдіреді¹⁰⁹. Қазтуған XV-XVI ғасырлардағы қыр эпосын жасаушылардың бірі деген пікір тіпті ашық айтылған¹¹⁰.

Қазақтың мол ауыз әдебиеті мұрасының ішінде батырлар жырлары циклі мен XV-XVII ғасырлардағы жеке ақын-жыраулар шығармашылығының арасында үлкен іліктестік бар екені айқын. Бұл жақындық әсіресе көркемдеу тәсілдері мен лексика-фразеология саласында көзге түседі. Ақын-жыраулар үлгілерінде образдар (теңеулер) батырлар жырларындағыдай ең алдымен малға, айналаны қоршаған табиғат дүниесіне қатысты келтіріледі. Мысалы, Қобыландының айбаттылығын, қаһарлылығын бақырған нар түйеге теңеп беру, Қарлыға қыздың сүйкімді портретін «саулы інгендей ыңкылдап» деп суреттеу немесе Ақжүністің «қасы жайдай керіліп, кірпігі оқтай тігілуі» – осылардың барлығына Шалкиіз, Доспамбет теңеулері үндесіп жатады. Сол сияқты қару-жарак, құрал-сайман атауларының немесе соғысу тәсілін білдіретін сөздер-

¹⁰⁹ Мағауин М. Әдебиетіміздің тарихы әріде жатыр...

¹¹⁰ Марғұлан Ә. Зерттеле берер тақырып //Қазақ әдебиеті. - 1968, 8 июнь.

дің тұрақты эпитеттері, кейде тіпті жеке образдар бірдей түсіп отырады. Айталық, «Ер Тарғын» жырының бір өзінде кездесетін *бадана көзді кіреуке, алты аршын ақ болат, төрт қырлаған көк сұңгі, қозы жауырын қу жебе* т.б. «Қобыланды батыр» жырында бар *толғамалы сұңгі, бадана көзді ақ сауыт, қозы жауырын жебе* дегендерді ақын-жыраулардан ұшыратамыз. «Қобыландыдағы» *тұлпар мініп, ту алған; жара қатты, жан тәтті*, «Ер Тарғындағы» *оза шауып, олжа алған; ертеңнен шапса, кешке озған, ылдидан шапса, төске озған* тәрізді жеке тармақтармен берілген образдар біз тілін талдап отырған жыраулар үлгілерінде де кездеседі. Тарғынның мертігіп жатқанда Ақжүніске айтқан монологінің:

Асыл туған Ақжүніс,
Күнді бұлт құрсайды.
Күнді байқап қарасам,
Күн жауарға ұқсайды...
Көгілдірін ерткен
Көлдегі қулар шулайды.
Шулағанға қарасам,
Көктен сұңқар соғылғанға ұқсайды, —

деп келетін жерлері Шалкиіздің Темір өміршісіне айтқан мына жолдарымен образдас түседі:

Аспанды бұлт құрсайды,
Күн жауарға ұқсайды.
Көлдерде қулар шулайды,
Көкшіліден ол айуан
Сокқы жегенге ұқсайды...

Ал батырлар жырларының барлығында дерлік үнемі қайталап отыратын *қатуланып, қаттанып, буырқанып, бұрсанып, мұздай темір құрсанып* немесе: *туырлығын тоқым қып, керегесін отын қып* деген штамптар жырауларда да жиі кездеседі. Қазірде өзгеше мағынада қолданылатын кейбір сөздердің эпостардағы беретін ұғымдары мен XV-XVII ғасыр туындылардағысы бірдей келеді (мысалы, *алаш, қол, аламан, сой* деген сөздерді қараңыз).

III ТАРАУ

XV-XVII ҒАСЫРЛАРДАҒЫ ҚАЗАҚ ЖАЗБА ТІЛІНІҢ КӨРІНІСІ

Кіріспе тарауда, қазақ топырағында қызмет еткен әдеби дәстүр жайында сөз болған тұста, XVI-XVII ғасырлардан бастап қазақ қоғамында да жазба дәстүр болғандығын, оның шағатай тіліне иек артқанын айтқанбыз.

Қазақру-тайпалары дербес хандық құрып, өмір сүре бастаған XV-XVI ғасырларда жазба дүниелерді қажет ету фактісі болған. Ол қажеттік, ең алдымен, қазақтың хан-сұлтандарының өзгермен қарым-қатынас жасау саласында бой көрсетті¹¹¹. XVI ғасырдың II жартысынан бастап қазақтың Кіші жүзі мен Орта жүзіндегі хандар мен Ресей империясының сыртқы істер коллегиясы арасында әр алуан дипломатиялық, саясаттық және шаруашылық жайларына қатысты жазба қарым-қатынас күшті жүре бастады¹¹². Содан соң жеке адамдардың (әулеттердің) кейінгі ұрпақтарына ата-бабаларын тарататын шежірелер жазу дәстүрі болған, сондай-ақ жақсы атаның кейінгілерге ақыл-өсиет сөздерін жазба түрде қалдыру сияқты дәстүр болғаны да айтылады.

«Ел арасында орта ғасыр шамасынан бергі жерде шежірелер жазылып, ол шежірелер көбінесе би, сұлтан, рубасы үйлерінде сақталған»¹¹³. Тарихшы М.Қойгелдиев қазақ хандары мен сұлтандары сарайларында шежірелер жазылып, оқылып отыратындығының занды құбылыс екендігін дәлелдей келіп: «Сонымен бірге (қазақтың) хан-сұлтандарының, дала ақсүйектерінің белгілі дәрежеде сауаттылықты бағалауы, өз балаларына уақыт талабына сай білім беруі... шағын кітапханалар ұстауы – дамыған феодалдық қоғамға тән құбылыс»,¹¹⁴ – деп жазады.

¹¹¹ Казахстан в XV-XVIII вв. - Алма-Ата, 1969.

¹¹² Казахско-русские отношения в XVI-XVIII вв. - Алма-Ата, 1961.

¹¹³ Сүлейменов Б., Өсеров Н. Шежіре – халық мұрасы // Қазақ әдебиеті. - 1974, 15 февраль

¹¹⁴ Сыздықова Р., Қойгелдиев М. Қадырғали би Қосымұлы және оның жылнамалар жинағы. - Алматы, 1991. - 32-33 б.

Демек, бұл фактілер XVI-XVII ғасырларда қазақ қауымында жазба дәстүрдің болғандығын, оны қазақтардың өздерінің пайдаланғандығын жақсы көрсетеді. Сондай-ақ жазу салты жеке адамдардың бір-бірімен хат-хабар алысуында да орын алған. Оған бірден-бір мысал ретінде қазақ сұлтаны – Оразмұхаметтің XVI ғасырдың соңғы ширегінде қазақ даласын билеп тұрған немере ағасы – Тәуекел ханмен жазысқан хаттарын келтіруге болады. 1595 жылы Мәскеуде, орыс патшасы сарайында отырған Оразмұхамет ағасына хат жазып, қазақтың халық жырлары мен шежірелерін жіберуді сұрайды. Тәуекел хан да сұлтан інісіне жауап хаттар жазып, сұраған қолжазбаларын жібереді. Бұл хаттар кезінде Оразмұхаметтің қолында болған «Күміс сандықта» сақталады, алайда орны толмас өкінішке орай, патша архивіндегі 38-нөмірмен сақталып келген осы сандық 1736 жылы Ресей Ғылым академиясына сыйға тартылып, Академияның Азия музейіне тапсырылады да кейін жоғалып кетеді.

Бұл жайында кеңінен акад. Ә.Марғұлан жазып, көпшілік назарына ұсынды.¹¹⁵

Ал ол «Күміс сандықтың» ішінде «ақылды, білімді, текті» Оразмұхаметтің кітапханасы сақталғанын ол сандықты көрген атақты шығыстанушы, Қазан университетінің профессоры, Азия музейінің директоры акад. Х.Д.Френ (1782-1851) мен сандықтан хабары болған В.В. Вельяминов-Зерновтар жазып кеткен болатын. Осы кісілердің жазғандарына қарағанда, бұл кітапханада (сандықта) «Насапнаме», «Дастан Едіге би», «Дастан Айса ұлы Әмет», «Дастан Ақсақ Темір», «Сиыршы», «Дастан Қозы Көрпеш-Баян сұлу», «Тарих-и Рашиди» (Дулатидікі) деген кітаптар мен қолжазбалар және бірқатар қазақ шежірелері, атап айтқанда, «Қиян Домбауыл мерген шежіресі», «Алаш мыңы», «Үйсін Майқы би шежіресі», «Едіге би шежіресі» т.б. болған.

Оразмұхамет пен Тәуекел хан, сөз жоқ, бір-біріне хатты орыс, не өзбек, не татар тілдерінде жазыспағандары кәміл. Заманының мұсылманша сауатты адамдары – хан мен сұлтан

¹¹⁵ Валиханов Ч.Ч. Көрсетілген кітап. 419-6.; Кудайш-Покровская Н.В., Нурмагамбетова О. А. Героическая поэма «Кобланды батыр» //Кобланды батыр. - М., 1975. - С.11.

сол кезеңнің тәртібін сақтап, жалпыға ортақ түркі жазба тілінің нормаларын ұстап, өздерінше ана тілдерінде – қазақ тілінде жазысты. Ол жазба дәстүр, әрине, шағатай тіліне негізделді.

Бұл хаттардың түпнұсқалары да жоғалып кеткен. Ораз-мұхаметтің 1595 жылы март айында Тәуекелге жазған хатының сол кезде жасалған орысша аудармасы сақталған (ЦГАДА. - 122 қор. 41-42-п.)¹¹⁶.

Сол сияқты XVI ғасырдың II жартысынан бастап қазақ хандары (мысалы, Тәуекел) мен Ресейдің Сыртқы істер коллегиясы арасында жүрген ресми қағаздардың да түпнұсқасы сақталмаған, ал ондай қатынастың болғаны және даусыз. Осы себептерден, әрине, XVI ғасырдың соң кезіндегі қазақтың хан-сұлтандары (немесе қазақ хандары кеңсесі) қолданған жазба тілді нақты талдап көрсете алмаймыз, бірақ мұндай тілдің тәжірибеде болғанын толық айта аламыз.

Сөз болып отырған кезеңде ресми қағаздар мен эпистолярлық хат-хабарлардан басқа жазба дүниенің аса маңызды түрі – шежірелер болған. Ол шежірелер құрылысы, баяндау стилі, көлемі жағынан әртүрлі болып келген. Ата-бабалардың аттарын хронологиялық тәртіппен түзген схема іспеттес қысқа түрлері де, тарихи шығарма түрінде келетін күрделі туындылар да болса керек. Алдыңғы топтағылардан өз кезінде жазылған түпнұсқалардың сақталғандары тағы да жоқ. Ал тарихи жылнама түрінде жазылғандардан, бақытымызға қарай, бізге жеткені – қазақтың тарақ танбалы жалайыр руынан шыққан Қадырғали бидің шежіресі. Бірқатар ғалымдар (Б.Сүлейменов, Н.Өсеров т.б.) қазақ шежірелерінің қатарына Әбілғазының «Шежіре-и түркі» (XVII ғ.) атты тарихи шығармасын да қосады¹¹⁷. Ал қазақ тіл мамандары қазақ жазба әдеби тілі тарихын зерттеуде Әбілғазы шежіресінің орны бар екенін айтады. Б.Әбілқасымов ескерткіш тіліндегі тұрақты сөз тіркестерін зерттей келе, олардың басым көпшілігінің қазіргі қазақ тілінде аса көп өзгеріссіз сақталғанын көрсетеді және олардың көркемдік құрал (тенеу, бейнелеу т. б.) ретінде қолданылғанда, қазақтың ұлттық таным-түсінігіне сай келетіндігін айтады¹¹⁸.

¹¹⁶ Смирнова Н.С. Особенности развития казахского эпоса, его поэтика//История казахской литературы. В 3-х томах. - Алма-Ата, 1968. - Т. I. - С. 241.

¹¹⁷ Қазақ тарихи жырларының мәселелері. - Алматы, 1979. - 95, 124, 163, 166-б.

¹¹⁸ Өмірәшев Қ. XV-XIX ғғ. қазақ..., 140-141-б.; Мұхаметханов Қ. Бұхар жырау// Қазақ әдебиеті. -1982, 30 июль - август.

Әбілғазы хан (қазақ кітаптарында бұл есімді Абылғазы деп те жазу қалпы бар) өзі билікке келгенге дейін Түркістандағы қазақ ханы – Есім ханның үйінде қонақта болған, мұнда ол қазақ хандарының шежіресімен танысқан деген мәліметтер бар. Мүмкін, оның тіліндегі «қазақтық» белгілерге бұл фактілер де себебін тигізген болу керек. Зерттеуші Н.Келімбетов Әбілғазы баһадүр ханның «Шежіре-и түркі» атты кітабының қазақ халқының тарихына, әдебиеті мен мәдениетіне тікелей қатысты жазба ескерткіштердің бірі екендігін айта келіп, оның қазақ әдебиеті тарихынан алатын өзіндік орны бар дейді, демек, оның тілін де қазақ әдеби тіліне жанастыра зерттеу қажеттігіне меңзейді¹¹⁹.

Бұлардың ішінде жалайыр Қадырғали бидің «Жами’ат-тауарих» атты шығармасы – қазақтың ескі жазба әдеби тілін танытатын бірден-бір құнды ескерткіш. Оның тіліне қарап XVI ғасырдың соң кезіндегі қазақ жазба дәстүрін бірқыдыру сипаттауға болады.

§1. Қадырғали Жалайыридың «Жами ат-тауарих» атты шежіресінің тілі

Қадырғали би Қосымұлы – маман тарихшы емес, ол – қазақтың хан әулетінен тарайтын Оңдан сұлтанның баласы – Оразмұхаметтің (бұл есімді де әртүрлі жазып жүрміз: *Оразмұхаммед*, *Ораз-Мұхамед*, *Оразмағамбет* т.б.) ақылшы-кеңесшісі, сол кездің терминімен айтсақ, қарашысы. XVI ғасырдың 80-жылдарында Тобылда орыс воеводасына тұтқынға түсіп, Мәскеуге, патша үйіне жіберілген Оразмұхамет сұлтанның қарашы биі. Ол – қазақтың хандарына ата-бабасынан бері қызмет етіп келе жатқан беделді әулеттің мүшесі. Мұсылманша едәуір сауатты болған. Оразмұхаметпен бірге Мәскеуде отырып, сұлтанды «ығына алған», оған Қасым хандығын сұйырғал етіп сыйға тартқан мықты орыс патшалығының әміршісі – Борис Годуновқа «еруліге қарулы» ретінде, «сыйға – сый, сыраға – бал» етіп жазба дүние тартуды ойлайды. Өз сөзімен берсек, «Патша Борис Федоровичтің мәңгі әділдігін, ақтығын және тағы жоғары мәртебелі Оразмұхамет ханды жоғары мәртебелі патшаның құрметпен хандыққа отырғызғанын айту

¹¹⁹ XVIII-XIX ғ. қазақ ақындарының шығармалары. - Алматы, 1962. - 34-б.

үшін» шежіре жазады. Шежіресінің негізі етіп атақты парсы тарихшысы – Рашид ад-диннің «Жами'ат-тауарих» атты кітабынан Шыңғыс ханның арғы-бергі тарихына қатысты материалдарды алады. Оның да себебі бар: «Оразмұхаметті жарылқасаң, жарылқа, ол – сенімен терезесі тең атаның баласы, әлемді тітіреткен Шыңғыс ханның ұрпағы, ал Шыңғыс хан империясының тарихы мынадай болған» дегенді айта келіп, ол тарихтың кейінгі (Рашид ад-диннен кейінгі, XV-XVI ғасырлардағы) жалғасын көп кітап оқып әрі өз естіп-білгені бойынша теріп жазғанын білдіреді.

Осыған қарап Қадырғали шежіресінің құрылымын үш бөліктен тұрады деуге болады: 1 – шартты түрде «Мадақ сөз» немесе «Арнау сөз» деп атауға болатын бөлік. Бұл – осы шығарманың «айналасы – алты хан, төңірегі – төрт хан, дүниенің төрт бұрышын билеген, дүйім христиан падишасы аты жақсы – Барис ханға», Борис Годуновқа тарту екенін айтып, оны мадақтау. Мадақ сөз – Қадырғалидың өз төлтумасы. 2-бөлігі – Шыңғыс ханның арғы-бергі шежіресі, ол Рашид ад-дин материалдарының түркі (ескі қазақ) тілінде баяндалуы немесе еркін аудармасы. 3-бөлігі «Алла тағала жәрдем беріп», естіген-білгенінен, оқып-тоқығанынан өзі теріп жазғандары. Олар – шежіренің соң жағындағы «Урус хан дастаны», «Тохтамыш хан дастаны», «Темүр Құтлу хан дастаны», «Хажы Керей хан дастаны», «Едіге би дастаны», «Оразмұхамет хан дастаны» сияқты материалдар.

Сөйтіп, қазақ авторының қаламынан шыққан бізге жеткен тұңғыш тарихи шығарма – Қадырғали бидің жылнамалар жинағы, яғни «Жами'ат-тауарихы» (шығарманың бұл аты – автордың өзі қойған емес, кейінгі зерттеушілер қойған шартты атау, бұл ат Қадырғали шежіресінің көп тұсы Рашид ад-диннен еркін аударма болғандықтан, XIV ғасырдың парсы тіліндегі осы атақты ескерткіштің атымен бірдей етіп атау ниетімен ұсынылған, өйткені Қадырғалидың бізге жеткен екі көшірме қолжазбасының екеуінің де алғашқы беттері сақталмағандықтан, жазушы өз туындысын қалайша атап ұсынғаны белгісіз, ғалым М.Қойгелдиев Қадырғали би өз шығармасын шығыс тарихшыларына тән дәстүр бойынша, «Тарих-и Оразмұхаммед» деп атауы толық мүмкін-ау деген қисынды болжам айтады). Енді ескерткіш тілін лексика және грамматика салалары бойынша талдап көрелік.

§ 2. Шежіре тілінің лексикасы мен фразеологиясы

Қадырғали туындысы тілінің лексикалық негізін қыпшақ тобына жататын түркі сөздері құрайды. Мысалы, осы тұстағы өзге түркі ескерткіштерінде *ау, ел/ал, ев/еу* болып келетін сөздер мұнда *аң (аңға чықты, аңға атланды), қол, үй* түрінде қыпшақша, оның ішінде қазақша тұлғада жұмсалған. Сол сияқты *бөлек, билеу* (ел билеу), *күйеу, біреу, аңча, батлық, йақа (жаға), йарылқа, қыр, ой, урушты, учрады, чапты* дегендер таза қыпшақ сөздері. Тек жеке сөздер емес, тұрақты немесе лексикалық тіркес болып келетін сөздер де қыпшақ тілдеріне, оның ішінде сол кезеңдегі (және қазіргі) қазақ тіліне тән қолданыстар екенін көрсетуге болады. Мысалы, шежіре тілінде кездесетін *қыз берді, ел болды, ажабқа қалды, бәнде қылды* (тұтқын етті), *фарман қылды, кіріфтарлық чекті, хуш келді* деген тіркестер беретін мағыналары мен жұмсалатын орындарына қарай қазіргі қазақ тілімен бірдей түседі. Бұл ретте әсіресе образды тұрақты тіркестердің шежіре тілі мен қазіргі қазақ тіліндегі бірдейлігі өте-мөте көзге түседі. Олардың бірқатары бұл күнде сол мағынада тек қазақ тілінде жұмсалатындығы – Қадырғали шежіресінің тілін қазақ тіліне жақындататын, яғни оны қазақтың жазба әдеби тілі деп танытатын белгілердің бірі. Мысалы, *аяқ асты болды, балдызлай берді, бір йашады, ол хатунын йеңгелете* (жеңгелей) *алды, көңұл қалышты, қыз айттурды, тілегін тіледі, хатун йіберді, хатунны айырды, сөзінден чықмады* деген ондаған фразеологизмнің біз әңгіме етіп отырған шежіре тіліндегі беретін мағыналары мен тұлғалық көрінісі қазақ тілімен дәлме-дәл түседі.

Әрине, Қадырғали жылнамасы тілінде қазақ тіліне тән емес немесе қазіргі нормаға сай келмейтін сөздер мен тұлғалардың, тұрақты тіркестердің аз емес екендігі сөзсіз. Әсіресе фонетикалық тұлғалануы бөлекше *йағмур* (жаңбыр), *тигәр* (тиер), *тағ* (тау), *туғды* (туды) *сығыр* (сиыр), *төгүрек* (төңірек), *қатығ* (қатты) тәрізді сөздер мен *үкүш* (көп), *біту* (жазу), *айу* (айту), *нұң* (не), *өнгін* (өзге), *қайу* (қайсы) сияқты көне сөздердің жақша ішіндегі сол кездегі (және қазіргі) қазақ авторының ана тіліне тән варианттарымен қатар қолданылғаны байқалады.

Ескерткіш тілінің лексикалық қазынасына тән тағы бір сипат – сөздердің жарыспалылығы, яғни бір мағынадағы сөздің көне-жаңа, қыпшақтық-оғыздық, түркілік-арабтық, түркілік-парсылық, арабтық-парсылық түрлері (варианттары) ретіне қарай бірінің орнына бірі қолданыла берген. Бұл жарыспалылықтың кейде тіпті ешқандай стильдік не өзге себептері де жоқ болып келуі мүмкін. Ал кейде бір мағынада алынған сөзді оның екінші эквивалентімен түсіндіріп отыру әрекеті де байқалады. Мысалы, «әмірші» мағынасындағы *бек*, *әмір* сөздерін кейде қазақтың *аға* сөзімен алмастырып атайды: *мың бегі /мың ағасы*; әміршінің (ханның, бектің) некелі жұбайы мағынасындағы лауазымды (титулды) білдіретін *хатун* (*қатын*) сөзі осы мағынадағы қытайдың *фужин*, монғолдың *еке* сөздерімен қатарласа (бірінің орнына бірі) жүреді.

Бірінің орнына бірі жұмсала беретін белгілі/*мәшһүр*, *йазылды*/*шарх берілді*, *күн туғуш/маширақ*, *бу күн /һануз*, *йұрт/мақам*, *йағы/душман*, *улұғ/бузург*, *йарлуқ/фарман*, *оғұл/фарзанд*, *мың/һазара*, *кіші/нафар*, *бөлік/қисм*, *көб/аксар* деген сөздердің алдыңғы қатарын түркі тұлғалары құраса, екінші қатары араб пен парсы сөздері болып келеді.

Мұндай лексикалық жарыспалылық – тек біз талдап отырған шежіренің тіліне ғана емес, жалпы ортағасырлық түркі ескерткіштерінің көпшілігіне тән сипат. Бұл, бір жағынан, әлі жеке-жеке ұлттық тілдер болып қалыптасып бітпеген ортағасырлық түркі жазба тілдерінің лексикалық нормасы тұрақталмағандығын танытса, екінші жағынан, орта ғасырлардағы түркі жазба дүниесінің араб және парсы әдебиетімен (демек, тілдерімен де) тығыз байланысты болғандығын көрсетеді. Үшіншіден, көне түркі Орхон-Енисей жазбалары тілі мен ерте орта ғасырлардан (XI-XII ғ.) келе жатқан шығыстүркістандық (көне ұйғыр) жазба әдеби дәстүрінің әсері әлі де бар екендігін байқатады. Мысалы, көне *біту* (жазу), *үкүш* (көп), *ерді* (еді), *нұң* (не) сияқты сөздер мен шығыс септіктің *-дын /-дін, -тын /-тін*) жалғауы, екінші буында езуліктің орнына еріндік *у* әрпін жазу (*алтун*, *хатун*, *йаруқ*, *нечүк*, *берү*) – өте ертеден келе жатқан дәстүрдің сарқыншақтары. Бұл да – тек қазақ шежіресі тілінің белгісі емес, сол кезеңдердегі барлық түркі жазбаларына тән белгі.

Біздің шежіреміздің сөздік қабатын әңгімелегенде, онда бөгде тілдік сөздердің мол екендігін көрсету керек. Олар – негізінен араб және парсы сөздері. Бұл – сөздердің дені дерексіз (абстракт) ұғым атаулары. Өзге түркі ескерткіштеріндегідей мұнда да араб, парсы сөздерінің түркілік *ет-*, *қыл-* *бол-* деген сияқты көмекші етістіктерімен тіркесіп, қимыл атауларын жасайтыны көзге түседі. Ол етістіктердің көбі түркі тіліндегі эквиваленттерінің орнында жұмсалады. Мысалы, Қадырғали түркінің (қазақтың) *талау* сөзі тұрғанда, оның орнына *ғарат қылу* деген араб-түркі сөздерінен жасалған күрделі етістікті қолданады. Сол сияқты *жерлеу* (өлікті жерлеу) етістігінің орнына *дафн қылу*, *жинау* деудің орнына *жам қылу*, *қорғау* дегеннің орнына *ихтийат қылу* деген араб сөздерін қатыстырып жасаған күрделі етістіктерді пайдалану – шежіре тілі үшін кәнігі амал.

Жылнама мәтінінде араб, парсы сөздерінен басқа бірен-саран монғол және қытай сөздері бар. Олардың көбі әр алуан лауазым атаулары (титулатура) мен қызмет иелерінің атаулары және сипаттама атаулар болып келеді. Бұларға монғол тілінің *нойан*, *гүрген* (күйеу бала), *боқаул*, *қорчы*, *йарғучы*, *сечен*, *казик*, *екечі* сияқты сөздері жатады. Сондай-ақ мұнда монғол тілінен алынған *шусун* (әскерге арналған азық-түлік), *түмен* (он мың), *жуңқар* (оң қанат), *күрен* (1000 үйден құралған ауыл), *йаса* (заң), *йусун* (әдет), *улағ* (ылау, көлік), *бұғтақ* (тұрмыс құрған монғол әйелінің баскиімі) деген сөздер де пайдаланылған. *Отчигин* (кенже бала), *буржуқин* (көк көзді) сияқты бір-екі сөз сипаттама эпитет болып келеді. Монғолша жеті атаның аттарын (*ичигэ* – өз әкесі, *буркы* – атасы, *алынчыл* – үшінші атасы, тағы осылайша кете береді) мен жыл аттарын (*моғай йыл* – жылан жылы, *ноқай йыл* – ит жылы, *қақай йыл* – доңыз жылы т.т.) білдіретін сөздер бар.

Шежіреші автор қолданған стильдік ерекшеліктердің бірі – ол монғолдың осындай сөздерін келтіре отырып, қасына (кейде *йани* деген шылаудың көмегімен) түркіше эквивалентін көрсетеді: *нукәр йыл*, *йги сығыр йылы болғай* (яғни сиыр жылы болады), *ичигэ өз атасы*, *будуту төртүнчі атасы* т.б.

Шежіре тіліндегі қытай сөздері көп емес, 5-10 сөз. Олардың өзі негізінен жалқы есіммен қатар қолданылатын лауазым атаулары болып табылады: *фужун* – түркіше *хатун*, монғолша

еке деген сөздердің баламасы, *тайши* – мемлекеттік дәрежеде мәртебесі бар ақсүйек (сановник) дегеннің баламасы, *гөйәң* – ұлы әмірші, *аниши* – түмен басы, *гөрхан* – хандардың ханы, *уаң* – патша т.б. Мысалдар: *Бөрте фужсин, Сүйінгіл фужсин, Нәкүн тайши, Қон тайши, Мұқалы гөйәң, Ойар аниши, Туған аниши* т.б.

Индоеуропа тілдерінен жалпы есімдерден *көрәл* – корольдық және *улкрстан* – христиандар деген екі-ақ сөз бар.

Қадырғали шежіресінде бөгде тілдік сөздердің қолданылуының бірнеше себептері бар. Араб және парсы сөздерін молынан қолдану – өз тұсындағы түркі жазба әдебиетінің барлығына тән тілдік норма. Оның үстіне Қадырғали туындысының дені парсы тілінен аударма болғандықтан, автор кейбір парсы сөздерін олардың түркіше тепе-тең баламасымен жарыстыра қолданған. Мысалы, *даст/қол, дүйм/екінші, хуб/йахшы, бисйар/көб, бузурғ/улуг*. Автор кейде тіпті парсыша тұтас блоктарды қолданады. Мысалы, *асел ләшкәр* (әскердің негізі), *лафз моғол* (монғол тілі). Бұл – сол кездегі жазба тілдің белгісі емес, автордың стиліне жататын жеке өз басының ерекшелігі.

Дегенмен XVI-XVII ғасырларда түркі халықтары тілдеріне енген араб, парсы сөздері едәуір мол болған, оларды түркі жазба ескерткіштері, оның ішінде қазақ жазбалары да еркін қолданған. Сонымен қатар бұл кезеңдегі түркі жазба әдеби тілдеріне тән белгінің бірі – халық тіліне енбеген, көбінесе дерексіз ұғым атаулары болып келетін араб пен парсы сөздерін де актив қолданғандары, бұл ретте әсіресе араб, парсы сөздерінің түркі тілінің көмекші етістіктерімен тіркесуі арқылы күрделі етістік жасап пайдалану өте-мөте көзге түседі.

Сөз болып отырған кезеңдегі жазба әдеби тілде лексикалық нормалану процесі әлі аяқталмаған, жүріп жатқан әрекет болғандықтан, бұл кезеңдегі әдеби тілде лексикалық жарыспалылық (варианттылық) айтарлықтай орын алған.

Сөйтіп, XVI ғасырдағы қазақ жазба әдеби тілінің лексикалық сипатын қысқаша былайша көрсетуге болады: сөздік қазынаның негізі – қыпшақтық (қазақтық), ішінара оғұз сөздері мен көне ұйғыр элементтері қолданылса, ол –әдеби тіл дәстүрінің жалғастылық, іліктестік принципіне қарай болған құбылыс, ал дәстүр жалғастылығы ортағасырлық түркі жазба тілдерінің барлығына тән заңдылықтардың бірі болды; араб,

парсы тілдерінен алып қолданылған лексикалық қабат мол болды, олардың бір тобы – халық тіліне енген кірме сөздер болса, екінші тобын көпшілік қолданысында жоқ, бірақ сол кездердегі мұсылманша сауатты оқырмандар үшін жат болып көрінбейтін (өйткені олар араб және парсы тілдерін жақсы меңгергендер болатын) сөздер құрайды. Бұл да ортағасырлық түркі жазба дүниелеріне тән лексикалық норма болып танылады. Осы екі ерекшелік жазба туындылардың мәтінінде лексикалық жарыспалылықтың пайда болуына әсер етті. Бұл заңдылықтардан қазақ жазба тілі де тысқары қалмады.

XVI ғасырда Қадырғали шежіресі арқылы көрінген қазақ жазба тілінің Орхон-Енисей ескерткіштері мен көне ұйғыр жазбаларынан жалғасып келе жатқан көне элементтерден едәуір арылғаны байқалады, сондай-ақ ескі өзбек, ескі татар тілдеріне қарағанда, араб тілінің ықпалынан да іргесін алшақтата бастағанын көруге болады. Мысалы, ескі өзбек тілінде орын алған *ғалиба* (мүмкін), *алал хусус* (әсіресе), *филд жұлмә* (тұтас алғанда), *хала* (енді) сияқты көптеген үстеулер мен *бікін*, *йаңлығ*, *қатыға*, *тақлын дамасыда*, *утрусыда*, *бақа*, *дәгеру*, *нары*, *чунки* сияқты шылаулар мұнда жоқ.

Грамматика саласына келсек, мұнда Қадырғали жылнамасының тілі шағатай тілі нормаларын сақтаған, атап айтқанда:

1) ілік, табыс, шығыс септік жалғауларының қазіргі қазақ тіліндегідей фонетикалық варианттары жоқ, олар сөздің соңғы дыбысының дауысты, қатаң, ұяң болып келетіндігіне қарамастан, бір ғана тұлғада **(-ның/-нің, -ны/-ні, -да /-ден, -дын /-дін)** жалғанады. Тек барыс септігі қатаң **-қа/-ке** және ұяң **-ға/ -ге** болып түрленеді. Бұл – ертеден келе жатқан (көне ұйғырдан) түркі емлесін сақтаудан туған жайт, емледегі мұндай заңдылық жазба дүниелерде ұзақ уақыт бойы сақталып келгені тек қазақ жазбаларына емес, өзге де ортаазиялық түркі жазба тілдеріне тән.

2) III жақтағы тәуелдік жалғаулы сөзге жатыс, барыс, шығыс септік қосымшаларының арасына қыстырма-дәнекер **н** дыбысы (интерфиксі) қосылады: *хақ йол+ы+н+да*, *хақ йол+ы+н+а*, *душманлар+ы+н+а*, *ата+сы+н+дан*. Бұл – қыпшақ тілдерінің заңдылығы. Сонымен қатар Қадырғали шығармасы тілінде септеудің шағайтайша-ұйғырша типі (*көңіл+i+де*, *дарийа*

йақа+сы+да, ана+сы+ға) де, яғни **н** қыстырма дыбысынсыз келгендері де бар. Бұл – Қадырғали заманындағы түркі жазба әдеби тілінің нормасы. Бұл жерде қазақ жазба әдеби тілінің шағатайлық нормадан біртіндеп бойын аулақ сала бастағаны байқалады.

3) Шығыс септіктің екі түрлі вариантта: **-дын** және **-дан** түрлерінің жарыса қолданылуы да – екі күштің (тілдік екі стихияның), яғни қыпшақ тілдері мен көне ұйғыр жазба дәстүрінің «теке тіресінен» туған құбылыс.

4) Септік жалғаулары жуан-жіңішке болып, сөз түбірімен үйлесіп отырады, бұл – ескерткіш тілінің қыпшақ тілдерінің дауыстылар үндестігі деп аталатын нормасына бағынуы.

5) Қадырғали жылнамасының тіліне қарасақ, ескі қазақ жазба дәстүрінде етістіктің шақ, рай, есімше, көсемше категориялары қыпшақ тілдерінің, оның ішінде қазақ тілінің нормасымен келеді. Ара-тұра шағатай тілінің кейбір тұлғалары да қолданылғаны байқалады. Мысалы, бір-екі жерде есімшенің **-ған** жұрнақты тұлғасының орнына **-мыш** жұрнақты варианты және келер шақтың **-ғусы** /**-гүсі** жұрнақты түрлері түркі ескерткіштері тілдерінде бұрыннан келе жатқан дәстүрлі қолданыстар. Көсемшенің көне **-у/-йу** жұрнақты түрлері мұнда жоқ.

6) Қазақтың орта ғасырлардағы ауызша да, жазба да тілінде ауыспалы шақты білдіретін **-ғай** жұрнақты етістік тұлғасы жиі қолданылған, бұл осы күнгі **-а+ды** (*болады, келеді* дегендер сияқты) қосымшаларымен келген етістік тұлғасының мағынасын береді: *қойын йылы болғай, йани қой йылы болғай*. Бұл сөйлемді қазіргіше айтсақ, *қойын жылы, яғни қой жылы болады* деген түрде келер еді.

7) Қимыл есімі **-ғу** /**-гү**, **-мақ** /**-мек** жұрнақтарымен жасалған. Бұл да қазақ тілінен алшақтамайды.

8) Қадырғали автор (**-ман** жұрнақты етістікті (*барман, айтпан*) дәл қазақ тіліндегідей шақтық мағынада жұмсайды. Шағатай тілінде бұл тұлғаның шақтық мағынада қолданылуы кемде-кем.

9) Кейбір жіктеу есімдіктерінің септелген түрлері өзге қыпшақ тілдеріне тән тұлғада келеді: *менім, аның*. Ал *мендін, сендін, меңе (менге), аңа, аңар* сияқты тұлғалар – әрине, шағатайлық.

Сөйтіп, қазақтың ескі жазба әдеби тілінің морфологиялық құрылымында қыпшақ элементтерінің үлесі айтарлықтай. Дегенмен оның негізі шағатай тілі болғандықтан, осы жазба дәстүр бойынша қолданылған оғұз және көне ұйғыр тілдеріне тән тұлғалар да едәуір орын алған. Бұл ерекшелік ортағасырлық түркі жазба тілдерінің барлығына тән.

Сөз болып отырған кезеңдегі жазба әдеби тіл араб жазуын пайдаланғандығы белгілі. Емлеге келгенде ортағасырлық түркі жазбаларының барлығына ортақ дәстүрлі жазу нормасы сақталған, атап айтқанда, қосымшалар жалғауда сөздің соңғы дыбысының дауысты, қатаң, ұяң болып келуіне қарай үндесуінің сақталмауы, сондай-ақ қыпшақ тілдерінде сөз ішінде ұяң дауыссыз дыбыс келетін сәттерде дәстүр бойынша қатаң дыбыс әрпін жазу *тоқуз, йақа, йоқары, тақы*, бұлар қыпшақ тілдерінде *тоқыз/тоғуз, йаға/жаға, йоқары/жоғары, тағы* болулары керек еді). Тәуелдік жалғаулары немесе дауыстыдан басталатын өзге де қосымшалар жалғанғанда сөз аяғындағы қатаң дыбыстарды ұяндатпай жазу да емле дәстүріне берілген «күрмет» (*су айақында, чықып келді, қамчы соқып*), некен-саяқ болса да, *йақышы, ұқшар* сияқты қыпшақтық тұлғалардың *йахшы, охиар* болып жазылуы да – көне ұйғыр емлесінің дағдысы.

ш ~ с, ш ~ ч, й ~ ж дыбыстарының алмасуында Қадырғали шағатай тілінің лексикалық-орфографиялық нормасын қатаң сақтаған: *бас* емес, *баши*; *қыс* емес, *қыш*; *қылыш* емес, *қылыч*; *жыл* емес, *йыл*; *жол* емес, *йол* т.т. Әрине, Қадырғалидың тұсында-ақ қазақтың сөйлеу тілі *бас, қыс, қылыш* сөздерін **с, ш, ж** дыбыстарымен айтқаны даусыз болар, бірақ қазақтың XVI-XVII ғасырлардағы жазба тілі бұл ерекшелікті көрсете алмаған (*Жалайыр, Жәдік, Жақсу, жауқаашын* (жауқазын), *жайнау* сияқты бірен-саран жалқы есімдер мен жеке сөздердің **ж**-мен жазылғанын есептемегенде), себебі – түркінің аймақтық (локальдық) жазба дәстүрлері, мысалы, ескі өзбек, ескі татар, ескі қазақ жазба әдеби тілдері өздерінің негізгі көзі – шағатай тілінің белгілерін ортақ етіп, барлығында бірдей қолдану – орта ғасырлардағы түркі жазбаларына тән заңдылық болған, ол тәртіпті бұзып, өз ана тіліне тартып, өзгеше жазуды ешбір автор ойына да алмаған.

Қадырғали шежіресінің көркемдік (стильдік) сипатын

әңгімелесек, мыналарды айтуға болады. Ең алдымен, бұл – ескі қазақ жазба тіліндегі әзірге бізге жеткен тұңғыш проза жанрының үлгісі. Бұл шығарма өзінің көркемдік-композициялық құрылымы жағынан екіге бөлінеді: бірі – автордың өз қолтаңбасы (төлтума -оригиналы) көрінген бөліктері, олар «Мадақ сөз» бен соң жағындағы өзі жазған бірнеше дастаны, екіншісі – парсы тілінен еркін аударма жағы.

Алдыңғысында, әсіресе «Мадақ сөзде» Қадырғали қазақтың нағыз билерінше толғайды, оның барлық эпитет, теңеу, метафора сияқты көркемдеу құралдары, параллельдер түзетін синтаксистік құрылымдары, бейнелі фразеологизмдері – баршасы шешен тілмен көркем түрде берілген монолог болып келеді деуге болады (ол жөнінде толығырақ мына кітапта айтылды: Сыздықова Р., Қойгелдиев М. Қадырғали би Қосымұлы және оның жылнамалар жинағы. - Алматы, 1991. - 105-108-б.). Ал аударма жағы жылнамалар стилі сақталған баяндау мәнерімен берілген, атап айтқанда, сан жағынан жай сөйлемдер көбірек келеді, шығарма өткен замандардағы оқиғаларды баяндау болғандықтан, етістік тұлғалары негізінен өткен шақтың **-ды/-ді** жұрнағымен келген; көмекші *epді/edi* етістігі актив қолданылған; шежірелерге тән стереотип амалдардың бірі – адам, жер-су, ел-жұрт, ру-тайпа аттарын санамалап отыру т.б. орын алған. Әрине, маман-жазушы, тарихшы болмағандықтан әрі сол кездегі аударма әдебиеттің тәжірибесі қалыптаспағандықтан, шығарма мәтінінде стильдік ағаттықтар да жоқ емес. Олар сөздердің сөйлемдегі орын тәртібінің бұзылуы сияқты сәттерде көрінеді, бұл көбінесе парсы тіліндегі түпнұсқа синтаксисінің тікелей әсері екені байқалады.

Жалпы XVI-XVII ғасырлардағы ескі қазақ жазба тілінің проза жанрында синтаксистік амалдардың әлі белгілі бір жүйеге түспегендігін және нормасы тұрақталмағандығын атауға болады.

Міне, сөйтіп, қомақты әрі аса маңызды туынды – жалайыр Қадырғали бидің шежіресі (жылнамасы) тіліне қарап, XVI ғасырдың соңы мен XVII ғасырдың бас шамасындағы қазақ авторлары пайдаланған жазба дәстүрдің сипатын біршама осылайша танимыз.

IV ТАРАУ

XVIII ҒАСЫРДАҒЫ ҚАЗАҚ ӘДЕБИ ТІЛІ

§ 1. XVIII ғасырдағы қазақ әдеби тілін сипаттайтын әдебиет үлгілері

XVIII ғасырдағы қазақ әдеби тілінің қоғамға, оның мәдениетіне және халық мүддесіне қызмет етуі мен дамуы сол тілді иемденуші халықтың саяси, экономикалық және мәдени өмірімен тікелей байланысты болды.

XVIII ғасыр қазақ халқының сыртқы жауларға – жоңғар басқыншыларына қарсы азаттық күресінің кезеңі болды. Сондай-ақ «солтүстіктегі қуатты көрші» – Ресей империясымен одақтасу ниетін көздеп, Кіші жүз бен Орта жүздің Ресейге «өз еркімен қосыла бастауы» сияқты тарихи оқиғалардың тұсы болды.

Ресеймен болған жаңа қарым-қатынастың тәуелділік сипаты күшті бола отырып, қазақ халқының экономикасы мен әлеуметтік-мәдени өміріне көптеген жаңалықтар әкелгені белгілі: сауда-саттық қатынастары дамыды, қалалар мен бекіністер орнады, олармен қоса қазақ жеріне орыс адамдары қоныс тепті. Қоныстанушылар шаруашылық пен кәсіптердің жаңа түрлерін ала келді.

Әр алуан отаршылық, әкімшілік, экономикалық т.б. мүдделерді көздеп, қызмет бабымен келген орыс адамдары мен оқымыстылары қазақтың жер-суын, тұрмыс-салты мен мәдениетін зерттеуге кірісті. Әскери мекемелердің кадрлары мен әкімшілік орындарына қажет тілмаш, писарь сияқтыларды дайындау мақсатымен «гарнизондық мектептер» ашылды, 1789 жылы Омбыда ашылған «Азия мектебі» тәрізді оқу орындары пайда болды. Бұларда оқу орыс тілінде жүрді.

XVIII ғасырда қазақ жерінде азаматтық білім беретін, ана тілінде оқытатын ұлттық мектептер әлі жоқ-ты. Баспа орындары мен өзге де мәдени ошақтар және жоқ болатын. Міне, осы жайттардың баршасы қазақ тілінің тағдырына да тікелей қатысты болды.

XVIII ғасырдың өн бойында қазақ даласында баспа орындары, кітап шығару ісі, мерзімді баспасөз, оқу-ғылым болмағанымен, осы кезеңдегі қоғамға қызмет еткен тілдің типтерін, жай-күйін, лексикалық-грамматикалық сипатын, оның нормалану процесін танытатын үлгі-нұсқалар бар еді. Оларға:

Бірінші, көркем әдебиет, оның ішінде авторлы поэзия үлгілері жатады. Бұл әдебиеттің ірі уәкілдері: **Ақтамберді, Тәтіғара, Үмбетей, Бұхар** жыраулар мен **Шал**¹²⁰, **Көтеш** ақындар. Зерттеуші М.Жармұхамбетов атақты «Елім-ай» жыр дастанының авторы деп **Қожаберген Толыбайұлы** деген жырауды атаса¹²¹, Ы.Дүйсенбаев сол өлеңнің авторы болар деп **Топыш** ақын деген есімді атайды¹²². Әрине, үш-төрт ұрпақты қамтитыны бір ғасырлық бұл ұзақ мерзімнің ішінде қазақ қауымынан шыққан сөз зергерлері бұдан әлдеқайда көп болғаны даусыз. Тіпті осы күнгі кітаптардың өзінде **Жанкісі, Есет жырау, Қобылан жыраулардың** аталып, олардың бізге жеткен бірді-екілі толғаулары ұсынылып жүргені мәлім («Ертедегі әдебиет нұсқалары» атты кітапты қараңыз. - Алматы, 1967). Әдебиет зерттеушісі Қайым Мұхаметханов Бұхар жыраудың осы күнгі жарияланып жүрген мұраларының ішінде өзге жыраулардың да, атап айтқанда, Байдалы бидің толғаулары араласып кеткенін көрсете келіп, «Байдалы – Бұхардың замандасы, сөз өнерінің өрен жүйрігінің бірі, XVIII ғасырдың ақын-жырауларының қатарынан орын алатын адам», – деп түйеді¹²³. Демек, бұл пікірді құптасақ, бұл күнге дейін тек шешендік сөздердің авторы ретінде Байдалы би деп қана танылып келе жатқан адамға **Байдалы жырау** деп те қарауға тура келеді.

Бірақ олардың барлығының әлеуметтік үні бірдей болмаған. Сондықтан әдеби мұраны екшеуге, екшеп барып халық жайында сақтауға келгенде талабы өте қатал «ауызша баспа» тақырыбы «ауыл-аймақ, бота-тайлақтың» төңірегінен ұзап шықпағандарын ысырып тастап отырған. Өйткені жер-жерде ру-тайпа мүддесінен туған поэзия үлгілері әрі құптаушылары

¹²⁰ Шал Құлекеұлының есімін, сірә, XIX ғасырдың I жартысының әдебиет әлеміне қатыстырып та сөз ету қажет болар. Егер оның туған-өлген жылдарын 1760-1831 деп талпасақ, ақынның шығармашылық жолының дені XIX ғасырға тура келеді.

¹²¹ *Жарұхаметов М.* «Елім-ай» жыр-дастаны //Қазақ әдебиеті. - 1981, 15 май.

¹²² Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері. - Алматы, 1975. - 14-б.

¹²³ *Мұхаметханов Қ.* Бұхар жырау //Қазақ әдебиеті. - 1982, 6 август.

аз болғандықтан, әрі қазақ қауымының сол дәуірлердегі бытыраңқылық, сапырылыстық жағдайынан да тез ұмытылып отырған. Сақталатындар – ұсақ ру-тайпалық мүддеден я болмаса бір ханның жеке басының мүддесінен жоғары, жалпы-халықтық идеяны сөз ету негізінде туған өлең-жырлар болған. Сондықтан бір ғасырлық қыруар сөз дариясынан сүзіп алынған маржаны жоғарғы 7-8 ақын-жыраулардың есімдерімен шектеліп отыр. Олардың өздерінің де түгел жетпегенін білеміз.

Бұлардың ішінде сөз үлгісі көбірек жеткені – Бұхар жырау. Оған себеп жырау творчествосының тарихи-әлеуметтік мәнінің болғандығында, яғни Бұхар – «қазақ поэзиясында бұған дейін жоқ жаңа тақырыпты – халықты бірлікке шақыру, осы бірліктің ұйытқысы хандық мекемені нығайтуды уағыздау сияқты қоғамдық, дәуірлік тақырыпты көтерді» (Қ.Өмірәлиев). Мейлі хандық арқылы болсын, мейлі орысшыл, патшашыл хандарды тақтан тайдыру арқылы болсын (Исатай-Махамбет көтерілісінде), мейлі өздерінің дегеніне құлақ асатын ханды сайлау арқылы болсын (Сырым Датұлы бастаған халық қозғалысы) – әйтеуір халықтық бірлікті сақтау, жер-су иелігінен айрылмау, сайып келгенде, тәуелсіздікті қорғау сияқты жалпы елдік арман-мұратқа үн қосатын әдеби мұраларды сақтауға да, таратуға да халық мүдделі болған.

Екіншіден, біздің топшылауымызша, мұсылманша сауатты болған Бұхар жыраудың толғаулары кезінде қолжазба түрінде хатқа түсіп, сол арқылы да таралуы мүмкін.

Ал Тәтіғара сияқты жыраулардан қазіргі көпшілікке ұсынылып жүрген мұрасы екі-үш шағын толғаулар төңірегінде ғана, оның өзінде де ел қорғап, жауға шабатын батырларды санамалап айтқан немесе ханы Абылайды қайрай айтқан бір-екі өлеңі ғана сақталған. Сірә, Қ.Өмірәлиев айтқандай, ертедегі ақын-жыраулар мұраларының бізге жетіп-жетпеуінде кездейсоқтық құбылыстың орын алғаны сөзсіз. Кезінде көп қайталанбай, ауыздан ауызға мұқият тапсырылмай қалған дүниелер сол күйінде мүлде жоғалғаны да – ақиқат. Олардың ішінде әлеуметтік үні бар, халық мүддесінен шығарылған туындылардың бар болуы да ықтимал. Көп сәтте көркемсөз мұрасын сақтайтын ортаның, сол орта ұстаған дәстүрдің де рөлі зор болған.

Екінші. Біз әңгіме етіп отырған дәуірде қазақ ауыз әдебиетінің мол нұсқалары бар-ды. Олар – әрине, тек сол ғасырдың өзінде пайда болғандар емес. Фольклор дүниесінің қомақты жанры – батырлар жырларының көпшілігі, зерттеушілердің айтуларына қарағанда, Алтын Орда дәуірінен бастап, XIV ғасырдың соңы мен XV-XVI ғасырларда жасалған (жырланған) ескерткіштер¹²⁴.

Сондай-ақ фольклор мұрасының одан да арғы кездердегі – Батыс Түркі қағанатының (VI-VIII ғ.), Ақ Орда, Ноғай Ордасы және Өзбек хандығының (XIII-XVI ғ.) тұсындағы ру-тайпалардың ертегі-жырлары болғандығы да белгілі¹²⁵.

Ауыз әдебиеті мұраларының XVIII ғасырда жырланған варианттары кейбір тілдік-көркемдік элементтерінің көрінуі жағынан осы күнгі бізге жеткен нұсқаларымен де, өздерінің пайда болған кездегі алғашқы үлгілерімен де дәлме-дәл түспейтіні анық. Фольклорлық шығармалардың XVIII ғасырда хатқа түскен нұсқалары болмағандықтан, эпостың немесе ертегінің, я болмаса тұрмыс-салт жырларының осы дәуірдегі варианттары тілі жағынан дәл мынадай болып еді деп сипаттай алмаймыз.

Үшінші. XVIII ғасырдағы қазақ қоғамына қызмет еткен тілді танытатын нұсқалардың тағы бірі – ресми іс-қатынасы қағаздары болды. Бұлар хан-сұлтандардың, старшындардың орыс патшасына, Ресейдің әкімшілік орындарына және бір-бірлеріне жазысқан хаттары, арыз-өтініштері, мәлімдемелері, үндеулері т.б. Бұл әдебиеттің құнды бір ерекшелігі – хатқа түскендігі, сондықтан бұлар жазба тілдің белгілі бір стилінің қандай сипатта болғанын қиналмай көрсететін материал болады.

Төртінші. Бұл дәуірде қазақ өлкесін Ресей үкіметі тарапынан танып-білу әрекеті қызу жүрді. Сол кездегі орыс саяхатшылары мен ғалымдарының және қызмет бабындағы кейбір адамдардың орыс тілінде жазған материалдарының ішінде жекелеген қазақ сөздері кездеседі. Бұлар әңгіме етіп отырған

¹²⁴ Валиханов Ч.Ч. Көрсетілген кітап. 419-б.; Кидайш – Покровская Н.В., Нурмагамбетова О. А. Героическая поэма «Кобланды батыр» //Кобланды батыр. - М., 1975. - С. 11.

¹²⁵ Смирнова Н.С. Особенности развития казахского эпоса, его поэтика //История казахской литературы. В 3-х томах. - Т. I. - Алма-Ата, 1968. - С. 241.

кезеңдегі қазақ тілінің лексикалық құрамын айқындауға септігін тигізеді.

Бесінші. Соңғы кездерде архив қазыналарынан іздестіріп тапқан материалдарға қарағанда, XVIII ғасырдың соңғы ширегінде Ресей үкіметі тарапынан қазақ тілінің кейбір сөздерінің орысша және өзге тілдердегіше баламасын көрсететін шағын сөздік іспеттес тәжірибелер болғаны анықталды. Бұлар: 1) «Парсы және татар диалектілері» деп аталатын 10 беттік қолжазба, 2) 49 орыс сөзінің қазақша және монғолша аудармалары берілген қолжазба, 3) «Хиуа, Бұхар, қырғыз (яғни қазақ – Р.С.) және мешер тілдеріне аударылған орыс сөздерінің тізімі», 4) 1774 жылы жазылған орысша-қазақша сөздіктің қолжазбасы т.б. Бұларда берілген материалдар кейбір қазақ сөздерінің XVIII ғасырдағы берген мағыналарын, кейде тіпті фонетикалық суретін тануға көмектеседі, өйткені бірқатар сөздіктерде қазақ сөздері орыс әрпімен жазылған немесе орысша транскрипциясы берілген.

Әдебиет зерттеушілердің XVIII ғасырдағы тарихи жырлар деп таныған (фольклордағы эпос категориясынан бөліп қарап жүрген) Абылай хан, Қаракерей Қабанбай батыр, Қанжығалы Бөгембай батыр, Шақшақ Жәнібек батыр, Олжабай, Өтеген, Арқалық батырлар туралы жырлардың осы күнгі біздің қолымыздағы мәтіндері – тууы мен жырлануы жағынан, біздіңше, дәл XVIII ғасыр туындылары емес. Сөз жоқ, о баста тарихта болған осы адамдардың аттарына байланысты аңыздар, әңгімелер, толғау-жырлар болған, бірақ олар бізге сол пайда болған түрлерінде жетпей, кейін, XIX ғасырда, оның да екінші жартысында, тіпті кейбіреулері біздің дәуірімізде жаңарып, «жаңғырып жырланған нұсқалар екенін оларды зерттеушілер атап көрсетіп отырады. Мысалы, біздің заманымызда Жәнібек батыр жырын өңдеп, толықтырып, қайыра жырлаушы – халық ақыны Иманжан Жылқайдаров, Өтеген батыр туралы жырды өткен ғасырда Сүйінбай жырласа, кейін, 1937 жылы Жамбыл оны қайта жырлаған, Арқалық батыр туралы Иса Байзақов, Ертай Құлсариев, Саяділ Керімбеков өз туындылары ретінде үстіміздегі ғасырдың 30-жылдарында қайта жырлаған¹²⁶. Демек, тіл тарихын зерттеу тұрғысынан келгенде, біз бұл жыр-

¹²⁶ Қазақ тарихи жырларының мәселелері. - Алматы, 1979. - 95, 124, 163, 166-б.

ларды XVIII ғасырдың үлгілері ретінде қарастыра алмаймыз.

XVIII ғасырдың мұралары да бізге ауызша сақталу арқылы жеткендіктен, жоғарыда көрсетілгендей текстологиялық қиындықтар мұнда да кездеседі. Мысалы, мұрасы едәуір толық және аса көп өзгеріссіз жетті-ау деген Бұхар жырау шығармаларына ғылыми тұрғыдан текстологиялық жұмыстар жүргізу қажет екендігі сөз болып келеді¹²⁷. Бұхар шығармашылығының тілін, суреткерлік шеберлігін, стильдік жаңалықтарын арнайы зерттеген Қ.Өмірәлиев бұл күнде Бұхардікі деп беріліп жүрген 4 толғауды жырау меншігінен мүлде шығарып тастауды ұсынады (олар: «Бұл, бұл үйрек, бұл үйрек», «Ей, айташы, Алланы айт», «Ақтың үйі – мешіт-ті», «Ай, заман-ай, заман-ай»). Тағы бір топ толғауды Бұхар шығармасы екендігі я еместігі шартты, демек, олар да дұдамал деп табады. Зерттеушінің бұл үзілді-кесілді байламдарына түгелдей қосылмасақ та, оның Бұхар мәтіндерін осылайша талдап қарау принциптерін құптаймыз.

Бұл күндерде Бұхар жыраудікі деп ұсынылып жүрген мұраларға оның авторлығы жөнінде біздің пікіріміз мынадай (Қ.Өмірәлиевтің айтқандарын ескере отырып түйгенде):

1. Бұхардікі емес деп санайтын «Ей, айташы, Алланы айт», «Ақтың үйі – мешіт-ті» деген екі толғауды біз осы жыраудың «қаламына» жат емес деп ойлаймыз (ол жөніндегі дәлел бұрын келтірілген). Ал мына дүниелерді Бұхар авторлығына кейіннен телінген деп түйеміз: «Әлемді түгел көрсе де» деп басталатын 15 жолдық өлең, ең алдымен, толғау емес, ол – белгілі бір құрылым, : өлшем және ұйқас суреті қатаң сақталған жазба поэзияның үлгісі: өлең үш шумақтан бес тармақтан тұрады, ұйқас кестесі: *а, а, б, а, в*. Бесінші тармақ рефрен іспеттес, ол үш шумақтың үшеуінде өзара ұйқасып келеді: *Қызыққа тоймас адамзат //Өмірге тоймас адамзат// Үмітін қоймас адамзат*.

Жалпы «адамзаттық» тақырыпқа айтылған бұл «философиялық өлең мазмұны» жағынан жырауға жат болмаса да (Бұхардың көп туындыларының тақырыбы жалпы ой толғаулары болып келетіндігі мәлім ғой), өзінің құрылымы мен жасалу техникасы жыраулық емес. Оның үстіне мұндағы «ай нұрын

¹²⁷ *Өмірәлиев Қ. XV-XIX ғ. қазақ...*, 140-141-б.; Мұхаметханов Қ. Бұхар жырау //Қазақ әдебиеті. - 1982, 30 июль - 6 август

ұстап міну», «аспанда жұлдыз аралау», «әлемнің қызығын қолмен бөлу», «қисынсыз күйге түсу» сияқты образдар – Х-ХVIII ғасырлардағы қазақ поэзиясына тән емес. Мұндай перифраздардың алғашқы нышандары Дулаттан басталса, Абай оны қазақтың жазба поэзиясының жүйелі түрдегі үлкен бір тәсіліне айналдырған болатын. Сондықтан бұл шығарма – Бұхар мұралары деп ұсынылып жүрген шығармалардың ішінде окшау тұрған, жаттығы бірден көзге ұратын (жыраудың тұтас стилін танитын адамға) туынды.

«Көк көгершін, көгершін» деген толғау да – Бұхардікі емес деп табамыз. Мұндағы образдар Бұхарға жат: «Еділдің арғы жағын Алты ай жүріп айландым» деген образ – Еділ, Жайық маңында өткен Шалкиіз, Қазтуған, Доспамбет жыраулар «қаламының» дүниесі. Оның үстіне мұндағы бірқатар жолдар еш өзгеріссіз «Ер Тарғын» жырында кездеседі.

Эпоста:

Көк көгершін, көгершін,
Көк кептер ұшар жем үшін.
Баданамды баса бөктеріп,
Күн-түн қатып жортқанмын...
Балтаға бардым тал үшін,
Талды кестім сал үшін.
Айналасы алты айшылық Еділге
Тарланды талай-талай салғанмын.

Бұхарда:

Көк көгершін, көгершін,
Көк кептер ұшар жем үшін.
Көк ала қалқан жамылып,
Ерлер жортар мал үшін.
Тең, тең үшін, тең үшін,
Терек кестім сал үшін.
Еділдің арғы жағын
Алты ай жүріп айландым.

Ал біз «Ер Тарғын» жырының көркемдеуіш құралдары мен жеке образдары жағынан Шалкиіз, Қазтуған жырауларға өте жақын екендігін, солардың «қаламынан» шыққан немесе сол жыраулар мектебінен «дәріс» алған, солармен тұстас, стильдес, «тілдес» автордікі екендігін айтар едік.

Құлмат Өмірәлиев «Ақсаңнан биік тау болмас», «Жар басына қонбаңыз», «Көкте бұлт сөгілсе», «Алыстан қызыл көрінсе», «Қара арғымақ арыса», «Арту-арту бел келсе», «Асқар таудың өлгені» деген толғаулардың Бұхар туындылары екендігі я еместігі таза шартты деп санайды. Ондағы негізгі мотиві – олардың мазмұны (тақырыбы) жағынан ақыл-өнеге айтатын дидактикалық толғаулар екендігі, бұл тақырыптың ертеден келе жатқан жыраулардың баршасына ортақтығы, ондағы сөз-образдардың бірінен екіншісіне көшіп жүретіндігі, соның нәтижесінде авторлығы күңгірттеніп, ортақ дүниелерге ауысатындығы.

Егер біз Бұхар мұраларының ішіндегі мұндай дүниелерді оның иелігінен шығарып тастасақ, бұл жыраудың да алдыңғылар сияқты, бір жағынан, шешен-дидактик екендігін жоққа саймас па екенбіз. Сөз жоқ, Бұхар – дидактикалық поэзиямен қатар, азаматтық поэзияның да жыршысы. Бұл жердегі азаматтық поэзия деп отырғанымыз – нақтылы оқиғалар мен адамдарға қатысты жырланған толғаулар. Бұл, сірә, Бұхар шығармашылығының салмақтырақ түсетін бөлігі болар немесе әлеуметтік мәні күштірек бұл дүниелер жақсырақ, ұқыптырақ, түгелдеу сақталған болар. Дегенмен Бұхардың да, ең алдымен, жырау екендігін, оның да ақылгөй, дана, қауым көсемі ретіндегі орны мен қызметін ескерсек, сірә, ортақ ой, ортақ мотивке құрылған толғаулар да жырау «қаламына» жат болмас, осылай түйе тұра біз Бұхардың тілі мен стилін талдауға жоғарыда көрсетілген толғаулардың материалдарын тартпадық. Оған авторы күмәндығынан гөрі, бұл шығармалардың тілдік-стильдік тұлға-тәсілдерінің ортақтығы, дәстүрлілігі, бірдейлігі де себеп болды. Жалғыз Бұхар емес, өзге ақын-жыраулар мұраларына да осы шартты қою керек.

Мұның сыртында Бұхар өлеңдері мен толғауларының (сондай-ақ өзгелердің де) жалпы мазмұны, тіпті ұйкастары мен образдары дұрыс сақталғанмен, кейбір жеке сөздері немесе грамматикалық тұлғалары өзгеріп, екі-үш вариантта ұсынылып жүргендері аз емес. Мысалы, Бұхар шығармаларының 1962 жылғы жариялануындағы: «Еңсесі биік кең сарай Морттық болар бөлген соң»¹²⁸ деген екі жол Мәшһүр Жүсіп дәптерінде:

¹²⁸ XVIII-XIX ғ. қазақ ақындарының шығармалары. - Алматы, 1962. - 34-б.

«Еңсесі биік кең сарай *Мортық* болар *бұлген* соң»¹²⁹ деп берілсе, 1925 жылғы «Таң» журналында: «Еңсесі биік кең сарай *Хемшік* болар *бөлген* соң»¹³⁰ деп ұсынылған. Мұнда екі жолдың ішінде екі сөз құбылып отыр: *бөлу/бұлу, морты/кешік*. Алдыңғы пар – бір-бірінен бөлек дүниелер, дұрысы – *бұлу* болуы керек, ол – «талқандалу, ойрандалу, жаудан жеңілу» мағынасын беретін көне сөздердің бірі. Соңғы парлар да – мағыналары жуық болғанмен, екі басқа түбірлер, тіл тарихы үшін бұлардың қайсысы қай дәуірде қолданылғанының үлкен мәні бар. Сол сияқты, Мәшһүр Жүсіп дәптерінде: «Ат тұяғы тимеген Ақ *кіріш* тас суда бар» деген жолдар 1962 жылғы кітапта «ақ *кірпіш* тас суда бар» болып келеді. Мұнда да өлең мазмұны, ұйқасы, образы бірдей болғанмен, *кіріш* пен *кірпіш* – бірдей емес, екеуі – екі бөлек сөз: дұрысы *кіріш* болуы керек. Ол жөнінде Б.Сүлейменова нанымды этимологиялық талдау жасайды¹³¹. Бұл типтес мысалдардың бірқатары бұрын да бірнеше рет көрсетілген болатын. Мысалы, «Басына *мұнша* көтерген» деген тармақ екінші бір басылымда: «Басына *моншақ* көтерген» болып беріліп жүр. Сол сияқты: «Судан қашып қарағай Шөлге біткен бір *дарақ*» дегендегі соңғы сөз бірде *тарақ*, тағы бірде *дұрақ* болып ұшырасады.

Бұлардан басқа мына тіркестер түрліше оқылып (жазылып) жүр: «Үйсін Төле *билердің/Үйсін Төле бидің*, Несібенді *жаттан* тіледің/Несібенді *елден* ойладың; *Тақымы* кеппес ұры едің/ *Тоқымы* кеппес ұры едің» (бұл қатардың, сірә, соңғы варианты – дұрысы болар, өйткені, Қайым Мұхаметханов дұрыс айтқандай, ұрлықпен күн-түн қатып, ат үстінде жүргендіктен, образ ат терінен кеппейтін тоқымынан алынған болу керек және бұл тіркес Үмбетейде де кездеседі: «*Тоқымы* кеппей топтанып, Ел тонауға аттанып... *Көтерермін*, көнермін» / «*Көнер ермін*, көнермін»; «*Күнінде* мендей *жырлайтын*» / «*Күнде* мұндай *сөйлейтін*»; «Сен – бұзау терісі *шөнііксің*» / «Сен – бұзау терісі *шөніксің*»; «*Асау* талқан бұздырған» / «*Асуды талқан бұздырған*» т.т.

Тек жеке сөздер мен тұлғалардың варианттылығы емес, өлең-толғау мәтіндерінің кейде тұтас, кейде үзіктерімен бір

¹²⁹ Қазақ ССР ҒА Орталық кітапханасы. - Қолжазбалар қоры. - 334-п.

¹³⁰ Таң журналы. - 1925. - №2.

¹³¹ Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі. - Алматы, 1966. - 109-111-б.

автордан екіншісіне көшіп, қайталап жүруі немесе тіпті ауысып кету фактілері өткен ғасырлардың әдеби дүниесінде едеуір орын алады. Міне, осындай жайлар белгілі бір суреткердің тілін талдауда да, тіпті белгілі бір дәуір тілін танытуда да қиыншылықтар туғызады. Әсіресе бұл қолайсыздық тілдің әдеби нормаларының қалыптасу, даму, тұрақтану процесін зерттеуде сезіледі.

Дегенмен осы сияқты қиыншылықтың барын ескере, есепке ала отырып, біздің заманымызға жеткен үлгілердің тіліне талдау жасап, әңгіме етіп отырған дәуірдің – XVIII ғасырдың әдеби тіліне біршама сипаттама беруге болады.

§ 2. XVIII ғасырдағы қазақ әдеби тілі – алдыңғы дәуірлердің жалғасы

Қазақтың ауызша дамыған төл әдеби тілінің өткен ғасырлардағыдай әлі де өрісі шағын болды. Ол негізінен көркем әдебиет пен ауызша шешендік сөз салаларына қызмет етті. Көркем әдебиеттің өзі поэзия жанрында дамыды. Сондықтан XVIII ғасырдағы қазақтың ауызша әдеби тілі өткен XV-XVII ғасырлардағы әдеби тілдің әрі қарайғы жалғасы болып дамыды. Бірақ өткен үш ғасырмен салыстырғанда, бұл кезеңдегі әдеби тіл өзінің тарихын айқындауға келгенде, едәуір ұтымды жақтарынан көрінеді.

Ең алдымен, оның жай-күйін, әсіресе лексикасы мен фразеологиясын және кейбір грамматикалық нормаларын танытатын үлгілер әлдеқайда молырақ екені мәлім. Әдебиет тарихын зерттеушілердің айтуынша, XVIII ғасыр – қазақ поэзиясының кең өріс алған тұсы. Бұл, бір жағынан, әріден келе жатқан жыраулық дәстүрдің одан әрі дамып, жаңа қырларынан көрінген кезеңі болса, екінші жағынан, ақындар мектебінің күш ала бастаған шағы болды¹³². Осыған орай бұл дәуірдегі әдеби үлгілердің мазмұны мен тілінің арасындағы сәйкесіік анығырақ көріне түседі.

XVIII ғасыр қазақ қоғамы үшін, Шоқан Уәлихановтың сөзімен айтсақ, қан жосыған ішкі-сыртқы жорықтар мен ұрыс-

¹³² *Дербісәлин Ә.* XV-XVIII ғасырлардағы қазақ поэзиясы. - Алматы, 1982. - 47-51-б.

тардың заманы болды. Әсіресе өзінің елдік дербестігін сақтап қалу үшін, жеріне көз тігіп, қол сұққан сыртқы жауларымен ұрыс-соғысы бар ма, ығы зор көршілерден ынтымақ-тірек іздеуі бар ма – осы сияқты іс-әрекетпен ханынан бастап, қарасы түгел ат үстінде өткізген XVIII ғасыр қазақ халқының әдеби дүниесі үшін де жауынгершілік дәуірі болғаны түсінікті.

Бұл кездегі көркем поэзия уәкілдерінің көпшілігінің негізгі лейтмотиві – ел қорғау, батырлықты ең жоғары мұрат ретінде суреттеу болды. Сондықтан XV-XVII ғасырлардан келе жатқан жауынгершілік тақырыбы әрі қарай ұласады, осы мотивке тән көркем образдар мен лексика топтары сақталып, сұрыпталып, шындала түседі. Ақтамберді, Тәтіғара тәрізді жыраулар өздері де, бір жағынан, «Он жетіде құрсанып, Қылыш ілдім білекке» деп өткен жауынгер, жортуыл кернейшілері (М.Мағауин) болғандықтан, олардың жырларының дені сыртқы жауларға қарсы күрес, ерлік, батырлық мазмұнында келеді.

Сонымен қатар өткен ғасырларға қарағанда, XVIII ғасырдағы қазақ поэзиясында екінші бір үлкен тақырып пайда болды, ол – әлеуметтік-қоғамдық жай-күйді суреттеу. Сөз етіп отырған кезеңде қазақ жерінің батыс өлкесінен бастап Ресей патшалығының қоластына кіре бастағаны мәлім. Бұл жағдай елдің саяси-әлеуметтік және экономикалық күй-қалпында өзгерістердің пайда бола бастауына бірден-бір себепші болды. Қазақ жерін билеудің жаңа тәртібі кірді. Қазақ қоғамы тіршілігіне Ресейдің отарлаушы ықпалы күшейді. Дала тіршілігіне айырбас сауда мен ақша саудасы келді. Қазақ жерін айқұш-ұйқыш кесіп, сауда керуендері өтетін болды. Мұнанайлар («меновые двory» дегенді қазақтар осылай атаған), ақбазарлар (алғашқы кезде «жәрменке» қазақ арасында осылай атанған) пайда болды. Патша үкіметі тарапынан қалалар мен камалдар (Петропавл, Орынбор, Семей, Гурьев, Орал) орнады. Оларда тұратын әскери-қызмет бабындағылардан басқа қарапайым орыс адамдары да (саудагерлер, әскерден босанған солдаттар т.б. да) қоныс теуіп, қазақ пен орыс халқының жүзбе-жүз көрісіп, қоныстас болып өмір сүре бастауы да осы кезде елеулі сипат алады, қысқасы, осының барлығы әдебиетке әлеуметтік тақырыпты әкелсе, өз орайында бұл құбылыс әдеби тілге де әсерін тигізді.

Әдебиеттегі жаңа тақырып, ең алдымен, лексика мен фразеология аясын кеңейту бағытын ұсынды.

Үшінші тақырып – дінге, мұсылман дініне қатысты. XIX ғасырдың II жартысындағыдай мұсылманшылықты уағыздау, оның қағидаларын қазақша түсіндіру сияқты әрекеттер болмағанмен, XVIII ғасырдағы қазақ поэзиясына алдыңғы дәуірлерге қарағанда, дін тақырыбы немесе исламға қатысты ойлар, түйіндер араласа бастайды. Біз бұл жерде ішінде «Алласы мен мешіті» бар екі толғауды Бұхардың авторлығынан шығарып тастаған Қ.Өмірәлиевтің дәлелдерін күшті дей алмаймыз. Біріншіден, «бұлар Бұхар стиліне жанаспайды» деген дәлелді қалай түсіндіруге болар еді? «Ей, айташы, Алланы айт» түрінде бастау неліктен Бұхар кезіндегі дәстүр (қандай дәстүр?) тұрғысынан қарағанда, қате бастау болады? Бұхар стилі дидактикалық-өсиет сөздерді констатация арқылы беру болса, бұл екі толғау да сол стильден шығып тұр. Ал Бұхар заманы үшін ислам дініне иек артып барып, феодалдық идеологияны жырлау – қажет те, орынды да. Өйткені бұл мотив Бұхардың өзге толғауларында да шаң беріп қалады. Мысалы, «Бірінші тілек тілеңіз» деген толғауындағы: «Бесінші тілек тілеңіз, Бес уақытты бес намаз Біреуі қаза қалмасқа» деген тармақтар, келесі бір толғауының: «Алла деген ар болмас, Ақтың жолы тар болмас» деп басталатын жолдары, өзге бір өлендеріндегі: «Әзірейіл келгенде, Жан қалар жер қайда бар?...», «Дін мұсылман болмаса, Тіл мұсылман не пайда?...», «Айтар болсаң, Алланы айт...», «Ақтың жолын күзетпей, Жамандықты тұтқан жұрт...», «Алладан хукім келмей өлмек жок» деген тармақтарының мән-мазмұны ислам дініне қатысты емес пе? Тіпті ол Абылайға «Орыспенен алыспа» деп ақыл берген толғауында негізгі мотив етіп: «Бізден бұрын өтіпті ғазіреті шеріңіз. Мына жалған сұм дүние Өтпей қалмас деменіз...», сондықтан «Жаулық жолын сүймеңіз. Мұсылман болсаң, кетіңіз Сырдарияның суынан Көлденең кесіп өтіңіз» дегенді айтпай ма? Демек, XVIII ғасырдағы қазақтың төл әдеби тілінде ислам дініне қатысты араб, ішінара парсы сөздері молырақ орын ала бастайды. Бұл да – әдебиет тақырыбы мен тілінің бір-біріне сәйкестенуінен туған құбылыс болып табылады.

Бұл ғасырда да жыраулар туындыларының негізгі мақсаты – дидактикалық сарында ақыл-өсиет айту немесе өмір, адамзат, қоғам туралы толғану болғандықтан, дерексіз ұғым атаулары көбейе, түрлене түседі. *Жарлылық, жалғыздық, кемшілік, талап, талқы, ақыл, үміт, зорлық, қорлық, тілек, бақыт, әділдік, бірлік, тірлік, татулық, ерлік, адамдық, арамдық, билік, дәулет* сияқты сөздер еркін және актив қолданылады.

XVIII ғасырдың авторлы поэзиясының тақырыбы белгілі бір оқиғаларға, адамдарға байланысты да болып келеді, сол себептен мұнда жер-су, адам аттары өткен дәуірлердегі өлең-жырлар мәтіндеріне қарағанда, әлдеқайда мол және түрліше болып кездеседі.

Сөйтіп, XVIII ғасырдағы қазақтың ауызша тараған әдеби тілі алдыңғы дәуірлердің жалғасы бола тұрып, оның әрі қарайғы дамуы, өзгеруі де болып табылады. Әсіресе бұл ғасырда авторлық даралық айқынырақ сезіле бастайды. Бұл реттен қарағанда, Бұхар жыраудың орны ерекше.

§ 3. Бұхар – жыраулар мектебі тілін жинақтаушы

Ең алдымен, Бұхар жырау өзіне дейінгі қазақ поэзиясы тілін түгелімен пайдаланып, оны әрі қарай жалғастырушы болса, екіншіден, ол XVIII ғасырға дейінгі екі-үш жүзжылдықтар бойы жасап келген әдеби тілдік дәстүрді түйіндеуші. Жырау тілін бізден бұрынғы зерттеушілер өте дұрыс танығандай, «Бұхар – халықтың өнеге-оқуы – дидактикалық поэзия мен азаматтық позицияның жыршысы». Ол «Бірінші тілек тілеңіз», «Ай не болар күннен соң?», «Айналасын жер тұтқан» сияқты өлеңдерімен өзіне дейінгі халықтық дидактикалық поэзия дәстүрін ілгері дамытса, «Абылай ханның қасында», «Ай, Абылай, Абылай, Сені мен көргенде», «Ханға жауап айтпасам», «Керей, қайда барасың?» әрі «Бірінші тілек тілеңіз» сияқты өлеңдерімен арғы жерде Асанқайғы, Шалкиіз, Жиёмбет жыраулардан басталған азаматтық поэзияны тақырып әрі түр жағынан жетілдіріп, кемелденген поэзия үлгісін жасады¹³³.

Толғау түріндегі дидактикалық поэзия – жыраулар мектебінің дүниесі. Бұл жанрдың басты белгісі – стильдік стан-

¹³³ *Өмірәлиев Қ. XV-XIX ғ. қазақ...* - 148-б.

дартты берік ұстау, яғни дәстүрлі амалмен көпшілікке тікелей үлгі-өнеге, өсиет-ақыл айту немесе айтпақ идеясын өмірден білген-түйгендерін (дүние танымы мен философиясын) баяндау арқылы жанамалап білдіру. Ал дәстүрлі амал – өмір мен табиғат құбылыстарына қоғам мен адамдардың іс-әрекет, мінез-құлқын шендестіре отырып, параллельдер түзу және ол параллельдерді тұжырым етіп ұсыну. Мысалы, «Еділден шыққан сызашық мен көргенде, Тебінгіге жетер-жетпес су еді. Телегейдей сайқалтып, Жарқыраған беренді Теңіз етсе – Тәңірі етті» деген табиғат суретін Шалкиіз жырау өз әміршісі – Би Темірге «көп керіле берме, айтқан ақылымды ал», өйткені «сен де менімен тең атаның ұлы едің, дәрежеңді артық етсе, Тәңірі етті» деу үшін беріп отыр.

«Жаманмен істес болма, жақсымен дос бол» деген ақылды айту үшін, яғни: «Бір жақсымен дос болсаң, Азбас-тозбас мүлкі етер. Бір жаманмен дос болсаң, Күндердің күні болғанда, Жүмле ғаламға күлкі етер» деген сентенцияны (нақыл сөзді) ұсынар алдында «шағырмақ бұлт жай тастайтынын, ағытқан қойды жол бастайтынын»... айтып алады. Осындай өмір шындығы бар екендігіне тыңдарманның басын изеткеннен кейін, оған жақсымен ғана дос болу керектігін мойындатады. Мұндай параллельдер халыққа таныс суреттер арқылы беріледі. Ол үшін тек қана айналаны қоршаған өмір, табиғат, қоғам тіршілігінен алынған образдар көркемдеу қажетін өтейді. Өзіне дейінгі әдеби тілдің бұл стилін Бұхар да жақсы пайдаланады. Мысалы (біз мысалдарды даусыз Бұхардікі деп танылуға тиісті өлең-толғауларынан ғана келтірдік): «Құрсағы құшақ байлардан дәулет таймас деменіз, өйткені дүние өтпелі, соны да ескер» деген ақылды айту үшін: «Айналасын жер тұтқан Айды батпас деменіз. Айнала ішсе, таусылып, Көл суалмас деменіз» деген сияқты шендестіруге барады.

Бұхардың теңеулері де өзіне дейінгі әдеби тіл қоймасындағыдай: *Ұрғашының жақсысы Әбжылайдай есіліп... Боз жорғадай бұлғаңы*. Байырғы қазақ поэзиясында және халық ауыз әдебиетінде *әбжылайдай бұралу (толғану, есілу)* – әдеміліктің, сиқырлы көз тартарлықтың символы, жорғаның жүрісі де – қазақ үшін әсемдіктің көрінісі. Әрбір онжылдық

адам өмірінің бірін *ағып жатқан бұлаққа*, екіншісін *ерттеп қойған құр атқа*, үшіншісін *жарға ойнаған лаққа* т.т. теңеуі де, *құланы құлындай тулаған, түлкісі иттей шулаған* деген теңеулері де, аттың сынын бергенде, *от орнындай тұяқтым, саптаяқтай еріндім* деген салыстырулары да – баршасы өмірден, айналадан алынған әрі бұрыннан бар кәнігі образдар.

Жыраудың метафоралары да – дәстүрлі модельмен жасалғандар: жіктік жалғауы арқылы (Мен өгіз терісі *талыспын*), бір нәрсені екіншіге балау арқылы (*Тоқсан бес деген тор екен*) келген метафораларға назар аударалық. Немесе Бұхар қолданған эпитеттер де өзіне дейінгі қазақ поэзиясына тән тұрақты есім сөздер, **-ған** жұрнақты есімшелер және инверсияланған тіркестер болып келеді. Бұлардың ішінде бірінші тобын, яғни тұрақты есім сөз эпитеттерді Қ.Өмірәлиев Бұхар тілінде аз деп табады. Зерттеуші бұл қатардан *боз бие, құба жон, қу тақыр, кең сарай, сары атан, ақ орда, ақ сойыл* сияқты тіркестерді ғана көрсетеді. Ал, біздің байқауымызша, олар сан жағынан едәуір мол топ құрайды. Біз бұл қатарға *үшкілсіз көйлек, бес уақытты бес намаз, алтыс басты ақ орда, сегіз қиыр шартарап, еңсесі биік кең сарай, қу таяқты кедей, ақсұңқар құс, толғамалы қамшы, алтын тұғыр, он сан алаш, төрт құбыла, көк дабыл, тең құрбы, асқар тау, қара жер, айдын шалқар, ежелгі дос, ежелгі дұшпан, ер жігіт, асыл сөз, ақ иық бүркіт, қайғысыз ұйқы, қайырусыз жылқы, қырық сан қара қалмақ, қызыл аяқ мал, қара кіс, байрақты жер, қалы кілем, басты орда* деген тұрақты эпитеті бар тіркестерді қосар едік.

Екінші топта, яғни **-ған** жұрнақты өткен шақ есімше арқылы келген эпитетті тіркестер тобына *ардақталған сұлулық, желкілдеген ту, жер қайысқан қол, омыртқасы үзілген, тар құрсағын кеңіткен, тас емиегін жібіткен бала, жұпар исі аңқыған, даусы құдай саңқыған бикеш, құбылып тұрған бәйшешек, қулық туған құлаша* сияқты мысалдарды көрсетуге болады.

Келер шақ **-ар** жұрнақты есімше арқылы жасалған эпитеттерді де осы қатарға қосу керек. Олар сан жағынан аса көп емес: *құландар ойнар қу тақыр, қурай бітпес құба жон, тоқымы кеппес ұры*. Ал үшінші топқа *төсі аршынды сұлу, құрсағы құшақ байлар, құрсағы жуан боз бие* деген тәрізді инверсияланған эпитеттер мысал бола алады.

XV-XVII ғасырлардағы қазақ поэзиясы тілінен келе жатқан көркемдеуіш құралдың бірі – кейбір мағыналық топтағы сөздердің тек қана эпитеттермен жұмсалатындығы. Мысалы, *орда* сөзі: *қалайылаған қасты орда, ақ ала орда, еңсесі биік боз орда; жұрт, алаш* сөздері: *ауыр жұрт, он сан алаш* тіркесінде келеді. Бұл жердегі *ауыр* сөзі «көп» деген мағынаны білдіреді. Ал қару-жарақ аттарының көбіне-көп тұрақты эпитетпен қолданылатындығын жоғарыда айттық (мысалы, бір ғана Доспамбетте: *толғамалы ақ балта, ала балта, алдаспан ауыр қылыш, алты құлаш ақ найза, қанды көбе* т.б.). Осы дәстүрді Бұхар бұзбайды. Онда да *орда* сөзі жай ғана аталмайды, ол *алтыс басты ақ орда; сарай* болса: *еңсесі биік кең сарай*.

Ландшафты, табиғатты білдіретін *жон, тақыр, дала, тау, көл, су* сияқты сөздер де өздерінің номинатив мағынасында жұмсалудан гөрі образ ретінде келетіндіктен, олар да арнайы эпитеттермен қолданылады. Мысалы, Қазтуғанда: *айдынды сулар, аймақ көл, қоғалы көлдер, қом сулар, жапалақ ұшпас жасыл тау* түрінде қолданылған. Осы күнгі *айдын көл, айдын шалқар көл, асқар тау, қу тақыр, құба жон* дегендер өте ертеден келе жатқан эпитетті тіркестер.

Бұхарда кездесетін *сегіз қиыр шартарап, толғамалы қамшы, алтын тұғыр, қисапсыз қол, ежелгі дос, асыл сөз, күпшек санды күрең* сияқты бұрыннан қолданылып келген кәнігі тіркестер болса, *үшкілсіз көйлек, қу таяқты кедей, тұрымтайдай ұл, қызыл аяқ мал* дегендер басқа үлгілерде кездеспеген тіркестер.

Ертедегі қазақ поэзиясы тілінде эпитеттердің мол қолданылуы сол анықтауышпен айтылатын атаулардың номинатив мағынасында жұмсалмай, образ ретінде келетіндігінен деп табу қажет. Мысалы, Шалкиіз *қоғалы көлдер, қом сулар* десе, бұл эпитетті сол көл мен суды суреттеу үшін айтып тұрған жоқ, әңгіме өзегі – атамекенінен айрылып қалудың зары. Доспамбет жырау: *Сіреу, сіреу, сіреу қар Үсті – кілік, асты – мұз* десе, толғау тақырыбы – қар емес, бұл жердегі «күн-түн қатса жібімес» қар мен мұз жаугершілік замандағы «күңіреніп күн түбіне жортқан» адамның хал-күйін, өкінішін, арманын білдіруге қажет образдар. Бұл орайда да Бұхар алдыңғы жыраулар дәстүрін бұзбайды. Ол «сарысуды көбелеп» кетіп бара

жатқан садыр руына «Жар басына қонарсың, Жарты лашық тігерсің» десе, айтпағы – әсте лашықтың жыртылығы, оның тігілетіндігі туралы емес, «егер қайрылмасаң, мүсәпір халге түсерсің» деген сесін білдіру (*жар басына жарты лашық тігу* – мүсәпірліктің образы).

Тек есім сөзден жасалғандары ғана емес, өзге тұлғалармен, әсіресе есімшелермен келген эпитеттердің қызметі бұдан да зор. Бұлар – әрі эпитет, әрі поэтикалық сурет болып келеді. Мысалы, жыраулар тілінен *ардақты* деген сын есімді кездестірмейміз, оның орнына *ардақтаған аяулы, ардақтап жүрген бикеш* дегендерді оқимыз. Бұхар: «Тар құрсағын кеңіткен. Тас емшегін *жібіткен* Анаң бір аңырап қалмасқа» дегенінде алдыңғы екі жолдағы есімшелі құрылымдар – бір жағынан, көркем эпитеттер болса, екінші жағынан, сурет – ананың портреті, үшіншіден, өлең жасап тұрған «құрылыс материалы». Сөйтіп, есімше тұлғалы сөзбен келетін күрделі эпитеттер – қазақ поэзиясында ежелден келе жатқан элементтердің бірі. Бұл тәсілге жыраулар көбірек жүгінген.

Сонымен, Бұхар көркемдеуіш элементтерді қолданудан бастап, шығарманың (өлең-толғаулардың) құрылысы мен грамматикасына дейін өзінен бұрынғы қазақ поэзиясы дәстүрін жалғастырды. Оның толғаулары 7-8 буынды жыр өлшемімен келеді. Ұйқас суреті қатаң сақталмайды. Мысалы, «Жаулық жолын сүймеңіз» толғауының ұйқастары *а, –, а, –, б, –, б, –, –, –, б* болып құрылған (сызықша арқылы ұйқаспайтын тармақтарды көрсеттік). Демек, 12 жолдық толғау бөлігінде екі-ақ ұйқас бар, олар да бес-ақ жолды қамтиды, қалған жеті жол ұйқассыз келеді. Өлеңнің буын саны да әрдайым қатаң сақтала бермейді. Айтпақ ойды білдіретін сөздердің сыйымдылығына қарай кейде бір тармақтағы буындар 7-8-ден не асып, не кем түсіп отырады:

Төс(і) аршынды сұлуың – 7 буын

Сілкіп төсек сал(а) алмас малдан соң – 10 буын

Бұл қылығың қоймасаң – 7 буын

Сонау кеудедегі дулығадай бас кетер – 13 буын

Немесе бұл жолдарды:

Бұл қылығың қоймасаң – 7 буын

Сонау кеудедегі – 8 буын

Дулығадай бас кетер – 7 буын

түрінде жазсақ та, тармақ жолдарының өлшемі біркелкі шықпайды.

Бұхарда 11 буынды өлең өлшемі жоқ. Оның «Қайғысыз ұйқы ұйықтатқан, ханым-ай» деген бір ғана шығармасы 11 буынды болғанымен, ол қара өлең өлшемінде емес: *а, а, б, а* ұйқасты қара өлеңнің тармақ ішіндегі буындар өлшемі 4+3+4 немесе 3+4+4 болуы керек, ал Бұхардың аталған өлеңдерінің тармақтары 3+5+3 немесе 2+7+3 болып келеді. Бұл – өлеңнен гөрі белгілі бір өлшеммен айтылған қара сөзге жуық, мұнда тіпті ұйқас та жоқ, сондықтан бұл бес жолдық шағын шығарманы жырау Бұхардың толғауы деп емес, «ақылшы (сенатор)» Бұхардың шешендікпен айтылған жай сөзі деп қараған абзал.

Бұрыннан келе жатқан жыраулар поэзиясы тіліне тән және бір белгі – бір толғаудың өн бойында белгілі бір сөздердің немесе тіркестердің үнемі қайталап отыруы. Бұлар – көбінесе тармақ соңына шығарылған сөздер болады. Осы ерекшелікті Бұхар да берік сақтайды. Оның «Ай не болар күннен соң?» деп басталатын толғауы шығыс септіктегі есім мен есімшелерді меңгерген *соң* шылауының 14 жолда 14 рет қайталауымен құрылған. «Айналасын жер тұтқан» деген толғауында *демеңіз* сөзі 12 жолдың соңында қайталап келеді. Осындай қызметті өзге толғауларында *айт* («Сөз анасы сәлемді *айт*...Ата менен анаңды *айт*»), *болмас* («Ақсаңнан биік тау *болмас*...Өзіңнен тумай ұл *болмас*»), *бар, не пайда, немене, көп, күн, жұрт, қас, болмайды, заман-ай, жиырма бес* сөздері атқарады. Қайталама элемент ретінде *ма, ме* сұраулық шылауы мен *үшін* шылауы да кездеседі.

Тармақтар соңында бір сөзді қайталау арқылы толғау құрастыру – жыраулар әдебиетінде өте ертеден қалыптасқан тәртіп екені байқалады. Оның ең бір көне түрлері – *ол, сәна* сөздерімен келетіндері. Мысалы, эпостардағы:

Қайтып Еділ өт *сәна*.
Еңсесі биік ақ орда
Еңкейіп сәлем бер *сәна*.
Ерні жұқа сары аяқ
Хан сарқытын іш *сәна*.
Жаурындары жақталы,

Түйме бауы тартпалы
Үстіңе ала қара кіс
Тон береді, ки *сәна*,¹³⁴—

деген жолдарда *сәна* сөзі қайталап келген. Бұл элементтің көнелігі сондай, ол тек жалғыз қазақ поэзиясына емес, көне түркі поэзиясында да бар. Мысалы, XII ғасыр туындысы деп есептелетін Қожа Ахмет Ясауи хикметтерінің тілінде *мәна*, *сәна* сөздері тармақ соңында жиі ұшырасады:

Он бірімдә рахмат дарийа толуб ташды,
Алла дедім – шайтан мендін йырақ қашты.
Һәйу һәуас мануманлік түруб көчті,
Он екімдә бу сирларны көрдүм *мәна*.
Он үчүмдә нәфсу һауау қолға алдым,
Нәфс башыға йүз мың бәлә қармап салдым.
Такаббарны айағ астын басыб алдым,
Он тәртүмдә тофрағ сифат болдүм *мәна*...¹³⁵

Сірә, әрі күшейткіш сипат беру, әрі өлең өлшемін толтыру қызметін атқаратын бұл элементтер (*мен, сен* есімдіктерінің **а** вокативі тіркесуі арқылы жасалған тұлғалар) тек жазба әдебиет емес, түркі халықтарының ауыз әдебиетіне де тән болған болу керек. Қазақ халқын құраған ру-тайпалар бұл тәсілді сақтап келгені оның фольклор мұрасы мен ертедегі поэзиясынан байқалады. Мысалы, Бұхарда: «Тостаған көзді торыны Топ тарқамай мін *сәна*. Еліңнің қамын же *сәна*, Есіліп кеңес айт *сәна*». Бұлардың ішінде әсіресе *ол* есімдігін тармақтар соңында қайталау көбірек сақталған. Мысалы, Асанқайғыда:

Тақырлауға қонған қаз, тырна
Таң маңында ұшар *ол*.
Тауық неше шақырса,
Таң болжалдан атар *ол*...

Өрине, қазақ поэзиясы үшін *мәна*, *сәна* сөздерімен өлең құрастыру – XV ғасырдың өзінде-ақ әлсіреген, некен-саяқ

¹³⁴ Үзінді Ш.Уәлихановтың жазбаларынан алып П.М.Мелиоранский жариялаған «Едіге» жырынан келтірілді// Сказание об Едигее и Тохтамыше (Киргизский текст по рукописи). - СПб., 1905.

¹³⁵ Бұл үзінді Ясауидің Самарқанд қолжазбасы (немесе залемандық қолжазба) деп аталатын, Санкт- Петербургтың (Ленинградтың) Шығыстану институтында сақтаулы дәптер бойынша келтірілді. Мұнда 5 хикмет (өлең, шығарма) *мәна* сөзін қайталап келтіру арқылы құрылған, ал 1904 жылы Қазанда басылған «Диуанында» (жинағында) бұл сөзбен 13 хикметі берілген.

қолданылатын көне құрал. Бұл тұлғалардың соңғы ғасырларда қазақ тілі үшін көмескі тартқандығы сондай, бірсыпыра жырларда қайталап келетін клишелердегі *сәна* тұлғалы тармақтар өзге морфологиялық элементпен ауыстырылғанын көреміз. Мысалы, жоғарыдағы «Едіге» жырынан келтірілген үзінді 1963 жылы жарияланған «Ер Тарғын» жырында:

Қара лашын береді,
Көлден көлге *шүйсейші*.
Қара арғымақ береді,
Елден елге *мінсейші*.
Бадана көзді кіреуке
Баса келіп *кисейші!* –

болып келеді (Батырлар жыры. - Алматы, 1963. - 408-б.).

Осы клишенің Қырым ноғайлары жырындағы берілісі мынадай:

Қайт *сәна*, Едіге, қайт *сәна*,
Хан иеңе саулықман қан айт *сәна*.
Ернеуі йұқа сары аяқмен
Бал береді, іч *сәна!*
Аяғы – терек, мойны – ерек
Ат береді, мін *сәна!*
Йетегінен йеңі ұзын
Тон береді, ки *сәна!*

(В.В.Радлов. Образцы народной литературы... - Ч. VII. - Наречия Крымского полуострова. - СПб., 1896. - С. 108).

Сөйтіп, бір сөзді толғау ішінде тармақ соңында қайталап отыру қазақтың XV-XVIII ғасырлардағы жыраулар поэзиясында өлең техникасының басты шарттарының бірі болғандығын «жыраулар соңы» – Бұхар туындылары көрсетеді.

Бұхардың поэзия әлемінде үлкен бір мектепті – жыраулар мектебін тіл жағынан да жинақтап, түйіндеуші ретінде көрінетін өзге тұстары да аз емес. Жыраулар – дала философтары, ойшылдар. Сондықтан олардың сөздерінде даусыз болмысты танытатын баяндау (констатация) мол екендігі белгілі. Сол констатация етістік шақтарына бейтарап, әрдайым болып жататын, белгілі бір құбылысқа тән іс-әрекетті білдіретін **-ар** жұрнақты есімше арқылы беріледі. Бұл – мақалдарға тән грамматикалық тұлға, өйткені мақал-мәтелдерде де шындықты констатациялап барып, сол арқылы ғибрат, өсиет, өнеге айту

мақсаты көзделеді: *Қоянды қамыс өлтірер, ерді намыс өлтірер* дегендегі *өлтірер* етістігі қимылды білдіруден гөрі сол қимылдың, іс-әрекеттің өмір шындығына (қоян мен ердің даусыз бір қасиетіне) тәндігін көрсетеді. Жыраулар толғауларының мақал- мәтелдерге ұқсайтын тұстары да осы жерде.

Бұхар да **-ар** жұрнақты есімшені еркін әрі актив пайдаланады. Мұны ол сөйлемнің баяндауышы ретінде емес, өзге құрылымдарда да келтіріп пайдаланады. Бұхар үнемі болып жататын іс-әрекетті айту арқылы өз ойын («философиясын») танытуда жалғыз **-ар** жұрнақты есімшені ғана емес, өзге тұлғаларды да пайдаланады. Мысалы, «Алыстан қызыл көрінсе, Манат *емей, немене?* Көтеріліп ұшқан соң, Қанат *емей, немене?*» деп басталатын толғауындағы *емей, немене* деген тұлға *болар* деген есімшенің орнына жұмсалған: «алыстан қызыл көрінсе, манат болар»... Немесе жырау констатация идеясын сұраулы сөйлем етіп те ұсынады: «Тауық жүнді таз тырна Тақыршақ жерге *қонбас па?* Ақ сұңқар құстың баласы Ұяда алтау *тумап па?*». Мұндағы сұраулы тұлға да – *қонар, болар* дегендердің грамматикалық синонимі. Мұндай синоним қолданыстар жалғыз Бұхарда емес, оған дейінгі жырауларда да бар. Бірақ Бұхарда констатация – баяндауда қолданылатын тұлғалар әлдеқайда көп, бірнеше түрде келеді.

Нақтылы бір адамға қарата немесе бір оқиғаға байланыстыра жырланған толғауларда Бұхар да, өзгелер де бұл көрсетілген стильдік стандарттан шығып, грамматикалық тұлғаларды әңгіме желісіне орайластыра еркін тандап отырады, былайша айтқанда, дидактикалық толғау мен нақтылы тақырыптағы толғаулардың тұлға-тәсілдерінің арасында азды-көпті айырмашылық болады. Бұл Бұхарда айтарлықтай сезіледі.

Бұхар жырлаған тақырыптар өзгелерге қарағанда, әлдеқайда кең: ол жалпы өсиет-нақыл да айтады, қолдаушы иесі Абылай ханға (бәлкім, кезінде Тәуке ханға да¹³⁶) ақыл-кеңес бере толғайды, жеке адамдардың (Абылай ханның, Бөгембай батырдың, өзінің) іс-әрекеттегі портреттерін береді, енді бірде Алланы айтып кетеді, тағы бірде руаралық дау-жанжалды басыр билік сөздер айтады, бірер толғауын біреудің (мүмкін,

¹³⁶ Зерттеуші Қ.Мұхаметханов Бұхар жырау 1718 жылға дейін хандық құрған Әз Тәукенің тұсында оның жыршысы болып, атағы шыққан дегенді айтады (Қазақ әдебиеті. - 1982, 6 август)

Абылай ханның) салтанатын, байлығын, жиһазын суреттеуге арнайды. Осылардың ішінде ең негізгі тақырыбы – «жұрт», яғни қазақ елдігі, оның тәуелсіздігі («үш жүздің басын құрау»), өзге халықтармен қарым-қатысы.

Тақырыптың осындай кеңдігі Бұхар поэтикасына көптеген жаңа образдар келтірген, жаңа лексикалық топтар енгіздірген. Жырау толғауларындағы *тұрымтайдай ұл, өкпеңменен жарылма, арғын деген арыспын, сен – бұзау терісі шөңшіксің, мен – өгіз терісі талыспын, бірі етек, бірі жең болған, ежелден саған ел болған, найзасының ұшы – алтын, қазақтың қамал қорғаны құлау, бұтақты мүйіз бұғысы саласында жайылған, ормандай көп Орта жүз, бәйгелі жерде бақ болған, қара судың бетінде Сығылып аққан сең едің, арпалап атты қунатқан, алғын-шығын арқалау, бәйтөбеті маңқылдап* сияқты образдар бұрынғы жыраулар тілінде кездеспейді. Мұның көпшілігін туғызған – Бұхар толғауларының мазмұны (тақырыбы), нақтылы оқиғалар мен адамдар образы. Ал кейбіреулері мүмкін бұрыннан да болуы (мысалы, *қызыл аяқ мал, найзасының ұшы алтын* тәрізділер), бірақ оларды өзге жыраулардың бізге жеткен мәтіндерінен ұшыратпаймыз.

Өз кезеңінің саяси-әлеуметтік хал-ахуалын сөз еткен жырау тілінде *азаткер, құл, күң, кедей, бай, саудагер, жарлы, байғұс, базар, дау, жиын, патша, хан, би, төре, қара, ақсүйек, бек, аталы, атасыз, қосын, қожса, пір, шора, бикеш, азамат, жақсы, жаман* («адам»), *батыр, ханзада, қарашы* т.т. атаулар өздерінің тура мағынасында жұмсалады. Мұндай сөздердің бірқатары бұрыннан да поэзия тіліне араласып, не номинатив мағыналарында, не образ жасап, ауыспалы мәнде қолданылып келген болатын.

Мұсылманша сауатты болған Бұхардың тілінде қазақтың өзге жырауларына карағанда, араб-парсы сөздері көбірек ұшырасады: *кітап, енжіл, кәләм, Ақ (Хақ), хат, меһман, баһар, иман, лауқы, дәуіт, қалам, нәубат* сияқты сөздерді өзгелерден көп кездестірмейміз.

Бұхардың өзінің алдындағы жыраулар тілімен ең үлкен іліктестігі – образдардың, көркемдеуіш тәсілдердің ұқсастығында, бірдейлігінде, кейде тіпті дайын штамптардың қайталануларында (мүмкін, соңғы факт ауызша жеткен мұраның

мәтін араластығына да байланысты болар, яғни бір жыраудың мұрасын екіншісіне телу де жоқ болмас).

Сөйтіп, XVIII ғасырдың ең алғашқы онжылдықтарынан бастап¹³⁷, соңғы онжылдықтарына дейін жырау ретінде танылып, әдеби мұра қалдырған Бұхар – қазақтың өте ертеден келе жатқан жыраулық мектебінің ең ірі, ең соңғы уәкілі, қазақ поэзия дүниесіндегі осы дәстүрге тән жанрды тақырып пен мазмұн жағынан толықтырып, тиянақтаушы қайраткер.

§ 4. Ақындар мектебінің дами бастауы және оның әдеби тіл барысындағы рөлі

XVIII ғасырға дейін қазақ көркем әдебиеті әлемінде орын алып келген жыраулық дәстүр өз күшінде болуымен қатар, онымен жарыса ақындар мектебі бел ала бастады. Бұл жерде біз әдебиеттану ғылымында арнайы зерттеу объектісі болып жүрген жыраулар типі, ақындар типі дегендердің пайда болу немесе күшею кезеңі туралы сөз етіп отырған жоқпыз. Ақындар, мүмкін, жыраулар типіндегі сөз иелерінен бұрын пайда болған болар. Ол жөнінде зерттеуші Е.Тұрсынов арнайы еңбек жазып, ғылыми дәлелдері бар пікірлер айтқан болатын¹³⁸.

Біздің бұл жердегі әңгіме өзегіміз XVIII ғасырда қазақ поэзиясын қызмет еткен сөз зергерлері мектебінің түрлері жайында.

Әдебиеттанушылардың тұжырымдарына қарағанда, «қазақтың ақын дегені – жыраудың кейінгі кезде шыққан атауы (Н.С.Смирнова), «тарихи деректерге қарағанда, жырауларды ақындардың ең көне типі деп есептеуге болатын сияқты (Е.Ысмайылов)¹³⁹. Түпнегізі қандай болған күнде де (қайсысы бұрын, қайсысы кейін шыкса да), біз бір жайтты ашып айта аламыз. Ол – қазақ топырағында ақындар мен жыраулар

¹³⁷ Соңғы кезде Бұхардың туған-өлген жылдары мен шығармашылығы жайында әзірге қолға түскен материалдарды пайдаланып, ғылыми негізде соны пікірлер айтқан Қ.Мұхаметханов Бұхардың туған-өлген жылдары бұрынғы көрсетіліп жүрген 1693-1787 емес, 1685-1777 жылдар деп дәлелдеді (қараңыз: Қазақ әдебиеті. 1982, 30 июль - 6 август).

¹³⁸ Тұрсынов Е. Қазақ ауыз әдебиетін жасаушылардың байырғы өкілдері. - Алматы, 1976. - 102-104-б.

¹³⁹ Өзгелерден келтірген сөздер жоғарғы аталған кітап бойынша берілді. - 102-бет.

дегендердің о бастан (яғни қазақ халық болып құралған заманнан) қатар өмір сүріп келгені. Бірақ олардың қоғам өмірінде алған орны мен сол қоғамға қызмет етудегі арасалмағы барлық кезеңде бірдей болмаған. XVIII ғасырға дейін жыраулар дәстүрі басым болса, осы кезеңнен бастап ақындар тобы әлеуметтік үнге ие бола бастайды. Әйтпесе айтысқа түсіп, ауыларалық, ағайынаралық жайттар мен күнделікті тұрмыс жайын жырлаған ақындар XV-XVII ғасырларда да болған. Бірақ тақырып ұсақтығы мен идея таяздығынан, олардың тарихи-әлеуметтік үндері болмай, есімдері де, мұралары да халық жадында сақталмаған.

Жырау – ақындық қабілеті бар жай ғана адам емес, ол – ең алдымен, қоғам қайраткері, ақылшы, көсем. Жырау кез келген ұсақ-түйек күнделікті тұрмысқа қатысты жай-күйлерді жырлауға тиісті емес, ол «тынымсыз көшпенділер арасында күнделікті болып тұратын кикілжің оқиғаларға араласпайды, күйкі өмірдің қамы туғызған от басы, ошақ қасының жайы да жырау назарынан тысқары жатады»¹⁴⁰. «Халық жыраулары – хан ордасында жүріп, мемлекет басқару ісіне тығыз араласқан, хандар мен батырларға, бүкіл халыққа ақыл-өсиет айтқан, болашақты болжап, істің жөнін нұсқап жүрген дуалы ауыз, ақылгөй кеңесшілері, хандар мен ерлікпен аты шыққан батырлардың, қолбасшылардың ерліктерін мадақ етіп, жыр айтқан жыршылары»¹⁴¹. Демек, жырау жоғары тақырыптарды – қоғамдық мәні бар жайттарды толғайды, адамдарға ақыл айтып, кеңес беру, жамандықтан сақтандырып, жақсылыққа үндеу сияқты жүк арқалайды.

Ал ақынның мұндай әлеуметтік биік сатыда тұруы – шарт емес, ол – қарапайым халық ішінде жүріп, олардың күнделікті қуаныш-ренішін, мұң-мұқтажын, арман-тілегін көріп-біліп, соларды жырлайтын дарын иесі. Ақынның өлең шығыруы үшін ел басына түскен үлкен оқиға, дау-жанжал, қырғын соғыстардың болуы – тағы міндет емес. Ақын поэзиясының азығы – күнделікті өмір, өз айналасы, өзін қоршаған табиғат, сондықтан ақынның тақырып өрісі еркіндеу. Мұның тіл үшін үлкен мәні бар.

¹⁴⁰ Мағауин М. Қобыз сарыны. - Алматы, 1968. - 129-б.

¹⁴¹ Тұрсынов Е. Көрсетілген кітап. - 158-б.

Жыраудың басты жанры – толғау. Толғау дегеніміз – ой, толғаныс, түйін, мораль. Сондықтан жыраулар аз сөзбен көп ойды түйетін ықшам құрылымды поэзия түрін жасайды. Осы себептен де толғаулар көп сәттерде бір-біріне ұқсас үзіктерге, афоризмдерге айналып кетуге бейім. Жыраулар тілінде стандарттық күшті болады, әсіресе грамматикалық тұлға-тәсілдер біртектес түрде келеді. Мысалы, жоғарыда айтылды, толғауға тән констатация сипаты етістіктің шақ категориясына бейтарап, үздіксіз болып тұратын іс-әрекетті білдіретін **-ар** жұрнақты есімше тұлғасымен берілуін қол көреді. Сондай-ақ жырау поэзиясының синтаксисіне тән параллельдер белгілі бір сөздер мен тіркестердің және грамматикалық тұлғалардың үнемі қайталап отыруын қажет етеді, бұл да тілдегі стандарттықты туғызады. Бұл тәсіл әдеби айналымға көптеген сөздерді қатыстыруға және түрлендіріп отыруға мүмкіндік бере бермейді.

Зерттеуші Қ.Өмірәлиев: «Шешендік толғау-өлеңдерде өлеңнің ұзын-ыргасындағы сөз мөлшеріне шаққанда, дара сөздер де, дара формалар да әдебиеттегі өзге өлең түрлерінен барынша аз болады», – деп дұрыс байқайды. Ол тіпті толғаудан алынған үзінді мен Абайдан келтірілген 12 тармақ өлеңнің мәтініндегі дара сөздердің санын салыстырып көрсетеді. 12 жолдық толғау мәтінінде жалпы 44 сөздің 17-сі ғана қайталанбай дара тұрса, Абайда 45 сөздің 40-ы – дара¹⁴².

Ал ақындар шығармашылығындағы еркінділік, ең алдымен, өлеңнің толғауға тән 7-8 буынды түрінен өзге өлшемді түрлеріне көшуге де, өлеңнің өзге шарттарын құбылтып қолдануға да мүмкіндік береді. Бұл өз кезінде поэзия тіліне көптеген жаңа сөздер мен грамматикалық тәсілдерді қатыстыруға жол ашты. Оның үстіне ақындар туындысының күнделікті тұрмысқа, айналаға қатысты тақырыбы өлең тіліне әр алуан сөз топтарын енгіздірді.

XVIII ғасырда жасаған Тәтіғара, Көтеш, Шал ақындарда жыраулық дәстүрден гөрі, ақындар мектебінің сипаты басым. Бұлар – ру басындағы ақылгөй, қолбасшылар емес, керісінше, біреуі (Тәтіғара) – өз кезіндегі сырт жауға қарсы ұрыстарға

¹⁴² Өмірәлиев Қ. XV-XIX ғасырлардағы қазақ... - 127-б.

қатысушы жауынгер ақын, енді біреулері (Шал, Көтеш) – ел аралап, айтысқа түсіп, жас кездерінде жұрт арасында ойын-сауық той-думанға араласқан қатардағы адамдар.

Бұл ақындар 7-8 буынды аралас ұйқасты өлеңмен қатар, 11 буынды *ааба* ұйқасты қара өлең үлгісің жиірек қолдана бастайды. Бұл – әдеби тілдің көркемдеу тәсілдерін де, сөздік байлығын да түрлендіруге әсерін тигізді. Өйткені қазақ өлеңінің буын саны ең үлкен қара өлең өз тармақтарына әлдеқайда күрделі эпитеттерді, теңеулерді сыйғызуға немесе *ба* ұйқасымен берілген соңғы екі жолға күрделі құрмалас сөйлемді орналастыруға жағдай туғызды. Мысалы, Шал ақынның:

Таяққа қартайғанда асыларсың,

Төбеңнен тас ұрғандай басыларсың.

Күтімсіз сол кезекте кедей болсаң,

Бұтыңды отқа қақтап қасынаарсың, –

деген шумағында *тас ұрғандай басылу, күтімсіз кедей* тәрізді «образды теңеу, эпитеттер бір-бір жолға орналасқан, ал үшінші, төртінші жолдарда құрмалас сөйлем берілген. Дегенмен жыраулар толғауы мен ақындар өлеңі әдеби тілді түбірлі айырмашылыққа ие ететіндей дәрежеде бір-бірінен ажыратылмайды. Бір-бірімен жалғасып, ұштасып жатқан бұл жанрлар өзара әсер етіп, көркемдеу құралдары мен тілдік тұлғатәсілдерді бір-бірінен алғандығы байқалады. XVIII ғасырдағы ақындардың өзі кейбір шығармаларын толғау түрінде ұсынды. Мысалы, Шал ақындағы «Бұл дүниенің мысалы» дейтін толғау (егер оны біз авторсыз ортақ мұра қатарына жібермесек), «Пасыл да, пасыл, пасылман», «Арғымақ ат кімде жоқ» сияқты шығармалары тақырыбы, идеясы, баяндау стилі жағынан жыраулар толғауларынан еш айырмасы жоқ. Керісінше, кейбір жырауларда (мысалы, Бұхарда) ақындарға тән тақырып пен стиль еркіндігі бары байқалады. Демек, бұл екі мектеп әлі үзілді-кесілді ажыраспаған. Сөйтсе де ақындық әдеби тілдің одан да әрі халықтық сипат ала түсуіне жол ашты деуге болады.

Күнделікті өмір құбылыстарын, айналадағы ірілі-ұсақты зат, нәрсе т.б. әңгіме желісіне байлаған ақындар солардың атауын немесе оларға қатысты сын-сипат, қимыл, іс-әрекетті білдіретін сөздерді поэзия тіліне енгізе бастайды. Енді *өгіз терісі талыс, бұзау терісі шөңіктер* жыраулар тіліндегідей

образ үшін теңеу, метафоралар ретінде келуінен гөрі (бұл амал да бар), өзінің номинатив мағынасында жиірек қолданылады.

Ақындарда портрет жасау активтенеді. Әрине, әзірге бұлар – жеке белгілі бір адамдарды суреттеу емес, «жаман, жақсы қатынның», қыздың, жігіттің, шалдың, кедейдің, байдың, сараңның т.б. портреттері. Және олар мақтау немесе даттау мақсатымен салтанатты, көтеріңкі үнде (стильде) не сарказммен берілген дерексіз портреттен гөрі, жақсы, жаман әйелдің, сараңның, қарт адамның күнделікті өмірде байқалатын мінез-құлықтарын, іс-әрекетін суреттеу болып келеді. Мысалы, Шал ақын «жақсы қатын» *таңертең тұрады, түндікті оңынан ашады, киіміне кір жұқтырмайды, асында қылыштық тұрмайды...* деп бейнелейді.

Адамның әр 5-10 жылдықтардағы өмірін суреттеп, оның туғаннан 90-дарға (кейде 100-ге) келгендегі портретін беретін дәстүрлі өлең-толғаулар жырауларға да, ақындарға да тән. Бірақ екеуінде екі түрлі сурет беріледі. Мысалы, жыраулар әр кезеңді алып жалпы метафорамен суреттейді: *отыз жасқа келгенде дүниедей кең едің, отыз бес жасқа келгенде қара судың бетінде сығылып аққан сең едің* немесе: *жетпіс деген – жел екен, сексен деген – сор екен, тоқсан бес деген – тор екен* (Бұхар). Ал ақындар бұл тақырыпқа келгенде «жерге түседі»: оларда әр кезеңнің өзіне тән сипаты суреттеледі: *Жетпісте жер таянбай тұра алмассың (жоғарғы жетпіс деген жел екен дегенмен салыстыр), сексенде селкілдеген шал боласың, қайда деп он бес қайран дал боласың... Келгенде мен тоқсанға торғайдаймын, жылқымды атқа мініп зорға айдаймын. Мұнда болмыс, ақиқат суреттері кәнігі метафора, теңеулерді азайтып, жаңа образдар ұсынады: бұл кәрілік – күлге аунаған қотыр бура... тоқсаннан соң жарандар, келеді күз, жоқ жоғалтқан жоқшыдай сенделдік біз* (Шал).

Әрине, XVIII ғасыр ақындары дәстүрлі образдардан, тұрақты эпитеттерден бірден қол үзіп, алшақтап кете қойған жоқ. Оларда да жастық шағын *сауырдан су төгілмес боз жорға едім, тарлан тартса танбайтын жорғасынан... Асу-асу жерлерді арыстадым, қайда бір дүбір шықса қалыспадым* (Шал) деген метафоралар әлі де бар.

Ақындарда өлең тақырыбы нақтылау болғандықтан, өз тұстарындағы қоғам өміріне байланысты іс-әрекет, кәсіп, күнкөріс т.т. өз атауларымен беріледі, сол себептен кейбір сөздер мен тұрақты тіркестердің бұл кезеңдегі мағынасын, бар-жоғын аңғаруға мүмкіндік туады. Мысалы, Көтеш Абылайға: *Абылай, күйіп кетті салған қалаң* десе, Мұнда қала – дәл осы күнгі «город» мағынасында емес, «кішкене бекініс, қорған» ұғымында келтірілген. Сол сияқты Көтеш: *Көтеш қалды қыстауда жалғыз ауыл*; Шал ақын: *алдынан орыс, қазақ тарқар еді... сіздер аришын болғанда, біз бір ширек, ширектен құралған соң кез болатын, (бай) бір кедейді жалдайтын пайда көріп* десе, сол кезеңнің хал-ахуалынан, тұрмыс-тіршілігінен хабар беретін, бұрынғы поэзияда көп кездеспейтін сөздерді көреміз.

Қысқасы, етек жая бастаған ақындық дәстүр – қазақтың көркем поэзиясы тіліне бұрынғыға қарағанда, жаңа леп, жаңа тілдік-стильдік құрал-тәсілдер әкеле бастаған соны бағыт болды.

§ 5. XVIII ғасырдағы қазақ әдеби тілінің лексикалық сипаты

Бұл кезеңдегі сөздік құрам екі қабаттан тұрады: қазақтың төл сөздері және кірме сөздер. Кірме қабаттың дені – араб, парсы сөздері. Орыс сөздері немесе орыс тілі арқылы енген шет тіл сөздері XVIII ғасырдағы қазақ көркем әдебиеті тілінде жоққа тән. Тіпті ауыз әдебиеті нұсқаларында жиі кездесетін *шай, самаурын, пәуеске, тарантас* сөздері мен орыс саудасымен бірге келген киім-кешек, үй мүлкі, әртүрлі бұйым атаулары, мүмкін сөйлеу тіліне енгенмен, сол тұстағы поэзия тілінен орын алмаған. Бұған, бір жағынан, тұрмыс-салт лексикасын сараң пайдаланатын поэзия жанры себепкер болса, екінші жағынан бұл бұйым-заттардың қазақ тіршілігінде әлі молынан орын ала қоймағандығы есер еткен болу керек.

Қазақтың төл сөздері. Өткен ғасырлардағыдай, бұл дәуірдегі қазақ әдеби тілінің лексикалық құрамының негізі және дені – қазақтың төл (байырғы) сөздері. Бірақ бұл кезеңде

де әдеби тілді танытатын көркем әдебиет қана, оның ішінде поэзия жанры болғандықтан, жалпы халық тілінің сөз байлығы түгелімен әдеби айналымға түспеген. Бұл жерде де әдебиет мазмұны мен оған қызмет ететін тіл элементтерінің, соның ішінде лексикасының арасында берік байланыс бар.

Жоғарыда айттық, XVIII ғасыр өзінің ұзын-ырғасында қазақ қоғамы үшін соғыстар мен жорықтардың, шұбыра көшу мен жөңкіле қоныс аударудың заманы болды. Соған орай көркем әдебиеттің тақырыбы да – негізінен ел қорғау, батырларды мадақтау немесе өлімін жоқтау болып келді. Осы себептен мұнда да жаугершілікке қатысты лексика тобы басты орын алды. Бұрынғы элементтер сақталып, тұрақтала түсті. Мысалы, *кіреуке, сауыт, найза, оқ, дабыл, дулыға, берен, жебе, қылыш* тәрізді қару-жарақ аттары, *жаулық, елдік, бұлу, біту* («ел болу») сияқты етістіктер әлі де жиі қолданылады. Олар – әлі де архаизмдер емес, актив қордың элементтері.

Жаугершілік лексикаға қатысты көптеген сөздердің тұрақты эпитеттері әбден қалыптасып, әдеби штампқа айналған. Мысалы, *кіреуке тон, күдері бау, қоңыраулы найза, болат найза, көң дабыл* тәрізді тіркестер мен *ту байлау, шепті бұзу, жұрт қорғау* сияқты етістіктер – XVIII ғасырдың ақын-жырауларының тілінде актив қолданылатын көркемдеу құралдары. Бұлармен қатар *жер тұлдану* («жау әскері қаптау»), *даңқынан батыр шығу, найзасының үстіне жау мінгізу* сияқты, сірә, жеке авторлығы бар тіркестер де қолданыла бастайды.

Жалғыз қару-жарақ, сауыт-сайман атаулары емес, жалпы жаугершілік мотивтегі өзге де іс-әрекетке, айнала-болмысқа қатысты жеке сөздер мен тіркестер молынан ұшырасады. Бұл кезеңдегі әдеби тілде жиі кездесетін *жау* сөзі де (оның синонимі – *дұшпан* сөзі де), сондай-ақ *ер, ер жігіт, жігіттік, ерлік, қол* («әскер»), *қосын, жортуыл, ту, олжа* (соғыста түсетін), *жауласу, шұбыру, бұлу* («ойрандалу») тәрізді семантикасында «ұрыс, соғыс» ұғымы бар сөздер де жалаң қалыптарында да, тіркес түрінде де дәстүрлі әдеби құралдарға айналған. Мысалы, бір ғана *жау* сөзі *жауға аттану, жау қашыру, жауды аямау, жау қысу, жау жағадан алғанда, жауды шаниу* тәрізді тіркестер құрайды да бұлар образды элементтер ретінде актив қолданылады.

Жаугершілік мазмұнды лексика мен фразеология тек жеке ақын-жыраулар үлгілерінде емес, ертеден келе жатқан ауыз әдебиеті нұсқаларында, әсіресе батырлар жырларында кеңінен орын алғанын білеміз. *Қоңыраулы найза қолға алу, найзаны жауға тіреу, күдеріден бау тағу, қол қайыру, темір құрсап, оқ ату, қалмақты қуып қашыру* т.т. тәрізді бейнелі тіркестер – ауыз әдебиеті арқылы қалыптасқандар. *Буырқану, бұрсану, мұздай темір құрсану* немесе *қорамсаққа қол салу, қозы жаурын оқ алу* тәрізді штамптар ауыз әдебиеті нұсқалары мен авторлы әдебиет тілінде астарласа, қабаттаса келіп, бір жағынан, XVIII-XIX ғасырларға дейінгі қазақ әдеби тілінің ғасырлар бойғы ауыз әдебиеті дәстүрлерімен ұштасып жататындығын көрсетсе, екінші жағынан, біз талдап отырған дәуірдегі қазақ әдеби тілінің де нормасын танытады. Дегенмен *қосын, байтақ, алаш, аламан, бұлу* сияқты байырғы сөздердің қолданылу жиілігі XVIII ғасырда азайып, олар пассивтене бастағаны байқалады. Мысалы, Бұхарда *ару, бұлу, байтақ, қосын, дулыға* сөздері бірер реттен-ақ қолданылған. Оның есесіне кейбір сөздер мен тіркестер жиірек жұмсалып, заман шындығын көрсетеді. Мысалы, *қазақ халқы, үш жүз, Орта жүз, Кіші жүз, Тәшкен базар, алғын-шығын, ұлық, егін егу, орақ ору, дін мұсылман* (Бұхарда), *дін пұсырман* (Үмбетейде), *әкім /кәкім* сөздерін кездестіре бастаймыз.

Бұрын жиірек қолданылып, көбінесе образ жасауға қатысатын бірқатар сөздер де пассивтеніп, олардың орнына өзге сөздер немесе синонимдері пайданыла бастайды. Мысалы, бұрынғы жыраулар «сұлу әйел» дегенді көбінесе *ару* сөзімен білдірсе, енді ақын-жыраулар *сұлу* сөзін жұмсайды: «Бұлттан шыққан ай бетті Айттырса бермес *сұлуын*» (Ақтамберді), «Төсі аршынды *сұлуың* Сілкіп төсек сала алмас малдан соң» (Бұхар).

Сонымен қатар XVIII ғасырдағы жаугершілік тақырыпты жырлаған өлең-толғауларда жалпылықтан нақтылыққа қарай ауысу, яғни жорыққа аттану, ел қорғаудың жалпы идеясын ғана сөз ету емес, нақтылы жорықтарды (көбінесе Абылай жорықтарын), нақтылы батырларды жырлау басымырақ болғандықтан, бұл кездегі поэзия тілінде белгілі жер-су, халық, адам аттарын келтіру көзге түсе бастайды. Мысалы, Тәтіғараның бір жорықта алдарынан өзен кездесіп, ұйлығып

қалған қолды рухтандыру үшін айтқан өлеңі негізінен суреттеп берген бірнеше батырдың аттарынан тұрады:

Камыстың басы – майда, түбі – сайда,
Жәнібек Шақшақұлы – болат найза.
Алдынан су, артынан жау қысқанда,
Ер жігіттің ерлігі осындайда.
Бөкейді айт *Сабыр* менен дулаттағы,
Дербісті, Маңдайды айт қыпшақтағы.
Өзге батыр қайтса да, бір қайтпаған
Сары менен *Баянды* айт уақтағы.
Ағашта биікті айтсаң, қарағайды айт,
Жігіттік, ерлікті айтсаң, *Бөгембайды* айт.
Найзасының ұшына жау мінгізген
Еменалы керейде, *Ер Жабайды* айт.

Сол сияқты Үмбетей жырау Бөгембай батырды жоқтаған өлеңінде *Баянаула, Қызылтау, Абралы, Шыңғыстау, Қозымаңырақ, Қоймаңырақ, Қара Ертіс, Алтай, Ақиәулі* тәрізді жер-су аттарын шоғырымен келтіреді. Демек, бұл – қазақ әдеби тілінің сөздік құрамының аумағы кеңейе түскенін танытады.

XVIII ғасырдағы қазақ әдеби тілінің лексикасын сөз еткенде, ең бір көзге түсетін жайт – бұл кезеңде қазақ әдебиетінде жаугершілік тақырыппен қатар, әлеуметтік-қоғамдық және күнделікті тұрмыстық тақырыптардың сөз бола бастауына қарай, осы салаларға қатысты лексикалық топтардың актив қолданылуы. Қазірде көнерген *хан, құл, ақ сүйек, бек, қара, қарашы, күң, ханым* тәрізді сөздер – XVIII ғасыр үшін тура өз мағынасында қолданылатын актив элементтер болып келеді. Бұлар осы кездегі лексикалық норманы танытады.

Бұхардың шығармашылығы тақырып жағынан едәуір кеңейгенімен, күнделікті өмірдің ұсақ, тұрмыстық жақтарына бара бермейтін жырау поэзиясы болғандықтан, онда тұрмысқа қатысты қарапайым сөздер онша көп емес (бұл жерде біз Қ.Өмірәлиевтің «едәуір» деген бағасына қосыла алмаймыз: Бұхар толғауларының 1982 жылғы басылымында 1200-дей тармақтан тұратын бөлігінде шамамен алғанда 4200 сөз бар екен, соның 20 шақтысы ғана тұрмыстық сөздер мен тіркестер болса, олар «едәуір» деген мөлшерді көрсетпесе керек).

Тіпті әңгіме бұл жерде тұрмыстық сөздердің санында

да болмас. Гәп – сол сөздер мен тіркестердің жыраулар поэзиясында қандай қызметте қолданылғандығында. Олардың көпшілігі толғауларда теңеу, метафора сияқты образ үшін пайдаланылады. Егер Бұхар жырау *көйлек, тон, жең* сөздерін қолданса, әңгіме олардың өздері туралы емес: бірінде өлім туралы («Үшінші тілек тілеңіз *Үшкілсіз көйлек кимеске*», *үшкілсіз көйлек кию* – өлімнің символы), ал *тон, жең* сөздері Абылайдың портретін беруге қажет образдар үшін алынып тұр.

Сол сияқты: «Доңғалақ арба жүре алмас, Екі арысы сынған соң» деп, *доңғалақ, арба, арыс* деген тұрмыстық сөздерді қолданғанда, жырау тағы да бұларды сол арбаның арысы сынып, жүре алмаған суретін беру үшін емес, өзге тақырыпқа қажет образдар үшін келтіріп отыр. Бұлар – еңсесі биік боз орданың бүлінген (ойрандалған) соң мортық болатыны, төрде отырған қарт бабаның (ел көсемінің) мал кеткен соң төресінен жаңыллатыны, малдан айрылған соң қос-қос орданың қосыла қона алмайтыны т.т. осылар типтес шындық туралы «философияны» білдіруге керек, осылармен параллель түсетін «тұжырым» үшін айтылған *арба* мен *арыстар*.

Ақтамберді *жең, жаға, жамау* деген қарапайым сөздерді «жырласа», олар да образ қажетін өтеп тұр: «Жеңіме *жамау* түскенін, Жарлылық, сенен көремін. *Жағама* қолдың тигенін, Жалғыздық, сенен көремін» (бірі кедейліктің, екіншісі жалғыздықтың образдарын күшейтетін құралдар ретінде келтірілген).

Дегенмен Шал, Көтеш сияқты ақындар өлендері арқылы қазақ әдеби тіліне тұрмыстық лексика өзінің тура мағынасында сынамаланып ене бастады деуге болады. Алдыңғы дәуірлердегі тәрізді, XVIII ғасыр поэзиясында да қазақ халқының негізгі күнкөріс шаруашылығы – малға қатысты сөздер елеулі орын алады. Әсіресе образдардың көпшілігі мал өсірумен шұғылданған қауым тіршілігінен алынғандықтан, тіркестер құрамындағы «малдық» сөздер едәуір: *ақ, сары атан еспелі, ел жайлауға көшкен жұрт... Семіз жарату байда бар, Құйрығы бітеу қойда бар. Қызыл турам ет болса, Қызғаныш болар аз күні* (Бұхар). *Көз болып қой-бұзауға шамаң келсе, Біреуге тамақ үшін жалынарысың* (Шал). *Желіде құлын жусаса, Кермеде тұлпар бусанса, Сәні келер ұйқының* (Ақтамберді).

Мал шаруашылығына қатысты лексика тобының ішінде *қоспақ өркеш сары атан, арғымақ, тұлпар* тәрізді «қадірлі» мал атауларынан бастап, *жабы, тоқты, бұзау, лақ* тәрізді поэзия тіліне енетін «қасиеті жоқ» мал атаулары да, оларға қатысты етістіктер мен сын есімдер де ендігі өлең тілінен орын ала бастайды.

XVIII ғасырдың II жартысында қазақ даласында саудасаттық пен егіншілік кәсібі жандана түскенмен, сол тұстағы әдеби тілде осы салаларға қатысты жеке сөздер мен тіркестер сирек ұшырайды, олар: *саудагер, базар, орақ, ору, масақ, теру, егін салу* сияқты бес-он сөз ғана. Бұл кезде ақшаға, әр алуан товар өлшемдеріне, сауда бұйымдарына байланысты сөздер халықтың сөйлеу тілінде орын алғаны сөзсіз, ақындар жырлаған тақырып тарлығы мен мұралардың сараң жеткендігінен, мұндай элементтердің әдеби айналымдағы көрінісін беру мүмкіндігі болмай отыр. Керісінше, қоғам өмірінің бұл екі саласы да XVIII ғасыр акын-жырауларының тілінен гөрі эпостық жырларда көбірек ұшырайды: «Ішкендерін сұрасаң, *Шекер* менен *май* болған» («Қамбар»). «Қыз Жібек» жырынан *қаранан, деміне нан пісу, сексен аршын, пұл, диқан, қант, шай* сөздерін, «Қамбар», «Айман-Шолпан» жырларынан *баға-пұл, базарға салу, борышқа қалу* т.б. «сауда» сөздерін кездестіреміз. Бұл көрініс – негізінен, XIX ғасырдың белгісі, өйткені осы жырлардың біздің қолымызға тиген варианттары – өткен ғасырда жырланғандар, ал XIX ғасырда сауда мен кәсіпке байланысты сөздердің әдебиет үлгілері тілінде едәуір орын алғаны мәлім.

Талданып отырған кезеңдегі әдеби тілдің лексикасында көзге түсетін саланың бірі – дерексіз (абстракт) ұғым атаулары. Тағы да мазмұн мен түрдің, яғни әдебиет тақырыбы мен тілінің арасындағы тікелей іліктестік заңы үлкен рөл ойнайды. Жалпы дүние, адамзат тіршілігі туралы толғауларда осыларға қатысты абстракт категориялардың атаулары жиі қолданылады. Олардың көпшілігі – **-лық** жұрнағы арқылы қазақ тілі түбірлерінен жасалғандар. Мысалы, Ақтамберді жырау *жарлылық, жалғыздық, кемшілік, қорлық, зорлық; әділдік, бірлік, тірлік, татулық* сияқты туынды есімдермен қатар *та-*

лап, талқы, үміт, кеңес, күрес, тілек, бақыт, дау, күш, өлім, ажал, ақыл, ой, сезім, арман тәрізді түбір сөздерді қолданады. Үмбетей жырау адамдық, арамдық, сұмдық, ерлік, шешендік, билік, мінез, қылық, абырой, ындын, ант, пана, мін, бітік, бақ, тілеу, қызық, береке сөздерін ой кәдесіне жаратады. Шал ақында ашу, ақыл, жолдастық, ойран, жаман іс, бақыт, байлық, саулық, бәле, өнер, бақ, иман, тірлік, кедейлік сөздері өлең тіліне қатыстырылған.

Ал Бұхар жырауда дерексіз ұғым атаулары сан жағынан жоғарғы көрсетілгендерден 3-4 есе көп. Бұған жырау мұрасының молырақ жеткені бір себеп болса, оның шығармаларының негізінен ой толғайтын, ақыл-насихат айтатын мазмұны екінші себеп деуге болады. Бұхар да, өзге жыраулардай, екі-үш түрлі көзден алынған дерексіз есімдерді пайдаланады. Бір тобы – **-лық** жұрнағы арқылы жасалғандар. Бұлардың негізі көбінесе қазақ сөздері болып келеді. Екінші топты қазақтың түбір сөздері және өзге тілдік жұрнақтармен жасалған есімдер құрайды. Үшінші топқа араб, парсы сөздері жатады.

Араб және парсы сөздері. Бұл қабаттың басымы – қазақтың жалпыхалықтық сөйлеу тіліне ертеден еніп, әбден сіңіскен, қазақтың өз сөздері болып кеткендер. Мысалы, XVIII ғасырдың ақын-жырауларында кездесетін *дүние, момын, мақал, мейман, несібе, дәулет, Құдай, заман, жаза, уағда, кедей, пейіл, пана, пасық, арам, амал, қайыр, құрмет, ар, абырой, халық, әлем, өмір, адам, адамзат, ажал, ақырет, намаз, ұжмақ, құбыла, бақ, мезгіл, дұшпан* сияқты сөздер – түпнегізі араб-парсынікі болғанмен, әңгіме етіп отырған дәуірлерден көп бұрын-ақ халық тіліне сіңіп, қазақ лексикасының байлығына әлдеқашан айналғандар. Олардың қазақ тіліне етене болып кеткендігі сонша – бірқатары көркемдеу құралына айналған, енді бірсыпырасы синонимдер қатарын түзейді. Мысалы, Бұхарда: *«Уақытым менің өткен соң, Мезгіліміз жеткен соң»* деп, *уақыт, мезгіл* сөздерін синоним етіп келтіреді.

Екеуі де араб, парсы сөздерінен жасалған *бақ-дәулет, абырой-ар, Алла-тағала* тәрізді қос сөздер де осы іспеттес. Кірме сөздердің көпшілігі қазақтың төл сөзімен қосақтаса айтылып, қос сөздер қатарын түзеп кеткен: *аман-сау, амал-ай-*

ла, бос-бекер, кедей-кепшік. Бірқатарынан туынды тұлғалар жасалған: қайырлы, қайырсыз, дүниелік, мақұлдау, амандық, несібелі, жалақор, парақор, бақсыз, бақытты, бақытсыз, құрметті, қадірлі т.б.

Араб-парсы қабатының екінші тобы және өте шағын бөлігі – халықтың күнделікті сөйлеу тілінде көп қолданылмайтын, негізінен ислам дініне қатысты сөздер. Мысалы: *арсы-күрсі, маһи, тәрт шадияр, лауқы, фани, һәммәт* т.б. Бірақ бұлардың әдеби тілдегі активтік дәрежесі жоғарғы көрсетілген топтан әлдеқайда төмен. Бірінші топтағылар ақын-жыраулардың барлығында және барлық туындыларында да кездесетін болса, екінші топтағылар кейбіреулерінде ғана, оның өзінде де белгілі бір өлеңдерінде қолданылған. Бұлар негізінен Бұхар мен Шалда кездеседі. Мұның себебі – бір жағынан, екеуінің де мұсылманша сауатты болғандығынан болса, екіншіден, олардың Алла мен иманды ауызға алып отыруды міндет санағандықтарынан.

Феодалдық-хандық қоғам мүдделерін жақтаған Бұхар жырау өзінің идеологиясында ислам дініне иек артады. Алланы айтып отырған Бұхар бір шығармасының ішінде Алла сөзінен бастап, *шадияр, мұсқап, құран, енжіл, кәләм, иман, арсы, күрсі, лауқы, нәубат* деген жалпы есімдер мен *Мұстафа, Наушаруан* тәрізді жалқы есімдерді де шоғырлап ұсынады. «Елу жасқа келген соң, Пірдің сөзін сақтадым» деп ағынан жарылған Шал ақын да: «Жігіттер, *ораза ұста, намаз оқы, Ғарасат* майданы бар, тергеледі» сияқты жолдарында едәуір «діни» араб сөздерін қолданады: *Мұхамметтің үшбу жүрген үмметі, уассамаһи дастан, парыз, уәжім, сұннат, иман, ғақыл, ғибадат, мәңкүр-нәңкүр, Раббы, хазірет, Расул, хиямет мағшиар*. Ол тіпті реті келгенде «лә аллала илла аллаһ» немесе «күнфайахун туржағун» деп тұтас фразаларды да арабшалап жібереді.

Оқу-ағарту саласына қатысты араб-парсы сөздерінен XVIII ғасыр әдеби тілінде кездесетіндері көп емес және олардың қолданылуы жеке авторға байланысты. Тағы да Бұхар мен Шалда *сия, қалам, дәуіт, әлім, ғалым* деген сөздердің кездесуі олардың мұсылманша көзі ашық болғандықтарынан деп табамыз.

§ 6. XVIII ғасырдағы лексикалық құбылмалылық (норма мәселесі)

Лексиканың нормалануы дегеніміз – белгілі бір ұғымда бір сөздің қалыптасуы, синонимдер қатарын түзейтін единицалардың әрқайсысының семантикалық реңктері мен стильдік аясының айқындалуы, сөздердің тіркесу типтерінің тұрақтауы, қоғам, заман өзгерістеріне байланысты «басы артық» болып қалған сөздердің әдебиеттен (қолданыстан) ығысуы немесе пассивтенуі, жаңа сөздер мен кірме сөздердің реттелуі, бір жағынан орнығуы т.б. жататыны белгілі. Бұл құбылысты жақсы танытатын нормалардың бірі – әр алуан белгі-көрсеткіштері бар сөздіктер болса, біз сөз етіп отырған кезең үшін мұндай мүмкіндіктің жоқ екендігі де аян. XVIII ғасырда қазақ лексикографиясы әлі жоқ болатын, әр жерде азды-көпті тізімге алынған қазақ сөздері жоғары жайтты танып-білуге септігін тигізе алмайтын дәрежеде болғаны және түсінікті. Сондықтан қолымыздағы бар материал – осы кезенде жырлап өткен ақын-жыраулар мұраларының мәтіндері.

Мұнда бір алуан сөздердің мағынасы мен қызметі жағынан сараланбай жұмсалғандығы байқалады. Мысалы, экономикалық және әлеуметтік тәуелді топтарды білдіретін атаулар – *кедей, жарлы, байғұс* сөздері – бұл кезде мағына жағынан әлі бір-бірінен ажыратылмаған синонимдер. Ал қазіргі нормамызда соңғы сөз *бейшара, мүсәпір, сорлы* сөздерінің синонимі ретінде танылады. Сол сияқты *бай, бек, батыр* сөздері де әрі тура мағынасында, яғни терминдік мәнде, әрі жалпы атау ретінде қолданыла береді. Мысалы, *бек* сөзі Бұхарда «жалпы ел билеуші» деген мағынада *хан* сөзінің синонимі ретінде еркін жұмсалған. Сондай-ақ кейін XIX ғасырда, көбінесе орыс империясының монархын білдіретін *патша* сөзін XVIII ғасырдың әдеби үлгілері *хан, төре, бек* сөздерінің дублеті немесе синонимі ретінде пайдалана берген. Мысалы, Бұхарда бір жерде: «Әбілмәмбет *патшаға* қызметкер боп тұр едің» деп келсе, екінші жерде сол Әбілмәмбетті *төре* деп атайды: «Арқада Әбілмәмбет *төренің* түйесін баққан күл едің».

Бірқатар сөздердің бұрынғы дәстүрлі варианттарының (синонимдерінің) қатар қолданылуы біртіндеп азайып, орын-

дарын өзге сөздер ала бастайды. Мысалы, «армия» мағынасындағы *қол*, *шерік* сөздерімен қатар *әскер* сөзі айтыла бастағанын көреміз, сондай-ақ *ару* сөзінің орнына *сұлу* сөзі, «ел» мағынасындағы *байтақ* сөзінің орнына *ел*, *жүз* (Орта жүз, Ұлы жүз), *абаданның* орнына *алғыр* сөздері кездеседі. Керісінше, бір алуан атаулар белгілі бір ұғымда қалыптаса түскен. Мысалы, «этникалық бірлік» (осы күнгі *халық*) мағынасында бұрын *жұрт*, *ел*, *халық* сөздері талғаусыз бірінің орнына бірі жұмсала берсе, біз сөз етіп отырған дәуірде *халық* арабизмі бел ала бастайды. Ол әсіресе *қазақ* сөзімен тіркесге тұрақтала түседі: *Қазақ деген халқыңыз* (Бұхар). Бұрын активтеу қолданылып келген *алаш* сөзімен қатар енді *қазақ* сөзі жиірек келеді. Мысалы, Бұхардың «Шүршіт келем деген сөз бар-ды» деген толғауының Г.Н.Потанин жазбаларындағы мәтінінде: *Он сан қазақ тізгіні* деген жол бар (бұрынғы *он сан алаштың* орнына).

Бұл кезеңдегі ақындар тілінде лексиканың нормалана түсуі, дәстүрлі поэтизмдердің ығыса бастауы анығырақ сезіледі. Көтеш, Шал ақындарда *ару* сөзі де, *бикеш* сөзі де жоқ, олардың орнына *қыз*, *қатын* сөздері бар, бұларда «жауынғар, жасақшы» мәнінде *аламан*, *шора*, *азамат* сөздері де жоқ, *жауынгер* сөзі бар. *Қарашы* сөзімен келетін дәстүрлі образды ендігі ақындар *қоңсы* сөзімен береді («Ханды Құдай атқаны *Қоңсысымен* қас болар» – Шал), *жұрт* сөзі көбінесе «көшкен ауылдың орны» мағынасында («Есі бүтін табады көшкен *жұртты*» –Көтеш) жұмсалады.

Қазірде белгілі бір мағынада қалыптасқан сөздердің бір-қатары XVIII ғасырда өзгеше ұғымды білдірген. *Азамат* сөзі бұл күнде «кәмелетке жеткен ер адам» және ауыспалы «адамгершілігі мол, саналы, құрметті адам» деген мағыналарды білдіреді (Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. - Алматы, 1974. - I т. - 77-б.). Ал өткен дәуірлерде бұл сөз «әскери адам, дружинник, жасақшы» дегенді білдірген. Шоқан Уәлиханов *шора* сөзі *азамат* дегеннің синонимі дей келіп, бұл сөздердің мәні «товарищ, дружинник» деп көрсетеді. Ғалымның бұл пікірін қазақтың XV-XVIII ғасырлардағы ақын-жыраулар тілі мен ауыз әдебиет нұсқаларының тілі әбден растайды. Ақтамберді жыраудың «Ей, *азаматтар*, *шоралар*, Атты мінсең, зорды мін» дегенінде, Бұхардың «*Азаматым* барында Алысқалы

келгенмін» немесе «*Азаматың* құлапты. Жұрт талық болған заман-ай» дегендерінде *азамат* сөзі – «қолына қару ұстап, ел қорғауға немесе ел жаулауға аттанатын адам, әскери адам» ұғымында. Бұхар соңғы тармақтарда Бөгембай батыр туралы айтып отыр. Ал Бөгембайдың Бұхар да, Ақтамберді де «кәмелетке жасы жеткен ер адам» немесе «адамгершілігі мол, құрметті адам» ретіндегі портретін емес, «асу салып, тас бұзған», сөйтіп «Тарбағатай белінен қол қондырып, қос тіккен, «қисапсыз қол көрінсе, қорқып жаудан қайтпаған» батыр, әскери қолбасшы ретіндегі сипатын берген.

«Айман-Шолпан» жырындағы: «Аты болса, байласын. Азаматын сайласын» деп Айман қыз Әлібекке сәлем айтқанда, құр ер адамдарды емес, Көтібардан өздерін (Шолпан екеуін) құтқаратын ұрыс адамдарын, жасақты айтып отыр. Ал *шора* сөзінің «дружинник» ұғымындағы *азамат* сөзіне синоним болғандығын В.В.Радлов сөзі де растайды: «Бұрын қазақтар арасында чура (шора) сөзі «жасақ, жауынгер, серік» мағынасында кеңінен қолданылған». Бұл пікірлерге батырлар жырларындағы «Ей, жігіттер, *шоралар*» деген тіркес мысал бола алады.

Азамат сөзінің «жасақшы, жауынгер» ұғымы XVIII ғасырларға дейін келсе, оның синонимі *шора* сөзі, біздің байқауымызша, XVII-XVIII ғасырларда бұл мағынадан гөрі «біреудің баласы, ұрпағы» мағынасында, оның өзінде де әйтеуір біреудің емес, белгілі бір әлеуметтік топтардың, атап айтқанда бай немесе бидің ұрпағын, ұлын (ұланың) білдіретін атау ретінде жұмсалғанға ұқсайды. Мысалы, Шалкиіз: «Хан ұлы төредей. *Би ұлы шорадай*» десе, Бұхар жырау бұл сөзді: «*Байлар ұғлы шоралар*» деп келтіреді. Сірә, түркі-монғол тілдерінде *оғлан/ұлан/ұғыл/ұл* сөзінің ерте дәуірлерден келе жатқан титулдық мәнінің сарқыншағы қазақтарда Бұхар замандарына дейін жеткен тәрізді. Орта ғасырларда *оғлан/ұлан* сөзі – термин. Тарихшыларға сөз берсек: «*Оғлан/ұлан* деп Алтын Ордада, Қырым мен Астраханның династияларында, Чағатай ұлысы мен Ақ Ордада билеуші феодалдардың ең жоғары әскери және әкімшілік қызметін атқаратын ұлдарын атайтын болған»¹⁴³. Бұл сөздің тіпті тар мағынада жұмсалуды да орын алған: «Монғолдар мен түркілерде оғлан деп Шыңғыс

¹⁴³ *Валиханов Ч.Ч.* Көрсетілген кітап. 644-б.

ханның хан титулына ие болмаған ұрпақтарын атаған»¹⁴⁴. Бұхар да Абылайдың бала кезін айтқанда, оны *ұл* деп атайды: «Әй, Абылай, сен он бір жасында Әншейін-ақ *ұл едің*» немесе «Сені мен көргенде, тұрымтайдай *ұл едің*» дейді (бала едің демейді), халықтың сөйлеу тілінің нормасымен айтса, *бала едің* болар еді, бірақ хан, би, тіпті бай ұрпақтарын да әлеуметтік топтардың өзгелерінен бөлек арнайы атау дәстүрі, сірә, орта ғасырлардағы сөйлеу тілінде де, жазба тілде де, поэзия тілінде де орын алғанға ұқсайды (Бұхардың *байлар қызы – бикештер* дегені де осы қатардан табылады).

Бірен-саран сөздердің мағынасында семантикалық өзгеріс болғаны көрінеді. Мысалы, Бұхар да, Көтеш те *қарашы* сөзін бұрынғыдай «сановник, советник хана» деген ұғымда емес, ханның қоластындағы адам («подданный») мәнінде қолданады. Көтеш ақын Абылай ханға: *Хан басың қарашымен даулы болып* дегенінде әңгіме Ботақан деген қарапайым ел адамы жайында.

Лексикалық нормалану деген тақырыптың аясында жергілікті элементтерге қатысты бірер пікір айтуға болады. XVIII ғасырдың мұрасы ретінде біздің қолымыздағы қазіргі материалдардың бір тобы және көбі – Абылай ханның тұсында жасап кеткен және осы ханның ордасын тіккен Сарыарқаны (қазіргі Қостанай, Көкшетау, Павлодар облыстары) мекендеген қазақ қауымының ортасында жырлаған Ақтамберді, Жанкісі, Тәтіғара, Үмбетей, Бұхар, Қобылан жыраулар мен Көтеш, Шал ақындардың өлең-жырлары, екінші тобы – Есет, Жанкісі жыраулар сияқты батыс, оңтүстік өлкелерден шыққандардың мұралары. Әрине, қазақ тілінің XVIII ғасырдағы диалектілік көрінісі, әр диалектісінің белгілері туралы біздің қолымызда ешқандай зерттеулер де, талдаулар да, пікірлер де жоқ. Өйткені зерттеу жүргіздіретін, пікір айттыратын материалдар жоқтың қасы.

Бұл кезеңнен бізге жеткен әдеби мұралардың тілінде бір-бірінен алшақ түсетін лексика-грамматикалық ерекшеліктер жоқ деуге болады. Тіпті қазіргі қазақ әдеби тілі тұрғысынан қарап, диалектілік элементтерді іздесек, олар да табылмайды, табыла қалса, *дарақ*, *бәден* (беден) сияқты бір-екі сөзден және *ойлағын* тәрізді бірер морфологиялық тұлғадан аспайды. Бұлар – қазіргі қазақ тілінің оңтүстік өлкесіне тән

¹⁴⁴ Материалы по истории казахских ханств. - Алма-Ата, 1969. - 512-б.

ерекшеліктер: *дарақ* парсы тіліндегі *дарахт* сөзінен, қазақ говорларындағы мағынасы «үлкен ағаш»¹⁴⁵, *бәден/беден* де – парсы сөзі, мағынасы «жүз, әлпет». Бірақ бұлар бұл күнде белгілі бір аймақта ғана жиірек қолданылатын сөздер болып қалыптасқанымен, бұрынырақ араб-парсы тілдерінен хабары бар ақын-жыраулардың қолдана берулері – әбден ықтимал нәрсе. Сондықтан мұсылманша сауатты Бұхарда кездесетін бұл бір-екі сөз бен бірер тұлғаны диалектизм дегеннен гөрі оның тіліндегі арабизм-фарсизм деп қараған жөн сияқты. Ал бұларды жырау тіліндегі диалектілік ерекшеліктер деп қайткенде де санай қалатын болсақ, онда бұл құбылыстың себебін Бұхардың оңтүстік өлкеде туып-өскендігінен, жас кезіндегі тіл машығы осы өңірлік болғандығынан іздеуіміз керек. Жыраудың туған жері – Бұхара маңы, жас кезінде өскен жері – Түркістан, Қаратау өңірлері болғандығын зерттеуші Қ.Мұхаметханов нанымды материалдарға сүйеніп, жақсы дәлелдеп берді. Диалектілік ерекшеліктер тек Арқада жырлап өткендерде ғана емес, батыс, оңтүстік ақын-жырауларының мәтіндерінде де ұшыраспайды.

Сөйтіп, XVIII ғасыр қазақ әдеби тілінде сөз мағыналарының сараланып, айқындала түсуі, кейбір сөздердің терминдік мәнге ие болуы (мысалы, *халық, қазақ, жалшы, қарашы* т.б.) сияқты процестер басталғанымен, лексикалық нормалану дегенді толық мәнінде түсінуге болмайды. Әлі де варианттылық күшті екені байқалады: *жарлы/кедей/байғұс, ағайын/қарындас/ата-лас, хан/ патша, жұрт/халық, алаш/қазақ, қатын/әйел* т.б. Бұл қатарлардағы сөздер осы күнгі қазақ әдеби тілінде де бар, бірақ олар – стильдік қызметтері мен семантикалық бояулары жағынан сараланған, әрқайсысы өз орнында жұмсалатын элементтер, олардың бұл күнде XVIII ғасыр үлгілері тіліндегідей бірінің орнына екіншісін жұмсауға болмайды.

Сөз болып отырған кезеңдегі қазақ әдеби тілінің лексикалық топтарында мағыналық және функционалдық жылжулар болғанымен, бұл процесті саналы түрде жүргізу, яғни ақын-жыраулардың әдейі тәртіптеу (нормалау) әрекеті сезілмейді, мысалы, бір сөздің екі-үш вариантының принципті түрде тек біреуін ғана қолдану немесе мағынасы дәл түспейтін атаудың орнына өзгесін ұсыну сияқтыларды көре алмаймыз.

¹⁴⁵ *Нұрмағанбетов Ә.* Түрікменстандағы қазақтардың тілі. - Алматы, 1974. - 95-б.

§ 7. XVIII ғасырдағы әдеби тілдің грамматикалық сипаты

Сөз етіп отырған кезең қаламгерлерінің де не өз қолдарымен, не замандастарының қолымен жазып қалдырған нұсқалары жоқ болғандықтан, ол мұралар ауызша сақталып келіп, ең әрі дегенде XIX ғасырдың II жартысында ғана хатқа түскендіктен, бұл жерде де қазақ әдеби тілінің фонетикалық не грамматикалық сипатын тап басып суреттеу мүмкіндігі жоқ. Дегенмен кейбір грамматикалық ерекшеліктерді көрсетуге болады.

Мұнда да негізгі грамматикалық категориялар: септеу, жіктеу жүйесі, сын есімнің шырай түрлері, зат есімнің көпше түрде тұлғалануы, етістіктерді рай, шақ, етіс түрлері, сөздерді байланыстыру амалдары, шылаулардың негізгі сөзді меңгеруі қазіргі қазақ тілі нормаларымен сай келеді. Алдыңғы дәуірлерден айырмашылығы – XVIII ғасыр мәтіндерінде ноғайлық тұлғалар жоқ (*менім, бізім, жаталар* сияқты). Сондай-ақ шығыс септіктің ортағасырлық жазба дәстүрінде кездесетін **-дың** варианты да ұшыраспайды, **-ғай** жұрнақты тұлғаның өткен шақ мағынасында қолданылуы да орын алмаған. Демек, грамматика саласында көненің көздері заман озған сайын қолданыстан ығысатын заңдылығы күшіне енген.

Сонымен қатар бұл кезеңде де кейбір грамматикалық мағыналарды беруде варианттылық орын алады. Мысалы, етістіктің супин (мақсат) мағынасында **-арға** мен **-уға** қосымшалы түрлері қатар қолданылады (алдыңғы дәуірлерде көбінесе **-арға** варианты жұмсалғаны мәлім). Мысалы, Бұхар жырауда: «Келмей тұр аузым *айтарға...*», «Еңкейіп орақ *орарға...*». Сонымен қатар: «Екі көзден нұр тайса, Бір *көруге* зар болар», Ақтамбердіде: «Балпаң-балпаң басарсың. *Басуға* табан шыдаса... *Жауласарға* жау емес»... Сол сияқты тұйық етістік тұлғасы **-мақ** және **-у** жұрнақтары арқылы беріледі: «*Сөйлеу үшін жаратқан Сөз анасы сәлемді...*», «Ханның жақсы *болмағы* Қарашаның елдігі» (Бұхар).

Бір тұлғаның (жұрнақтың) екі түрлі вариантта келуі де бар: өткен шақ есімшенің көрсеткіші **-тұғын** және **-тын**, са-

лыстыру мағынасын беретін жұрнақ **-дай** және **-дайын**, шылау және көмектес септік көрсеткіші **-мен**, **-менен** варианттарында келеді: «*Ішетұғын* ерлерге Қымыздан басқа бал бар ма?» (Ақтамберді), «Өзге батыр қайтса да бір *қайтпайтын*» (Тәтіғара), «*Жекендейін* сусылдап...», «*Ор қояндай* қабақты» (Ақтамберді) т.т. Бұл жарыспалылық, бір жағынан, өлең шартының қажеттілігін өтейтін амал ретінде келсе, екінші жағынан, әдеби тілде варианттылық көрінісін танытады. Өлең өлшеміне немесе ұйқасына қарай жоғарғы көрсетілген параллель тұлғалардың бірде толық, бірде ықшам түрлерін пайдалану – қазақ поэзиясында күні бүгінге дейін келе жатқан құбылыс.

Етістіктің түрленуінде қазіргі нормаға жақындай түскен белгілер бар: көпше аспектіде **-лар** жалғауын қабылдаған мысалдар табылады. Мысалы: «*Болмаңыздар* кепиет... Мұрасықты *ойлаңдар*» (Ақтамберді), «Батпан-батпан мінің бар, Қабынбай бітім *қылыңдар*» (Үмбетей), «*Қылмаңдар* жанжал, ерегіс» (Бұхар). Жоғарыда айттық, XV-XVII ғасырлар үлгілерінде бұл амал жоққа тән. Демек, қиысудағы сәйкестік грамматикалық норма ретінде осы кезде қалыптаса бастағаны байқалады.

Бұйрық рай негізінен қазіргі нормамен бірдей: II жақта жекеше түрінде көрсеткіші жоқ, көпше және сыпайы түрлерінде **-ңыз**, **-ңыздар** қосымшалары тіркеледі. Бұхарда бірер жерде **-ғын** жұрнақты бұйрық етістік кездеседі. Қазіргі қазақ тілі үшін бұл тұлға жергілікті ерекшелік, ол Қазақстанның оңтүстік аймағына тән¹⁴⁶. **-ғыл**, **-ғын** аффиксті бұйрық етістікті С.Аманжолов қазақ тілінің батыс говорларына тән деп табады да оларды көненің қалдықтары қатарынан көреді¹⁴⁷. Егер бұлар көненің көздері болса, Бұхар тіліндегі көрінісін солай деп тану керек болады (Асанқайғыда да **-ғыл** жұрнақты тұлғаның бар екеніне назар аударыңыз). Сірә, XV-VIII ғасырлар үшін бұйрық райдың бұл варианты диалектілік элемент болудан гөрі, көнеден қалған реликт ретінде қолданылуы шындыққа жақындау келетін болу керек.

¹⁴⁶ Қалиев Е., Сарыбаев Ш. Қазақ диалектологиясы. Алматы, 1967, 93-б.

¹⁴⁷ Аманжолов С. Вопросы диалектологии и истории казахского языка. Алма-Ата, 1959, стр. 124.

Алдыңғы дәуірлерге қарағанда, II жақ бұйрық райдағы етістіктің сыпайы түрін қолдану активтеу. Мысалы, Бұхар жырау бірнеше толғауында *тілеңіз, деменіз, көнбеңіз* деп келеді. Сірә, бұл тұлға сыпайылықпен қатар, көптік мәнді де қамтитын болу керек. Бұдан грамматикалық бір мағынаны белгілі бір тұлғамен білдіру нормасы жүйелі қалыпқа әлі түспегені байқалады.

Етістіктің етіс категориясын беруде өткен кездегідей және қазіргіден көп алшақтық жоқ. Бірен-саран сәттерде осы күнгі **-ңыз, -ғыз** жұрнақтарымен келетін етіс тұлғасы **-кер, -тір** аффикстерімен қолданылған: «Шыны аяқпен *иштірген*. Ғәділдігін Наушаруан ғәділге *жеткерген*. Жомарттығын *өткерген*».

Сөз тудару саласында. Сөз жасайтын жұрнақтардың түрлері көбейе түскен. Бұл кезеңде де ең актив және өнімді жұрнақ – **-лық**. Ол бұрынғыдай ең алдымен абстракт есімдерді тудырады және олардың дені қазақтың төл сөздерінен жасалады: *билік, жақсылық, ұрлық, қулық, кәрілік, елдік* т.б. Сонымен қатар бұл кезеңде **-лық** жұрнағының сындық мағына білдіру қызметі көріне бастайды (бұл алдыңғы дәуірлерде жоқ немесе жоққа тән құбылыс болатын): «*Шешендік жолын тұтындың*» (Үмбетей), «Ол дағы *қияметтік жақын кісің*» (Шал). **-лық** аффиксінің сын есімдік қызметте келгенде есімше тұлғаларына жалғануы өнімдірек: «*Ұяларлық* ар бар ма?» (Ақтамберді), «*Сөз ұғарлық* ер болса» (Бұхар), «*Жан шошырлық* жаман іс» (Шал). Демек, бұл жұрнақтың қатыстық сын есім жасайтын осы күнгі өте актив қызметі басын XVIII ғасырлардан алады деуге болады.

Форманттардың грамматикалана түсіп, фонетикалық трансформацияға ұшырауына келгенде, алдыңғы дәуірлердегідей, **-тұғын/-тын, -дағы/-да, -менен/-мен, -дүр/-ды** параллельдері бар. Сонымен қатар бұл кезеңде бұрын жоқ (немесе жоққа тән) **-ған соң** шылауды тұлғаның **-ғасын** болып кірігіп ықшамдалған түрі көріне бастаған тәрізді: «*Дәніккесін* бұл шіркін Адал бір дәм жегізбес» (Үмбетей), «*Күні суық болғасын, түні қайтсын*» (Шал). Бірақ бұл трансформацияның болған-болмағандығын кесіп айту қиын, өйткені Үмбетей, Шал мұраларын ауызша жеткізушілер мұны қазіргі нормаға салып

айтулары да мүмкін: **ған+соң** мен **-ғасын** форматтары не өлең өлшеміне, не ұйқасқа келгенде бірдей түседі, олардың қайсысын келтіріп жырласа да, өзгеріс болмайды.

XVIII ғасырдың әдеби үлгілері тілінде **-лық** - тан басқа **-лы, -сыз, -шы, -қ/-ақ/-ек, -шылық/-шілік, -тай/тей, -кер/-гер, -еген, -улы, -шік, -шіл, -дас/-дес, -ша** жұрнақты сөздер бар. Бірақ олардың қолданылу аялары тарлау. Мысалы, **-шылық** жұрнағымен келген сөз бірер ғана: *кемшілік*. Бұл кезде әлі де *тіршілік, адамгершілік, жоқшылық* сөздері қолданылмайды, олардың мағынасын *тірлік, кісілік, кедейлік* сөздері береді. **-улы** жұрнақты сөздер де аз (*жортулы, ерттеулі, жазулы, көмулі*). Парсы тілінің сөз жасаушы элементтерінен **-кер, -гер** (*жұмыскер, азаткер, жауынгер*), **-зада** (*арамзада*), **-зат** (*адамзат*) тұлғалары кездесе бастайды. Бірақ Шал ақынның қазіргі кезде жарияланып жатқан мұраларында: *Жалшы жауынгер болар* деп басылып жүрген өлең жолдарындағы *жауынгер* сөзі дұрыс оқылмаған (араб жазуынан) *жәреуке* деген сөз болу керек, өйткені контекстке қарағанда, бұл жерде «жалынышты, жалтаң көз» деген мағынадағы *жәреуке* сөзі дұрыс келеді. Бұл сирек жұмсалатын сөз өзге үлгілерде де бар.

Алдыңғы кезеңдермен салыстырғанда, көзге түсетін бір ерекшелік – есім тудыруда **-у** жұрнағының активтене бастауы: *Алланың жазуы, дүниенің өлшеуі* т.б.

Грамматикалық тұлғалардың актив-пассивтігіне, өнімді-өнімсіздігіне назар аударсақ, әлі де алдыңғы кезеңдердегідей шаққа бейтарап қимыл-әрекетті білдіруде **-ар** жұрнақты есімше тұлғасының қолданылуы актив. Бұл әсіресе жыраулар тіліне тән. Сонымен бірге осы қызметте **-а+ды** тұлғасы да едеуір орын ала бастайды. Бұл көбінесе 11 буынды өлендер тілінде көзге түседі. Мысалы, Шал ақында: «Жаксы туған жолдасына *болысады*, Жаман туған ұрысына *болысады*». Бұл тармақтарды **-ар** жұрнақты тұлғамен де беруге болар еді: соңғы сөз бәрібір *болысат* түрінде үш буын болып айтылуға тиіс.

Ауыспалы осы шақтың болымсыз түрін білдіретін **-ман** жұрнақты етістіктің қолданылуы әлі де өте актив, оның **-май+мын** параллелі жоққа тән. Бұл тұлға бұрынғы мәтіндердегідей әрдайым үзілді-кесілділік, серт беру семантикасын бере бермейді: жай констатацияның өзін осы тұлғамен

білдіреді. Мысалы, Көтеш ақын: «Қонақтың, өкпеледім, *көрмен* бетін» десе, онда сес көрсету де, серт беру де жоқ, жай хабарлау ғана бар.

Есімдерге жалғанып, предикаттық және кәмілдік, ақиқаттық мән беретін **дүр/ды/ді** форманты сөз болып отырған кезеңнің поэзиясы тіліне де жат емес: «Айтар сөзім *осы дүр*», «Қымызсыз жиын той болса, қызығы *жоқ-ты* жаз күні», «Ақтың үйі *мешіт-ті*» (Бұхар). Байқалатын жайт бұл кезде **-ды** параллелі басымырақ: «Киім кисең, қаптау ки. Найза келсе, *қалаң-ды*, суық келсе, *панаң-ды*» (Ақтамберді), «Алғаның жақсы болса, *қорғандай-ды*, Жаман болса, қайтесің *сормандай-ды*» (Шал).

Міне, қазіргі және алдыңғы кезеңдермен салыстырғанда, XVIII ғасырдағы қазақтың төл әдеби тілінің грамматикалық ерекшеліктері (белгілері) – осындай. Бұл белгілердің біразының төркінін әдеби тіл дәстүріндегі жалғастылық принципіне байланыстыра іздеу керек болса, енді бірқатарын грамматикалану, лексикалану сияқты процестердің ілгері қарай дамуының және морфологиялық тұлғалардың қызметі жағынан саралана түсуінің нәтижесі деп тану қажет.

§ 8. XVIII ғасырдағы қазақ поэзиясы тіліндегі әдеби-көркемдеуіш тәсілдер

Талдап отырған кезең үлгілерінің әдеби-көркемдік сипаты олардың жанрлық түрі мен тақырыбына тікелей байланысты болып келеді. Қазақ поэзиясының ертеден келе жатқан толғау жанрына, негізінен жыраулар мектебінің үлгілеріне тән әдеби тәсілдердің бірі – параллелизм екені мәлім. Параллелизм әдетте көпсөзділікті талап етеді. Негізгі айтпақ ойға жеткенше жүргізілетін параллельдер тақырыптан тыс әңгімеге орын береді. Әдебиеттің бұл белгісі XVIII ғасыр үлгілерінің тіліне де хас. Мысалы, Бұхар «уақытым кетті басымнан» деген ойын айту үшін құбылып тұрған бәйшешектің солған соң қурай болатынын да, екі қанаты талғанда, бүркіттің төмендейтінін де, қайраты кеміп, «уақыты толғанда» ханның қасынан қарашысының қашатынын да –қысқасы, айтар идеяға параллель түсетін көп жайттардың басын шалады. Сондықтан бір

шығарманың ішінде лексикалық мағынасы бір-бірінен қашық сөздер кездесетіндігі – бұл кезеңнің тіліне тән нәрсе. Айталық, «азаматы құлап, жұрт талық болған» заман дегенді білдірмек болған шағын толғауда (Бұхарда) табиғат құбылысының да (*тұман*), малдың да (*баспақ, тана, арғымақ*), қоғам мен әлеумет құрылысының да (*құл-құтан, құда, азамат*), абстракт ұғымдардың да (*іс, заман*) атаулары шоғырланған. Әрине, бұл тәрізді тәсіл қаншама көп сөзділікке әкелгенмен, ол сөздер белгілі бір образдардың айналасында болғандықтан, толғаулардың сөз байлығы орасан мол деуге болмайды. Бұл образдар (теңеу, салыстыру т.т.) көбінесе айналадағы табиғат пен қоғам тіршілігінен алынғандықтан, сөз саны қанша көп болғанымен, олардың түрлілігі (әр алуан мағынадағы сөздері болып келуі) әлі де шағын.

Дегенмен XVIII ғасыр поэзиясында, әсіресе ақындарда нақтылы бір тақырып тенденциясы күш ала бастағандықтан әдеби-көркемдеу тәсілдерінің де өзгере бастағаны байқалады: психологиялық параллельдер кеми түсе, сөзді ауыспалы мағынамен қатар тура мағынасында қолдану көбірек кездеседі. Мысалы, Шал ақынның кәрілік туралы өлендерінде әрбір есім мен етістік өз мағынасында жұмсалған, мұнда тіпті *жөтел, қақырық, тер, қасыну* тәрізді ұнамсыз мәнді сөздер де орын алған. Бұл тәсіл – қазақ поэзиясы тіліндегі нақтылыққа көше бастауының белгісі.

Бұл кезеңде де, жоғарыда айтылды, образдардың дені айналаны қоршаған болмыстан, қоғамның өз тіршілігінен алынған. Ең алдымен, мал шаруашылығына қатысты образдар көзге түседі. Бұхар: *Арғымағын жоғалтып, Той жүгірткен заман-ай* дегенде «жақсы адам өліп, артын жамандар басты» деген идеясын мал образы арқылы береді. Сол сияқты Абылай билеп-төстеген елді *Он сан алаш баласын Аузыңа Құдай қаратып, Жусатып, тағы өргізіп, Жұмсап бір тұрсың қолыңнан* деп сипаттайды. Мұнда ханның билігіне көнген ел бір жусап, бір өрген малды бейнелеу арқылы танытылады.

Өткен дәуірлерден келе жатқан жаугершілік поэзияға тән тұрақты тіркестердің үстіне едеуір жаңа тіркестер қосылғаны байқалады. Әсіресе бұл ретте Бұхардың қызметі ерекше.

Метафораның мазмұны да өзгере бастайды. Енді бұрынғы төрт түлік мал мен айналадағы табиғат немесе алғыр қыран, бөрі, арыстандар ғана емес, абстракт ұғымдар да метафораланып, олардың қарсысында нақтылы заттар тұрады. Мысалы, Шал ақында: *Ашу – пышақ болғанда, ақыл таяқ. Иман – қой, ақыл – қойшы, нәпсі – бөрі. Бұл дүние – басы биік бір бәйтерек* деген сияқты образдар басталады.

Семантикасы жағынан жанаспайтын сөздерді тіркестіру – тың құбылыс. Кейін Абайда қолданылатын *талаптың тұлпары, үміттің аты, ұяттың күзетшісі, жүректің көзі, тентек жиын, саңырау қайғы* тәрізді тіркестердің нышаны XVIII ғасырдан басталады деуге болады. Көтеш пен Шал ақындарда *жыр нөсері, шашылған несібе, көңілім қорғасыннан ауыр болды* деген бірді-екілі соны фраза бар. Бірі – абстракт (*жыр, несібе, көңіл*), екіншісі – нақтылы зат, қимыл атауы болып келетін бұл сөздердің мағыналары – изафеттік конструкцияда қабыспайтын дүниелер, ал бұларды бір-біріне жанастырып образ жасау – негізінен жазба әдеби тілге тән тәсіл. Оны қазақ дүниесінде жүйеге айналдырған Абай екені мәлім. Бірақ Абай жаңа құрылымды тың жерден тұрғызған жоқ. Оның алдында Шал, Көтештерде сұлбасы салынып, Дулат (XIX ғ.) сияқты қаламгерлерде едәуір жотасы көтерілген бұл тәсілді Абай әрі қарай дамытып, орнықтырды.

XVIII ғасырға дейінгі поэзияда қаратпалар негізінен адамдар болса, енді абстракт есімдерге де қарата айтушылықтың көріне бастауы – стильдік жаңалықтардың бірінен саналады. Мысалы, Ақтамберді жалғыздықты («Жағама қолдың тигенін, *Жалғыздық*, сенен көремін»), Шал ақын кедейлікті («*Кедейлік*, жабыстың ғой бала жаста») персонофикациялайды (адамға арнағандай қаратпа- объект етеді).

XVIII ғасыр әдебиетінде өткен дәуірлермен салыстырғанда, жалпылықтан гөрі нақтылық басым, бұл әсіресе ақындар творчествосында көзге түседі. Мысалы, еркіндік, сол еркіндік үшін күрес, жайлы мекен аңсау идеясын білдіретін бұрынғы толғаулар мен осы мазмұндағы XVIII ғасыр толғауларын тілдік-образдық құралдарды пайдалану жағынан салыстырсақ, бұрын: *Айналайын Ақ Жайық, Ат салмай өтер күн қайда...*

Күмбір-күмбір кісінетіп, Күреңді мінер күн қайда (Доспамбет) түрінде жалпы мазмұнда болса, енді: *Тобылғы сапты қамшы алып, тұлпар мойын ат мініп, Қоныс та қарар ма екенбіз?* (Ақтамберді) сияқты нақтылық бар, осы арқылы жыраулар біршама «жерге түскен»: мінер аты – әйтеуір күмбір-күмбір кісінейтін күрең емес, сыртқы «портреті» бар (*тұлпар мойын*) ат, арман иесі де – жалпы емес, оның сыртқы мүсін-тұлғасы көз алдына келтіріледі, ол – қолында тобылғы сапты қамшысы бар, тұлпар мойын ат үстіндегі адам. Әрине, бұл айырмашылықтар әзірге үзілді-кесілді емес, бұл ретте әлі де жалғастылық күшті (мысалы, Ақтамбердінің «Күмбір-күмбір кісінетіп» деп басталатын толғауының жоғарғы көрсетілген тұстарында және «Ақтамберді қолы деп», «Жанайдың салған жолы деп» деген нақтылы жолдармен қатар, көп жерінде, тіпті бастапқы тармақтарының өзінде дәстүрлі образдар қолданылған).

Міне, XVIII ғасыр қазақ поэзиясының негізгі-негізгі көркемдік тәсілдерді пайдалану жайы – осындай, бұл белгілер сол тұстағы әдеби тілдің сипатын білдіруде белгілі рөл атқарды.

§ 9. XVIII ғасыр мен XIX ғасырдың I жартысындағы ресми қағаздардың тілі

Аталған кезеңдегі қазақ даласында тіл тәжірибесінің және бір түрі болды. Ол – қазақтың хан, сұлтан, старшындарының орыс империясының әкімшілік орындарына және бір-біріне жазысқан әрқилы сипаттағы (мазмұндағы) қағаздары мен хаттарының тілі болды. Бұлар – көбінесе орысша *прошение, уведомление, донесение* деп аталатын құжаттар мен ресми хаттар. Олардың архивтерде сақталғандары 1940 жылы жарияланғандықтан, 1785 жылдан 1828 жылға дейінгі материалдардың тілін талдауға мүмкіндік туып отыр.

Ең алдымен, ресми құжаттарды қазақтың сол тұстағы көркем әдебиеті үлгілерінен бөліп қарау қажеттігі даусыз, өйткені, біріншіден, бұлар әдебиеттің өзге жанрына жататын болса, екіншіден, тілі мен стилі жағынан өзгеше болып келеді. Ол жөнінде құнды, дұрыс пікірлер айтылған болатын. Бұл материалдарды 1940 жылы жарияланғанда, проф. М.П.Вяткин

былай деп көрсетті: «Хандардың хаттарын жазғандар қазақтан емес, татар молдалары – патша үкіметінің агенттері болатын, сондықтан да еңбекшілердің көтерілістерін «оңбаған халықтың бүліктері» немесе тіпті «кәдімгі ел тонау» деп сипаттаған. Тіл жағынан алғанда, қазақ феодалдары атынан жазылған бұл документтер арнаулы кеңсе тілінің үлгілеріне жатады. Мұнда татар элементтері басым, қазақ тіліне тән элементер әлдеқайда аз. Орта Азия тілдеріне тән архаизмдер мен арабизмдер араласқан татар тілі хандар канцеляриясы практикасында ұзақ уақыт берік сақталып, ресми хат-хабарлардың барлығында қолданылды. Бұл тіл қазақ халқының көпшілік бұқарасына мүлде түсініксіз болды»¹⁴⁸. XVIII-XIX ғасырларда қазақ дүниесінде қолданылған ресми қағаздардың тілі туралы қазақ зерттеушілері де осындай баға береді: «Абай дәуіріне дейінгі хан-сұлтандардың түрліше грамота-хаттарына келсек, олар – сол кездегі мода болған ресми- эпистолярлық стильдің бөліктері еді. Мұнда шағатай, татар, араб-парсы элементтері басым болды»¹⁴⁹.

Келтірілген пікірлерде қуаттай отырып, бұл стильдің тілін қолда бар материалдар бойынша жүйелі түрде былайша сипаттауға болады. Ең алдымен, талдауға негіз болған материалдар: 1785 жылы II Екатеринаға Кіші жүз старшиналарының Әбілхайыр ханның балаларын хандықтан аластатуды сұрап жазған «ғарызнамасы» (прошение); 1785 жылы Кіші жүздің ханы – Нұралының генерал- поручик О.А.Игельстромға жазған хаты; 1787 жылы Ералы сұлтанның полковник Д.А.Гранкин дегенге Нұралы хан мен Айшуақ сұлтанды босатып жіберуін талап етіп жазған «мағлұмнамасы» (уведомление); 1790 жылы Қара Көбек би және Шұбар билердің Россия Сыртқы істер коллегиясының мүшесі – граф А.А.Безбородкоға жазған хаты; 1790 жылы Сырым Датовтың II Екатеринаға жазған «ғарызнамасы» (донесение); 1793 жылы Жетісудың бас старшинасы – Тіленшінің Шерғазы сұлтанта жазған «ағламнамасы» (донесение); 1794 жылы қазақ сұлтандары мен старшиналарының II Екатеринаға жаңа хан тағайындауды

¹⁴⁸ Материалы из истории Казахской ССР. - Т. IV. - М.-Л., 1940. - С.41-43.

¹⁴⁹ Кеңесбаев С. Абай – основоположник казахского литературного языка // Советский Казахстан. - 1955. - № 9. - С. 124.

өтініп жазған «ғарызнамасы» (прошение); 1803 жылы Айшуақ ханның Россия Сыртқы істер министрі – В.П.Кочубейге жазған хаты; 1821 жылы Шерғазы ханның граф К.В.Нессельродқа жазған «ғарыз халі» (прошение); 1825 жылы Қаратай сұлтанның Орынбор әскери губернаторы – П.К.Эссенге жазған донесениесі.

Стильдік белгілері. Кеңсе қағаздары тілінің ортаазиялық түркі тілінде қалыптасқан стилі болды. Ол мәнер ресми жазбалар тілінің лексика-фразеологиялық құрамында, грамматикалық тәсілдерінде, тіпті орфографиясында орын алған өзіне тән ерекшеліктерімен танылады. Біріншіден, орта ғасырлардан бастап біз сөз етіп отырған XVIII-XIX ғасырларға дейін әрбір аралықтағы өкімдерді дәріптеп атайтын тұрақты эпитеттердің қолданылуы шарт болды. Бұл жалғыз ортаазиялық феодалдық қоғамдағы түркі халықтарында ғана емес, өзге де халықтар, оның ішінде орыс тілінде де орын алды. Мысалы, жоғарыда аталған құжаттардағы *гизатлу*, *хурматлу* (уважаемый), *мар-хабатлу* (милостивый, всемилостивый), *сағадатлу* (блаженный), *бийүк мартабалу* (высокостепенный), *гинайатау* (всеблагий), *құдратлу* (всемогущий), *шафағатлу* (милосердный) тәрізді сын есімдер – осындай тұрақты стильдік эпитеттер. Бұлар түгелімен дерлік араб сөздерінен түркі жұрнағы арқылы жасалған. Бұлардан басқа да арабтың *ғали* және *хазірет* деген сөздері өте жиі қолданылып, біріншісі «жоғары, биік», екіншісі «его (ее) превосходительство, величество» деген ұғымдарды білдіруге жұмсалған: Мысалы: *ғали кәһәли* – высокостепенный; *сіздің ғали хазреттеріңіз* – ваше высокопревосходительство, *патса хазретлері* – ее императорское величество, государыня, *Игельстром хазретлеріне* – его высокопревосходительству Игельstromу. Бұл сөздердің әрқайсысы белгілі бір эпитетті білдіретін дәрежеде қалыптасып, осы стильге тән нормаға айналған.

Екінші. Әңгіме етіп отырған стильдің сөздік құрамы негізінен түркі тілдерінікі болғанмен, қазақ қағаздары үшін ерекшелігі бар. Бұлардағы сөздердің басым бөлігі – қазақ тілінікі емес, ортаазиялық әдеби тіл мен татар тілдерінікі, тіпті бірқатар тұстарда көне ұйғыр жазба дәстүрі элементтері де

қатыстырылған. Мысалы, қазақша *еді, бол* түрінде келуге тиіс егістіктер *ерді, ол* вариантында келеді: *хайран олдым, кіріфтар олынмыш, йазған ердім* т.б. *Ошбу, кібік, йүздендірмек* (отвернутся) сияқты сөздер де қазақ тіліне тән емес.

Ү ш і н ш і. Грамматика саласында да бұл стильге көне және ортағасырлық түркі жазба тілдерінің нормалары тән.

Лексикалық сипаты. Хан, сұлтан, би, старшиналардың аттарынан жазылатын түрліше қағаздардың атаулары біркыдыру ажыратылып қолданылған. Мысалы, жоғарғы орындардан бір нәрсені сұрай, өтіне жазылған қағаздар (прошение) *арыз, арыз-наме, арыз ахуал, арыз хал* деп аталған және осы атаулардың *всеподданнейшее, всенижайшее* тәріздес эпитеттерінің баламалары да қалыптасқан: *таби'арзнаме* – всеподданнейшее прошение. Бірдеңені білдіру, хабарлау үшін жазылған қағаздар (*донесение, уведомление*) *а'лам наме, 'арз наме* деп аталған. Бұлардан басқа орысша *письмо* термині 3-4 вариантта берілген: *мәктәбө, құтабту, кәтаб* және *хат*. Әкімшілік орындарының түрліше бұйрық-жарлықтары (повеление, приказ, указы) *йарлуқ, әмир йарлуқ, фарман* түрінде кездеседі, қазақша *бұйрық* сөзі жоқ.

Кейбір әлеуметтік-әскери терминдер араб-парсы сөздері арқылы беріліп, бірізді қолданылған. Мысалы, қазақтың билеушілері мен патша үкіметінің жергілікті әкімшілігіне қарсы әрекет етушілерді *харамилар (разбойники* дегеннің баламасы ретінде) деп атау қалыптастырылған. Бұл сөзді осы мағынадан бірнеше құжаттан табамыз. *Жама'т* сөзін құжатты аударушылар *община* деп беріпті. Бұларда «халық», «көпшілік» ұғымын білдіруде бірнеше сөз жұмсалған: *йұрт, қара халық, ел жама'ат*. Бұлардың ішіндегі *йұрт* сөзі этникалық-территориялық тұтастыққа біріккен қауым мағынасында қолданылғанға ұқсайды: *қырғыз-қайсақ йұрты, Орал йұртындағы башқұртлар, Руссия йұрты, күлли йұртымызның жама'атлары* – общины всего нашего журта. Сондықтан да осы құжаттардың орысша жаңа аудармасында бұл сөз аударылмай, *жұрт* деп алынған да оған мынадай түсініктеме берілген: «*жұрт* – страна, территория, на котором живет одна семья (усадьба) или род, или народ, но без акцента на последнего

(т.е. на население, народ), обозначающего термином ель (иль, эль)»¹⁵⁰.

Ал *халық* сөзі сирек қолданылғанмен, осы күнгі мағынасын берген. Билеуші топтың қарсы жағы ретінде *қара халық* деген тіркес қолданылған.

Осы сияқты біркыдыру терминделген сөздердің қатарына *харакат* – поведение, поступки, *аскер* (бірер жерде *ләскер*) – войско, *саудагер* – купец, *мал* – товар, *шабуыл* – набег, *елиші* – посланец, депутат, *сахара* – степь, *сахара халқы* – степной народ, *баж* – налог, *кеңес* – совет, *махмама* – учреждение, управление, *бастық*, *хаким*, *әкім* – начальник, *йаманлық* – дурные действия, *тұтқын* – пленные, *аманат* – заложник, *астрахат* – спокойствие, *қиянат* – предательство деген сөздер де жатады. Бұлардың көпшілігі – араб-парсы түбірлері болса, *елиші*, *кеңес*, *бастық*, *тұтқын* дегендер – түркі сөздері.

Қазақ жерінің Ресей империясына бағынуына байланысты көптеген жаңа ұғымдарды атау қажеттігі туады. Бұлардың да бірқатарына араб-парсы сөздері алынып, тұрақтана бастағаны байқалады. Мысалы, «подданство», «подданный» деген ұғымдар *рағайатлік*, *рағайат* сөздерімен беріліп отырылады. Сондай-ақ патша үкіметі қазақ жерін билеуді қолайлы түрде жүзеге асыру үшін шекараға *пограничная линия* деген шеп құрып, қорған, қалалар салғаны мәлім. Осы пограничная линияны барлық құжаттарда *сархад* деп беріп отырған. Линияларда патша үкіметі тарапынан орнаған қала-қорғандардың атауларын да саралап беру бағыты көрінеді: оларды көбінесе *қала* (*қал'а*) деп, ал Орта Азия мен Ресей немесе шет жұрттықтардағы үлкен қалаларды *шаһар* деп, «крепость» дегенді бірде *қала* (*Ор қаласы – Орская крепость*), бірде *кірпіс*, *кірепос*, *кірепіш* деп орысша атаған, «форпост» та аударылмай, *фарбос* түрінде қолданылған.

Өткен ғасырлардағы кеңсе-қатынас қағаздары тілінің лексикалық құрамындағы және бір ерекшелік – жоғарыда көрсетілгендей тек зат, құбылыс атаулары ғана емес, түрліше көңіл-күйін, амал-әрекетті білдіретін сын есім, үстеу, етістіктердің бірқатары шет тілдік (араб-парсы) сөздерімен берілгендігінде:

¹⁵⁰ Материалы из истории Казахской ССР. - М.-Л., 1940. - Т. IV. - С.41-43.

ат'ақ – единомушно, *айан дұр* – известно, *бәңе асыл болынды* – мною получены, *махзун қылдыңыз* – огорчили меня, *задаулік қылмақ* – действовать враждебно, *офат олынды* – скончался. Мұндай етістіктер көбінесе аналитикалық жолмен: негізгісі араб-парсы сөзі, көмекшісі түркі етістігі болып келеді.

Дегенмен бұл стильде де көптеген жаңа ұғымдарды білдіретін терминделген сөздер жоқ. Мысалы, қазақ даласына әкімшілік единицаларын белгілі бір мерзімге сайлап қою тәртібі келді, бірақ сол фактіні білдіретін қазақтың *сайлау* сөзі эпистолярлық-кеңсе стиліне енбеген, сондықтан «выборы», «избрание» ұғымы әртүрлі сөздермен берілген: *хан қоярға* – для избрания хана, *хан ясадылар* – выбрали хана. Сондай-ақ *пленный* бірде *тұтқын*, бірде *кіріфтар адамдар* деп алынған.

Қазақтың билеуші топтарының патша үкіметі әкімшілік қорындарымен жазысқан хат-қағаздары тілінің тағы бір ерекшелігі – оларда орыс сөздерінің едәуір қолданылғандығында. Жоғарыда көрсеткеніміздей, XVIII ғасырдағы қазақ көркем әдеби тілінде орыс сөздері мүлде жоққа тән болса, ресми жазба тілде ондаған сөздерді кездестіреміз. Ең алдымен, бұларға лауазым аттары жатады: *генерал* сөзі аударылмай, бірде *генерал*, бірде *жанарал*, тіпті бір жерлерде *гинерал* тұлғасында келеді, сондай-ақ *қауалер*, *старшина*, *гаспадин*, *гүбірнатыр*, *палкауник*, *граф*, *пристап* сөздері бар. *Команда*, *линия*, *кірепіс*, *корпус* сөздерін де сирек болғанмен кездестіруге болады. Орыс сын есімдерінің біразы аударылмай, сол күйінде алынады: *сиятелни граф*, *уайениш гүбірнатыр*, *уойскоуой старшина* т.б. Бұл – Орта Азия хандықтарында бұрын қолданылып келе жатқан ресми-эпистолярлық стильден қазақ тіршілігіне XVIII-XIX ғасырларда орын алған хат-хабарлар стилінің өзгеше түсетін тұсы. Бұл ерекшелікті ең бірінші көрсеткендер – проф. М.П.Вяткин мен Н.К.Дмитриевтер.

Сонымен қатар бұл стильде қазақ тілі элементтері жоқ деп айтуға болмайды. Мұндағы біраз жеке сөздер мен тіркестер татарша-шағатайша дәстүрлі орфографиямен жазылғандығы болмаса, қазақ тіліне де тән екендігі байқалады. Мысалы, *йурт*, *Кіші йүз*, *ақсақал*, *қара халық* болып, *төре*, *шабуыл*, *атыстырып-шабыстырып йурген*, *қабыл көрді*, *елші қылып*, *сізге*

қандай дұшман болса, бізге сондай дұшман, сол себептен, Жем суының басындағы ел, елні чаптырды, көріп окуп мазмұнын аңғардық, чауып алды, бұрұнғы болүп өткен т. т. қазақ сөздері ретінде де таныла алады.

Құжаттардың бір жерлерінде *ерді, ердім, олды, олмыш* болып келген етістік тұлғалары келесі бір жерлерінде *еді, болды* түрінде қазақша берілген.

Грамматикалық сипаты. Бұл стильдегі өзге тілдік элементтер лексика саласынан гөрі, грамматика, әсіресе морфология саласында көбірек орын алады. Олар: есімдіктерді *бәне, бәнім, сендін* деп септелген түрлері, *деп* көсемшесінің *дайу* түрінде келгені, есімшенің **-ған** жұрнағының орнына **-мыш** аффикстің келуі, III жақ жіктік тұлғада *дүр* формантының қолданылуы, етістіктің III жақ көпше аспектісінде **-лар** жалғауымен келуі: *хан йасадылар, алғанлардүр, айталар, кеттілер, -у* жұрнағының орнына **-ғу** формасының келуі: *дұшманлық қылғучы*, етістіктің **-ғай** жұрнақты тұлғасының тілек, қалау, өтініш мағынасын беруімен қатар, ашық рай (өткен шақ) қызметін де атқаратындығы, есімшенің **-тұғын, -тын** қосымшалы түрінің орнына *тұрған* сөзінің келетіндігі: *шабуыл қылатұрған*. Бұлардың ішінде әсіресе *дүр* формантты тұлға жиі қолданылған, мұның себебін осы тұлға арқылы кәмілдікті, ақиқаттықты білдіру тенденциясынан іздеген жөн сияқты: *ма'лум олынадүр, оңайдүр, өфкеміз бардүр, хан деп білмәсдүр* т.б.

Әңгіме етіп отырған стильдің синтаксистік құрылымында да бірқатар өзгешеліктер бар. Ең алдымен, сөйлемдердің шұбалаңқы болып, жіктері әрең ажыралатындай түрде келуі көзге түседі. Мысалы: *Ол харамилар бені өзлеріне дұспан біліп, уа бендін йүзлендіріп йүргәнлерні мындан'али хазратларыңызға йазсамда әлде болса бәнә инанмай, ол қырғыз қазақларыңызға оғланларыңызны йіберіңіз дерсіз, ол харамилар бенім йарлықымны алмақ дәкүл қайта анда йіберген фарзантамызныда исенлік илә йібермәділәр бәлки өлтірділәр білемін* (Нұралы ханның С.А.Игельстромға 1785 жылы 21 июльде жазған хатынан). Мұнда сөйлем мүшелерінің орналасу тәртібі де тұрақты емес, құрмалас сөйлем компоненттері

де орындарын ауыстырып келе береді. Мысалы: *Ол харамиларны әзіне дұспан білгенімізден а'ли кәһали хазрәтлеріңізге йазған ердім (ол харамиларға әскер ййберіп қорқытмасаңыз) анлар ьечте тиылмасалар дәйу* (сонда). Кім/ки дәнекерімен құрастырылған сөйлемдер – ортаазиялық жазба тілдердің нормасы, бұл да – жоғарғы мәтіндерде орын алған синтаксистік ерекшеліктердің бірі: *Айтыпсызлар кім бір неча насихат сөзлеріңізні*.

Қазақ даласынан жазылған дүниеліктердің мәтіндерінде *уа, һәм, ләкин, дәйу, бірлән, білән, иле, че* жалғаулықтары арқылы бірыңғай мүшелер мен құрмалас сөйлемдерді жалғастыру – актив тәсіл, бұл жалғаулықтар «түркілік» элементтер екені белгілі¹⁵¹.

Түркі жазба тілінде бірнеше ғасыр бойы қалыптасқан ресми-қатынас қағаздары стилі қазақ топырағындағы осы салаға жататын құжаттардың тілінде де пайдаланылған. Бұл жанр тек стильдік белгілері бойынша емес, жалпы тілі (лексикасы мен грамматикалық құрылымы) жағынан да қазақтың жалпыхалықтық сөйлеу тілі мен көркем әдебиеті тілінен алшақ тұрды.

¹⁵¹ Бұл ресми құжаттардың синтаксисі *Т. Қордабаевтың* арнайы еңбегінде жан-жақты толық талданған. Қараңыз: Кордабаев Т. Тарихи синтаксис мәселелері. - Алматы, 1964. - 135-174-б.

V ТАРАУ

ХІХ ҒАСЫРДАҒЫ ҚАЗАҚ ӘДЕБИ ТІЛІ

§ 1. ХІХ ғасырдың 60-70-жылдарына дейінгі қазақ әдеби тілі және оны танытатын үлгілер

ХІХ ғасыр – қазақ көркем әдебиетінің (поэзиясының) қаулап дамыған кезеңі. Бұл күнде ақындар мектебі өмірден берік орын тебеді, әдеби жанр да бел алады. Ақындардың ішінде даңқтары қазақ даласының көп жеріне жайылғандары да, өз өлкесіне ғана танымал болғандары да бар, әлеуметтік-азаматтық тақырыптарды кеңінен жырлап, биікке көтерілгендері де, ауыл арасындағы, ру арасындағы, жеке адамдар арасындағы қарым-қатынастарды жырлаудан аса алмағандары да болды. Қысқасы, қазақ қауымы ХІХ ғасырдың өн бойында жасап өткен (Абай мен Ыбырайды былай қойғанда) едәуір көп сөз зергерлерін біледі. Бұлардың идеологиялық бағыттары мен дүниеге көзқарастары әрқилы болғаны түсінікті. Дегенмен көпшілігіне тең ортақ белгі – өмірге қоян-қолтық араласу, адам мен қоғам тіршілігін жырлау, айналаны сөз ету болды.

Жалпы өсиет сөз айтатын дидактикалық толғаулар ығысып, орнын кең көлемдегі әлеумет өмірінен бастап, тар аумақтағы күнделікті тұрмыс жайттарына дейінгі тақырыптарды жырлаған өлеңдер басады. Соған лайық көркем әдебиет тілі де жаңа белгілерге ие болады, дамудың келесі сатысына көтеріледі.

ХІХ ғасырдың өн бойындағы қазақ әдеби тілінің, қоғамның тілді пайдалану әрекетінің даму барысын екі кезеңге, екі топқа бөліп қарастырған жөн сияқты. Бірі – осы ғасырдың басынан 60-70-жылдарына дейінгі, екіншісі – соңғы үш-төрт онжылдықтар ішіндегі кезеңдер. Бұлайша бөліп зерттеудің себебі мынадай: ең алдымен, өткен ғасырдың 70-жылдары – қазақ тілінің түбірлі жаңа сапаға – **ұлттық жазба әдеби тілдің** негізі қаланып, әрі қарай дамуға көшкен тұсы. Ал бұған дейінгі кезең қазақтың ауызша дамыған төл әдеби тілінің жалғасы ретінде танылуға тиіс. Әрине, қазақ тілінің өткен ғасырдың

70-жылдарынан бастап жаңа сатыға көтерілуі – тұтқиылдан болған құбылыс емес, ол алдыңғы кезеңдерде іргесі қаланып, бірте-бірте дайындалған болатын. Бұл процесте әсіресе XVIII ғасырдың соңы мен XIX ғасырдың 60-70-жылдарына дейінгі қазақ әдеби тілінің күй-қалпы мен дамуы елеулі рөл атқарды.

Өткен ғасырдың I жартысында Қазақстанның көптеген жері Россия империясының құрамына еніп болды. Ел басқару билігін патша үкіметі өз қолына алды, 20-жылдарда қазақ хандықтарын жойды да әкімшілік пен сот-билік жүргізудің жаңа тәртіптерін енгізді. Олар: Орта жүз бен Сібірді мекендеген қазақтар үшін 1822 жылғы «Сібір қазақтары туралы устав» пен 1831 жылғы Кіші жүзде «Ел басқарудың дистанциялық системасы» деген тәртіптерді енгізу. Бұрынғы ата-баба ғұрпымен билік айтып жазалайтын қазақ билерінің үстіне ірі қылмыстар (кісі өлтіру, барымта т.б.) мен саяси қылмыстарды қарайтын Россия империялық сот жүйесі келді. Осыларға орай қазақ даласында ел билеу, әкімшілік-сот істеріне қатысты көптеген жаңа ұғымдар пайда болды, демек, ол ұғымдарды атайтын сөздер мен сөз тіркестері дүниеге келді.

Қазақ елінің экономикалық жай-күйінде елеулі өзгерістер болды. Сауда-саттық күшейді, Россия саудасы бел алды. Жәрмеңкелер ашылды. Қоғамның әлеуметтік өмірінде де өзгеріс- жаңалықтар пайда болды. Әлеуметтік топтардың ескілері ыдырап, жаңа түрлері өмірге келді: сауданың дамуына байланысты саудагерлер, сауда-саттықтың өзгеруіне қарай алыпсатарлар мен өсімқорлар шықты. Қазақ жерінде құлдардың әлеуметтік тобы жойылды. XIX ғасырдың орта шенінде тұтқындар мен құлдарды ұстауға мүлде тыйым салынды. Батырлар мен билердің әлеуметтік мазмұны өзгерді. Жатақтар пайда болды. Ұсақ қолөнершілер шықты. Бұл жаңалықтар тілде де орын алды.

XIX ғасырдың I жартысында қазақ жерінде оқу-ағарту ісі әлі де өте мардымсыз болды. 1822 жылғы устав бойынша қазақ балаларына орыс мектептерінде оқуларына құқық берілді. Бұл оқу орындары отаршылық аппаратына кадрлар дайындады және оларда негізінен байлар мен шонжарлардың балалары оқыды. Мұсылманша оқу-ағарту көздері де аз болды. Ана тілінде оқытатын ұлттық мектептер атымен болған жоқ. Қазақ тілінде кітап шығару ісі де, баспасөз де жоқ болатын.

Патша үкіметі XIX ғасырдың ортасына дейін қазақ жеріне ислам дінін тарату саясатын ұстайды. II Екатеринаның 1783 жылғы жарлығы бойынша мұнда мешіттер салынды, оларда қызмет етуге Қазан татарларының дін иелері жіберілді. Олар бірте-бірте күш алып, азаматтық билік айту құқығын ала бастады, жергілікті жерлердегі мұсылманша оқу-ағарту солардың қолдарында болды. Ел ішінде мұндай «үкімет молдаларымен» қатар ортаазиялық миссионерлер мен өзін-өзі молда атандырғандар да аз болмады.

Міне, осындай саяси, әлеуметтік, экономикалық хал-жағдайлар мен өзгеріс-жаңалықтар тілге, оның қызмет ету қалпына әсерін тигізбей, із қалдырмай кетпеді.

Тіл тіршілігінің бір ғасыр ішіндегі даму барысын бұлайша екіге бөлу шартты екенін ескертеміз. Қазақтың төл әдеби тілін бұл кезеңде де көркем әдебиет, оның ішінде поэзия танытты. Сол әдебиетті тудырушылардың өмір сүріп, шығармашылық қызмет еткен тұсы ғасырдың дәл басы мен 60-70-жылдар арасындағы мерзімді хронологиялық жағынан қатаң сақтамайды. Тілін осы тұсқа жанастырып қарайтындардан **Махамбет Өтемісұлы** (1803-1846), **Алмажан Азаматқызы** (1823-?), Дулат Бабатайұлы (1802-1871), Сегіз сері Шақшақ (1818-1854) сияқты ақындардың өмір кешкен жылдары біздің I кезең деп отырған уақытымызға дәл келеді. Ал қалғандары жөнінде шарттылық бар. Туған-өлген жылдарын есептесек, **Шортанбай Қанайұлы** (1818-1891), **Шернияз Жарылғасұлы** (1817-1881), **Шөже Қаржаубайұлы** (1808-1895), **Сүйінбай Аронұлы** (1823-1896) сияқты сөз иелерінің туындылары XIX ғасырдың II жартысына да ұласады.

Бірақ бұлар тудырған әдебиет өзінің жанрлық сипаты, тілдік-стильдік амалдары, туу, таралу жолдары жағынан екінші кезеңге өтпей, алғашқы кезеңде қаралуға тиіс. Тіпті бұлар ғана емес, шығармашылық жылдарының дені өткен ғасырдың ортасынан асып, екінші жартысына ауысатын **Күдері, Жанкісі, Мұсабай, Абыл, Нұрым, Жанұзақ, Бала Ораз, Арыстан, Кемпірбай, Нысанбай, Мәделі, Мұса, Құсмолда, Құлыншақ, Кете Жүсіп** т.б. тәрізді ақын-жыршыларды да әдеби мектебі жағынан өткен ғасырдың бірінші кезеңі тобында қарастыру ке-

рек болады. «Сарай ақындары» деп танылып жүрген **Байтоқ, Жанұзақ, Орынбай** сияқты ақындардың мұрасын тіл тарихы үшін қарастыра қалсақ, осы топтан іздеу керек.

Сөз жоқ, аталған ақын-жыршылардың әдебиет пен тілді дамытудағы қызметтері мен орындары, қалың көпшілікке таралу шегі бір дәрежеде емес. Олардың ішінде үлкен әлеуметтік үндерімен, жоғары поэтикалық дарынымен танылып, мұралары молырақ сақталған **Махамбет, Шортанбай, Дулат** сияқтылар да, тақырып аумағы әлдеқайда тар болғанымен, өлең-жырлары көркем-әсемдігімен, бұқара мұңына үндесіп жатқандығымен халық жүрегінен орын алған **Алмажан, Шернияз, Сүйінбай, Шөже, Кемпірбай, Арыстан** т.б. тәрізді сөз иелері де, көбінесе эпикалық жырларды тудырушы, сақтаушы, таратушы ретінде қызмет еткен **Жанак, Нұрым, Абыл** сияқты ақын-жыршылар да бар.

Бұлардың барлығы да – әр алуан дәрежеде қазақ поэзиясы тілінің дәстүрі мен нормаларын сақтап, таратушылар, кей сәттерде белгілі бір үлес қосушылар ретінде танылуға тиіс. Өйткені әдеби тілді дамытуда тек ірі қаламгерлер ғана емес, қатардағы жай жазушы-ақындар да қатысатынын жоққа шығаруға болмайды. Орыс тілі тарихын зерттеушілердің: «Орыс әдеби тілінің тарихы үшін қатардағы жазушылардың шығармалары... көп ретте көркемсөздің ұлы шеберлерінің туындыларынан кем түспейді, олар да құнды әрі қажет материал бола алады»¹⁵² дегенін қазақ әдеби тіліне келгенде де айтуға болады.

Аталған сөз шеберлерінің барлығы көркем әдебиеттің бір ғана саласында – поэзияда қызмет етті. Бірақ поэзияның өзі жанрлық тарамдары жағынан ілгерілегені байқалады. Айтыс жанры етек алады. Ертеректе тұрмыс-салт әдебиетіне жатқан бұл жанр енді қыз бен жігіттің жар-жар айтысы тәрізді тар мазмұннан әлеуметтік тақырыптарға дейін баратын сөз сайысына дейін көтерілді. Айтыс әуелден-ақ күнделікті өмір тудырған жанр болғандықтан, бұларда тұрмысқа қатысты лексика тобының орын алуы көзге түседі.

¹⁵² Виноградов В.В. О задачах истории русского литературного языка //Известия АН СССР. - ОЛЯ. - 1946. - Т. V. - Вып. 3. - С. 226.

Сондай-ақ әлеуметтік тақырыпты қозғаған шығармалардың тілі де бұрынғы осы мазмұндағы өлең-толғаулардан ерекшеленетін белгілерге ие бола бастайды. Қоғам өмірі, әлеумет тіршілігі, өткен күй мен болашақ жайы қай сарында жырланса да, XIX ғасыр ақындары осы салаға қатысты көптеген атаулар мен тіркестерді жанадан қолдануға мәжбүр болады. Поэзия тілінде жарыспа суреттермен айту (параллелизм) тәрізді тәсілдер ығысып, өлең идеясын бірден білдіретін амалға көшеді, нәтижесінде артық сөзділік азая түседі. Бірақ бұл түгел поэзияға емес, оның белгілі бір жанрларына ғана тән болады. Мысалы, айтыстар мен біреуге қаратыла шығарылған туындыларда әлі де оспақтап сөйлеу, айтпақ ойына көшпес бұрын «Молдадан хат жазамын сауыт-қалам» (Шернияз) немесе «Бірің – жал, бірің – құйрық көңілге тоқ, Аллаға пенде бар ма қайғысы жоқ?» деген тәрізді жарыспа жолдарды қыстыра кету жоқ емес. Әсіресе бұл тәсіл айтыс ақындарында көбірек орын алды.

XIX ғасырдың I кезеңіндегі қазақ поэзиясында нақтылық басым бола бастайды. Соған орай біреуді немесе бір нәрсені суреттеуде қолданылатын сөздер мен тұрақты тіркестер *қыран құс, қос арғымақ, наркескен қылыш* тәрізді «аспандаған» суреттерден гөрі (әрине, олар да бар), өмір шындығына қатысты болып келеді. Мысалы, Махамбет Исатайдың образын бергенде, оны *кермиығым, кербезім, құландай аңы дауыстым, ақ кіреуке жағам, адырнасын ала өгіздей мөңіреткен батыр* деген сияқты дәстүрлі абстракт теңеулерді келтіріп суреттесе, Шернияз сол Исатайды «қарадан халқым сүйіп, ханым деген» адам еді, «тарғыл ала жылқы біткен бай» еді, «қысы-жазы расхотымды содан ұстаушы едім» деп өмірмен нақты байланыстырып суреттейді. Тіпті батырдың портретін беретін жерінде одан алып ішіп-жейтін «қырық ат бас, өрік-мейіз, жүз қадақ шайлар» да жүреді.

Әрине, қай ақында болса да, бұрынғы дағдылы образдарды пайдалану үзілді-кесілді тоқталмайды. Сол Шернияз орайы келген екінші бір жерде Исатайды «алтыным, самалым, саз қонысым, алтын сапты қылышым» деп те атайды. Сол сияқтағы Дулат ақын жауға қарсы күрестегі ерлікті суреттейтін

«Еспембет» атты көлемді жырында батырдың сауыт-сайманын, жекпе-жекке шыққан жауымен сайысқан тұсын бейнелеген жерлерінде XV-XVIII ғасырлардағы штамптарды (*буырқанды, бұрсанды, мұздай темір құрсанды тәрізді*) келтірмейді, ұрыс көрінісін шындыққа сай етіп береді: *Қамшы тиді тұлпарға, қылыштары жарқ етті. Қабағынды қаққанша, Жарқ етті де сарт етті. Бірінің жанды еңбегі, Бірі күшін сарп етті. Дене қанға боялды* дейді. Жекпе-жекке дайындалған батыр «буырқанып, бұрсанбайды, мұздай темір құрсанбайды», оның *Түгі шығады сыртына. Тістегенде тісінің Қаны толады ұртына.*

Сөйтіп, поэзияда әрбір портрет пен сурет өмір шындығы арқылы жырлана бастағанына байланысты, әдеби тілде күнделікті ауызекі сөйлеу тілінің мол байлығы еркінірек қолданылуға бет алады.

XIX ғасырдың I кезеңіндегі әдебиеттің дені бізге бұрынғыша ауызша таралып, ауызша сақталған түрде жетті. Бірақ XVIII ғасырға қарағанда, бір жағынан, уақыттың бізге біртабан жақындығынан, екіншіден, авторлық даралық сипаттың бел ала түскендігінен бұл кезеңдегі көркем поэзия үлгілері әлдеқайда дәлірек және толығырақ жеткенін атау керек. Мұның тіл тарихын танып-білуде мәні зор.

Сонымен бірге XIX ғасырдың бірінші кезеңіне қатыстыра сөз еткелі отырған мұралардың бірқатары осы ғасырдың 70-80-жылдарынан бастап жеке кітап (мысалы, Дулаттың, Шортанбайдың кейбір шығармалары) немесе әртүрлі жинақ, журнал, хрестоматияларда үлгі-үзінді болып баспа бетін көрді. Мұның да тіл тарихын зерттеудегі мән-маңызы орасан зор: олар бұдан жүз жылдай бұрын хатқа түскен сөз байлығы мен грамматикалық тұлға-тәсілдердің сыр-сипатын бұлжытпай тануға мүмкіндік береді.

Сөз болып отырған кезеңде қазақ көркем әдебиеті қазақтың алдыңғы дәуірлердегі төл әдеби тілін пайдаланды, соны әрі қарай дамыта түсті, жазба тілге біртабан жақындатты, жазба әдеби тілді қалыптастыратын белгілерді айқындай бастады. Мұны біз осы кезеңнің ірі екі өкілі – Махамбет пен Дулаттың тілдерін талдау арқылы көрсетеміз.

§ 2. XIX ғасырдың I жартысы – алдыңғы кезендердегі ауызша әдеби тілді синтездеу дәуірі

XIX ғасырдың 60-70-жылдарына дейінгі қазақ көркем әдебиеті бұрынғысынша поэзия түрінде әрі қарай жалғасқаны жоғарыда айтылды. Бұрынғы жыраулар мектебі әлсірей түсіп, ақындар бел алды. Соған орай көркемсөз шеберлері бұрынғы өсиет, ақыл-насихат, философиялық толғаныс түрінде келетін жырлардан гөрі, нақты тақырыптарды сөз етуге жиірек бара бастайды. Бірақ бұл бетбұрыстың тілдегі, әдеби тәсіл-амалдардағы көрінісі бірден, шұғыл болмағаны байқалады. Жаңа сапаға көшу дәстүрлі әдіс-тәсілдер мен көркемдеу құралдарынан қол үзбей, оларды пайдалана отырып, жүзеге асырыла бастайды. Сонымен қатар қазақ әдеби тілінде (поэзия тілінде) жаңа элементтер пайда болады.

Махамбет өлеңдерінің тілі

Осы аралықта – ескіні жинақтап, түйіндеп, жаңаны бастауда – қазақтың төл әдеби тілінде із қалдырған сөз шеберлері тұрды. Солардың бірі емес, бірегейі – Махамбет Өтемісұлы болды. Махамбет тарихта жырау емес, ақын деген атпен танылды, бірақ әдебиет пен әдеби тілдегі орны – жыраулық пен ақындықтың түйіскен жерінде. Ол – жыраулар мектебінің нәрі мен барын алып, оны ақындық дәстүрге қиюластырған қаламгер.

Ең алдымен, Махамбет – нақтылы тақырыпты сөз еткен ақын¹⁵³. Ол Шалкиіз, Бұхарлардай ақылгөй, кеңесші емес, бұрынғы жыраулардай өмір мен болмысты, айналадағы тұрмыс-тіршілікті сырттан бақылап, толғаушы да емес. Сол өмірге өзі қоян-қолтық араласушы, осы тіршіліктің өз тұсындағы оқиғалары мен іс-әрекеттеріне тікелей қатысушы. Сондықтан да Махамбет – жырау емес, ақын. Ақылшы емес, айтушы.

Тақырыбы көбіне-көп нақты болғандықтан, оның еншісіне сол нақтылыққа сай жаңа образдар мен жеке сөздерді әдеби тілге қосу үлесі тиген. Бірақ жаңа бағытты бекітіп, жеткізуде

¹⁵³ Махамбет «қаламына» телініп жүрген «Жапанға біткен бәйтерек», «Айналайын, Ақ Жайық» деп басталатын толғауларды біз ақын мұрасына қоспадық. Олар – авторы белгісіздеу ортақ үлгілердің бірі.

Махамбет өзіне дейінгі қазақ поэзиясының, оның ішінде жыраулар мектебінің ең жақсы, ең күшті құрал-тәсілдерін кәдеге асырады. Ақын шығармаларының дені 7-8 буынды жыр өлшемімен келуі тегін емес, ол – осы ұштастықтың салдары. Әрине, бұл жалғастық тек өлең өлшемінде ғана емес, сол өлеңнің, өлеңдегі ойдың берілу тәсілінде анық көрінеді.

Махамбет шығармаларының көбінде нақты тақырыпты жырлау үстінде бұрынғы Шалкиіз, Қазтуған, Доспамбеттерде кездесетін образдар (тармақтар) қайталанады. Мысалы, «Тайманның ұлы Исатайдың» портретін беретін өлеңдерінің бірінде өзінің негізгі айтпақ ойы:

Тайманның ұлы Исатай –
Ағайынның басы еді,
Алтын ердің қасы еді.
Исатайды өлтіріп,
Қырсық та шалған біздің ел,—

деген жолдар болса, осының алдындағы Исатай портретін беретін тармақтары:

Арғымақтан туған қазанат
Шабуыл болса – нанғысыз.
Қазанаттан туған қазмойын
Күніне көз көрім жер шалғысыз.
Айырдан туған жанпоз бар
Нарға жүгін салғысыз.
Аруанадан туған мая бар
Асылын айуан десе нанғысыз...¹⁵⁴

деген түрінде XV-XVIII ғасырлар поэзиясында кездесетін параллельдер болып келеді (мүмкін, бұл – Махамбет мұрасын жеткізушілердің қоспасы да болар: оған дейінгі әдеби үлгілердің ел жадындағы мазмұндас, идеялас келетіндерін Махамбет сияқты ардагерінің еншісіне «бере салу» халық психологиясына қайшы келмейді. Тіпті бұл жағдайда да ақын

¹⁵⁴ Мұны Шалкиіздегі мына жолдармен салыстырыңыз:

Айырдан туған жанпоз бар
Жүгін нарға салғысыз.
Арғымақтан туған будан бар,
Күнінде көрінім жерді алғысыз.
Жаманнан туған жақсы бар,
Адам айтса нанғысыз...

Бұл жолдардың тіпті Шалкиіздікі болмауы да мүмкін, ол да – авторы беймағлұмданған ортақ үлгілер болуы әбден ықтимал.

творчествосының өзінен бұрынғы поэзия дәстүрімен іліктестігі жоққа шығарылмайды: оны өзге, төмендегі фактілер де дәлелдей алады).

Ең нақты тақырыпқа жырланған «Баймағамбет сұлтанға айтқан сөзі» деген шығармасының өзінде Махамбет өткендегі әдеби тіл өрнектерін бір-екі тармақ етіп те, жеке бөліктер түрінде де енгізеді. Мысалы, біздің осы күнгі өлең түріне келтіріп жазуымызға орай 12 бөлімнен тұратын бұл шығарманың I бөлімі түгелімен дерлік өткен үлгілерден алынған тармақтар, ал қалған бөлімдерінде:

Бөліне көшкен еліңді
Бөріккен қойдай қылармын.
Жарыла көшкен еліңді
Жаралы қойдай қылармын...

Керегесін кескілеп,
Отын етсем деп едім.
Туырлығын тілгілеп,
Тоқым етсем деп едім, —

деген сияқты жолдар жыраулар толғауларымен ұштасып жатыр. Бұл — Махамбет поэзиясы тілінің ерекшелігінің бірі болып табылады. Осы белгісі арқылы Махамбеттің әдеби тіліміздің даму барысындағы орны да ерекше шығады: оны өзіне дейін поэтикалық дәстүрді жинақтаушы (синтездеуші) ақын ретінде танытады. Махамбет — өзіне дейінгі қазақ поэзиясының ғасырлар бойы қалыптасқан, шындалған, елек көзінен өткен табысын бір жерге түйіп тастап, оны әрі қарай жаңа бағытта жалғастыруға бет алған суреткер.

Ақынның бұл қызметі шығармашылығының өн бойынан сезіледі. Өзіне дейінгі әдеби тілдің, әсіресе жыраулар тілінің бар байлығын пайдаланды деген сөз оның тек көркемдеу тәсілдерін қайталауына ғана емес, сөздік құрамына да, фразеологиялық құрамына да жатады. Махамбет шығармаларының лексикалық сипаты өзінің алдындағы әдеби үлгілермен әуендес: мұның да негізі — қазақтың төл сөздері. Өлендерінің басты тақырыбына орай Махамбет те жаугершілік лексика тобын молынан қолданады. Олар — қару-жарак, сауыт-сайман

аттары: *найза, қылыш, мылтық, білтелі, садақ, жай, дулыға, кебе, кіреуке, жебе, сауыт, қорамсақ, сүңгі, семсер* т.т. Бұлар негізінен Махамбеттің өзі қатысқан ұрыс-соғысты суреттенуден гөрі, жоғарыда келтірілгендей, өткен дәуірлерден келе жатқан әдеби штамптарды образ үшін пайдаланған тұстарында көбірек жұмсалған. Мысалы, өзінің портретін берген бір өлеңінде: «Белгілі туған ер едім, Беліме *садақ, асынған*» десе, бұл жердегі *садақ* сөзі портреттің дәлдігі үшін емес, образ үшін алынған, өйткені *беліне садақ асыну* – бейнелі тіркесі ұрысқа сай ер-азаматтың символы болып табылады.

Жаугершілік лексика тобының образ үшін молынан қолданылғандығы олардың тұрақты эпитеттермен келген сәттерінде тіпті анық көрінеді. Махамбетте де *найза* сөзі жалаң түрінен гөрі, *егеулі найза, жалаулы найза, алты құлаш ақ найза, толғамалы найза, қималы найза, қоңыраулы найза* деген эпитетті түрлерінде қолданылған. *Сары жебе, сұр жебе, балдағы алтын ақ болат, қарқыны күшті көк семсер* дегендер де осы қатардан табылады.

Жаугершілікке қатысты тек есім сөздер емес, етістіктер де ақын тілінде едәуір орын алады және олардың басымы бұрын қалыптасқан жеке сөздер мен тіркестер болып келеді: *әскер жиып аттану, жауға тию, қамалды бұзу, оқ ату, оқ тию, жау тоқтату, садақ асыну, қанға боялу, қанды көбік жұтқызу, жандасу, қырылу, кескілесу* т.б.

Махамбет тіліндегі екінші бір көзге түсетін белгі – көне сөздердің қолданылуы. Ол көнелер – бұрынғы поэзия тілінен келе жатқандар. Махамбеттің өзіне дейінгі әдеби дәстүрмен іліктестігінің тағы бір айғағы осы жерде. XV-XVIII ғасырларда Қырым жері мен Азаулы (Азов), Дон, Еділ, Жайық бойларында жасап өткен Шалкиіз, Қазтуған, Доспамбеттерде кездесетін *сой* (асыл тек), *тарлан, тарпаң, араша, баттауық, сайғақ, Еділ-Жайық, емсеу, жемсеу* («Еділді көріп емсеген, Жайықты көріп *жемсеген*») сияқты сөздердің Махамбетте сақталу себебі – бір жағынан, оның өткендегі әдеби тіл байлығын жақсы пайдалануы болса, екінші жағынан, осы жырауларға Махамбеттің мекен-тұрағы жағынан жақындығы деуге болады. Өйткені бұл сөздер осы жыраулар дәстүрін ілгері апарушы Бұхарда кездеспейді немесе ақындық мектебін әрі қарай алып кеткен Дулат, Шортанбай, Шөжелерде де бұл көнелер жоқ.

Махамбет сөздігінде бұлардан басқа қазірде мағыналары күңгірт немесе өзгеше болып келетін бір топ сөздердің қолданылғандығын көрсетуге болады. Мысалы, *қалықпан* (құстың атауы), *ереуіл* (тың ат), *толағай* (тақыр бас), *жетім* (тұтқын), *керіскек* (аң?), *қырқарлану* (тізбектелу), *зымыран* (аң?), *ала* (азбан), *алаулау* (соғысу, ұрысу), *маңғыстау* (ілгері басу, жүру, адымдау), *қары* (туысқан), *астана жұрт* (бағынышты ел), *қараишы* (кеңесші) т.б. сөздер – қазіргі тілімізде кемде-кем жұмсалатын, сирек кездесетін элементтер. Бұлардың Махамбет ішіндегі көрінісі ақынның сөз қазынасын поэтикалық талғамға салып сұрыптай білген суреткер екенін танытады.

Махамбеттің сөзқолданысындағы және бір ерекшелік – әдеби-көркемдеу тәсілдеріне қатысты. Жоғарыда айтылды, ақынның көптеген эпитет, теңеу, метафоралары өзіне дейінгі бай ауыз әдебиеті мен ақын-жыраулар тілінен алынған. Сонымен қатар Махамбеттің өзі қосқан тың образдары қазақ поэтикасына әкелген үлесі болды. Бір ғана ел қамын жеген ердің, халқы үшін күрескен азаматтың образын білдіретін теңеулердің Махамбет бірнеше вариантын ұсынады. Мысалы, *қызғыштай болған есіл ер*, *еркек қойдай бөлініп*, *қырқарланып өткен ер*, *таудан мұнартып ұшқан тарланым*, *кермиық*, *керіскендей шандозым*, *қас бәйтерек*, *шамданса – шалқасынан түсер асау*, *шамырқанса – шатынап сынар болат*, *түбін қазған бәйтерек*, *тауда ойнаған қарт марал*, *шарға ұстаған қара балта*, *ақсұңқар құстың сойы*, *екі тарлан бөрі*, *құстан туған құмай*, *қарақұстан туған қалықпан*, *суаруы қанық көк сүңгі* дегендердің барлығы да – Исатайдай батырдың, оның соңына ергендердің теңеулері мен метафоралары. Бұлардың ішінде Исатайдан айрылған өзін *түбін қазған бәйтерекке* теңеуі, көтеріліс жеңіліп, арманда қалған күрескер образын *шарға шауып мұқалған алмасқа*, *сұғуын таппай тот алған*, *суаруы қанық көк сүңгіге* теңеуі – Махамбетке дейінгі поэтика қазынасында болмаған дүниелер. Сол сияқты *қалықпандай қомданып жаумен айқасу*, *ағыны қатты Жайықты тіземен бұзып өту*, *қырдан қиқу төгілу (естілу емес, төгілуі)*, *қайраңнан алған шабақтай қия бір соғып ас ету*, *адырнаны ала өгіздей мөңіретуі*, *Темірқазық жастану*, *қу толағай бастану* сияқты образдар да – соны. Бұлар – Махамбет жаңалықтары.

Ақынның бұлар тәрізді метафоралы, теңеулі образдары қазақ поэзиясы тілін жоғары сатыға көтерді, осындай қолданыс арқылы жаңа образдар жасауда қазақ тілінің мүмкіндігі орасан зор екендігін танытты. Оның үстіне бұл образдардың айтылмақ ойға (шығарма идеясына) дәл келіп, қиысып жатуы қазақ поэзиясында мазмұн мен түрдің үндесуі дегенге үлес қосты деп тұжырымдауға болады.

Махамбет тілінде күнделікті тұрмыс-тіршілікке қатысты сөздер жоққа тән, бұл – ақынның негізгі тақырыбына байланысты. Өлеңдерінің мазмұны өзі қатысқан көтеріліс, ханға, патшаға қарсы күрес болғандықтан, тұрмыстың өзге жақтары сөз болмайды. Тілші әлеуметтік-саяси салаға жататын *хан, қара, қарашы, ақ сүйек* тәрізді сөздерді ақын қоғам тақырыбында айтқан өлеңдерінде емес, күрес мазмұнды шығармаларында қолданған.

Сөйтіп, Махамбет – XIX ғасырдың I жартысындағы қазақ әдеби тілінің әрі қарайғы дамуына үлес қосқан әрі өзіне дейінгі әдеби тіл дәстүрін жинақтап, бар қазынасын кәдеге асырып, жаңа бағытқа бет бұрған суреткер. Ол бағыт Абай негізін қалаған ұлттық жазба әдеби тілге апаратын принциптерді ұстағанынан көрінеді.

§ 3. Тілдің даму барысында жаңа сапалық белгілердің көріне бастауы

Қазақтың төл жазба әдеби тілі – бір жылдың (бір мерзімнің), бір-екі адамның еңбегі немесе бір-екі баспасөз органдарының шыға бастауы арқылы тұтқиылдан пайда болған құбылыс емес. Қазақтың ұлттық жазба әдеби тілінің бастауы Абай, Ыбырай сияқты қаламгерлер есімімен, «Түркістан уалаяты газеті», «Дала уалаяты газеттерінің» шығуымен байланыстырыла сөз етіліп жүргені мәлім. Бірақ бұл – осыларға дейін ұлттық жазба әдеби тіліміздің алғашқы нышандары болмады деген таңым емес. Ұлттық жазба әдеби тілге келу үшін тілде сапалық өзгерістер мен дамудың жаңа белгілері болуы шарт. Мұндай белгілер қазақ топырағында өткен ғасырдың орта тұсынан бастап айқын және молынан көріне бастады. Атап айтқанда, тілдік, стильдік, поэтикалық жаңа сипаттар пайда болды.

Дулат ақынның тілі

Көркем әдебиет стилінде жаңа белгілерді анық көрсете бастаған үлгілер – Дулат Бабатайұлының өлең-жырлары. Дулат та – Махамбет сияқты, алдыңғы дәуірлердегі қазақ поэзиясының тілдік-стильдік құралдарын барынша пайдалана отырып, оларды жаңаға ұластырушы, жаңа үлгілерді ұсынушы қаламгер. Біз бұл жерде стильдік-тілдік сипаты жағынан бұрынғы дидактикалық толғаулармен келетін «Ата-ананың ақылы», «Бұл заманғы адамның» деп басталатын екі ұзақ толғауы мен «Асқар таудың сәні жоқ» сияқты шығармаларды Дулат шығармашылығындағы жыраулық мектептің жалғасы деп танудан бойымызды аулақ салып отырмыз. Оған себеп – осы толғаулар кірген «Өсиетнама» деген атпен 1880 жылы Қазанда басылған кітапты күні бүгінге дейін түгелімен Дулаттікі деп келгеніміздің жаңсақтық екендігі. Зерттеуші Қ.Өмірәлиев бұл кітаптағы өлең-толғаулардың көбі Шортанбайдікі, біреуі Шал ақындікі екендігін текстологиялық салыстырулар жүргізіп, бұлтартқызбай дәлелдеп берді¹⁵⁵. Біз бұл пікірге мейлінше ден қоямыз.

Тегінде, Дулат – жыраулық дәстүрден бас тартқан, ақындықтың жаңа үлгісін бастаған адам. Оның жыраулар поэзиясына сырттай ұқсас түсетін жері – 7-8 буынды жыр ағымындағы өлең өлшемі. Ақын Дулат өз поэзиясын тек қана осы өлшемде жазған. Ал құрылымдық-тақырыптық бітімі жағынан оның өлеңдері – бұрынғы толғаулардан мүлдем өзгеше түсетін шығармалар. Қазақ өлеңінің шоғырларға¹⁵⁶ (яғни тирадаларға) бөлінуі және әр шоғырдың тілдік құралдар арқылы бір-бірінен айқын бөлініп көрінуі Дулаттан басталады. Шоғыр (оны кейде *абзац* деп те атайды) – өлең құрылымына тән дүние. Әр шоғырдың тармақтары бір ұйқаспен топтастырылады және әрқайсысы бір тақырыпты қамтиды. Мысалы, Дулаттың «Тырнақтай меңі болған соң» деп басталатын өлеңі 9 шоғырға бөлінген:

¹⁵⁵ Өмірәлиев Қ. Қазақ поэзиясының жанры мен стилі. - Алматы, 1983. - 216-237-б.

¹⁵⁶ Біз қазақ өлеңінің синтаксисі мен композициялық құрылымы жағына қатысты біраз категорияларды тұңғыш рет сөз ету үстінде бірқатар терминдерді де ұсынған едік. Солардың бірі – өлеңдегі *тирада* (*абзац*) дегенді қазақша *шоғыр* деп атадық (Сыздыкова Р. Абай өлеңдерінің синтаксистік құрылысы. - Алматы: Ғылым, 1970. - 99-б.).

1 - ш о ғ ы р:

Тырнақтай меңі *болған соң*,
Тарлан тартып *оңған соң*,
Түріне кір қонған соң,
Мінсіз, меңсіз, кіршіксіз,
Шаңқан болмай, *қылаң ба?*

Мұның ұйқасы – болған соң, оңған соң, қонған соң.

2 - ш о ғ ы р:

Ту ұстап, тұлпар *жаратпай*,
Алдынан топ *таратпай*,
Елді аузына *қаратпай*,
Жай отындай *оқ атпай*,
Анадан тудым дегенмен,
Бастамаса ел, *ұлан ба?*

Мұның ұйқасы өз алдына: олар да – тұлғалас етістіктер:
жаратпай, таратпай...

Және бір ерекше көрсететін нәрсе – әр шоғырдың ең соңғы тармақтары өзара ұйқасып (*қылаң ба, ұлан ба, Тұранда, қараңға, мұнан да, бұлан да, құлан да, қыран да*) өлең тұтастығын жасайды. Бұл – нағыз жазба поэзияның белгісі. Мұның жүйеге айналып өте айқын көрінген тұсы – Абайдың өлеңдері. Абай шоғырды тек сыртқы көрінісі – ұйқас бірлігі арқылы емес, мағыналық- экспрессивтік, яғни модальдық реңкі жағынан өз алдына дербестік сипат беру арқылы да жетілдірген (мысалы, «Болыс болдым, мінекей» деген өлеңін алыңыз).

Шумаксыз (астрофикалық) дүниелердің мұндай мазмұндық- композициялық тұтастықтарға¹⁵⁷ ажыратылуы Дулатта едәуір кездеседі. «Жау көргенде көздейсің» деген өлеңі – 3 шоғыр, олар өз ішінен бір ұйқаспен шоғырланса, әр шоғыр соңғы ұйқастары арқылы байланысып, өлең тұтастығын құрап тұр.

Ал бірқатар өлеңдері шоғырларға бөлінгенмен, әр шоғырдың соңғы жолдары ұйқаспайды, демек, бұл арқылы өлең тұтастығы берілмейді (ол – әрине, шарт та емес). Мысалы, «Сөзім бар да, көзім жоқ» өлеңі, біздіңше, 4 шоғырдан тұрады. «Күнәм жойқын, тәубем аз» деп басталатын жыры 6 жол – бір шоғыр, әр шоғырдың мағыналық та, ұйқастық та тұтас-

¹⁵⁷ Бұл да – біз ұсынған термин: орыс филологиясында «синтаксическое целое» дегенді *синтаксистік тұтастық* деп, ал жалпы поэзиядағы «целое» деген терминмен аталатын категорияларды *тұтастық* дегенді жөн көреміз.

тығын сақтаған. Ақынның «Қылығың қылжақ туысқан» өлеңі де 9 шоғырдан тұрады, бұл туындының тақырыптық-композициялық құрылысы тіпті қызық: алғашқы шоғыр – кіріспе: онда, негізгі идея айтылады, ол – өзін қоршаған «бәрі тегін жертезек» сияқты қылығы «қылжақ туысқан, қырт пен мылжың ағайынның» қайсысын таңдап алайын деген күңіреніс, келесі шоғырлардың әрқайсысы солардың топ-топтары: «шаруа десе – жирендеп, қымыз аңдып қыдырған» ұл, «аңдығаны мал болған» бай, «шешесін тыңдамай кеткен қыз», содан соң осылар құраған заман сипаты – «қайран талай жыл», «шарғы соққан із», «ұлғайып пәле қау басып, зая кеткен дәм мен тұз», «ер шөгіп, есер ер жеткен қайран заман». Бұл – нағыз профессионалдық сауатты, мәдениетті поэзия үдесінен шыққан құрылым. Дулаттың көп өлеңі осылайша жазба поэзия үлгісінде туған.

Көркемсөз дүниесіндегі жаңалықтардың бірі – образдар саласында. Образ тіл элементтері арқылы жасалады. Соны образ тілдік тұлғалар мен тәсілдерде өзгерістер мен жаңалықтар әкеледі. Дулат бұл орайда да екі қырынан көрінеді: бірі – бұрынғы қазақ поэзиясы қолданып, қазақ әдеби тілінде нормаға айналған материалды еркін және орынды (шебер) пайдаланған тұста, екіншісі – тың, жаңа сападағы образдарды ұсынған сәттерінде.

Бірінші орайда Дулат қара қылды қып жару, арғымақ аттай аңқылдау, қыран құстай саңқылдау, көл қорыған қызғыштай, еңбегі еш, тұзы сор, бел шешпей жорту, айдын ала ту алып жауға тию немесе ту ұстап тұлпар жарату, азуын айға білеу сияқты кәнігі образдарды пайдаланады.

Тіпті кей тармақтарда:

Толғаулы найза қолға алып,
Тұйғын құстай толғанып,

немесе:

Түйені жұтсаң – түгімен
Бәлені жұтсаң – бүгімен...

Алты малта ас қылып,
Сары садақ асынып,

Егескен жауды қашырып...
Белін шешіп жатпастан...
Аққудайын таранған,
Өкшесіне қарайған... –

деп, халық ауыз әдебиеті үлгілеріндегі дайын клишелерді келтіреді.

Тек поэтикалық образдарды ұсынуда емес, жалпы тұрақты тіркестер мен дәстүрлі эпитетпен келген тіркестерді пайдалануда да Дулат, ең алдымен, өзіне дейінгі қазақ әдеби тілінің бай қазынасына иек артады. Оның өлеңдерінде орнымен жұмсалған: *тұғырдан түсу, шепті бұзу, олжаны ортаға салу, жағасы сөгілу, қара қазан, сары бала, кең дүние, жалған дүние* сияқты тұрақты тіркестер ортақ қор болса, осылардың қатарынан образды эпитеттермен келген тіркестерді де молынан көреміз.

Дулат та өзінің алдындағылар сияқты қару-жарак, сауыт-сайман, жауға мінер аттардың атауларын эпитетпен қолданады, тек айырмашылық – Дулаттың көбінесе дайын анықтауыштардан гөрі, мағыналары соларға жуық, солар типтес өзге баламаларын беретіндігінде. Мысалы, Дулатта: *айбарлы ақ орда* (салыстыр, Қазтуғандарда: *еңсесі биік боз орда, қалайылаған қасты орда*), *шанишулы найза* (алдыңғыларда: *толғамалы найза*) т.б. Бұл – қазақ поэзиясының ұзақ уақыт дәстүрлі болып келген көркемдеуіш амалдарының бірі.

Сонымен қатар Дулатта жаңа сапалық өзгерістердің элементтері де айқын сезіледі. Фразеология әлемінде ақын екі түрлі жаңалықты енгізген: бірі – жаңа перифрастикалық тіркестер жасауы, екіншісі – жаңа фразеологизмдер ұсынуы.

Перифраз (немесе перифраза) дегеніміз – бір нәрсені немесе құбылысты сол нәрсенің (құбылыстың) бір белгісін, қасиетін көрсетіп, суреттеп атау¹⁵⁸. Бұл – тіл-тілдің қай-қайсысында да бар амал. Қазақ тілінде де (біз ілгеріде талдаған өлең-толғауларда) *дүние, әлем* дегенді «сегіз киыр, шартарап» деп атау, өмірді «жалған дүние» деп суреттеген атаулар кездесіп отыратын. Бірақ бұрынғы ақын-жыраулар бұл тәсілді жаңа фразеологизмдер тудыруда өнімді түрде қолданбайтын.

¹⁵⁸ Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. - М., 1966. - С. 312.

Дулат болса – перифрастика амалын едәуір жандандырған ақын. Ол өз заманын «толқынды теңіз» деп суреттеп атайды: қазақ қоғамының өз тұсындағы саяси-әлеуметтік күй-жағдайын ой-пікірде, іс-әрекетте, саясатта, талап-талғамда жел қайық сияқты жеңіл дүниелерді бетінде қалқытпайтын «толқынды теңізге» балап атайды. Жекпе-жекке шыққан екі батырдың біреуінің жеңіліп, қаза табуын «тіршілік пен өлімнің ұзақ дауы шешілген» деп суреттеуі де – соны перифраз: адам өмірінің өзі – «тіршілік пен өлімнің дауы, ұзақ дауы», өлім – сол даудың шешілуі, дауласушы жақтардың біреуінің жеңуі. Немесе арман- аңсағанына жете алмай, тірлікте тапқан рухани олжасынан гөрі, өкініші басым болып өткен өмірді «құмар ойнап ұтылған саудагер сарт» деп атауы да – дәл айтылған, тың перифраз. Заманындағы әр алуан қайшылықтарды шеше алмай қиналған, ел басшысы – пысықтарға разы емес ойшылдың образын беруге «саулы иіп Дулат жүр, місе тұтып тұлыпты» деген перифразды ұсынады. Міне, осы типтес образдар Дулатта едәуір мол және тұңғыш рет бой көрсеткен.

Дулаттан өзіне дейінгі көркем әдебиетте көп кездеспейтін және бір тәсіл басталады. Ол – мағыналары жағынан бір-біріне жанаспайтын сөздерді тіркестіру. Мысалы, «Әкеңнің айтқан аз сөзін, Құтысына көңліңнің, Төгіп алма, дәлдеп құй» деген жолдарында ақын *көңілдің құтысы, сөзді құю* деген сияқты тіркестер жасайды. Мағыналары жағынан *көңіл* мен *құты* сөздері – түйіспейтін, «ауылдары алшақ қонған» дүниелер: көңілдің құтысы шындыққа сай емес: *құты* – сауыт, ол нақты бір затқа ғана телінеді: *оқ-дәрінің құтысы, насыбай сала-тын құты*, ал *көңіл* деген – қолға ұстап, көзбен көріп, құтыға салуға болатын нақты зат емес, дерексіз ұғым. Сондай-ақ *сөз* деген де – зат емес, оны да құтыға суша, сүтше құюға болмайды. Бірақ икемі күшейген, әдісі көбейген әдеби тіл мұндай қабыспайтын дүниеліктерді қабыстырып, жаңа ассоциация беретін (шендестіріп жаңаша қабылдайтын) образ жасай алады. Бұл тәсіл қазақ әдеби тілінде XIX ғасырдың орта шенінен бастап жиі көріне бастады деуге болады.

Дулаттың жоғарғы тіркестерінен басқа: *жырдан алқа тағу, әділетке шөлдеу, көкірегінде қонақ жоқ, сұлулық сәулетінің*

сағымы, ұйқы беріп, қайғы алу, жырмен жуыну, жетімдіктің белі деген тіркестері – сөздің экспрессиялық бояуын қалыңдатқан тың поэтикалық сөздер (поэтизмдер). Бұл реттегі жаңа тіркестердің қолданылуы Дулатта басталғанымен, оның жүйелі түрдегі поэтикалық құралға айналуы Абайдың еншісіне тиді.

Салыстыру, теңеу дегендер – көркемдеуіш құралдардың ішінде өте әріден келе жатқан, қазақ әдебиеті еркін және жиі пайдаланғандарының бірі. Қазақ әдебиеті әрі қарай да бұдан іргесін аулақ салмайды. Айырмашылығы – соңғы кезеңдерде көбінесе әлдеқайда кереғар, алшақ дүниелер салыстырылады, теңестіріледі, сол арқылы тосын, күтпеген соны образдар жасалады. Бұл орайда да Дулат өз қолтаңбасын танытады. Оның *Дүние – жемтік, мен – төбет, Соны бақпай не бақтым* дегені жасалу қалыбы (моделі) жағынан бұрынғыша: шендестірілетіндердің бір қарсы тұсы (полюсі) – табиғат, екіншісі – адам, тіршілік, дүние, ал мағынасы, одан туатын ассоциация тың: бұрын дүниені жемтікке, адамды төбетке теңеп, ақындықты жемтік аңдыған иттің тіршілігіне балау – болмаған дүние.

Дулаттың: *Ел тереңге сұңгіді, қармайтұғын қалмай тал* дегенінде де заман қайшылығы мен өзен-көлдің тұңғиығын, тереңін шендестіру – астарлап айтудың шебер үлгісі, ол – экспрессивтік бояуы, беретін ассоциациясы жағынан жаңа образ.

Заман сырын ұғуға тырысқан, заманмен ілесе отырған ақындар өз тұсында туған жаңа ұғымдарды атауға, жаңа образдарды сол заман түсінігіне сай түрде жасауға ұмтылады. XIX ғасыр, әсіресе оның II ширегінен бермен қарайғы кезеңі – қазақ жеріне әлеуметтік-саяси жаңа қатынастардың, шаруашылықтың жаңа түрлерінің айтарлықтай ене бастаған тұсы. Сондықтан бұл тұстағы қазақтың әдеби тілінен осы жаңалықтарды атайтын тек соны сөздерді (кірмесі болсын, мағынасы ауысып жасалған байырғысы болсын) ғана емес, заман көрінісінен алынған жаңа тіркестерді де көреміз. Бұл ретте Дулаттың *алты батпан кір, саудасы біткен сарт, жалаң бастанып ұл кетті, параны көздеу сияқты тіркестерін, Шортанбайдың бір қалаиштық тиын, насихат шашу, малды қағаздату, күймелі шана міну,*

салдатқа айдау, абақтыда жату сияқты жай тіркестері мен образды дүниелерін, *Сүйінбайдың кедейдің жалғыз аты, Меке дүзін көру, мұжықтың аты* деген сөз қисындарын атауға болады. Бұлардың барлығы – заман көрінісінен алынғандар.

Заманға ілесіп отыру – дәстүрлі шарттылықты бұзу деген сөз, қалыпты дүниелерді (стандарт пен штамптарды) ығыстырып, жаңа атауларды, жаңа сөз тіркестерін, жаңа поэтикалық құралдарды туғызуға жол ашу деген сөз. Демек, бұл – тілге, оның әдеби түріне сапалық белгі беретін әрекет. Осы процесс XIX ғасырдың орта тұсында батылырақ жүре бастағаны байқалады.

Жазба әдеби тілдің дамуындағы заңдылықтардың бірі өзге тілдерден сөз алу сипатында (тәртібінде) көрінеді. Ауызша дамыған әдеби тілдің лексикалық қабатында да кірме сөздер бар болатын, олардың негізі – халықтың сөйлеу тілінде әбден қалыптасқандар болып келеді. Ал XIX ғасырдың орта тұсынан бастап, әсіресе Дулат, Шортанбай сияқты қаламгерлер тілінде араб-парсы сөздерінің бірқатары жазба әдебиет пен оқу-білім арқылы енген элементтер екені байқалады. Олардың ішінде әсіресе мұсылман дініне, оқу-білімге қатыстылары молырақ орын алған және едәуір бөлігі халық тілінде қалыптасқан түлғасынан гөрі, жазба тілдегі түрінде берілген: *'ақыл, хақын жеу, ахирет, 'адил, шафағат, 'аделет, адет беһсмила, айып, уа'да, а'раб, фарсы, а'за, 'алал, 'айбат, 'алам, муһмин, Хұда, а'лан, а'заб, руза, харам, 'адлдік, меһр, хисаб, хаһар, Сүбхан, Алла, рұхсат, кәмирһе, 'умр, раббы, сүннет, фарз, 'ибрат, а'рип пәндә, әдһәм, а'сила* т.б. (мұнда арабша **айн** дыбысы ' таңбасымен берілді, бұл дыбыспен келген сөздер қазақ тіліне енгенде **ғ** дыбысымен айтылып кеткен, сондықтан осы күнгі жазуымызда араб жазуында **айн** әрпі бар кейбір сөздер **ғ** арқылы таңбаланып жүр: *ғақыл, ғадет, ғаділ, ғаделет, уағда* т.т.

Грамматикалық сөз түрлендіру мен сөз тудыру жүйесінде әдеби норманың бағыты әлдеқайда айқындалып, принциптерінің тұрақтала түсуі де тіл дамуының сапалық белгілерінен саналады. Бұл ретте XIX ғасырдың 50-60-жылдарындағы қазақтың ауызша әдеби тілі қазіргі қазақ әдеби тіліне

біртабан жақындай түседі. Сөздің септелуі, тәуелденуі, көптік тұлғаларда түрленуі, етіс, рай, көсемше, есімше категорияларында өзгеруі осы күнгі қалпында тұрақталған, бұл салада варианттылық жоққа тән. Сөз жасауда **-лық, -шы, -ты, -сы** сияқты қазақ тілінің өз жұрнақтары активтену бағытын алған. Жаңа ұғымдарды атауда, алдымен, қазақ тілінің өз мүмкіншілігін пайдалану принциптері ұсталған.

Міне, осылардың барлығы – қазақтың байырғы ауызша әдеби тілі дамуының сапалық жаңа кезеңін бастауға қажет алғышарттар болды. Бұл жаңа бағыт-принциптердің едәуірі сапалық құбылыстар ретінде жазба әдеби тілге тән сипаттарды білдірді. Олар XIX ғасырдың 60-70-жылдарында айқын көрініп, тарих сахнасына келген қазақтың ұлттық жазба әдеби тілінің іргетасын қалап, оның заттық, тілдік-стильдік негіздерін жасады.

§ 4. Лексика құрамы және ондағы өзгерістер

XIX ғасырдың I жартысындағы (60-70-жылдарына дейінгі) қазақтың төл әдеби тілінің лексикалық құрамының негізі – алдыңғы дәуірлерден сұрыпталып, нормаланып келген сөз байлығы болды. Оның басымы – қазақтың өз сөздері, екінші қабаты – араб-парсылық кірме сөздер. Әдетте, сөздік – заман айнасы. Сондықтан бұл кезеңде өздері білдіретін зат, ұғымдардың өмірден бірте-бірте қалып бара жатқанына қарай және сөз мағынасының ішкі семантикалық қозғалыс заңына орай кейбір сөз топтарының тіл тәжірибесінен ығыса бастауы немесе керісінше, қазақ даласына XIX ғасырда келе бастаған жаңа әлеуметтік, экономикалық құбылыстарға байланысты көптеген соны сөздердің пайда болуы сияқты процестер жүріп жатты. Дегенмен бұл процесс әлі де күрт түрде емес, баяу, бірте-бірте өзгеру сипатында болды. Бұған, біздіңше, екі фактор себеп болды. Бірі – бұрынғы ұғым, зат, құбылыстардың қоғам өмірінен әлі де үзілді-кесілді кетпегендігі. Мысалы, кәдеден қалып бара жатқан қару-жарақ атаулары мен қазақ қоғамының ішкі саяси-әкімшілік құрылысына қатысты сөздердің көпшілігі XIX ғасырдың I жартысында әлі де актив элементтер түрінде сақталды.

Исатай-Махамбет бастаған шаруалар көтерілісі ілгергі дәуірлердегі жаугершілік мотивтегі әдебиет үлгілерінің тілін әрі қарай жалғастыруға мүмкіндік туғызды. Демек, жаугершілікке қатысты бұрынғы образдар, оларды жасайтын тілдік құрал- тәсілдер молынан пайдаланылды. Бұл әсіресе жауынгер ақын Махамбетте күшті сезіледі. Оның тілінде бұрынғы *найза, садақ, сұңгі, жебе, қорамсақ, адырна, сауыт, оқ, кіреуке, дулыға* деген қару-жарақ, сауыт-сайман атаулары да, *қол, шерік* (әскер), *ер, жолдас, азамат* («дружинник» мағынасында), *аламан* сияқты «қару ұстайтындардың» атаулары да өз мағыналарында еркін жұмсалады. Олар бұрынғыша тұрақты эпитеттермен келіп, образ жасауға да актив қатысады: *алты құлаш ақ найза, толғамалы найза, қималы найза, қоңыраулы найза; садақ толған сай кез оқ, қызыл сырлы жебе, қозы жаурын оқ, сұр жебелі оқ* т.б. Бұл кезеңде тек Махамбет емес, жалпы батырлық, жаугершілік тақырыпты да сөз еткен өзге ақындар да бұрынғы әскери сөз қоймасына жүгінеді. Мысалы, «Еспембет» поэмасында Дулат та *кіреуке, жеңсіз берен, адырна, бадана көз тоғыз тор сауыт, сары ырғай садақ, найза, семсер, оқ, білтелі* сөздерін қолданады. Сонымен қатар бұларда *әскер* сөзі жандана бастайды, ол бұрынғы *шерік, қол* сөздерінің тепе-тең баламасы ретінде жиі жұмсалады. Бірақ осы атаулар әдебиет үлгілерінде азая береді. Тіпті «Мен едім Исатайдың Шерниязы» деп өткен Шернияз ақында соғысқа, ұрысқа қатысты сөздер әлдеқайда кем ұшырасады. XIX ғасырдың I жартысындағы аты аталғандардан өзгелерде олар тіпті жоққа тән.

Тілдегі өзгерістердің қауырт болмауының екінші себебі – әдеби тілдің дамуындағы іліктестікке байланысты. Мысалы, *орда, хандық, «жұрт»* мағынасындағы *байтақ, «қазақ халқы»* ұғымын білдіретін *алаш, «рулас, ағайын»* мәніндегі *қарындас, «алыс, шет аймақ»* мағынасындағы *қырым, «тұтқын»* мағынасындағы *жетім* «заңды, заңсыз» деген ұғымдарды беретін *теңдікті, теңдіксіз* сөздері, «ұл, бала» мағынасындағы *көбеген, көбек, ұлан, «ойрандалу, жаудан жеңілу»* ұғымындағы *бұлу, «қоластындағы халық»* мәніндегі *астана жұрт, аса жұрт, әлеуметтік топ* ұғымындағы *бұзық*, оның синонимі – *тентек*,

«ұрыс» мағынасындағы *соғыс*, «жазу» мағынасындағы *сызу* («Шежіре туған адамның көкірегі *сызған* хатпен тең» – Дулат) сөздерінің XIX ғасырдың 60-70-жылдарына дейінгі қазақ әдеби тілінде орын алып келуі – әдеби тіл дәстүрінің жемісі.

Бұл сөздердің барлығы бұрынғы эпитеттерімен, тіркесу үлгілерімен (модельдерімен) сақталып, әрдайым дерлік образ үшін қолданылады. Махамбет: *Алты сан алаш ат бөліп, Тізгінін берсе қолыма* десе, *алты сан алаш* «көпшілік, ел» дегенді білдіріп, тұтас сөйлем «қолға ерік тисе, еркім болса» дегеннің образын жасайды. Шортанбай: *Текті құс қарар қырымға* дегенінде бұрынғы мәтелді қолданып отыр. Дулат: «Ту ұстап, тұлпар мініп, елді аузына қаратпаған адам жігіт пе» деген идеяны білдіру үшін бұрынғы *ұлан* сөзін қолданады, осы көне тұлға арқылы экспрессияны күшейтеді, образ жасайды.

Егер XIX ғасырдың I жартысындағы әдеби тілде бір алуан көнерген сөздер сақталған деген пікір айтсақ, ол осы фактілерге қарап айтылады.

Сонымен қатар бұл кезеңде қоғам өмірін, оның әлеуметтік, экономикалық жай-күйін, өзгеріс-жаңалықтарын суреттеу – көркем әдебиеттің басты тақырыбы болғандықтан, ел басқаруға, әкімшілікке, әлеуметтік құрылысқа қатысты ұғымдарды атайтын сөздердің бұрынғылары (мысалы, *хан, ханзада, ханым, ханша, төре, сұлтан, бек, би, ақсүйек, қазы, бай, кедей, төлеңгіт, жатақ, қарашы, қара, қара қазақ, қара жұрт* т.б.) өздерінің атауыш (номинатив) мағыналарында актив қолданылып, сөздік қорына қосыла бастайды. Айталық, *патша* сөзі екі түрлі мағынада жұмсалады: бірі – жалпы билеушіні атайды, ол образ үшін айтылады. Екіншісі – нақты бір әмірші – Ресей империясының монархын атайды. Сол сияқты *халық* сөзі екі түрлі мағынада жұмсала бастайды: бірі және бастысы – оның «жұрт, көпшілік» ұғымында қолданылуы. Мысалы: «Қоластында *халқының* бәрін бірдей көрген соң» (Дулат); «*халқымнан* безіп барамын» (Алмажан); «Сүйткен бір қайран *халқым-ай*, Қасыма бір келмедің» (Махамбет). Екіншісі – осы күнгідей жалпы мағынада.

XIX ғасырдың орта тұсынан бастап ене бастаған жаңа сөздердің бірі – Шортанбай сияқты ақындардың таным тұрғысынан бағаланған *зар заман, ақыр заман, заман ақыр* тіркес-

тері. Соңғы тіркес, әдетте, діни ұғымға қатысты бұрыннан бар болғанмен, енді ол *зар заман* дегеннің синонимі ретінде де келеді (осы атаудан шығарып, кейін қазақ әдебиеттану ғылымында «зар заман ақындары» деген терминдік тіркес те қолданылып кеткені мәлім).

Әсіресе бұл кезде тілде билеуші топ пен бағынышты қалың бұқараны, бай мен кедейді қарама-қарсы қойып, ажыратып атау тенденциясы күшті: *хан/қара халық, қара жұрт; ақсүйек/қара; бай/кедей/жарлы* т.б. Бұл топқа патша үкіметінің қазақ даласын билеу жөніндегі 1822, 1868 жылдардағы реформаларынан кейін енген *аға сұлтан, болыс, майыр, старшын, онбасы, елубасы, ұлық, тілмаш, қара шығын, алым-салық, шаңырақ салығы, зекет, қайыр, абақты, малды қағаздату* сияқты сөздер жатады. Ондаған жаңа ұғымдардың атаулары қазақ тілінің өзінде бұрыннан бар сөздер болғанмен, олардың ендігі беретін мағыналары нақтылы бір әкімшілікке, шаруашылықта байланысты жаңа болып келеді.

Сауданың, оның ішінде орыс саудасының қазақ жерінде күшейе түсуіне байланысты қолданылатын сөздердің ішінде бұрыннан бар *сауда, саудагер, ақша, бұл, сату, батпан, таразы* сияқтылар жиірек ұшыраса бастайды. Оның үстіне *пайда, өсім, несие, қарыз* деген сөздер терминдік дәрежеге көтеріліп, белгілі бір сауда-ақша операцияларының атауларын білдіретін болады. Сірә, *теңге, сом, тиын, кір* сияқты сөздер осы кезеңде ғана енген немесе активтенген элементтер болар.

Шаруашылықтың жаңа түрлеріне байланысты *ылауға ат алу, ат жалдау, кіре тарту, шаруа жию, шаруа істеу* тәрізді нақтылы іс-әрекеттердің аналитикалық атаулары пайда болып, көркем әдебиет тіліне енеді. Бұлар бірте-бірте атаулық (кейде тіпті терминдік) сипат алады.

Біздіңше, қазақ тілінде *сайлау, атқамінер, ел пысығы* деген сөздер де – өткен ғасырдың орта тұсында пайда болғандар. *Сайлау* – әкімшілік жүйесіндегі жаңа тәртіпке сай актінің атауы.

Қазақ қоғамының жаңа кезеңіндегі әлеуметтік топтардың атауларының ішінде 50-70 -жылдардағы әдеби тілде жиі қолданылған сөздердің бірі – *ұлық*. Бұл да – қазақ жеріндегі орыс империясының жаңа әкімшілік саясаты мен құрылысына

қатысты терминделе бастаған атау. Бұл сөзбен қазақтардың өз ішінен шыққан әкімдерін де, орыс әкімшілігінің билеушілерін де атайды: «Орыстың көрсе ұлығын...», «жақсы болса ұлығы, өз елін жаудай таламас» (Барақ сұлтан жайында – Дулат) немесе: «Қазіргі қазақ ұлығы» (Дулат). Оның есесіне кейбір әкімшілік атаулары ығыса бастайды. Хандық институты жойылуымен байланысты 50-60-жылдардағы әдеби тілде *хан* сөзі көбінесе образ үшін ғана жұмсалады.

Әкімшілік жүйесіндегі адамдардың пара алуы, ірі байлардың мал ұрлығын кәсіпке, дағдылы әрекетке айналдыруы қазақ әдеби тілінде *парақор*, *ұры*, *ұры-қары* сөздерін де әлеуметтік терминология саласына шығарған. Бұл кездегі әдеби тілде қолданылған *ұры* сөзі жай ұрының емес, қоғамдық мәні бар әктіге өз бетімен және көбінесе арнайы жұмсаумен араласатын адамды білдіреді. Сондықтан да Дулат: *Ақтайлақ пен Аққожа, Құрық берді ұрыға* дейді.

Көркем әдебиет тіліне еркін және жиі ене бастаған сөздердің келесі тобы – оқу-ағарту, мәдениетке қатыстылар. Біріншіден, біртабан ілгері жылжыған қазақ қоғамында оқу, рухани дүниенің сөз бола бастауы – занды құбылыс, екіншіден, Махамбет, Дулат, Шортанбайлар мұсылманша сауатты ақындар болғандықтан, оқу-білімді, өнерді сөз етпей немесе осы салаларға қатысты сөздерді не тура мағынасында, не образ үшін пайдаланбай отыра алмағандары және түсінікті. Сондықтан өткен ғасырдың I жартысында-ақ, әсіресе, 50-70-жылдарынан бастап, қазақтың төл әдеби тілінде *молда/молла*, *сабақ*, *сабақ алу*, *сабақ оқу*, *хат* («жазба дүние» мағынасында), *сызу* («жазу» мағынасында), *сызған хат*, *кітап*, *кітап сөзі*, *оқымалды* («білімді»), *ұстаз*, *өнер*, *ғалым* («сауатты адам»), *ақын*, *шайыр*, *ділмар*, *шешен*, *жыршы*, *жыр*, *жаршы* (сірә, жыршы болуы тиіс), *медресе*, *өнерпаз*, *әріп* («29 әріптің жайын білмек керек-дүр»), *ғалым*, *мәселе кітап*, *бәйіт* («өлең»), *сөз* («өлең, туынды»), *насихат* («ақыл»), *қалам*, *сия* сөздері қолданылады.

Бұлардың ішінде *хат*, *насихат*, *ғалым*, *сызу* сөздері ол кезде осы күнгі мағынасынан өзгеше жұмсалған, қалғандарының мағынасы қазіргі кездегідей түрде қалыптасып, бізге жеткен. Әсіресе *өнер*, *өнерпаз*, *ақын*, *кітап*, «оқуға» байланысты мәндегі *сабақ*, *сабақ оқу*, «мұғалім» мәніндегі *ұстаз* сөздерінің

осы күнгі мағыналары XIX ғасырдың орта шендерінде пайда болып, қалыптасқан деп табамыз.

Біз талдап отырған кезеңдегі әдеби үлгілердің тілінде бұл күнде сол мағынада актив жұмсалмайтын және бір алуан сөздер бар. Олардың бірқатарын не көне, не жергілікті сөз деуге де болмайды. Мысалы, Махамбет шығармаларында *ереуіл*, *қалықпан*, *қу толағай бастану*, *мінкен*, *қырқарлану*, *керіскен* («керіскендей шандозым»), *емсеу*, *жемсеу*, *кескекті ер*, *мейманасы тасқан*, *зымыран*, *алаулау* (соғысу), *мараю* («Астыма мінген арғымақ, Аяндай түсіп *марай* ма?») деген сөздер – не сол дәуір үшін, не қазіргі кезең үшін норма да, актив те емес. Олар Махамбеттен өзгелерде ақын қолданған ұғымда кездеспейді. Бұлардың бірсыпырасының білдірген мән-мағынасын біз сөздердің қолданылу тарихына арналған бір еңбегімізде бұрынырақ көрсеткен болатынбыз: *ереуіл* – монғол сөзі, мағынасы «тың, күшті», бұл контексте жорыққа алып шығатын қосалқы (запастағы) атты білдіреді; *қалықпан* – құстың, ірі жыртқыш құстың аты, түбірі *қалық* – көне түркі тілдерінде «аспан» деген мағынаны білдіретін сөз, ол Махамбет текстің мықтылықтың, айбарлылықтың символы («Мен қара құстан туған *қалықпан*... », «Жалаулы найза қолға алып, *Қалықпандай* қомданып»); *қу толағай* сөзі «тақыр бас, жалаңаш бас» дегенді білдіреді (бұл сөз Шал ақында да бар: «Тау *толағай* көрінер тасы кетсе»; Дулатта да бар: «Төрт түлікке толтырды, *толағай* тұлдыр қыратын»); *қырқарлану* «тізбек құру, қатар түзу» деген мәнді, *емсеу* «сусау, шөлдеу», *жемсеу* «жем жегісі келу» дегендерді, *алаулау* «шабуылдау, соғысу» дегенді білдіреді¹⁵⁹.

Сол сияқты Дулат, Шортанбайлардағы *мәт*, *жолан*, *мұза* («мініп шығар *мұзаға*»), *топырыш*, *кегеже* («*кегеже* туған, кер кеткен»), *әкпіш*, *ырғын* (ит ырғын да көл-көсір), *ылат* («Алпыс келдің арсандап, Нөсер жауған *ылаттай*») сөздері де – көп үлгілерге ортақ, әдеби нормадағы элементтер емес. Оларды қаламгердің өзі жасаған жаңа сөздер (неологизмдер) деуге де болмайды. Сол сияқты Шортанбай өлеңдеріндегі *көксім*, *шернеу*, *селебе* (мұнда ол «қылыш, пышақ» дегенді білдірмейді) сөздері де көпшілікке таныс емес.

¹⁵⁹ Бұлар жөніндегі толық талдауларды мына кітаптан қараңыз: *Сыздықова Р.* Сөздер сөйлейді. - Алматы, 1980.

Қазақтың ескі жазба әдеби тіліне тән кейбір сөздер мен тұлғалар бұл кезең ақындарында кездесіп отырады. Мысалы: «Кетпей де *нешік* етермін» (Махамбет), «Амалым *нешік* Құдайға» (Шортанбай). Мұндай сирек сөздердің кездесу фактісі – XIX ғасыр ақындарының тіл байлығын сарқа пайдалана білгендіктерінің белгісі. Әсіресе образ үшін *толағай, қалықпан, жолан, топырыш, ылат, мәт* (мат) тәрізді сөздерді кәдеге асырулары – ізденістің, тілдегі шығармашылық әрекеттің куәсы.

Сөз болып отырған кезеңдегі лексика құрамында кездесетін жергілікті ерекшеліктердің көрінісіне келсек, мыналарды айтуға болады. XIX ғасырдың I жартысында қазақ даласының батыс аймақтарынан шыққан ақындар тілінде қазірде әдеби нормаға жатпайтын біраз сөз бар. Олардың бірқатары бір кезде Қазақстанның көптеген өлкелерінде жиі қолданылып, жергілікті элементке кейін айналғандар. Мысалы, «ел», «жұрт» мағынасындағы *байтақ* сөзі – көбінесе эпостық жырлар мен батыс аймақтарынан шыққан ақындарда кездесетін диалектілік архаизм. Бұл күнде *сой* сөзін «ата тек», «нәсіл» мағынасындағы батыс говорларына тән диалектілік сөз деп жүрміз. Ол өткендегі «батыс» ақындарында да жиірек қолданылған: «Мен ақ сұңқар құстың *сойы* едім», «Мен кескекті ердің *сойымын*» (Махамбет), «Асыл *сойдың* баласы», «Шығаруға *сой* керек» (Шернияз). Сонымен қатар бұл сөзді қазақ жерінің екінші қиыры – Аякөзде туып-өскен, бар өмірі осы өлкеде өткен Дулаттан да кездестіреміз: «Адал *сойы* мен емес Пірдің сөзін тұтынған». Мұны Абайдың баласы – Ақылбай ақыннан да табамыз: «Үлбіреген ақ тәнді, көзі көкшіл, Не қылса да ол жақсы адам *сойлы*» («Зұлыс» поэмасынан). Соған қарағанда, бұл сөз өткенде жалпыхалықтық тілге тән, бірақ сирек қолданылатын ортақ элемент болғанға ұқсайды.

Махамбет, Шернияз, Алмажан, Байтоқ, Жанұзақтарда кездесетін *шандоз, зәуде* (кездейсоқ), *жігі-жапар* болу (ынтасымен кірісу), *сыңайы* (реті, шамасы), *жандасу* (өліспей берілмеу), *қасқару, жұрт сұрау* (ел билеу) сөздері қазірде қазақ тілінің батыс говорларына тән диалектизмдер қатарында қаралады. Сондай-ақ XIX ғасыр әдеби үлгілерінің мәтіндерінен

қазірде оңтүстік-шығыс говорларына тән бірқатар сөздерді табамыз. Мысалы, Шортанбайда *шата* сөзі (әкесі белгісіз бала), Дулатта *тантық* (мылжың), *дегдар* (асыл), *бошалаң* (бос, ынжық), *бияпыр* т.б. сөздер кездеседі.

Бұл көрсетілген сөздер қазіргі қазақ лексикасының әдеби нормасы бойынша диалектизмдер болып саналғанымен, олар өткен дәуірлерде әдеби тіл элементтеріне жатады. Өйткені ұлттық жазба тіл қалыптасқанға дейінгі әдеби тіл нормасын жасауға сол тілдің барлық говорлары қатысады.

§ 5. Қазақ әдеби тілі лексикасына орыс сөздерінің ене бастауы

XIX ғасырдың басынан бастап, 60-70-жылдарына дейінгі қазақ тілінің алдыңғы кезеңдерден бір айырмашылығы – оның лексикалық құрамына орыс сөздерінің ене бастауы. Қазақстанның кей жерінің Ресейге бағынып болуына байланысты халықтың күнделікті өмір тіршілігінен бастап, әкімшілік, сот-заң т.б. салаларға қатысты жаңа зат, ұғым атаулары орыс тілінен алына бастады. Ғасырдың алғашқы 20-30-жылдарының ішіндегі әдебиет үлгілерінде орыс сөздері әлі де өте аз. Махамбет, Шернияздарда *шай*, *расхот*, *срок*, *солдат* сияқты төрт-бес сөз ғана бар. Бұл кезеңде едәуір дамыған сауда-саттыққа, орыс бекіністері мен қалалардың орнауына және қазақ жеріне келіп, қоныс тебе бастаған орыс адамдарымен қазақтардың күнделікті қарым-қатынасына байланысты халықтың сөйлеу тіліне енген орыс сөздері бірсыпыра болған болу керек. Ғ.Мұсабаев қазақ тіліне орыс тілінен сөз ауысу процесін үш кезеңге бөліп, бірінші кезеңі – XVI ғасырға дейінгі дәуірде оның өте әлсіз болғанын, XVI ғасырдан XIX ғасырдың II жартысына дейінгі, екінші кезеңде едәуір жандана түскенін атайды да бұл кезеңде қазақтардың сөйлеу тілінде шаруашылық пен тұрмысқа қатысты *соха*, *борона*, *пикет*, *хутор*, *чашка*, *стақан*, *поднос*, *жарма* (ярмо) сөздері, әскери-әкімшілік саласынан *комендант*, *пристав*, *майор*, *солдат*, *поштабай* (почтовый), *сот*, *атпекет* (адвокат) сөздері болды дегенді жазады¹⁶⁰. Бірақ

¹⁶⁰ Мусабаев Г. Современный казахский язык. - Алма-Ата, 1959. - Ч. I. - С. 47.

зерттеуші бұл сөздердің қолданылған жерлерін көрсетпейді. Сондықтан, алдымен, аталған сөздердің барлығының XVI-XIX ғасырдың I жартысында қазақтардың сөйлеу тілінде болған-болмағандығы күмән келтірсе, екіншіден, көпшілігінің ғалым көрсеткен тұлғада (орысша күйінше) халықтың сөйлеу тілінде қолданылғандығы сенімсіздеу. Ал фактінің өзі, яғни орыс сөздерінің, әсіресе тұрмыстық лексика тобының халық тіліне ене бастауы, әрине, дау туғызбасқа тиіс. Бірақ азынаулақ мөлшерде енген орыс сөздері көркем әдебиет тілінен әлі де орын ала қоймаған. Оған, біздіңше, себеп болған жайт – бір жағынан, тұрмыс-салт лексикасының поэзия тіліне көп қатыспайтындығы болса, екінші жағынан, Махамбет, Шернияз сияқты ақындар шығармашылығының негізгі тақырыбы мен мазмұны да оларды қолдануға мәжбүр етпеген.

XIX ғасырдың 50-70-жылдарына қарай қазақ әдебиетінің сөздік құрамына орыс сөздері едәуір ене бастады. Қазақ даласын билеудің 1822 және 1867-68 жылдардағы реформатәртіптеріне байланысты хандық билік жойылып, әкімшілік, заң жүйесінің жаңа институттары пайда болуына, орыс саудасының күшеюіне, шаруашылықтың егін салу, жер жырту, орман күту сияқты жаңа түрлерінің жандана бастауына байланысты ондаған орыс сөзі қазақ әдеби тілі айналымына түседі. Бұл кездегі көркем әдебиет үлгілерінен *болыс, старшын, майыр, сот, медәл* (қазақ шонжарларының патшадан алатын медалі), *піркәшік, тілмәш* (орыс тіліне *толмач* түрінде енген түркі сөзінің қайта оралуы), *солдат, барабан, кір, без, базар, самауыр, тарантас* сияқты жалпы есімдер мен *Петірбор* сияқты бірен-саран жалқы есімдерді табамыз. Бұлардың барлығы дерлік әзірге өздерінің номинатив мағыналарында жұмсалады (олар, негізінен, әуелі ауызекі сөйлеу тіліне еніп, көркем әдебиетке содан келген, сондықтан бұл сөздер ауызша айтылу нормасымен қабылданған, яғни қазақ тілінің дыбысталу заңына бағынып, өзгерген; осы себептен аталған кезең үлгілерін жариялағанда, кейбір сөздерді *медаль, Петербург, солдат* деп жазу жөнсіз сияқты).

Қазақтың әдеби тіліне, оның ішінде көркемсөз дүниесіне орыс сөздерінің молынан ене бастаған және жазба әдебиет арқылы енген тұсы – XIX ғасырдың II жартысы.

§ 6. Кірме сөздердің мол қабаты – араб және парсы сөздері

Қазақтың ауызекі сөйлеу тілінде де, ауызша әдеби тілінде де араб және парсы тілдерінен ауысқан сөздер қай кезеңде болса да, едәуір орын алып келді. Оған Орта Азия мен Қазақстан жерін мекендеген халықтардың ислам дініне енуі, там-тұмдап болса да, мұсылманша (арабша) оқу-ағартудың орын алуы, ортағасырлық түркі әдебиетінің қазақ қауымына да таныс болуы сияқты факторлар себеп болды.

Біз әңгіме етіп отырған кезеңдегі қазақтың көркем әдебиеті тілінде араб-парсы сөздері едәуір мөлшерде кездеседі. Олардың бір тобын бұрынғысынша, дерексіз ұғымдарды білдіретін, халық тіліне сіңген сөздер құраса, келесі тобын ислам дініне қатысты ұғымдар мен дін иелерінің аттары құрайды. Одан қалды, бұл қатарда мәдени-рухани дүниеге қатысы бар сөздер тұрады.

Араб-парсы сөздік қабаты барлық ақындарда бірдей емес, олар Махамбет, Шернияз, Алмажан, Шөже, Орынбай, Нысанбай т.б. өлеңдерінде өте аз, барлары – халық тілінде қалыптасқандары. Бұл осы ақындардың тақырыптарына да байланысты: халық, көтерілісін немесе сол көтерілістің басшыларын, я болмаса қара басының хал-жағдайын сөз еткен өлеңдерде араб-парсы сөздері кемірек ұшырайды. Мысалы, Махамбеттің «Ереуіл атқа ер салмай» деген өлеңінде бірде-бір кірме сөз жоқ.

Араб-парсы сөздерінің аз-көп қолданылуы авторлардың сауаттылығына да байланысты болды. Дулат, Шортанбай, Махамбет сияқты ақындар – мұсылманша сауатты болған адамдар. Ал мұсылманша хат танығандардың араб-парсы тілдерінен азды-көпті хабары болатыны – даусыз. Сондықтан бұлардың қаламынан шыққан дүниелерде шеттілдік элементтердің, оның ішінде жалпыхалықтық сөйлеу тіліне енгендерден өзге сөздердің ұшырауы – заңды. Мысалы, Дулат, Шортанбайларда кәнігі халық тіліне сіңген араб, парсы сөздерінен өзге *шафагат, кәләл, фурқан, гаран, гафил, муһмин, Раббы, Хақ, қаһар, хатым, такбир, кәмірһе, гарип, әдһәм* сияқты сөздер бар. Оның үстіне қазақ тіліне бұрын еніп, фонетикалық

жағынан қазақыланып кеткен сөздердің өзі Дулат, Шортанбай мәтіндерінде түркі тілге жақындастырылып берілген. Мысалы, *'азап* (азап), *'ақл* (ақыл), *'адл* (әділ), *'адет* (әдет), *'айб* (айып), *беһсмалла* (бісмілла), *'араб* (араб), *халал* (адал), *харам* (арам), *руза* (ораза) т.б. Бұған кейбір өлең- жырлардың XIX ғасырдың 70-80-жылдарында араб әрпімен баспа бетін көргендіктері де себеп болған тәрізді. Қазақ жазба дүниесінде XIX ғасырдың II жартысындағы, әсіресе соңғы ширегіндегі араб-парсы сөздерін түпнұсқаға жуықтатып жазу – орфографиялық норма болды.

Демек, көптеген араб-парсы сөздерінің, әсіресе арабизмдердің қазақ тілінде сыртқы тұлғасы жағынан дублеттік қатар түзіп (*өмір/ғұмыр*, *ғылым/ілім*, *әріп/харіп* сияқты) қолданылуы XIX ғасырдың II жартысынан басталды деуге болады. Мұның ізі күні бүгінге дейін жалғасып келеді.

Өткен кезеңдердегі қазақ тіліндегі араб-парсы сөздерін екі топқа бөліп талдауға болады. Бірі – мұсылманша діни ұғымдарды білдіретін сөздер тобы, екіншісі – діни ұғымға қатысы жоқ сөздер.

Діни лексика әсіресе дінді арнайы сөз еткен немесе оны үгіттеген қаламгерлерде көбірек кездесетіндігі түсінікті. XIX ғасырдың орта тұсынан бермен қарайғы қазақ сөзгерлерінің ішінде мұндай авторлардың бірі – Шортанбай. Ол – өзінің идеологиялық көзқарасында мұсылманшылыққа иек артқан ақын. Оның сараң адамға берген анықтамасы «Малдан зекет бермеген, Аузына Құдай кірмеген» деп келеді, «Жаббардың екі болмайды, Өмір қылған жарлығы» деп, «ақиқатты» еске сала кетеді, «Құдай деген – мұһминнің, Ауыздан кетпес тобасы, Иманы бардың белгісі – Тілінен тамар шырасы», «Сираттың желі соққанда, Руза-намаз пана-ды» деген сияқты өзі таныған шындықты мойындайды. Шортанбай ақын «Мал бақтырар пайдаға, Зекетсіз мал айдама», «Құдіретке көңіңіз, Құдайменен ойнама», «Бұл дүниеде пайда жоқ, өлгеніңше дін сақта» деген ашық үгітке де кетеді. Тыңдаушыларына «ей, мұһмин» деген қаратпа сөзді пайдаланушы да – Шортанбай. Қысқасы, оның тіліне тек қана дінге қатысты *бейіш*, *тәркі*, *тамұқ*, *зекет*, *Жаббар*, *құбыла*, *мұсылман*, *ораза*, *намаз*, *мұһмин*, *иман*, *Хұда*, *пенде*, *Алла*, *алғам*, *ахрет*, *сахар*, *Хақ дидары*, *бұйрық*, *дәм*, *мешіт*,

муфти, азап, тәкбир, молда, сират, руза-намаз, шайтан, Сұбхан алла, періште, таңда махшар күні, Құдайдың пәрмені, Раббы пір, сүннет, парыз, Мұхаммед, Мұстафа, Ибраһим, хатим қылу, әдһәм, хасима деген ондаған «діни» сөздер оралады.

Мұсылманша хат таныған қазақ ақындарының шығармаларында дінге, шығыс тарихына, әдебиетіне қатысы бар жалқы есімдер де молырақ кездесе бастайды: *Мұхаммет, Сүлеймен, Ибраһим, Мұстафа* (пайғамбарлар), *Софы Аллаяр* (мистик ақын), *Ақсақ Темір* (Темірлан), *Тұран* (Түркі мемлекетінің жиынтық атауы), *Ескендір Зұлқарнайын* (Александр Македонский), *Ер Әли* (Әзіретәлі), *Лұқпан Әкім* (данышпан). Бұл жөнінде әсіресе Дулат көзге түседі. Оның *Тұран* сияқты тарихи мемлекет атын атауы – тек қана сауаттылықтың көрінісі.

Араб-парсы сөздерінің екінші тобын дінге қатысы жоқ сөздер құраса, олардың дені – жалпы дерексіз ұғым атаулары да, қалғандары оқу-ағарту, мәдениетке байланысты енген сөздер. XIX ғасырдың I жартысында мағынасы мұсылманша оқу-ағартуға қатысты араб-парсы тілінен енген жеке сөздердің қолданылуымен қатар, осы сөздер арқылы образдар да жасалады. Мысалы: «Шежіре туған адамның, Көкірегі сызған хатпен тең», «Хат оқиды молдалар, Қаламмен тартқан сиядан». *Сабақ алу, сызған хат, кітап ұстау, кітапты жақсы білу, кітаптан есіту, сөзге сабақ беру, молдадан сабақ оқу, кітап сөзі, кітап сөзінің мағынасы, кітап сөзін жатқа алу, медресе салдыру, муфтиге бала беру, 29 әріп, мәселе кітап, кітап шығару* сияқты тіркестер қазақ тілінде осы кезеңнен бастап қолданыла бастайды. Мүмкін, олардың бірқатары халықтың сөйлеу тілінде бұрыннан да бар болуы, бірақ көркем поэзия тіліне еніп, әдеби айналымға түскен фактісін XIX ғасырдың басынан бастап 60-70-жылдарына дейінгі үлгілерден көреміз.

Осы кезеңде *ақын* сөзімен қатар *шайыр; өлең, толғау* сөздерімен қатар *бәйіт* деген араб сөздері қолданылады және екеуі де ақындар шығармаларының кітап болып жариялануына байланысты кездеседі. Мысалы, Шортанбай «Бала зары», «Қисса-и Шортанбай» деген кітаптарында «Бәйіт айтып, баян қып, Жарастырдым әрнеге» немесе «Бұ бәйітті шығарған біз бишара ғаріп Шортанбай» дейді (сірә, бұл жерде өз өлеңдерін

бәйіт деуінде оны кітап болып жарияланатын, бұрынғы ауызша тарайтын өлең-толғаулардан ажыратып атау ниеті бар тәрізді). Дулат: «жыршылардың шайыры, Асыл сөзді еzbеген» десе, мұнда да өлең шығарушы, таратушы жалпы жыршылардың ішінен жаңа типтегі ақындарды *шайыр* деп бөліп алады. Мұнысы – сірә, жазба қаламгерлер уәкілін атағаны болар. Бұл екі сөз (*шайыр*, *бәйіт*) – түркі жазба әдебиетіндегі ұғымдардың атауы.

Сөйтіп, XIX ғасырдың алғашқы жартысында қазақтың төл әдеби тілінің құрамында кірме сөздердің молдау қабатын араб пен парсы тілдерінің сөздері құрайды.

§ 7. XIX ғасырдың I жартысындағы қазақ әдеби тілінің грамматикалық сипаты

Алдыңғы дәуірлердегідей, мұнда да сол кезеңдегі қазақтың төл әдеби тілінің фонетикалық және грамматикалық құрылысын тұтасынан дәл сипаттау қиын: хатқа түскен үлгілері кемдекем. Дегенмен көркем әдебиет поэзия түрінде болғандықтан, ондағы грамматикалық тұлға-тәсілдердің көп өзгертілмей жететіндігін ескертіп және алдыңғы дәуірлердегі үлгілер тілімен салыстырып, бұл тұстағы әдеби тілдің грамматикасын біршама суреттеуге болады.

Сөз етіп отырған дәуір – бізге ең жақын кезең: ол бар болғаны бұдан 160-170 жыл бұрынғы тілімізден хабар береді. Бұл кезеңде де басты-басты морфологиялық тәсілдердің көрінісі қазіргідей: сөзді септеу, жіктеу, тәуелдеу, көпше тұлғада өзгерту тәртібі (парадигмасы); сөздердің қиысу, қабысу, жанасу, меңгеру тәсілдері; етістіктердің рай, етіс категорияларында қолданылуы; сын есімнің шырай түрлері негізінен осы күнгі нормаға сай келеді. Бірақ кейбір морфологиялық тұлғалардың қызметі мен сыртқы көрінісі жағынан ерекшелігі жоқ емес. Ол ерекшеліктер, бір жағынан, тілдің нормалану процесіне тіреліп жатса, екінші жағынан, белгілі бір функционалдық стиль белгілерін танытады.

Ең алдымен, грамматикада варианттылық (жарыспалылық) құбылысы бар екенін атауға болады. Жарыспалылық екі-үш са-

лада көрінеді: бірі – морфологиялық тұлғалардың қызметінде, екіншісі – сыртқы формасында, үшіншілері – қиысу, меңгеру т.б. амалдарында.

Белгілі бір грамматикалық категорияның қызметінде екі тұлғаның жарыса атқару фактісі бар. Мысалы, шаққа бейтарап, әрдайым болып жататын іс-әрекетті есімшенің **-ар/-ер** жұрнақты түрімен және ауыспалы шақ тұлғасымен (**-ады**) беру көзге түседі. Бұл – бұрыннан келе жатқан варианттылық. Айырмасы – алдыңғы кезендерде **-ар** тұлғасымен білдіру жиірек байқалса, XIX ғасырдан бастап сөз иелері екінші вариантын да реті келген тұста қиналмай қолданады: «Екі кісі тең барса, Онды төре *береді* Ақылы жетік би адам» (Махамбет), «Алғаның жақсы жолықса, Қадірінді *біледі*» (Шортанбай).

Жарыспалылық әсіресе – **арға** мен **-уға** тұлғаларының қолданысында күшті сезіледі. Осы күнде **-уға** (*баруға, келуге*) түрінде берілетін амал XIX ғасырда әлі де **-арға** вариантында жиі кездеседі: «Өлең айтып толғандым, Көкірегімді *басарға*» (Махамбет), «Бармайды ауыз шіркін *жамандарға*» (Шернияз), «Таяндық енді *өлерге*. Күн қанша дүр *көрерге*» (Шортанбай).

Супиндік (мақсаттық) қызметте барыс септікте **-у** жұрнақты қимыл есімінің орнына **-ар** жұрнақты есімше тұлғаны қолдану – өзге тілдердің (айталық, татар тілінің) әсері емес, қазақ тілінің өзіне тән және бір кезеңдер үшін норма болған тәсіл. XIX ғасырда **-уға** варианты да кездесе бастайды: «Жұрт меңгеріп *тұруға* Әділ төре хан керек» (Шернияз), «*Қорғалауға* қара таппадым» (Алмажан), «Олардың кегін *алуға* Кезек бізге жетті деп» (Махамбет). Бұл қызметте үшінші және бір тұлға **-маққа/-маға** варианты да ішінара орын алады: «Қабанбай елге жар салды, *Аттанбаққа* қалмаққа» (Дулат), «Өксікті кеткен қалмақтан, Елдің кегін *алмаққа*» (Дулат), «Талабың бар жалғанда, Әлде болса *аспаққа*» (Шортанбай). Алмажан ақын **-маққа** жұрнақты тұлғаның **-маға** вариантын қолданады және оны *жеңгеге* сияқты сөзге ұйкастырып келтіреді: «Шығып едік елімнен, Хан Жәңгірді *көрмеге*, Арызымды айтып *бермеге*, Ниеттеніп қана келемін, Ұсынып мойын *өлмеге*»...

Бұл тұлға – **-мақ** жұрнақты қимыл есіміне барыс септігінің жалғауы **-а** жалғанған түрі, ол ортағасырлық түркі ескерткіш-

тері тілінде қолданылған. Бұл тұлға қазақтың ертеректегі өлең-жырларында да некен-саяқ кездесіп отырады.

Қимыл есімінің өзі әлі де екі вариантта кездеседі: олар – **-мақ** және **-у** жұрнақтары арқылы келетін тұлғалар. Мұның алдыңғы кезеңдерде өнімдірек болған **-мақ** жұрнақты түрін бірте-бірте **-у** жұрнақты варианты алмастыра бастағаны байқалады. Дулат, Шортанбай, Шал ақындар көбінесе соңғы тұлғаны қолданады: «Өлгеніңше *тою* жоқ, Жегенін қазақ *қою* жоқ» (Шортанбай). Тіпті «Тумақтың *өлмегі* бар» сияқты сен-тенцияны Шортанбай: «*Өлуі* болмай қоймайды Туғаннан соң пенденің» деп қайта құрастырады. Әрине, **-мақ** жұрнақты вариант та ара-тұра қолданылып отырады: «Құбылаға бас *қоймақ* Мұсылманның тарығы...», «Жиырма тоғыз әріптің Жайын *білмек* керек-дүр» (Шортанбай).

Қимыл есімінің осы күнгі норматив **-у** жұрнақты түрінің актив қолданыла бастаған тұсы XIX ғасыр деуге болады.

Келесі варианттар қатарын етістіктің ашық райдағы **-ма+й+мын** және **-ман** аффиксті тұлғалары түзеді. Біз сөз етіп отырған кезеңдегі көркем әдебиет тілінде ауыспалы осы шақтың I жақта жекеше болымсыз аспектіде қолданылатын **-ма+й+мын** қосымшалы түрінің орнына көбінесе ықшамдалған **-ман** жұрнақты варианты қолданылады. Мысалы, Махамбет аталған категорияны білдіру үшін тек қана осы тұлғаға жүгінеді: «Мен кеткенмен, тек *кетпен...*», «Мен кескекті ердің сойымын Кескілеспей бір *басылман...*», «Ар-намысым *қашырман...*», «Бұлтқа жетпей шарт *сынбан...*», «Бас кесермін, *жасырман*». Бұл амалды ақын көпше мағынада да жұмсайды: «Бесеуіміз жүргенде, Алашқа *болман* деуші едік».

Аталған тұлғаны стильдік қолданыспен байланыстырып, оны айтылмақ ойға қайсарлық, жігерлілік реңкін білдіретін құрал деп танушылық бар¹⁶¹. Бірқатар өлеңдердің контексіне қарағанда, мұндай стильдік қызметін жоққа шығаруға да болмас (мысалы, осы тұлғамен келетін Махамбет жолдарын қараңыз), дегенмен **-ман** аффиксті тұлғаны белгілі бір кезеңдердегі поэзия тілі үшін жалпы норма деп таныған дұрыс,

¹⁶¹ Балақаев М. Баспасөздің тіл мәдениеті туралы //Тіл мәдениеті және баспасөз. - Алматы, 1972. - 15-б.

өйткені мұның **-маймын** қосымшалы қатары кемде-кем ұшырасады, тіпті жоққа тән.

Тұлғалық варианттар қатарына **-тұғын ~ тын, -соң ~ -ғансын, -дай ~ -дайын, -менен ~ -мен, -дүр ~ ды** параллельдері де жатады. Бұлар да – біз тілін талдап отырған үлгілер үшін жарыса қолданылған тәсілдер. Олардың варианттылығы – жоғарыдағыдай нормалану процесіне қатысты емес, яғни екі түрі де өлең шартына қарай жұмсала беретіндер. Өлең өлшеміне қарай бірде толық, бірде ықшам варианттар еркін пайдаланылады: «Қанатынан қайрылған *Бүркіттейін* болған соң» (Дулат). Мұнда өлең тармағының буын саны 7 болуы үшін салыстыру мағынасын беретін **-тей** жұрнағы **-тейін** вариантында келсе, мына өлең жолында тағы да жеті буын етіп шығару үшін **-дай** деген ықшам түрі қолданылған: «Еркек *қойдай* бөлініп» (Махамбет).

Дүр мен **-ды/-ді,-ты/-ті, -ған соң** мен **-ғансын** варианттары үшінші топ құрайды. Баяндауыш болып тұрған сөзге тіркесіп, кәмілдікті білдіретін **-дүр** форманты қазақ тілінде бірте-бірте **-ды** (фонетикалық варианттарымен) тұлғасына ауысқан. Ол ауысу, әрине, XIX ғасырдан бұрын басталғанымен, соңғы вариантының өнімдірек қолданыла бастауы, яғни әдеби үлгілердегі көрінісі біз талдап отырған кезеңге сай келеді: «Жылқының құты – *айғыр-ды*»; «Жалған дүние *жарық-ты*» (Шортанбай), «Қарындасым *бар-ды* деп» (Махамбет). Мұның **-дүр** варианты да жарыса жүреді: «*Мағлұм-дүр* Хұдаға..., «Жайын білмек *керек-дүр*» (Шортанбай). Әсіресе Дулат тек қана **-ды** тұлғасын қолданады: «Бір Аллаға *аян-ды*, Жалған дүние *жарық-ты*».

XIX ғасырдың I жартысындағы үлгілерде **-ған** қосымшалы есімше мен **соң** шылауының тіркесі әрдайым дерлік **-ған соң** түрінде келеді, оның **-ғаннан соң** немесе **-ғасын** варианттары жоқ. Оның себебі – біздіңше, мынада тәрізді: сөз етіп отырған кезеңде бұл тіркестің меңгерілген түрі ығысып (**-нан** септік жалғауы қолданылмай), одан әрі ықшамдалуы әлі актив түрде қолданыс таппаған, енді-енді көріне бастаған деуге болады. Өлеңнің ұйқас ыңғайына қарай келген **-ғансын** варианты бірер жерде ғана кездеседі: Махамбеттің бір өлеңінде

оңбасын, жолдасым сөздеріне ұйқас қалғансын, салғансын тұлғалары келтірілген (ол тұлғалар соңғы басылымдардың бірінде тіпті қалғасын, салғасын түрінде жазылған). Ең соңғы ықшам вариант – біздің байқауымызша, қазіргі кездің жемісі әрі нормаға еніп келе жатқан құбылыс. Жалпы қазіргі қазақ тілінде оның ішінде газет-журналдар мен ғылыми әдебиетте кейбір морфологиялық тұлғалардың ықшам түрлерін қолдану тенденциясы басым. Мысалы, мектептің нормативті грамматикасында ауыспалы шақтағы есімше жұрнағы **-тын**, көмектес септік жалғауы **-мен**, **- бен**, **-пен**, жалғаулық шылау *да/ де, та /те*, кәмілдік форманты **- ды/-ді, -ты/-ті** деп беріледі, олардың **-тұғын, -менен, дағы, -дүр** варианттары норма ретінде ұсынылмайды. Ал, шындығында, көркем әдебиетте, оның ішінде бүгінгі қазақ поэзиясы тілінде және ауызекі сөйлеу тәжірибесінде соңғы қатарлар да еркін қолданыла береді.

Сөйтіп, біз талдап отырған дәуірдегі қазақ тілі грамматикасының көзге түсетін сипатты бір белгісі – функционалдық және тұлғалық варианттардың орын алуы. Мұны, бір жағынан, нормалану процесіне қатысты қарау керек. Дәлірек айтсақ, грамматикалық бір категорияның екі-үш түрлі тұлғамен білдірілуі – әлі де біреуінің нормаға айналмағандығын танытады. Екіншіден, вариант тұлғалардың, әсіресе толық-ықшам қатарлардың орын алуын поэзия тіліне тән, өлең шарттарына қарай күні бүгінге дейін қолданылатын құбылыс деп тану керек.

XIX ғасыр қазақ әдеби тілі грамматикасында орын алған, нормаға түсіп болмаған көріністің тағы бірі – қиысуда байқалады. Ең алдымен, осы кезеңнен бастап, қазақ поэзиясында етістіктің сыпайы түрде **-ңыз /-ңіз, -сыз /-сіз** жалғауымен жіктеліп қолданылуы активтене бастайды. Бұл тұлғамен тек сыпайылық емес, көбінесе сыпайы көпшелік, не тіпті тек қана көпшелік ұғымды білдірген. Сыпайы, көпше тұлғадағы етістік пен есімдіктің формалық қиысуы әрдайым орын алмайды. Мысалы, Шортанбай: «Жалғанда досым *сіз едің*, Аяй көрме ақылды» дейді. Мұнда есімдік сыпайы түрде келсе, соған қатысты етістік анайы (**-ңыз** аффиксін жалғамай) түрде берілген: *сіз едіңіз, көрмеңіз* деудің орнына *сіз едің, көрме*.

Алмажанда да солай: «Асықпай *тұр* тоғыз би, *Сізге* де келер бір кезек». Мұндағы *сіз* есімдігі көпшелікті ғана білдіру үшін алынған, егер қазіргі нормамен берсек, *сіздер асықпай тұрыңыздар* болар еді.

Жалғыз есімдік емес, контекст бойынша бір тұлғада қиысып келуге тиісті өзге сөздер мен етістіктің арасында тұлғалық жағынан қиыспаушылық бары байқалады. Мысалы, «қартайған соң *халқыңа* Елеусіз болды *сөзіңіз*» (Алмажан). Мұнда *сөзіңіз* бен *халқыңа* деген сөздер екеуі де не сыпайы (*халқыңызға, сөзіңіз*), не анайы (*сөзің, халқың*) болса керек еді.

Жекелік-көпшелік, анайы-сыпайылық жағынан қиыстырмаушылық бұл кезеңдегі барлық үлгілерде кездеседі. Мысалы, «*Сіз біл* деген бала жоқ» (*Сіз біліңіз* деудің орнына), «*Аузыңа* харам *салмаңыз*» (Шортанбай)), бұл сөйлемнің қиыстырылған түрі: «*Аузыңызға* харам *салмаңыз*» немесе «*Аузыңа* харам *салма*» болуы керек еді.

Осы кезеңнен бастап II жақтағы жіктеулі етістіктерге көптік жалғауын қосып қолдану фактісі орын ала бастаған: «*Қызмет етіп жүріңдер*» (Алмажан), «*Аузыңа* харам *салмаңдар*» (Шортанбай). Бірақ бұл өте сирек. Көпше мағына көбінесе сыпайы **-ңыз/-ңіз, -сыз/-сіз** аффикстері арқылы берілген. Мысалы, Шортанбай: *Жақсы қылып күтіңіз* дегенін бір адамға емес, көпке қарата айтып тұр. Сол сияқты: *Қызықпаңыз бес күнге* десе де, *қызықпаңыз* сөзін жекеше сыпайы мәннен гөрі, көпше мәнде жұмсап тұрғаны сезіледі.

Келесі ерекшелік – септік жалғауларын түсіріп қолдану саласында. Белгілі бір сәттерде ілік, барыс, табыс септіктеріндегі сөздердің жалғауларын түсіріп айту құбылысы бар екендігі мәлім (*кітап беттері* ~ *кітаптың беттері*), *хат жаздым* ~ *хатты жаздым*, *базар бардық* ~ *базарға бардық*). Ал өлең мәтіндерінде түсіріп айтуға болмайтын сәттерде де сөзді тиісті септік жалғауынсыз айту фактісі кездеседі. Бұл – әсіресе XV-XVIII ғасырлар поэзиясында кәнігі тәсіл. Ол XIX ғасырдың I жартысындағы әдебиет үлгілерінде де кездеседі. Мысалы, «Ханның кірген ақ *орда* Бұзуын ойлап кеңестік» (Махамбет) деген сөйлемді: «ханның... *ордасының* бұзуын ойлап...» болуы керек еді. Сол сияқты «Қабырғадан аққан *қан* Ат баурына

төгілтіп» (Махамбет) дегенде де *аққан қанды төгілтіп...* болуға тиісті. Бұл құбылысты, бір жағынан, өлең тіліне тән стильдік тәсіл деуге де болады. Өйткені септік жалғауынсыз келген сөйлем бөлігі өз алдына атаулы сөйлем тәрізді болып, өзіне назар аудартады: *Ханның кірген ақ орда/сы/. Соның бұзуын ойлап кеңестік* деген сияқты конструкцияны құруға болар еді. Толғамалы *ақ мылтық* (сол мылтықты) толғап ұстар күн қайда! Еңсесі биік *ақ орда*. Сол ордаға еріксіз кірсем деп едім. Әрине, проза тілінде болса, *Еңсесі биік ақ ордаға еріксіз кірсем деп едім* түрінде құрылар еді. Бірақ бұл жағдайда «еңсесі биік ақ орда» дегенге назар аударып алу мотиві болмаған болар еді.

Ал «*Малың бер де, басың қос*» (Махамбет) деген сияқты өлең жолдарындағы түсірілген жалғаулар (*малыңды, басыңды* болуы керек еді) мұндай стильдік жүкті арқаламайды. Бұлар өлең өлшемі көтермегендіктен, ықшамдалған сәттер.

Өлең шарттарынан туатын және бір ерекшелікті атауға болады. Ол – тиісті жіктік жалғауының түсірілуі. Махамбеттің: «Мен тауда ойнаған *қарт марал...*», «Түбін қазған мен *бәйтерек*» дегендерінде I жақтағы бастауыш пен (*мен*) баяндауыш қиыспаған, яғни *бәйтерекпін, қарт маралмын* деп айтылуға тиіс. Осы заңдылық сақталмаған. Бұл да – таза өлең шарттарына қатысты синтаксистік ауытқу (*Базарбайдың Төлеген* дегендегі тәуелдік көрсеткішінің түсіріліп айтылғаны сияқты).

Етістіктердің белгілі бір септік жалғаулы сөздерді меңгеруінде осы күнгі нормаға сәйкеспейтін сәттер жоққа тән.

Сол кездегі де, қазіргі де қазақ тіліне норма емес морфологиялық тұлғалардан **-ғаш /-геш, -қаш /-кеш** қосымшалы етістікті атауға болады. Мысалы, бұл кездегі өлендердің бірінде: «Бейішке *кіргеш* мақтансын» деген жол бар. Бірақ ескеретін нәрсе – бұл өте сирек, бірер жерде ғана кездеседі. Тегі, бұл «қыпшақтық» тұлға ертеректегі қазақ тіліне де жат болмағанға ұқсайды, ол ноғайлы-қазақ цикліндегі батырлар жырларында сирек болса да орын алған. Мысалы, «Едіге» жырындағы: «қызға жақын *жеткен...* » деген жолдарға назар аударыңыз. Махамбет, Шортанбайларда кездесетін *нешік* тұлғасын да осы қатардан іздеу керек сияқты. «Кетпей де *нешік*

етермін?» (Махамбет), «Амалым *нешік Құдайға?* » (Шортанбай). Бұл да – кейін қосылған татарлық кірме сөз емес, байырғы ноғайлы-қазақтық тұлға. Алдыңғы дәуірлердегі әдебиет үлгілеріндегідей, бұл кезең қаламгерлерінде де **-ған** жұрнақты есімше тұлғалы сөзді күрделі анықтауыш қызметінде жұмсау тәсілі өте актив: *ел қонбаған көл, соғып кеткен жел, қайғы ойлаған жамандар* т.т.

§ 8. Сөз тудыру тәсілдерінің нормалануы

XIX ғасыр I жартысындағы қазақтың төл әдеби тілінде сөз тудырудың ең өнімді тәсілі – бұрынғыдай жұрнақ жалғаушылық (аффиксация). Одан қалды, сөз мағынасын ауыстыру (жаңғырту) амалы едәуір орын алады. Өткен дәуірлермен салыстырғанда жұрнақ жалғау арқылы сөз жасауда жұрнақтардың көбейе түскені және кейбір жұрнақтардың беретін мағыналарының түрлене және тұрақтала түскені байқалады.

Бұл кезеңдегі ең актив жұрнақ – **-лық**. Оның басты қызметі – дерексіз зат есім тудыру. Біз талдап отырған кезең үлгілерінде **-лық** аффиксімен келген сөздердің дені тілде бұрыннан барлар: *жалғыздық, жақсылық, жамандық, хандық, ұрлық, кәрілік, жастық, кедейлік, жарлылық* т.т.

Бұл жұрнақтың қолданылуына қатысты екі жағдайға назар аударуға болады: бірі – онымен келген дерексіз есімдердің сан жағынан едәуір көбірек қолданылғандығы. Бұрыннан тілде бар (немесе болу мүмкіндігі бар) болғанымен, *ептілік, даналық, әділдік, адалдық, арамдық, қайырымсыздық, тыныштық, жетімдік, қорқақтық, шешендік, сұлулық, албырттық* сияқты сөздер XIX ғасыр әдеби тілінде еркін және молырақ кездесе бастайды.

Бұл қатардағы сөздердің ішінен сол кезеңде жасалғандарын кесіп айту қиын, дегенмен *қажылық, «әкімшілік»* мәніндегі *төрелік, міндестік*, әлеуметтік қарым-қатынасқа байланысты мәндегі *күндестік, бостандық* сияқты бес-он сөзді осы кезеңнің өзінде туған деп топшылауға болар, өйткені қазақтардың қажыға баруы – негізінен XIX ғасырда басталған болса керек. *Төрелік* тұлғасы бұрыннан *төре* сөзінің «бидің кесімі, билік»

мағынасынан туған дерексіз ұғымды білдіретін болса, енді *төре* сөзінің көбінесе орыс әкімшілік тарапынан қойылған «ел билеуші әкім, начальник» деген жаңа мағынасына **-лық** жұрнағы қосылып, «әкімдік, начальниктік» ұғымын да берген. Сол сияқты «бірін-бірі мінеу, айыптау» мәнінде *міндестік*, бір шаңырақтың астындағы әйелдерге қатысты «ошақ басындық мәндегі» *күндес* сөзінен әлеуметтік мәндегі *күндестік* сөздерін қолдану да – тек осы кезең үлгілерінен табылады.

Бір қызығы – бұған дейін тек қана *тірлік* тұлғасында келген сөз енді *тіршілік* түрінде де кездесе бастайды: «*Тіршілік* пен өлімнің Ұзақ дауы шешілген...», «Күнәм жойқын, тәубем аз, *Тіршіліктен* не таптым ?» (Дулат). Сірә **-шылық** аффиксінің қазақ тілінде жандана бастаған тұсы ХІХ ғасыр деуге болады. Махамбетте *ашаршылық* сөзі («*Ашаршылық* жол көрмей») бұрынғы *аштық* дегеннің орнына қолданылған. Дегенмен осы күнгі **-шылық** аффиксімен жұмсалатын біраз сөздер әлі де **-лық** жұрнағымен келеді: *тарлық* (*таршылық* емес), *тірлік* варианты әлі де *тіршіліктен* гөрі жиірек қолданылған: «*Тірлікте* есіңе ал» (Шортанбай), «Алмасын *тірлікте* ердің бағын» (Шернияз).

-лық жұрнағымен келген деректі зат есімдер де жоқ емес. Олар: *жаздық* («*Жаздықтың* талшық көлі» – Махамбет), *кішілік* («әйелі», «жұбайы» мағынасындағы сөз, түбірі *кіші* – көне түркі тілдерінде «әйел» дегенді білдірген; «Алмажан сынды бейбақты *Кішілікке* алуға» – Алмажан), *мұңдық*, *жемтік* сияқты бірен-саран сөздер.

Сөз етіп отырған жұрнақтың қатыстық сын есім жасайтын осы күнгі өте актив қызметі де осы кезеңнен басталады. Бұрын оның бұл қызметі тек сан өлшеміне байланысты жерлерде ғана кездесетін: *бес күндік*, *бір жылдық*, *бір тиындық*. ХІХ ғасырдан бастап тілден *тайлық* ақша, *ақындық* қуат, *өмірлік* жолдас, *бір қалааштық* тиын сияқты қатыстық сын есімдер көріне бастайды.

-шы жұрнағымен келген сөздер де көбейе түскен: *басшы*, *қосшы*, *жалғанышы*, *өсекші*, *өтірікші*, *алдамшы*, *орманышы*, *егінші*, *үйші*, *айраншы*. Бұлардың көбірек кездесуі әдебиеттің тақырыбына да байланысты: ХІХ ғасырдағы қазақ әдебиеті

әлеумет тіршілігін, қоғам мүшелерін көбірек сөз етеді, ал **-шы** жұрнағы қоғамдағы адамдарды әлеуметтік орнына (*басшы, қосшы*), кәсібіне (*орманшы, егінші, биеші, бақыршы*), мінез-құлық қасиетіне (*жалғанышы, өсекиші*) қарай атайтын сөздерді жасайтыны мәлім Осы мотивпен парсы тіліндік **-қор, -паз** жұрнақтары, әсіресе алдыңғысы, қазақ тілінің **-шыл, -гіш** жұрнақтары активтене түскен. Бұл кезеңдегі үлгілер тілінен *жемқор, парақор, антқор, дүниеқор, ел бұзғыш, ел бүлдіргіш, мақтан күйшіл, жетекшіл* сөздерін кездестіреміз.

Актив қолданылған жұрнақтардың қатарынан бұрынғыдай **-сыз, -ды, -дай/-дайын** (барлығы да фонетикалық варианттарымен) жұрнақтары табылады. Сонымен қатар сиректеу түрде **-ым** (*бағым, келім, кешірім*), **-ыс** (*жүгініс, күн батыс, күн шығыс*), **-ғы** (*бұл заманғы*) аффиксті сөздер қолданылған. Бұлар да – негізінен бұрыннан келе жатқан сөздер.

Сөз тудырудың екінші амалы – сөз мағынасын жаңғырту. Заман, қоғам өмірі әкелген жаңалықтар жаңа атауларды қажет етті. Ол атаулар – *пысық, ұлық, атқамінер, аға сұлтан, төре, ақыр заман, зар заман, сайлау, шығын, малай, қара шығын, алым, шаңырақ салығы, несие, өсім, жол сауда, мәселе кітап, насихат, қағаздату, елу басы, он басы* т.б. сияқты сөздер. Бұлар – қазақ тілінде бұрыннан бар сөздерден жасалып, жаңа мағынада қолданылғандары. *Пысық, атқамінер* сөздері – жаңа типтегі әлеумет топтарын атап, терминдік мәнге ие бола бастаған элементтер болса, *аға сұлтан, елубасы, онбасы, ұлық, төре* сөздері – жаңа әкімшілік иелерінің атаулары, бұлардың да бірқатары (*аға сұлтан, онбасы, елубасы*) бір ғана мағынада тұрақталып, терминдік сапаға ие болған.

Ұлық, төре сөздері де бұрынғы жалпы ұғымынан ауысып, белгілі бір әкімдерді атауға бейімделе түскен: екеуі де көбінесе орыс әкімшілігі тағайындаған бастықтарды атайды. *Сайлау, шығын, қара шығын, алым, шаңырақ салығы, несие, өсім, жол сауда, қағаздату* сөздері де белгілі бір ұғымды білдіретін жаңа атаулар қатарына көтерілген, яғни оларды мағына жаңғыру арқылы жасалған жаңа сөздер деп тануға болады.

Шортанбай, Дулаттар *насихат, жырышы* сияқты сөздердің мағынасын өзгертіп қолданған: *насихат* – өмірден түйіп-біл-

генін баяндау, біршама философиялық ойлар, өлең-жыр арқылы арттағыларға қалдырар ақыл-үгіт деген нақты ұғымда қолданылған, *мәселе кітап* – осы философиялық ақыл-үгіттің басы бетіндегі көрінісі деген мағынадағы атау. Қысқасы, XIX ғасырдың алғашқы жартысы, орта тұсы мағына жаңғыртып, сөз тудырту процесінің активтене бастаған кезі. Бұл – қазақ әдеби тілі грамматикасы дамуының нақтылы сатысын көрсететін белгінің бірі.

Етістік тудыратын жұрнақтар да тұлғасы мен қызметі жағынан бұрынғыдай және қазіргідей. Азын-аулақ айырмашылық – бұл күнде **-ла** жұрнағын тікелей жалғамайтын, жалғаған күнде өзгеше мағынада келетін бес-он тұлғаның кездесетіндігі. Мысалы, Шернияз «Жентті жүз атанға *жүктеуші* едік» дегенінде *жүктеу* етістігін «жүк тиеу» деген тура мағынасында қолданып тұр. Ал бұл күнде *жүктеу* етістігі «міндет арту» деген ауыспалы мәнде жұмсалады. *Ар арлау, ер ерлеу* («Айқайлап арын арлаған» – Шернияз, «Бежін ерді ерлетін» – Дулат) сияқты тұлғалар да – қазіргі норма үшін кәнігі емес. Бірақ мұндай фактілер өте сирек кездеседі.

VI ТАРАУ

ҚАЗАҚТЫҢ ҰЛТТЫҚ ЖАЗБА ӘДЕБИ ТІЛІ

§ 1. XIX ғасырдың II жартысындағы қоғам өмірі және тіл тәжірибесі

Өткен ғасырдың екінші жартысы – қазақ халқының саяси-әлеуметтік, экономикалық және мәдени өмірінде болған түбегейлі тарихи өзгерістердің, әр алуан тартыстардың заманы болды. Бұл кезеңде Қазақстан түгелімен Ресейге бағынып болды. Қазақ қауымының бұрынғы патриархалды-феодалдық тұрмыс-күйінің іргесі әбден сөгіліп, Ресей империясына қараған отар ел кешетін әлеуметтік-экономикалық тіршіліктің тасы мықтап қаланды. Қала-бекіністер орнады, сауда-саттық күшейді, жер-жерде отырықшылық басталды. Егіншілікпен айналысу орын ала бастады.

Осындай өзгерістер қазақ халқының мәдени-рухани дүниесінде де жаңалықтар туғызды. Қазақ жерінде аз болса да, оқу-білім көздері пайда болды. Омбы, Орынбор, Орал, Троицк, Перовск, Торғай қалаларында жергілікті халық балалары үшін 100 шақты уездік екі кластық (6 жылдық) және бір кластық болыстық (4 жылдық) мектептер ашылды. Оларда оқу орыс тілінде жүргізілді. Бұл мектептер аздығына және отаршылық саясатты көздегендіктеріне қарамастан, қазақ арасына оқу-білімнің таралуына септігін тигізді. Орыс тілін танып-білудің алғашқы қадамдары басталды.

Азаматтық оқумен қатар, мұсылманша діни оқу да осы кезеңде едәуір жанданды. Ауыл молдаларынан арабша-түркіше сауат ашып, хат тану бұқара халықтың білім-ғылымға деген санын оятып, жалпы сауаттылыққа талпындырды.

Тіл тағдырына әсер еткен маңызды оқиғалардың келесі бірі – қазақ тілінде тұңғыш баспасөз органдарының пайда болуы болса, екіншісі – қазақ тілінде кітап бастырудың дүниеге келуі болды. Зерттеушілердің айтуына қарағанда, Қазан университеті мен Қазан гимназиясы баспасынан XIX ғасырда 400-ден астам

кітап басылса, оның тең жартысы қазақ тілінде жарияланып-ты, жалпы XIX ғасыр мен XX ғасырдың бас кезінде Қазан, Петербург, Уфа, Ташкент, Орынбор, Семей, Омбы, Орал, Верный, Астрахань қалаларында орта есеппен 1000-нан астам атаулы қазақ кітаптары басылып шыққан, олардың тиражы шамамен 5 миллион данаға жеткен¹⁶². Тек қазақ тілінде емес, ортаазиялық әдеби тілдердегі («түркіше») мұсылманша діни мазмұнды кітаптар да (Ахмет Ясауи, Сүлеймен Бақырғани т.б. хикметтері) қазақ арасына молынан тарай бастайды. Тіпті бұл кезде христиан дінінің миссионерлік әдебиеті де қазақ тілінде баспа бетін көрді.

Орыс ғалымдары тарапынан қазақ тілінің грамматикалық құрылысын зерттеу басталды. Шын мәніндегі лексикографиялық жұмыстар етек алды: өткен ғасырдың екінші жартысында ғана 20-дан астам орысша-қазақша және қазақша-орысша сөздіктер шықты (жалпы Қазан революциясына дейін кейбіреулерінің қайыра басылуларын және қосымша ретінде берілгендерін есептегенде, 40-қа жуық сөздік шыққан екен).

Ең үлкен оқиға – қазақ көркем әдебиетінің жаңа кезеңі басталды. Төл жазба әдебиеті туды. Араб, парсы, шағатай, орыс тілдерінен аударылып, ауызша да, жазбаша түрде де тараған аударма әдебиет өмірге келді. Қысқасы, қазақтың әр алуан жанрдағы, әртүрлі мазмұндағы жазба әдебиеті жанданып, түрлері көбейе бастады.

XIX ғасырдың II жартысы – қазақ тілінің статикасы (сол тұстағы қалыпты жай-күйі) мен динамикасына (дамуына) қоғам өмірінің тікелей қатты әсер еткен дәуірі болды.

Өткен ғасырдың II жартысында тілді пайдалануда бұқарашылдық (демократизация) сипаты болды, яғни жазба әдеби тіл шағын топтың (айталық, ислам дінін уағыздаушылардың) мүддесіне ғана қызмет етпей, оған қалың бұқара мүддесін өтеу талабы қойыла бастады. Осылардың барлығы сөз етіп отырған дәуірде жазба әдеби тілдің екі типінің қатар өмір сүруіне әкеп тіреді. Бірі – қазақтың ескі жазба әдеби тілінің сол тұста «кітаби тіл» аталған түрі, екіншісі – қазақтың ұлттық жаңа жазба әдеби тілі.

¹⁶² *Жиренишин Ә.* Қазақ кітаптарының тарихынан. - Алматы, 1971. - 39-б.

Сөйтіп, талдап отырған дәуірде тіл қолданысын танытатын мынадай әдебиет нұсқалары болды:

1. халықтың ауыз әдебиеті шығармалары. Бұлардың ба-
сым көпшілігі бұрыннан келе жатқандар болды, бірақ ауыз-
ша жеткізіліп, таралуына байланысты осы кезеңнің өзінде
жырланған варианттары болды. Ал кейбір жырлар осы дәуірде
туды, олар XIX ғасырда болып өткен оқиғаларды, осы тұстағы
жеке адамдарды бейнелейтін туындылар: «Айман-Шолпан»,
«Бекет батыр», «Мақпал-Сегіз» т.б.

2. Қазақтың байырғы поэтикалық дәстүрін әрі қарай жалғас-
тырған ақындардың өлең-жырлары. Ол ақындар: **Сүйінбай,**
Майкөт, Бақтыбай, Күдері, Кемпірбай, Шөже, Түбек,
Нұрым, Арыстан, Бала Ораз, Базар, Нысанбай, Досқожа,
Майлықожа, Мәделіқожа, Біржан, Жаяу Мұса, Мұрат,
Жамбыл т.б. Зерттеуші М.Жолдасбеков Жамбылдың ұстаздары
деп (демек, XIX ғасыр ақындары) Сүйінбай, Қабандардан ба-
стап, 10 шақты ақынды, 4-5 шешенді атайды, шәкірттері деп
15 шақты есімді көрсетеді¹⁶³. Бұл тек бір өңірдің – Жетісу
алқабының ғана ақындарының саны, ал қазақтың кең даласын
түгел алғанда, XIX ғасырдың өн бойында жырлап өткен сөз
шеберлерінің саны өте көп екені байқалады.

Бұлардың ішінде Майлықожа, Мұрат, Жаяу Мұса сияқты
мұсылманша сауатты ақындардың шығармалары бұрынғы
көркем әдебиет үлгілерімен қатар жаңа жазба әдебиеттің ны-
шандарын да танытады.

3. Қазақтың ұлттық әдеби тілінің жаңа кезеңін бастаушы
Абай мен Ыбырай шығармалары. Сонымен қатар **Шәңгерей**
Бөкеев, Әбубәкір Кердері, Ақан сері Қорамсаұлы, Нұржан
Наушабаев, Ақылбай, Мағауия сияқты жазба ақындардың
туындылары өз кезеңіндегі қазақтың ұлттық әдеби тілін таны-
татын үлгілерден саналады.

4. Қазақ тіліндегі тұңғыш баспасөз болып саналатын жер-
гілікті әкімшілік органдары – «Түркістан уалаятының газеті»,
«Дала уалаятының газеті», «Торғай газеті», «Ауыл шаруашы-
лық листогы» атты газеттер.

¹⁶³ Жолдасбеков М. Асыл арналар. - Алматы, 1990. - 142- 144-б.

5. Патша үкіметінің әкімшілік органдары мен жергілікті әкімдердің қазақ тілінде жазысқан ресми-кеңсе қағаздары (бұйрықтары, шағымдары т.б.).

6. Шығыстың классикалық әдебиетінің қазақша еркін аудармалары, яғни шығыс сюжеттерін қайталап қазақша жырлаған туындылар: «Шаһнама», «Лейлі-Мәжнүн», «Жүсіп-Зылиха», «Фархад-Шырын», «Ескендір», «Мұңлық-Зарлық», «Сейфүлмәлік», «Бозжігіт», «Шахмаран», «Шәкір-Шәкірат» т.б.

7. Ислам дінін уағыздап, оның пайғамбары мен әулиелерін дәріптейтін таза діни тақырыпта «кітаби тілде» жазылған қиссалар («Салсал», «Зарқұм», «Жұмжұма», «Кербаланың шөлінде» т.б.) мен ислам діні канондарының аудармасы: Әбу-бәкір «Исламның бес парызы», Нұржан Наушабаев «Қырық қадис» т.б.

8. Өткен ғасырдың II жартысында тұңғыш пайда болған қазақ тілінің алғашқы грамматикалары мен хрестоматиялары, оқулықтар және екі тілді сөздіктер: Н.И.Ильминский «Материалы к изучению киргизского наречия». - Казань, 1861; А.Е.Алекторов «К мудрости ступенька». Азбука для учеников начальных русско-киргизских школ. - М., 1891 және «Киргизская хрестоматия». - Оренбург, 1898. - Ч. I; И.Алтынсарин «Начальное руководство к обучению киргиз русскому языку. - Оренбург, 1871; «Жазуға үйрететін кінеге». - Қазан, 1892, 1894; Л. Будагов «Сравнительный словарь турецко-татарских наречий». - СПб., 1869-1871; И.Букин «Русско-киргизский и киргизско-русский словарь». Ташкент, 1883 т.б.

9. Көпшілікке арналып, медицина, ветеринария т.б. қатысты тақырыптарға жазылған кітапшалар: «Трахома деген жаман көз ауру». - Қазан, 1898; «Егіншінің қызмет аты жайында». - Орынбор, 1899 т.б.

10. Миссионерлік мақсатпен жазылған, христиан дінінің канондарын қазақ тілінде түсіндіріп уағыздайтын кітаптар: «Евангелие». - Қазан, 1899; «Езги Иосиф». - Қазан, 1892 т.б.

Бұл аталған әдебиет үлгілері мазмұны мен көздеген мақсаттары (оқырмандары) жағынан бірнеше топқа бөлінгенімен, тілі жағынан екі топқа жинақталады: 1) қазақтың ауызша тараған байырғы төл әдеби тілі мен ұлттық әдеби тіліне негізделген үлгілер; 2) қазақтың ескі жазба дәстүрінде, яғни сол

кезенде қазақ топырағында «кітаби» деп аталған тілде жазылған үлгілер. Алғашқы топқа ауыз әдебиеті нұсқаларынан бастап, жоғарыда аты аталған ақындардың көпшілігінің өлең-жырлары; Абай мен Ыбырайдың әдеби, педагогикалық, философиялық шығармалары, яғни өлеңдері, Ыбырайдың оқулық-хрестоматиясы, Абайдың «Қара сөздері»; екі тілдік сөздіктің қазақша материалдары; көпшілікқолды жартылай ғылыми кітапшалар, ішінара алғашқы баспасөз және... христиан дінін уағыздайтын миссионерлік діни әдебиет үлгілерінің тілі жатады. Соңғысына діни тақырыптағы кейбір қиссалар, ислам дінін уағыздайтын аудармалар, ресми-кеңсе қағаздары және эпистолярлық үлгілердің тілі жатады. Алғашқы топтағылардың өзін екіге бөліп қарау керек болады: бірі – ауызша тараған көркем поэзия дәстүрін сақтаған әдеби тіл үлгілері, екіншісі – соның жазба түрге көшкен жаңа сипатты жалғасын танытатын нұсқалар тілі.

§ 2. XIX ғасырдың II жартысында бұрынғы қазақ поэзиясы тілінің одан әрі дамуы

Сөз болып отырған кезенде қазақ әдебиетінің жанрлары көбейіп, түрлене түскеніне, соған орай жазба тілдің жаңа стильдері пайда болғанына қарамастан, әдебиеттің поэзия жанры қазақ тілінің даму барысында басым (доминант) сала болып қала берді. Бұған, бір жағынан, сан ғасыр бойы күшті дамып келген бұрынғы қазақ поэзиясы дәстүрінің әрі қарай ұласа бергендігі негіз болса, екінші жағынан, осы кезенде жаңа реалистік әдебиет туып, оның да негізгі жанры болып поэзия, яғни ұлы Абай шығармашылығы тұрғандығы себепкер болды.

XIX ғасырдың II жартысында қазақ поэзиясы негізінен ақындық мектепке көшкендігі жоғарыда айтылды. Оның өкілдері кең даланың барша түкпірінен көптеп көріне бастады. Олар әлеуметтік үні, жырлау мәнері, тақырып ауқымы, таралу шегі, мұра байлығы жағынан, сөз жоқ, бір қатарда тұрмады. **Шортанбай, Мұрат, Жанак, Марабайлардан**¹⁶⁴

¹⁶⁴ Дулат, Шортанбай, Мұрат, Жанак, Марабайлардың творчествосын XIX ғасырдың I жартысы мен орта тұсындағы қазақ әдебиеті тарихына жанастыра да қарастырып жүргеніміз мәлім. Сол сияқты Шәңгерей, Ақан серілердің өмір сүрген дәуірі XX ғасырдың бас кезіне өтіп кететініне қарамастан, оларды да негізінен өткен ғасырдың екінші жартысының өкілдері ретінде танимыз.

бастап, **Сүйінбай, Мұсабай, Орынбай, Шөже, Кемпірбай, Ақтан, Бала Ораз, Арыстан, Сары, Базар, Біржан, Жаяу Мұса, Майлықожа, Мәделіқожа** сияқты байырғы дәстүрді әрі қарай жалғастырған, туындыларын көбінесе ауызша таратқан ақындар мен жырау-жыршы типіндегі сөзгерлерден (**Нұрым, Ақтан т.б.**) басқа байырғы поэзия дәстүрін жазба әдебиетке жалғастырған **Ыбырай Алтынсарин, Шәңгерей Бөкеев, Әубәкір Кердері, Нұржан Наушабасв, Ақан сері Қорамсаұлы, Ақылбай, Мағауия Құнанбаевтар** сияқты ақындар да болды.

Сондай-ақ аттары аса алысқа жайылмағанмен, әлеуметтік үндері болған **Нысанбай, Досқожа, Қашқымбай, Досжан, Қашаған, Құлмамбет, Қубала, Күдері т.б.** тәрізді ақындар да сөз өнерінде, көркем тіл әлемінде орын алды. Ақындық ауқымдары әр дәрежеде болғанмен, бұлардың баршасы қазақтың ауызша дамып келген әдеби тіл үлгісін әрі қарай дамытушылар болды.

Бірақ бұл дәуірде қазақтың бұрынғы поэтикалық мектебі өзгеріссіз қалмады. Ақындар шығармашылығының тақырып аясы да, мазмұны да, жырлау стильдері де өзгеріске ұшырады. Әрине, ілгергі дәстүрден қол үзушілік жоқ: бұрыннан келе жатқан кәнігі теңеу, метафора, эпитет сияқты көркемдеуіш құралдарды көп өзгертпей жиі пайдалану XIX ғасырдың II жартысындағы ақындарға да тән. Өлең өлшемінде де жаңалық жоқ: 7-8 буынды жыр ағымы мен 11 буынды қара өлең болып келеді. Сөйте тұра алдыңғы кезеңдермен салыстырғанда, байқалатын өзгешеліктер едәуір.

Ең алдымен, ендігі ақындарда шындық суреті, нақтылық басым. Бұл кезде арнау өлеңдер мен портреттер, енді-енді көріне бастаған пейзаждық өлеңдер молырақ орын алады. Бұларда затты, құбылысты, адамды, оның мінез-құлқын, іс-әрекетін, сын-сипатын нақты суреттеу көзге түседі. Мысалы, осы кезең ақындары «жақсы қатын», «жаман қатын» туралы өз бағасын өлеңмен білдіргенде, сол қатын айналысатын қазан-ошақ, үй ішінің нақты суреттерін береді. Ақан серінің осы тақырыптас өлеңдерінде *құман жатыр құл болып домаланып, күлде жатқан қалашты жеңмен сүртін, жаулығы желкесіне*

кетер қашып, тұзы жоқ көжесінің төгіп-шашып сияқты жолдар кездеседі. Бұл – әдеби тілдің сөздік қазынасына көптеген лексикалық топтардың молынан ене бастауы деген сөз. Әсіресе тұрмыстық лексика мен жалқы есімдер және адамның әр алуан қимыл-әрекетін білдіретін етістіктер өлең тіліне еркін араласады, осының нәтижесінде сөз мағыналарының саралана түсуі немесе мағына ауыстыру процесі активтенеді.

Екіншіден, аталған ақындардың біразы (**Жанақ, Шөже, Кемпірбай, Сүйінбай, Бала Ораз, Майлықожа** т.б.) – жеке туындылармен қатар, айтыс өлеңдерінің иелері. Ал бұл кездегі айтыс – тұрмыс-салттық тақырып шеңберінен шығып, әлеуметтік үн ала бастаған жанр. Демек, бұл – айтыстардың сөз байлығы да, көркемдеуіш құралдары да, тіпті көлемі де өзгерді деген сөз. Айтыс компоненттері монологке ауысады. Ал монолог – ақынның өз айналасына, заманына, өмірге, қоғам тіршілігіне, жеке адамдардың іс-әрекеттеріне деген көзқарасын, ойын, мінездемесін көрсететін сөз түрі.

Үлкен айтыстарда ақындар қарсыласын жеңу үшін тек тақырып, факт, логика, аргумент мықтылығын ғана көздеп қоймайды, сөз-образдардың орынды, әсерлі әрі соны болуына да қам жейді. Ол үшін тілдік-көркемдік дүниенің дәстүрлі түрлерін пайдаланумен бірге, жаңаларын да тудыруға тырысады. Біржан сал Сара ақынмен айтысқанда, «әншінің кең тынысты, зор дауысты» дегеннің тың образын *әнімді он екі взвод жіберемін* деп ұсынады. Сол сияқты XIX ғасырдың соңғы ширегінде етек алған шығыс әдебиеті әсерімен келген білім-түсініктер де осы айтыста образ жасауға қатыстырылады. Біржан: *Тұлпармын Көрұғлының Пырағындай* немесе: *Рүстем дастандаймын дәл өнерге* деген теңеулерді келтірсе, Сара ақын: *Болғанда аузым – сағат, ернім – қақпақ* деп бұрын қазақ қызы портретінде кездеспейтін мүлде тосын теңеу жасайды, бұл да – өз кезеңінің өмір шындығынан алынған образ: сағаттың өзі ол кезде екінің бірінің қолына түсе бермейтін бағалы бұйым болса, ақын қыздың дарыны да (аузы, яғни сөзі) – сондай сирек дүние, сағаттың қақпағы қандай дөп-дөңгелек, мінсіз, көзтартарлық алтын не күміс болса, қыз ерні де сондай әсем!

Үшіншіден, бұл кезеңдегі ақындардың бірқатары – әр алуан эпикалық шығармаларды (дастандарды, эпостық жырларды) тудырушылар және таратушылар. Мысалы, Сүйінбайдың қырғыздың «Манасын», шығыстың «Шаһнама», «Тотының тоқсан тарауы», «Көрұғлы» сияқты жырларын ел арасына таратуда еңбегі зор болған¹⁶⁵. Жанақ пен Шөжелер «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырының өз варианттарын ұсынған¹⁶⁶. Ақтан Керейұлының даңқы негізінде өзі жырлаған ерлік дастандарымен шыққан¹⁶⁷.

Дастан – көлемді, күрделі туынды болмақ. Демек, тіл жағынан бұл да – өзгерістер мен жаңалықтарды туғызатын жанр. Осы тұста пайда болған дастан-жырлардың тамыры бұрынғы поэзия дәстүріне терең бойлап кетеді. Авторлар образ тандауда болсын, суреттеуде болсын кәнігі сөздер мен тіркестерге иек артады. Солай бола тұрса да, бұларда нақты суреттер басымдау. Мысалы, «кешегі өткен Қарасай бабасын»: *Еменнен найза алатын, Қорамсаққа қол салатын. Қырық мың дұшпан келсе де, Тайсалмай қарсы баратын. Кереге көз тор сауыт, Жеңсіз берен киетін...* деп бұрынғы образдармен суреттеген Сүйінбай «Сұраншы батыр» дастанында ұрыс картинасын былайша береді: *Қарсы келген дұшпанның Қылышпен басын қияды. Найзаменен түйреді. Өлігін жаудың иледі...* Әрине, бір қарағанда, мұнда жаңалық жоқтай: картина бұрынғыша қимыл, іс-әрекетті атау арқылы берілген, сөйлемдер шағын (бір тармақтық), өлең етістік ұйқасқа құрылған т.т. Ал салыстыра қарасақ, қимыл құралдары (*найза, қылыш, шоқпар*) баяғыдай эпитетпен келмейді: *толғамалы* немесе *қималы* я болмаса *ырғай сапты* найза емес, тек найза, қылыш та *алмас, наркескен, алдаспан емес*, жалаң *қылыш* сөзі арқылы бейнеленген. Мұнда ұрыс картинасын жалпы сипаттау жоқ, нақты суреттеу бар. Нақты сурет – тілдік қолданыстарға өзгеріс енгізетін құбылыс: ол дәстүрлі эпитеттерге, кәнігі штамптарға көп жібермейді, оның есесіне сөздердің жаңа тақырыптық топтарын қосады, оларды сан жағынан молайтады.

¹⁶⁵ Садырбаев С. Мұзбалақ акын // Сүйінбай Аронұлы. Ақиық. - Алматы, 1975. 6-б.

¹⁶⁶ История казахской литературы. В 3-х томах. - Т. II. - Алма-Ата, 1979. - С. 53.

¹⁶⁷ Сыдықов Қ. Алты сөз // Ақберен. - Алматы, 1972. - 22-б.

Төртіншіден, тағы бір сипатты белгілердің бірі – бұл кездегі қазақ ақындарының дені мұсылманша, кейбіреулері әрі орысша сауатты болады. Шортанбай, Мұрат, Базар, Майлықожа, Мәделіқожа, Қашағандар мұсылманша жақсы сауатты, араб, парсы, түркі (шағатай) тілдерінен хабарлары бар сөз шеберлері болса, Ыбырай, Шәңгерей, Ақандар мұнымен қатар орысша да сауатты болды. Бұл жайт аталған ақындардың шығармашылығына да, олардың тілдеріне де үлкен ықпалын тигізді.

Мұсылманша сауатты ақындарда ортаазиялық жазба әдеби тілдің әсері байқалады. Мысалы, Ақан серінің ғашықтық цикліндегі өлеңдерінің біразында шағатай поэзиясындағы образдар, соған орай «түркілік» элементтер орын алған. Оның: «Біз бұлбұл қызыл гүлге тартқан сада, Нәркес көз, қалам қасты, лағыл бала. Иранның құсни зия тотысындай, Гауһардан әзкен нәсіл тудың зада» деген төрт тармағында *сада, нәркес, лағыл, құсни зия, гауһар, зада* сияқты жеке сөздер ғана емес, *иранның тотысы, гауһардан туу* тәрізді образдар да – төл қазақ поэтикасына тән емес, шағатайлық дүниелер. Ақынның сұлу қыздың образын беруде «гүл жүзің, зипа бойың, қалам қабақ» деуі немесе «жұмақтың шарап кәусер қауасында Сен едің шапшып тұрған інжі шабақ» деген теңеулері, сол сұлуға ғашық болған лирикалық кейіпкерін «шыраққа түсіп жанған пәруанаға» балауы – осылардың баршасы қазақ поэзиясы тілінде ХІХ ғасырдың ІІ жартысында бой көрсете бастаған белгілер.

Бірақ шағатай әдебиеті және тілінің үлгі-әсері мен ондағы образдардың, солар арқылы келген сөздері мен тұлғаларының қазақтың төл поэзиясы тілінен орын ала бастауы жүйелі түрде емес және басым емес. Жоғарыда мысал келтірілген «Тағырыпың» деген көлемді шығармасында Ақан сері негізінен қазақтың байырғы образдарын пайдаланады. Сол сияқты «Ғаламға он сегіз мың патша болсам» деген өлеңінде араб-парсы сөздері мен шағатай әдебиеті образдарын мол қолданған Шәңгерей Бөкеев өзге туындыларында қазақтың байырғы әдеби тіл кестесіне иек артады.

Өткен ғасырдың ІІ жартысындағы қазақ ақындарының тілінде бұрынғы ақын-жырауларда да, халықтың сөйлеу тілін-

де де қолданылмаған бірсыпыра араб-парсы сөздері орын алған. Мысалы, Ақан серіде: *натараккі, тағырып, сарби зат, кәстәран, мақбуб, пәруана, шаһбазия, ағлан* т.б. Шәңгерейде: *килап, өршат, ғарапат, ықырам, шарғығалал* т.б. Тіпті бұрынғы қазақ көркем тілінің дәстүр-тәртіптерін берік ұстаған Шортанбай, Майлықожа сияқты ақындардың өзі бейтаныс арабизм-фарсизмдерді мол қолданбаса да, тілге ене бастағандарын актив пайдалану бағытын ұстаған. Мысалы, Майлықожа *ғауһар, жаһан, пайым, бейқайрат, насихат, нақлиқат, мехнат, уәж, қадірден, ләззат* сияқты сөздерді еркін және жиі қолданған.

Сөз етіп отырған дәуірдегі қазақ поэзиясы тілінің және бір айрықша белгісі – оған орыс әдеби тілінің де әсер-ықпалының тие бастауы. Бұл әсіресе Абай тілінде көзге түседі. Абайдан өзге ақындардың тілінде де орыс тілінің әсері күшті сезілмегенмен, бұл тілмен қарым-қатынасқа түскені байқалады: өлең тіліне орыс сөздерін қатыстыру әрекеті активтене бастайды, оларды образ үшін пайдалану нышаны байқалады. Мысалы, Ақан сері ғашығына арнаған сөздерін «телеграмда тартылған сымға» теңейді немесе «қалқаға анда-санда жазған назын» «ғылымның дәптеріндей *томда* жатыр» дейді.

Орыс сөздерін, образдарын еркінрек, молынан қолдану Абайдың шәкірттері – Мағауия, Ақылбайларда айтырлықтай сезіледі. Мысалы, Мағауия қазақ ақындары бұрын-соңды қолданбаған *банкрот, мот, сутки* тәрізді дерексіз ұғымдағы сөздерді де, *насос, кран, балкон, нарядчик* сияқты нақты зат атауларын да өлең тіліне енгізеді.

Сөйтіп, XIX ғасырдың II жартысында қазақ әдеби тілінің басты стилі – көркем әдебиетте, оның ішінде поэзия тілінде өзгеріс-жаңалықтар мен даму белгілері айқын көрінеді, бірақ үлкен сапалық өзгеріс Абай шығармалары тілінен басталады. Оған дейінгі және онымен тұстас қазақ ақындарының тілі, әсіресе ауызша тараған үлгіде жырлағандардың сөз өрнегі бұрынғы дәстүрдің жалғасы болып танылады.

§ 3. Көркем әдебиеттің қисса жанры және оның тілі

Өткен ғасырдың соңғы ширегінде «қисса» аталатын көркем әдебиет жанры туып, дамыды. XIX ғасырдың II жартысындағы қазақ әдеби тілін зерттеген арнайы жұмысында Б. Әбілқасымов бұл жанрдың туу дәуірі, негіздері, белгілері жайында кеңінен сөз қозғайды¹⁶⁸. Зерттеуші қисса (бұл – арабша «әңгіме», «тарих» деген мағынадағы сөз) деп алғашқы кезде шығыс (араб-парсы) әдебиетіндегі сюжеттерге құрылған, оқиғалы поэтикалық шығармалар аталса, кейін бұл термин баспа бетін көрген, өлеңмен жазылған дүниелердің бәріне телінген деп дұрыс көрсетеді. Бірақ, солай тани тұра, осы еңбегінде зерттеушінің өзі Шортанбай сияқты ақындардың жарық көрген туындыларын да, «Ер Тарғын» сияқты фольклорлық мұраны да осы жанр аясында қарастырып, баспа бетін көрген дүниелердің баршасын қисса деп жаңылысқандардың шылауында кетеді.

Біз бұл күндегі зерттеулерімізде қазақ тілінде кітап шығару тәжірибесі енді-енді басталып келе жатқан кезінде кітаптардың қандай грифпен ұсынылғандығы, оларға қандай ат қойылып, айдар тағылғандығы, тіпті оқырман жұртшылықтың қай әдебиетті қалайша танығандығы тұрғысынан келмей, әдебиет түрлерін жанрларға ажыратуда ғылыми негіздерге сүйенуіміз керек. Сондықтан «қисса-и» деген гриф тұр ма, жоқ па, әйтеуір жазба дүние ме, жоқ па, әйтеуір сюжетті ме, жоқ па деген межелерді нысанаға алмай, әр жанрдың өзіне хас белгілерін тану принципімен талдасақ, сөз етіп отырған кезеңдегі қазақша баспа бетін көрген дүниеліктер үш топқа бөлінетіндігін бірқатар ғалымдар дұрыс көрсетеді. Олар: 1) ауыз әдебиеті (фольклор) нұсқалары; 2) қазақтың (төл) жазба әдебиеті нұсқалары; 3) кітаби тілде жазылған үлгілер¹⁶⁹.

Біз де осы топтастыруды қолдаймыз. Сондықтан әдеби-тілдік ізденістерде «Қисса-и Шортанбай» деген атпен жарияланғанмен, бұл кітап ішіндегі материалды қисса ретінде қарамай, қазақтың төл көркем поэзиясы үлгісі қатарында тал-

¹⁶⁸ Әбілқасымов Б. XIX ғасырдың II жартысындағы қазақ әдеби тілі. - Алматы, 1982.

¹⁶⁹ Досқараев Ж., Сарыбаев Ш. Октябрь революциясынан бұрын басылып шыққан кейбір нұсқалардың тілі жайында //Қазақ тілі тарихы мен диалектологиясының мәселелері. - Алматы, 1960. - 3-шығуы. - 45-б.

дау қажет, сол сияқты «Ер Тарғын қиссасы», «Қисса-и Алпамыш», «Қисса-и Қыз Жібек» деген тұмаршаларды есепке алмай, бұларды қазақтың фольклорлық дүниелерінің жанрында зерттеу керек деп табамыз.

Ал енді бірқатар «Қисса-и»-мен басылған және «қисса» айдары тағылмаған «Ақуал» сияқты кітапшалар не әдеби, не идеологиялық құны жоқ, «жай тұрғанча бір қисса болсұн деп йаза салған» әдебиеттің ешбір жанрына жатпайтын дүниелер ретінде танылуға тиіс және солай танылып жүр. Мысалы, Б.Әбілқасымов «Қисса-и әдеблї бала» (Қазан, 1897), «Қисса-и Ғажам екеуї жолдас болған» (Қазан, 1898), «Мақулат» (Қазан, 1897), «Берің зекет кітабы» (Қазан, 1898) сияқты Кашафуддин Шахмардановтың «қаламынан» туған кітапшаларға осындай баға береді.

Ал шын мәніндегі қиссаларға келсек, бұл – ХІХ ғасырдың ІІ жартысында, дәлірек айтсақ, соңғы ширегінде туған көркем әдебиет жанры, оның ішінде де поэзия дүниесіне қол артқан үлгілер. Олардың өзге жанрлардан ерекшеленетін негізгі белгілері, біріншіден, сюжетті, оқиғалы, көлемді шығарма болулары, екіншіден, тақырыбы мен сюжеті араб, парсы, түркі тілдерінде жарияланған үлгілерден алынғандықтары, үшіншіден, тілдерінде, әсіресе грамматикалық тұлға-тәсілдерінде шағатайлық, ескі қазақтың жазба дәстүр элементтерінің қатысуы болып табылады. Төртінші белгісі ретінде қисса жанрының жазба дүниелер екендігін атауға болады. Соңғы белгісіне байланысты «кітаби тіл» деген терминнің қазақ топырағында жасалу, таралу тарихының сыры ашылады. Атақты шығыстанушы В.В.Радловтың *кітап өлең, кітаби ақындар* деген терминдерді өзі де байқамастан ғылыми айналымға түсіргені филология әлеміне жақсы таныс. Ол өз тұсындағы қазақ әдеби үлгілерін халықтың өзі екіге бөліп: народные изречения (қара сөз) и книжные песни (кітап өлең) деп атайды деген-ді¹⁷⁰. Бұл жердегі «қара сөз» – проза дегеннің баламасы емес, ауызша тарап келген қазақтың төл көркемсөзін (фольклоры болсын, авторлы әдебиеті болсын) баспа арқылы тарайтын «кітап өлеңдердің» қарама-қарсысына қойып атау

¹⁷⁰ Радлов В.В. Образцы народной литературы. - Ч. III. - Киргизское наречие. - СПб., 1870. - С. XVIII.

үшін таңдаған термині (сірә, мұндағы *қара* сөзін ғалым *халық* дегеннің баламасы ретінде алғанға ұқсайды: народные изречения – кара сөз).

Демек, өткен ғасырда *қисса* сөзі – «кітап өлеңдер», жалпы «кітап болып басылған дүниелер» дегенді білдірген, бұл кезде аталған әдебиет жанры, мазмұны, идеологиясы, авторы, авторсызы, тілі, пайда болған уақыты, адресаты жағынан ажыратылмаған. Сондықтан «Алпамыс», «Қамбар батыр», «Ер Тарғын» сияқты ежелгі батырлар жырлары да, «Қыз Жібек», «Айман-Шолпан» тәрізді лиро-эпостар да, қазақтың профессионал ақындарының өлеңдері де, жыр-дастан болып келетін жаңа туындылар да – баршасы «Қисса-и» атымен басылды. Ал бізге бұларды ажырату керек. Оларды ғылыми тұрғыдан талдауда, әсіресе тілдік-стильдік сипатын тануда атына қарамай, затына қарасақ, қисса атаулы әдебиет жанрына араб, парсы, үнді және өзге түркі тілдеріндегі, оның ішінде «шағатай тіліндегі жазба әдеби мұралардың сюжетіне құрылып жырланған, оқиғалы, көлемді дастан-жырларды жатқызу керек болады. Қазақтың төл эпостары да оқиғалы, көлемді жырлар, бірақ айырмасы – соңғылар авторсыз, көбі ұрпақтан ұрпаққа ауызша таралып келе жатқан ескерткіштер, ал қиссалар – жаңа құбылыс. Қисса-дастандардың өзін мазмұны мен мақсатына қарай екіге бөліп қараған жөн: бір тобы – шығыстың классикалық әдебиеті үлгілерін қазақша жырлаған туындылар. Олар: «Шаһнама», «Жүсіп-Зылиқа», «Мұңлық-Зарлық», «Сейфүлмәлік», «Бозжігіт», «Шахмаран», «Шәкір-Шәкірат» т.б. Бұлардың тақырыбы азаматтық, көбінесе махаббат, адамгершілік жайы. Екінші тобын ислам дінін уағыздап, оның сахабаларын дәріптейтін дастандар («Салсал», «Жұмжұма», «Кербаланың шөлінде» т.б.) құрайды.

Белгілі бір жанрда жаңа туған жазба дүниелердің қазақтың өзге туындыларынан айырмасы тек «кітаптан оқылатындығында» ғана емес, тілі мен стилінде де болды. Олар жазба үлгілер болғандықтан, түркі жазба тіл дәстүріне біртабан жақындау келуге тырысты. Сірә, түркі халықтары өмірінде жазба тіл дәстүрінің бар екендігін, оны жазба дүниеге келгенде берік сақтау керектігін сезіну қазақ топырағында мықтап орын тепкен сияқты. Жалғыз қиссаларда емес, әйтеуір қолға

қалам ұстаған сәтте, егер жазба проза жанрында болса, «шағатайшылап» жіберуден қазақтың қай-қайсысы да тартына алмаған. Мысалы, Абайдың өзі інісі – Халиоллаға қазақша жазып келе жатқан хатын: *һәрдайым, тауфиклы, абыройлы, умрыңызды тілеп хат жазғучы ағаңыз Ибраһим Құнанбай ұғлы деп білесіз* деп «шағатайшылап» бітіреді. Немесе Қарамола съезінде Абайдың қатысуымен қазақтың әдет-ғұрып заңының жобасы түзілгенде де, көп тұстарда автор мен аудармашылар «кітапшылап» кетеді (**-ған** жұрнақты есімшенің орнына **-мыш** тұлғасын қолдануы; етістіктің предикаттық көрсеткішін **-дүр** арқылы білдіруі; *бірлән, илән, лекин* шылауларын жұмсауы және мәтін емлесінің түркі жазба дәстүріне бағындырылуы т.т.). Тіпті аталған мәтін бұлайша Абайдың өзі тұрғызбаса да, қол қойғанына қарағанда, мақұлдағаны хақ, өйткені бұл – жазба құжат, ал сол тұстағы қазақша жазба дүние бұрыннан келе жатқан «түркілік» жазба дәстүрден қол үзбеуі керек болған сияқты¹⁷¹.

Киссалардың «шағатайшылап» берілуіне, біздіңше, бірнеше фактор себеп болды. Бірі – өлең-жырды жазба түрде ұсыну-дың сонылығы; бұрын қазақтың ақын-жыраулары өз туындыларын ауызша жырлап, құлақпен тыңдауға арнайтын, енді өлеңді тасқа басып, оқитын етіп ұсыну тәрізді жаңа акт – оның тіліне де өзгеше қарауға мәжбүр етті. Жаңа жазба дүниенің авторлары өз туындыларын бұрынғы оқылып келе жатқандардан (шағатайша әдеби үлгілерден) тіл жағынан көп алшақтамайтын, кәнігі болуы керек деп ұғынды. Бұл – бір. Екіншіден, киссалардың тақырыбы мен сюжеті шығыс әдебиетінен, көбіне-көп «түркі» тіліндегі ескерткіштерден алынды. «Түркіше» өте сауатты, көзі ашық, мұсылманша жақсы хат таныған қисса авторларының тіліне сол «түркінің» сөз саптауы мен тіл машығы оңай оралып тұруы да себеп болды. Үшіншіден, кейбір зерттеушілердің айтуына қарағанда, «кітаби тіл» ту бастан-ақ діни уағыздамалардың жаны болды, «діни қисса өлеңдерді халық санасына жеткізуді «кітаби тіл» өз мойнына алды.¹⁷²

¹⁷¹ Бұл жөнінде талдауды мына кітаптан көруге болады: Әбілқасымов Б. XIX ғасырдың II жартысындағы қазақ әдеби тілі. - Алматы, 1982. - 102-107-б.

¹⁷² Құрышжанов Ә. Кітаби тіл материалдарынан // Қазақ тілі тарихы мен диалектологиясының мәселелері. - Алматы, 1960. - 2-шығуы. - 73-б.

Сөйтіп, қиссалардың тілі емлесінен бастап, сөз таңдау, морфологиялық тұлға-тәсілдерді қолдану саласына дейін «кітаби тіл» сипатын алды. Бірақ бұл сипат барлық қиссаларда бірдей дәрежеде, қатаң түрде сақталған жоқ. «Шағатай» элементтері бірінде аз, бірінде көп кездесіп отырды. Мысалы, діни мазмұнды қиссалар мүлде «кітапшылап» кетсе, классикалық шығыс әдебиеті сюжетіне жазылған дастандарда қазақ тілі элементтері басымдау болды¹⁷³.

Қисса мәтіндеріндегі шағатай элементтерінің көп-аздығы авторына да байланысты болды. Автордың қазақша ақындық дарыны неғұрлым күштірек болса (мысалы, ХХ ғасырдың басындағы қиссашыл Ақылбай Сабалұлы сияқты), соғұрлым оның кітапшылауға құмарлығы да кемдеу болғанға ұқсайды.

Қиссалардың «кітаби тілдік» белгілері топтастырып талданда мынадай:

1. Лексика саласында. Қазақ тілінде баламасы бар сөздердің орнына араб-парсы, шағатай, яғни көне түркі, оғұз, қарлұқ сөздерін қолдану: *нәма (хат), құртқа* (кемпір), *біту* (жазу), *нәма біту* (хат жазу), *рауан болу* (жүріп кету), *тармар қылу* (талқандау), *ағлам қылу* (хабарлау), *хуб* (жақсы), *биһуш* (есінен айрылу), *баднама* (жаман атты), *лафз* (сөз), *тұғыры йол* (тура жол), *шул* (сол), *яқ-яққа* (жан-жаққа), *ат ашайтын құрақ* (жылқы жейтін), *алтмыш* (алпыс), *ұғұл* (ұл бала). *Түзүк, тірік, ұлуғ, мұндағ, шундағ, кішідек* (кісідей) сияқты сөздер де ХІХ ғасырдың қазақ тіліне тән емес: *ерді* (еді), *олтурды* (отырды), *ашығланды* (ашуланды), *тұғды* (туды) деген сөз тұлғалары да – қазақша емес. Бұл белгі әсіресе діни мазмұндағы қиссаларда көбірек көрінеді.

¹⁷³ Осы күнгі «Ғашықнаме» деген атпен жарияланып жүрген дастандар – осындай «қазақшалау» қиссалардың одан әрі редакцияланып, емлесі мүлде жаңартылып, қазіргі түрге көшіріліп берілген түрлері. Бұл жинақтарға кейбір қиссалардың ХІХ ғасырдағы варианты емес, ХХ ғасырдың басында қайта жырланған «қазақша» нұсқалары енгізілгені байқалады. Мысалы, «Ғашықнамедегі» «Бозжігіт» қиссасы – А. Сабалұлының 1911 жылы өңдеп қайта жырлаған варианты, тілі таза қазақша (оған қазіргі шығарушылардың қолдары да едәуір тигені сезіледі), ал ол қиссаның «ноғай уа қазақ лұғатынша» Ахмед Оразаев жырлаған 1876, 1878, 1881, 1889, 1890, 1896, 1903, 1907 жылдардағы басылымдарының тілін талдаған Б. Әбілқасымов «Бозжігіт» қиссасында өзге қазақша қиссаларға қарағанда, түркі әдеби тіл дәстүрі көбірек сақталған деп түйеді. Аталған кітап: *Әбілқасымов Б. ХІХ ғасырдың ІІ жартысындағы...* 36-б.

2. Грамматика саласында. Қазақ тілі морфологиясына тән емес, көне-жаңа «түркілік» тұлғалар мен тәсілдерді қолдану: а) есімдіктердің септелу парадигмасы шағатайша: *аның* (оның), *аны* (оны), *менім*, *бенім* (менің), *менге* (маған), *сенге* (саған), *екісі* (екеуі), *башыдан аяққаче* (бастан-аяқ); ә) етістік тұлғаларында: өткен шақ есімшенің **-ған** жұрнақты формасының орнына оғұздық **-мыш** аффиксті варианты келеді: *бармыш* (барған), *көрінmiş* (көрінген); бұйрық рай: **-ғыл/-қыл** (*барғыл*, *айтқыл*), **-ың/-ің** (*барың*, *алың*) жұрнақтарымен де көрінеді; ауыспалы осы шақ **-ғай/-гей** жұрнағымен беріледі (*көргейлер* – *көреді*); етістіктің жіктелу парадигмасында қазақша емес тұлғалар кездеседі: III жақ көпше түрде **-лар** қосымшасын жалғап айту жүйелі түрде қолданылады (*йәтурлар*, *еділер*), **-дүр** форманты жиі кездеседі, ол екі түрлі қызмет атқарады: бірі – қазақша **-ды** қосымшасының орнында тұрады (*барадүр*, *айтадүр*), екіншісі – есім баяндауышқа жалғанатын предикаттық формант рөлінде келеді (қазақша *еді*, **-ды** **-ді** -лердің эквиваленті: *барадүр* (*бар еді*, *бар-ды*), *түшкен-дүр* (*түскен еді*, *түскен-ді*); б) *мен*, *менен* жалғау-шылауы формантының орнына *бірлән/бірлә/білә/илә/илән* тұлғалары жиі қолданылады; *керексе*, *йогса* тұлғалары да орын алады.

Бұл көрсетілгендей морфологиялық тұлғалар әлдеқайда қазақша жырланған қиссалардан да табылады. Мысалы, «Ғашықнамеде» (Алматы, 1976) жарияланған қазақша «Бозжігіт» қиссасында: «*Керексе* мың-мың әспет жолдас болар» (30-б.), «Аялдап сөзімізге құлақ *салың*» (35), «Аман *болың*, қош *болың*» (70), «Хан қызымен *екісі* ақылдасып» (53), «Сонда жендет кісенді *байладылар*» (57), «Бетін ашып *көрділер* қызды дейді». Бұларды тіпті қазіргі «реставраторлар» сылып тастай алмаған.

3. Емле (орфография) саласында. Қиссалар «түркіше» емле тәртібін мейлінше сақтап жазуға тырысқан: сөз басында **ж** дыбысы келетін орындарда көбіне-көп **й** таңбасы жазылған: («*йардам* бергіл біздерге *йалғуз* Алла»; «*йаман* *йолға* салдырма көңүлімні» – «Салсал»), **с ~ ш**, **ш ~ ч**, **п ~ м** алмасулары жиі ұшырасады: *тышқары* (тысқары), *қаршылық* қыл (қарсылық қыл), *асман* көк (аспан көк), *үчүн* (үшін), *чақлы* (шақты) т.б.

Ең үлкен орфограммалық ерекшелік сөздерге қосымшалар жалғанғанда қазақ тіліне тән үндестік заңдарын сақтамауда көзге түседі (*бізлер, білгенімні, йолны, тынмай, келінді*).

Бірақ бұл көрсетілген орфографиялық белгілер жүйелі түрде қатаң сақталмаған. Шағатайша жазылған варианттармен қатар қазақша параллельдер де едәуір, яғни қиссалардың қазақтарға арналып жазылуы, олардың біразының авторларының қазақтар болуы мәтінді ара-тұра еріксіз-ерікті түрде қазақшалатып отырған. Біздіңше, локальды («қазақи») немесе ескі қазақ жазба әдеби тілінің өзіне хас белгілерінің бірін де осы тұстан іздеуге болады.

Міне, бұлар XIX ғасырдағы қиссаларының (яғни жанр ретінде нағыз қисса деп табылатындарының) «кітаби тілдік» («шағатайлық, түркілік») басты-басты белгілері – осындай. Бірақ бұл белгілерге қарап, «қазақ қиссалары таза шағатай тілінде жазылды» деген пікір айтуға мүлде болмайды. Бұлар қазақтың ескі жазба тілінің үлгісінде, яғни қазақ тілінде жазылды, оның стильдік-тілдік ерекшеліктері бар бір жанрын құраған көркем әдебиет болды. Қиссалардың лексикасы негізінен қазақ тілінікі, тұтас алғандағы грамматикалық жүйесі де қазақ тіліндік, тіпті өлең құрау техникасы да қазақ поэзиясынікі: қиссалар 7-8 буынды жыр ағымымен және 11 буынды қара өлең өлшемімен берілген.

Көркемдік сипаты жағынан қиссалар қазақтың байырғы төл поэзиясымен де, Дулат, Абайлар бастаған жазба поэзиясымен де теңесе алмады, бірақ оның образдары мен кейбір көркемдеуіш тәсілдерін пайдалануға тырысты, бұл әсіресе XX ғасырдың басында туған қиссаларда анығырақ байқалады. Мысалы, бұрынғы қиссаларды қайта жырлаған немесе жаңадан қисса жазған Ақылбек Сабалұлы, Ақыт Үлімжіұлы, Жүсіпбек Шайхысламұлы, Мұқаметқали Өндірұлдары мейлінше көркем туынды беруге күш салған (Осы күнгі «Ғашықнаме» жинақтарындағы варианттарын қараңыз). Бұларда қазақ поэзиясына тән көркем образдар, теңеулер, сөз орамдары аз кездеспейді, көп сәтте қазақтың халық поэзиясы тәсілдеріне жүгініп отырады. Мысалы, Сабалұлы вариантындағы (1911 жылғы) «Бозжігіт» қиссасында:

Досына жан жолдасы сөз салады,
Жалғаннан өлмей-өтпей кім қалады? –
деген жолдар үш шумақ бойы қайталап келеді. Сол сияқты
мұндағы қыздардың жар-жары кәнігі «Жар-жар» моделін
толық сақтайды.

Малы жоқтың жаны жоқ,
Төсегі жоқ, жар-жар!
Жары жоқтың жаны жоқ,
Меселі жоқ, жар-жар!

Тақырыбы мен сюжеті шығыс әдебиетіндік болғанмен,
киссаларда осы әдебиетке тән образдар аса көп кездеспейді,
дегенмен мүлде жоқ та емес. Мысалы: *Бұлбұл құс тас*
қапастан сайрайды енді; жаралған саф алтыннан сүйектері;
жүрекке ғашық оты тиді; шекердей шырындығы; қолыма
хат жазарға алдым қалам сияқты образдар – әрине, қазақтық
емес. Абайдың «Сөз айттым Әзірет Әлі, айдаһарсыз, Мұнда
жоқ алтын иек сары ала қыз» дегені, бір жағынан, ақын мен
ақындыққа, көркемсөзге келгендегі өз талғамын көрсетіп,
Көкбай, Әріп сияқты қисса жазған ақындарды сынаса¹⁷⁴, екінші
жағынан, киссашылардың осындай «алтын иек сары ала қыз»,
«саф алтын сүйек», «лебі лағыл» тәрізді шығыс поэзиясынан
алынған образдарға иек арту бағытына сын көзімен қараған
деп ойлаймыз.

Дегенмен XIX ғасырдағы, әсіресе XX ғасырдың бас
кезіндегі нағыз қиссалар қазақ әдеби тілінің дамуында белгілі
рөл атқарды: «қоғамның мәдени-рухани өмірі мен діни ұғым-
дарға қатысты толып жатқан сөздер әкелді», «сол замандағы
сөйлеу тілін, оның ерекшеліктерін хатқа түсіріп, алуан түрлі
сөздермен байытып отырды» (Ә.Құрышжанов) және қазақ
тіліне көркем шығыс поэзиясының кейбір қонымды образда-
рын қосты, сол образдар арқылы жеке сөздер мен тұлғалар
енгізді (*бақта бұлбұл сайрау, қызыл гүл, дүлдүл, саф алтын,*
ғауһар, маржандай тіс, інжу-маржан, гибрат, ганибет, ау-
зынан дүр шашу, сахарадай кең, жер-жиһан, қаһарман т.т.
сияқты).

¹⁷⁴ Әуезов М. Әр жылдар ойлары. - Алматы, 1959. 113-114-б.

§ 4. Қоғамдық-публицистикалық стильдің пайда болуы

XIX ғасырдың II жартысында қазақтың ұлттық жазба әдеби тілі функционалдық стильдерге тарамдала бастады. Басыңқы (доминант) стиль бұрынғысынша көркем әдебиет стилі болды. Сонымен қатар өзге стильдер туып, әрі қарай даму бағытын алды. Солардың бірі – қоғамдық-публицистикалық стиль. Оның пайда болуы ең алдымен мерзімді баспасөздің тууына байланысты. «Түркістан уалаятының газеті» (1870-1883), «Дала уалаятының газеті» (1888-1902), «Торғай газеті», «Ауыл шаруашылық листогі» дегендер – патша үкіметінің жергілікті әкімшіліктерінің органдары болғанмен, бұларда халықтың тұрмыс-жайы, оқу-ағарту мәселелері, қазақтың ұлттық мәдениеті, тарихы, әдебиеті мен тілі т.б. туралы публицистикалық сипаттағы материалдар басылып тұрды.

Екіншіден, «әр заманда бағасы жойылмайтын бір үлкен қымбат қазына» (М.Әуезов) болып танылып отырған Абайдың «Қара сөздерінің» бірқатары публицистикаға, енді бір тобы жартылай ғылыми стильдердің үлгісіне жатады. Мысалы, 3, 8, 22, 39, 41, 42-сөз деп аталған шығармаларында жазушы көпшілік оқушыға арнаған ойларын публицистикалық стильде ұсынады. 46-сөзі – тарихи очерк іспетті қысқа зерттеу жұмысы. Ал 5, 29-сөздері филологиялық, этнографиялық тақырыптардағы шағын ғылыми мақалалар деуге болады, 17-сөзі – психологиялық этюд, бұл да – «композициясы, мазмұны және баяндау мәнері жағынан нағыз әдеби-публицистикалық шығарма»¹⁷⁵. Абай «Қара сөздерінің» ішінде «Ғаклиат тасдиқат» деген атпен бөлек көшіріліп келген ең көлемді шығармасы – 38-сөз – автордың дін, мораль мәселелері жайындағы ой-толғауы. Мұны «публицистика стилімен жазылған философиялық толғау» деуге болады.

Мерзімді баспасөз беттерінде туған қазақ тілінің қоғамдық-публицистикалық стилін онда жарияланған әлеуметтік, мәдени, экономикалық мәселелерге байланысты материалдар танытады. Олар оқу-білім мен техника- шаруашылық түрлері жағынан қазақ қауымының артта қалғаны, кейбір әдет-ғұрыптардың

¹⁷⁵ Сильченко М.С. Творческая биография Абая. - Алма-Ата, 1957.

ескіріп, заман ағымына сай келмей отырғандығы, егін егу, саудаға араласу сияқты қарекеттердің қоғам дамуы үшін пайдалы екендігі т.т. төңірегінде болды. Және бұл материалдарды оқырман қауымға түсінікті, жатық тілмен ұсыну көзделді. Сондықтан лексика-фразеологиялық құрамы жағынан да, грамматикалық құрылысы жағынан да бұл стильдің негізі – қазақтың өз тілі болды. Әрине, бұл кезде қазақ тілінің функционалдық стильдері қазіргідей сараланып, әрқайсысы өз белгілерін айқындап алмаған болатын, дегенмен ондай айырым белгілер мен әр стильдің азды-көпті өз нормалары бар екендігін көрсетуге болады. XIX ғасырдың II жартысындағы қазақ әдеби тілінің қоғамдық-публицистикалық стилін сипаттайтын мынадай белгілер байқала бастайды:

1. **Лексика саласында.** Лексика құрамы негізінен қазақтың төл сөздері болды. XIX ғасырдың II жартысында қазақ тілінің қоғам өмірінің барлық жағын суреттей (баяндай) алатын мол, тұрақты сөздік қоры бар екендігі байқалды. Функционалдық стиль сұранысына орай әлеуметтік-саяси ұғымдарды атайтын сөз топтары қалыптасты. Олардың бірқатары терминдік сипат алды. Ол үшін байырғы сөздерге жаңа мағына үстеу және ішінара жұрнақ жалғап, жаңа сөз жасау амалдары қолданылды. Мысалы, әңгіме болып отырған кезеңде патша әкімшілігінің ел басқару тәртіптеріне байланысты «приказ», «распоряжение» деген ресми қағаз атауларын қазақша беру үшін бұрынғы *бұйрық* және *жарлық* сөздеріне жаңа мағына үстеп, оларды әкімшілік терминіне көтерді. Әрине, бұлайша қалыптасу бірден бола қоймағаны белгілі: зерттеуші Б.Әбілкасымовтың талдауларына қарағанда, «Түркістан уалаяты газеті» бұл екі ұғымның екеуін де *бұйрық* сөзімен білдірген. *Жауап* сөзіне үстеме мағына қосып, бұл күнде *мәселе* (*вопрос*) деп жүрген сөздің ұғымын беру үшін қолданған («Бұрұн бидай жіберетін астықты енді диірменге тартып ұн қылыб жіберсек қайтеді деген *жауап* чықты» – «Дала уалаяты газеті». - 1896. - 31-б.).

Кеңес (совещание), *лақаб*, *насихат*; *өнер*, *мехкеме* (правление), *хүкім* деген сөздер де осындай мағынасы өзгеріп қолданылған жаңа ұғым атауларына айналған. Заманындағы жаңа

ұғымдарды атау үшін мағынасы үстемеленген топқа *ғарыз* (прощение), *ғарыз етучі* (проситель), *төре* (чиновник, кеңсе қызметкері), *бұйрықнама*, *ғылым* (образование, учение), *бас-махана* (редакция) сияқты қазақтың кейбір өз сөздері мен халық тіліне бұрынырақ енген араб-парсы сөздері де жатады.

Алғашқы баспасөз беттерінде жұрнақ жалғау арқылы жаңа сөз, жаңа термин жасау – біздің байқауымызша, аса актив амал емес. Зерттеушілер **-лық** жұрнағы арқылы жасалған *кедейлік*, *бадишалық*, *қараңғылық* сияқты 5-10 дерексіз ұғым атауларын, **-чылық (-шылық)** жұрнағы арқылы жасалған *зәрушілік*, *қысымчылық*, *татушылық* тәрізді тағы да 5-6 сөзді ғана көрсетеді. Бұл күнде жеке сөз ретінде танылатын *егіншілік*, *бақшаишылық* сияқты терминдер алғашқы газет беттерінде аналитикалық жолмен *егін шаруасы*, *бақша салу* сияқты тіркестер арқылы берілген.

Жалпы бұл кезеңдегі публицистика тілі мен жартылай ғылыми стильге тән белгілердің бірі – аналитикалық тәсілді жиі пайдалану деуге болады. Бұл амал білім-ғылымға, техникаға қатысты, әзірге қазақ оқырмандарына бейтаныс ұғым атауларын түсіндіруде пайдаланылады. Мысалы, медицина институтын *дәрігер болуға үйрететұғын үлкен медресе* деп береді. Тіпті терминнің өзін қолданған күнде де оны қазақша түсіндіріп отыруды қажет деп табады. Сондықтан публицистикалық материалдардан *телеграф*, *яғни сым темір*; *мужской гимназия*, *яғни еркек балалар оқитұғын медресе* дегендерді кездестіруге болады.

Қазақтың ұлттық жазба әдеби тілінде қалыптаса бастаған публицистикалық стильдің, әсіресе алғашқы баспасөз тілінің сол тұстағы өзге стильдерінен ажыратылатын бір белгісі – мұнда орыс сөздерінің актив қолданылуы болды. Сол кездегі көркем әдебиет стиліне қарағанда, публицистика стилі қазақ жазба әдеби тілінің сөздігін орыс тілінен қабылданған кірме сөздермен толықтыруда үлкен рөл атқарды және оның бұл бағыты жылдан- жылға ұлғая түсті. Мысалы, «Дала уалаяты газетінің» 1890 жылғы 17 августағы нөмірінде қазақтың төл сөздері – 70,4%, араб-парсы сөздері – 19,7%, орыс сөздері 5,6% болса, 1896 жылғы 21 январьдағы санында қазақ сөздері –

73,5%, араб-парсы сөздері – 15,4%, орыс сөздері 9,1%, болғанын көреміз¹⁷⁶. Газет беттерінде қолданылған орыс сөздерінің бірқатары көркем әдебиет пен кеңсе стильдерінде де, жартылай үлгілерде де кездеседі, дегенмен көпшілігі тек баспасөзде, оның да публицистикалық материалдарының мәтіндерінде қолданылып, кейіннен қазақ әдеби тілінде қалыптасып кеткендер болып табылады.

Орыс тілінен алынып қолданылған сөздерді екі топқа бөліп талдауға болады. Бірі – ел басқару-әкімшілік, заң-сот істері немесе сауда-саттық, тұрмыс-салт, оқу-ағарту салаларына жататын және халықтың күнделікті өмірінде жиі қолданылатын, қазақтың сөйлеу тіліне еніп қалыптаса бастаған сөздер. Олар: *болыс, ойаз, сиез, началнік, облус, жандарал, содия, сот, жеребе, каталешке; газет, үшкөл, қарындаш, үстел, бөшке, самауыр, кәмпит, шыт, сәтен, жәрмеңке, бекет, көпес, пошта, шен* т.т. Екінші – халықтың күнделікті сөйлеу тәжірибесінде қолданылмайтын, бірақ өздері атап тұрған заттардың, ұғымдардың қазақ тіршілігінде жоқ болғандығынан, орысша түрінде алынған сөздер. Олар көбінесе өндіріс, білім-ғылым, империялық заң-сот істері, империялық әкімшілік құрылысы салаларына қатысты сөздер болып келеді. XIX ғасырдың II жартысындағы қазақ публицистикасы, әсіресе мерзімді баспасөз органдары оларды актив қолданды. Мысалы, газет беттерінен *кубернатор, союетник, консул, дознание, канселария, акраном, иніспектір, адуакет, статийа, землемер, кимназийа, университет, студент, семинарийа, парта, награт, школ, зауыт, мәшине, белосипет* т.т. сияқты сөздерді көруге болады.

Бұл – ұлттық жазба тілімізге орыс сөздерінің және орыс тілі арқылы интернационалдық қордың молынан ене бастауының басы болды. Мұның себебін, ең алдымен, XIX ғасырдың II жартысында қазақ жері, қазақ елі түгелімен Ресей империясына бағынып, соның әкімшілік қамытын мойнына мықтап киген тұсы болуынан іздеу керек. Тек әкімшілік емес, Ресей экономикасымен іліктес болу да қазақ қауымына көптеген жаңа ұғымдарды алып келді. Ол ұғымдар өз атауларын қажет етті,

¹⁷⁶ Әбілқасымов Б. Алғашқы қазақ газеттерінің тілі. - Алматы, 1971. - 87-б.

олардың барлығының бірдей қазақша баламасын табу мүмкін болмады. Сондықтан «орыс дүниесі» өз сөздерін өзімен бірге алып келе бастады. Екіншіден, алғашқы газеттердің екеуі де – орыс тілінде шығатын газеттердің қосалқысы (приложение) болды: «Түркістан уалаятының газеті» «Туркестанские ведомости» деген газеттің, «Дала уалаятының газеті» «Акмолинские областные ведомости» газетінің «жалғамасы» ретінде жарық көрді. Кейіннен бұлар таза аударма газеттер болмай, дербестік сипат алғанмен, онда жарияланатын жарлық-бұйрықтар, «үкімет сөздері», қысқасы, ресми хабарлар орыс тілінен аударылып беріліп отырғандықтан, бұл материалдар орыс тіліндегі мәтіндермен байланысты болды. Оларда қандай атаулар болса, соларды не қазақша, не орысша білдіруге мәжбүрлік көбінесе орыс сөздеріне мойын бұрғызды. Бұған сол тұста тіл мәселесімен шұғылданатын белгілі бір орындардың (айталық, қазіргі «Терминкомдар» сияқты немесе тіл зерттеу институтының) жоқтығы да себепкер болды.

Орыс тілінен сөз алып қолданудағы және бір көзге түсетін ерекшелік – орысша анықтаушымен келген блок-атауларды сол орысша күйінде алу және көбінесе орыс тіліндегі родқа қарай қиысу заңдылығын сақтамай келтіру. Мысалы: *тайный* (араб әрпімен жазылуы *тайни*) *сауетник*, *катарыжнай работа*, *земски сома*, *колежски ассессор*. Бұл ерекшелік Абай публицистикасында да ішінара кездеседі. Алғашқы қазақ публицистика стилінің лексикалық сипатын танытатын белгі – тек орыс сөздері емес, араб және парсы тілдерінен алып қолданылған бөгде және кірме сөздердің де молырақ қолданылуы. Жоғарғы пайыздық көрсеткіштерге қарағанда, «Дала уалаяты газетінің» алғашқы жылдарында олар сан жағынан көбірек болып, кейінгі жылдарда сәл азая түскені көрінеді. Оның есесіне орыс сөздерінің қолданылуы жиілеген.

Араб-парсы сөздерін қолдануда қазақ публицистикасы жалпы түркі жазба тілдерінің дәстүрін бұл тұста әрі қарай жалғастырған деп айту керек, яғни оқу-ағартуға, мәдениетке, жалпы рухани дүниеге қатысты ұғым, зат атауларын араб және парсы сөздерімен беру – мұнда да басты бағыт. Бұларды да халық тіліне ертеде енген, қазақша қалыптасқан сөздер то-

бына және жазба тілде ғана қолданылған араб-парсы сөздері деген топқа бөліп талдау керек. Зерттеуші Б.Әбілқасымов екінші топтағы сөздер деп *мархамат, мазкүр, мінақиб, табиғ, урых, шұһаба, муафик, таһақиқ, шафағат, ыждағат, рәсім, жамағат, фікір, гибрат, хукім, низам, наһу, фарман, насихат, ғұлама* деген сөздерді көрсетеді¹⁷⁷. Мұндағы кейбір сөздер – біздіңше, халық тіліне енгендердің түпнұсқаша таңбаланғандары. Мысалы, *шапағат, ыждағат, жамағат, пікір, әкім, шүбә, пармен, насиқат, ғұлама, ғалым* дегендерді біз XV-XVIII ғасыр ақын-жырауларынан да табамыз.

Бұл тұста сөз болып отырған кезеңдегі қазақ публицистикасы тілінің бір ерекшелігі ретінде орфография (емле) мәселесін көрсету керек. Түркі жазба тілдері қашанда да емле саласында консервативтік сипат алып келген, яғни жазудың өте ертеден келе жатқан дәстүрін қатаң сақтау арқылы бір-бірінен бөліне бастаған түркі халықтарының көпшілігіне ортақтық сипат (қасиет, белгі, құрал) беру талабы күшті сезіледі. Сондықтан кейбір зерттеушілер атап жүргендей, «шағатайша жазылған дүниені әр халық жазылғанынша емес, өзінше оқитын болған» (Ғ.Мұсабаев). Бұл дәстүрдің бір ұшы араб-парсы сөздерін түпнұсқа тілдегіше жазу қағидасына барып тіреледі, яғни араб жазуымен қағаз бетіне түскен түркі тіліндегі дүниеде (мысалы, тіпті жеке адамдардың бір-біріне жазысқан хаттарында да) араб пен парсы сөздері арабша, парсыша тұлғасында жазылуы шарт болған. Сондықтан тұңғыш қазақ газеттері де қазақ тіліне ертеде еніп, *пікір, тарап, пайым, рақым, ықылас, пәрмен, өнер, мешіт, есеп* түрінде қалыптасып кеткен сөздерді *фикир, тараф, фаһим, рахым, ихлас, фарман, һөнер, мешжид, хисаб* деп (әрине, араб әріптерімен) жазудан бас тарта алмаған.

Біздің байқауымызша, көптеген араб-парсы сөздерінің қазақ тілінде бүгінге дейін екі-үш вариантта жазылып келуі – осы екі стихияның ізі (мысалы, *ыждағат ~ еждихат ~ іждіқат, сынат ~ сипат, ғашық ~ ашық ~ асық, әкім ~ хақім*).

Абайдың қаламынан туған публицистикалық шығармалар баспасөз беттеріндегі үлгілерден біраз ерекшеленіп келеді: мұнда көпшілік оқушыға бейтаныс араб-парсы, орыс сөздері жокқа тән, олардың аналитикалық жолмен түсіндіріліп бер-

¹⁷⁷ Әбілқасымов Б. Алғашқы қазақ газеттерінің тілі. - Алматы, 1971. - 77-б.

ілген варианттары да кездеспейді. Сірә, бұл жерде жазушы өзі айтқандай, «жалпақ жұртқа» қазақтың өз тілінде, түсінікті түрде айтпақ ойын білдіруге ден қойған тәрізді. Осы себептен Абайдың публицистикасында дерексіз ұғым атауларының үлкен тобы **-лық, -шылық** жұрнақтарымен жасалған сөздер болып келеді. Ал дерексіз есімдердің молынан қолданылуын «Қара сөздердің» тақырыптары мен мазмұны қажет еткені көрінеді.

Абай публицистикасында бір кезек адамның, замандастарының қасиет-мінездерін сөз етсе, енді бір кезек болмыс пен рух, адам жан дүниесі мен Алла тағала тәрізді абстракцияларды тақырып етеді. Бұл тақырыптар қазақша бұрын өрбімеген «метафизикалық тілді» жасатады. Сөздік осы стиль үдесінен шығады. Абай публицистикасы арқылы қазақ әдеби тіліне *күлкішілдік, ықтиярсыздық, беріктік, суықтық, қызықпақтық, тоқтаулылық, байлаулылық, намыстылық, қорғалауықтық, жеңсікқойлық* тәрізді ондаған дерексіз ұғым атаулары қосылады. Әңгіме бұл жерде – Абайдың өзі жасаған туынды дерексіз есімдердің санында ғана емес, ұсынған үлгісінде, яғни дерексіз ұғым атауларын тек өзге тілден (айталық, араб, парсы тілдерінен немесе орыс тілінен) ала бермей, қазақ төл сөздерінен де жасауға болатын жолын көрсетеді. Бұл орайда **-лық, -шылық**, жұрнақтарынан басқа **-мақ, -у** жұрнақтарын да іске қосады: *ішек, жемек, кимек, күлмек, көңіл көтермек, құшпақ, сүймек, мал жимақ, мәнсап іздемек, айлалы болмақ, алданбастық* – бұл нәрселердің бәрінің де өлшеуі бар. Абай прозасындағы *жалығу, ұмыту, өлшеу* сияқты туынды сөздер – жай қимыл есімдері ғана емес, абстракт ұғым терминдері.

Абайдың публицистикалық шығармаларында тақырыбына қарай араб, парсы тілдеріне жататын діни де, діни емес жеке сөздер мен тіркестер де еркін қолданылған. Мұнда халық тіліне бұрыннан еніп, кірме сөз дәрежесіне ие болғандарымен қатар, қарапайым оқушыға бейтаныс, көбі бір-екі реттен артық кездеспейтін араб, парсы сөздері бар. Әсіресе ислам дініне қатысты ой-пікірін айтқанда, Абай араб тілінде қалыптасқан терминдер мен жеке сөздерді, кейде тіпті сөз тіркестерін (блок-тарын) пайдаланады. Мысалы, *саны* (бір нәрсені істеуші, жа-

саушы), *салахият* (жарамдылық), *самы* (тыңдаушы), *табы* (ізбасар), *тақриб* (жуықтау, жақындау), *ғурур* (тәкаппарлық) т.б. осылар сияқты ондаған сөздерді атауға болады.

Парсыша, арабша тұлғаланған (жұрнақтарын жалғаған) *кәсіби, жибли, шаһари, әдзәли, әдәби, инсаниат, мумканат, ләмәкән* сияқты сын есімдерді қолдану да – XIX ғасырдың II жартысындағы қазақ публицистика тіліне, оның ішінде Абай прозасына жат емес. Тіпті *һәм, уа, лекин* сияқты арабша, парсыша шылауларды жиі қолдану – сөз етіп отырған стильдің бір белгісі деуге болады.

Дегенмен, жалпы алғанда, Абай публицистикасы тілінің лексикалық негізі қазақ тіліндік, бөгде тілдік сөздердің дені стильдік мақсатпен белгілі бір шығармаларында (13, 38-сөздерінде) қолданылған деп түюге болады.

2. Грамматика саласында. Сөз етіп отырған дәуірдегі қазақтың көркем әдебиет стилінен публицистикалық стилінің басты айырмашылығы грамматикалық тұлға-тәсілдерінің көрінісінде болды. Мұнда «түркілік» элементтер көбірек араласады. Олар:

1) өткен шақ есімшенің **-ған** қосымшасының орнына кейкейде **-мыш** жұрнақты түрі қолданылады, бұл көбінесе есімшенің анықтауыштық қызметте келген тұсында кездеседі: *өтміш* жылдар, *айтылмыш* адамдар, *болмыш* халықдар.

2) III жақ жіктеудің көпше тұлғасына **-лар** жалғауын тіркейді: *еттілер, бекітіледілер, айтқанлар*.

3) Есімшенің **-ар /-ер** жұрнақты тұлғасымен қатар, **-ур /-үр** вариантты түрі де орын алды: *өлтүрүр* еді, *түрүр, жүрүр*.

4) *шейін* шылауының **-че** варианты да қолданылады; *мен, менен* шылауымен параллель *бірлән, бірлә, илән, білә, илә* дублеттері, *бірақ* пен қатар *ләкин* шылауы жиі пайдаланылады; сол сияқты араб тіліндік *қадар, хұсұсы, уа, һәм, уа һәм* шылаулары мұнда кәнігі элементтер.

5) *Бұл, осы* деген есімдіктердің түркілік *қаю, үшбу, мәзкүр* эквиваленттері еркін жұмсалады.

6) Етістіктен есім тудыратын **-учы** жұрнағын **-ғучы, -қучы, -кучі- гучі** жұрнағымен алмастырған кездері де аз ұшырамайды: *алғучы, бергучі*.

Бұл көрсетілген ерекшеліктер – қатаң қолданылған норма емес, бұлармен параллель қазақтың өз тұлға-тәсілдері де еркін қолданылады. Бұл – бір жағынан, жаңа стиль құралдарын іздеу үстіндегі құбылыс болса, екінші жағынан, түркі халықтары мәдениетінде ертеден келе жатқан осы стильдегі жазу дәстүрінің әсері: XV-XVI ғасырлардан бастап шағатайша дидактика, ғылым және публицистика жанрлары дамығаны мәлім.

XIX ғасырдағы қазақ публицистикасы тіліндегі жарыспалылық тек түркілік-қазақтық элементтер қатарында ғана емес, қазақ тілінің өз тұлға-тәсілдерінің берілуінде де бар. Мысалы, **-менен ~ мен, -тұғын ~ -тын, дағы ~ да**, салыстыру жұрнағы **-дайын/дай** тәрізді грамматикалық тұлғалар параллель қолданылады. Бұл – көркем әдебиет стилінің әсері. Етістіктерде көптік мағына беруде әлі қалыптасқан норма жоқ, сондықтан бірде шағатайша-татаршалап *кеттілер, бардылар* деп **-лар** жалғауын тіркеп айтуға дайын тұрса, енді бір сәттерде ортақ етіс тұлғасын пайдалануды қалайды. Мысалы: «Бұл екеуі көп зәрушілік *көріседі*» (ДУГ, 1893, №11), «Кедей қазақтар бір ояздан бір оязға *кетіседі*» (сонда, 1891, № 36). Есімшенің **-тын** жұрнағы көбінесе **-тұғын**, кейде тіпті *тұрған* тұлғасында келеді. Бұл айтылғандарға мысал ретінде мына үзіктерді келтіруге болады:

«1896 жылы 17 августа біз кім төменде қол қойып, мөһрлерімізні *басқұчы* Өскемен ойазының *һәм* Семей ойазының қызметтегі народни содиялар жасадық үшбу ережені Чар бойында Көшек түбіндегі *болынмыш* чірезбичайни сиездегі ойазнай ұлығымыздың алдында...» (ДУГ, 1897, 23 ноябрь, №46). «Дүнияның һәртүрлі нәрселері *һәм* бола *тұрған* нәрселері не себептен *болатұғынын* біле алмай біздің қазақ халқы ойлайды бір үлкен кереметлі нәрсе ғой *көретұғын* дүнияның *һәртүрлі* нәрселерін *һәм*бола *тұрған* нәрселерін бұзып *һәм* дүнияның өзін билеп *тұратұғын* деп» (ДУГ, 1894, 27 ноябрь, №47).

Қазақ публицистикалық стилінің алғашқы кезеңі синтаксис саласында біраз ерекшеліктерді көрсетеді. Бұл стиль – қазақ тілінде проза жанрының алғашқы үлгілерінің бірі. Мұнда проза синтаксисінің заңдылықтары орналасу тәртібінде, құрмалас

сөйлемдерді жасауда, сөйлемді қаратпа, қыстырма сөздермен немесе оңашаланған мүшелермен күрделендіруде бірізділік, норма әлсіз. Бұл сәттерде ауызекі сөйлеу тілі тәртіптері (нормалары) мен поэзия тілінің әсері күшті: публицистикалық мәтіндер кейде өлеңге ұқсап кетеді (Абай «Қара сөздерін» қараңыз), кейде ауызекі сөйлесіп отырғандағы әңгімеге ұқсап кетеді. Бастауыштың баяндауыштан соң, анықталушы мүшенің анықтаушыдан бұрын орналасуы бұл мәтіндерде жиі байқалады. Бұған аударманың да үлкен әсері тиген. Материалды орыс тілінен аударғанда, көбінесе түпнұсқадағы сөз тәртібін сақтап отырған. Бұл – әрине, аудармадағы тәжірибесіздіктің нәтижесі. Әсіресе құрмалас сөйлем компоненттерін орналастыруда екі тілдің құрылымдық ерекшелігін айырмағандықтан, орысша құрылған сөйлемдерге жол берілген. Мысалы, *Қаю жана ат илән шығатұғын қазит шығып тұрады Ақмола, Семей облыстарының казитлеріне қосымша қылынып* (ДУГ, 1902, №10). *Бек жақсы болар еді, егерде бұл хұрметлі мархұмны (Шоқан Уәлихановты) жүзме-жүз анық білген таныс адамдар болса, аның хұсұсында білгенлерін жәрдем етіп жазып жіберселер* (ДУГ, 1894, № 18).

Құрмалас сөйлемдерді беруде оқта-текте түркілік тәсілдерге де барады. Мысалы, *Себебі сол дүр ки дүниеден ерте өткен сол марқұмның тірі күнін де болған умрларының та'лим менен ошбу күнгече біз анық білмейміз* (сонда) деген сөйлем ки дәнекері арқылы жасалған, ал бұл – қазақ тіліне тән амал емес.

Материалдарды топтастырып беру үшін қажет рубрика атаулары тұңғыш рет осы стильде (газеттер беттерінде) қалыптаса бастайды. Олар көбінесе аударма болғандықтан, орыс тілінен алынған калька түрінде келеді: «Редакцияға хат», «Әртүрлі хабарлар», «Газет шығарушылардан», «Жаңа кітаптар», «Тұрмыс жайында болған хабарлар» т.т.

Қалыптаса бастаған публицистикалық стиль ұлттық жазба әдеби тілдің проза саласындағы бірқатар грамматикалық нормаларды белгілеп, орнықтыруда айтарлықтай рөл атқарды. Әсіресе сөйлемдерді жалғаулықтар арқылы құрмаластыру жүйелі түрде басын осы кезеңнен алады деуге болады. Газет беттеріндегі де, Абайдың публицистикалық шығармаларында

да осы күнгі нормаға айналған *мен (менен), себебі (есебі), сонда да, сөйтсе де, бірақ та, сол себепті, сол себептен, соның үшін, және, турада* (турасында) сияқты «қазақы» шылаулар қолданыла бастаған. Мысалдар келтірейік: «...Бұрынғы уақытта 300 десетина жері барлар бүгінде 150 десетинадай-ақ жерге иеленуге мүмкін, *сол себептен* жер аз көрінеді, *бірақ* осылар раст болар ма екен...» (ДУГ, 1889, 22 декабрь, №51), «Балаларды оқытқан да жақсы, *бірақ* құлшылық қыларлық қана, түркі танырлық қана таза оқыса болады...», «Қазірде орыстан оқыған балалардан артық жақсы кісі шыға алмай да жүр, *себебі* ата-анасы, ағайын-туғаны бір жағынан бұзып жатыр» (Абай, 25-сөз).

Көрсетілген шылаулар – қазақ тілінің өзінікі. Бұларды қолдану – қазақтың публицистикалық прозасының ұлттық белгілерінің бірі, өйткені бұрынғы жазба тілде бұлардың орнына не араб-парсы (*һәм, уа, лекин*), не дағдылы түркілік (*аның үчүн, шунки* т.б.) түрлері ғана қолданылатын.

Сөйлем мүшелерінің орын тәртібі мен олардың бір-бірімен жанаса, қабыса, меңгеріле, қиыса байланысуларында жоғарыда көрсетілгеніндей, ауытқулар болғанымен, негізінен, қазақ тілінің табиғи заңдылықтарына сүйеніп құрылған конструкциялар басым келеді. Әсіресе Абай қаламынан шыққан дүниелердің синтаксистік құрылысы осы күнгі нормаларға сай, түзу түзілгені байқалады.

3. Графика, орфография саласында. Өткен ғасырдағы публицистика араб графикасымен жарық көрді. Сол тұстағы жалпы араб әрпін пайдаланған жазбалар сияқты, бұл стиль мәтіндері де ертеден келе жатқан түркі орфографиясы тәртібін ұстады. Ол дәстүр бойынша:

а) септік, көптік жалғаулары көбінесе бір ғана тұлғада жазылды. Мысалы, табыс септігі **-ны**, көптік жалғау **-лар**, ілік септігі **-ның** түрлерінде ғана жалғанды да қазақ тіліне тән фонетикалық варианттары көбінесе ескерілмеді: *хабарны, казитні, қызның* т.б.;

ә) араб-парсы сөздерін түпнұсқаға жуықтатып немесе тіпті араб-парсы тілдеріндегі қалпынша жазу принципі басым болды. Ертеректе еніп, халықтың сөйлеу тілінде қазақша

қалыптасқан шығыс сөздерінің фонетикалық екі-үш (кейде одан да көп) вариантта жұмсалы фактісі өткен ғасырдың екінші жартысында басталып, салқыны күні бүгінге дейін тиіп келе жатқанын атауға болады;

б) орыс тілінен алынған сөздерді де араб жазуының мүмкіндігінше түпнұсқаға жуықтатып жазу принципін ұстады: *фабрик, канфит, уелосипед, приказчик, кнәз, началник, облұс, закүн, жіребе, коппа, чен* т.б. Арабша **у** таңбасын орысша **в** әрпінің орнына қойып оқысақ, осы дыбыспен келетін көптеген сөздердің төркін тұлғасы сақталғаны аңғарылады: *завод* (завод), *переватчик* (переводчик), *сауатник* (советник), *прикаур* (приговор), *общества* (общество) т.т. Ал ертеден енген тұрмыстық сөздер қазақша қалыптасқан күйінде жазылған (*самауыр, бөшке*). Соңғы дәстүр күні бүгінге дейін келіп, қазіргі қазақ емлесінің бір ережесі ретінде қалыптасып отыр.

Сөйтіп, XIX ғасырдың II жартысында пайда болған қоғамдық-публицистикалық стильдің қазақтың ұлттық жазба әдеби тілінің әрі қарай дамуында ерекше орны болды. Осы стильдің тууы әдеби тілдің қоғамға қызмет етер аясын кеңітті. Осы тұстағы қазақ жазба әдеби тілінің функционалдық стильдері бір-біріне ықпал етіп, әсерлерін тигізіп отырғандықтан, публицистика тілі де жеке-дара автономиялы түрде дамымай, ең алдымен, көркем әдебиет стиліне, одан соң түркілік дәстүрлі жазба проза стиліне иек артып қалыптасты және бұл стиль өзімен қатарлас туған ұлттық ғылыми-көпшілік стиліне ықпалын тигізді, көп орайда бұлар бір-бірінен ажыратылмай, бірдей тұлға-тәсілдерді пайдаланып та отырды. Оның үстіне бұл екі стильдің екеуі де негізінен аударма үлгілерден көрінгендіктен, аударма ісінде, терминология жасау принциптерінде бірізділікті байқатты: сөздік құрамның орыс тілі арқылы толығыу принципін осы аталған стильдер ұсынып, оның алғашқы ізін салды.

§ 5. Қазақша ғылыми-көпшілік стилінің пайда болуы және оның жай-күйі

Өткен ғасырдың екінші жартысында қазақ тілінде көпшілікке (ең болмағанда сауатты оқырманға) арналып, жалпы ғылым-білімнен де, кейбір ғылым салаларынан да мәлімет беретін, баяндайтын, түсіндіретін, насихаттайтын сипаттағы әдебиет жанры пайда болады. Зерттеуші Б.Әбілқасымов мұндай әдебиеттің тұңғыш үлгісі деп Н.И.Ильминскийдің «Самоучитель русской грамоты для киргизов» деген кітабының соңында берілген қазақша үлгілерді атайды¹⁷⁸. Ол текстер география, тарих, табиғаттану салаларынан мағлұматтар береді. Бұл стиль үлгілерін шағын мақалалар түрінде сол кезеңдегі қазақша мерзімді баспасөз беттерінен де табамыз.

Медицина, ветеринария, шаруашылық мәселелеріне арналған жеке кітапшалар да жанры жағынан көрсетілген әдебиетке жатады. Бұлардың дені – орыс тілінен аударылған дүниелер болғанымен, осы күнгідей дәл аударма ретінде қарастыруға келмейді, өйткені өткен ғасырдағы аударма ісінің принциптері қазіргіден бөлек болатын. Түпнұсқа текстің мазмұны ғана беріліп, сөздігі мен синтаксистік құрылысы жағынан дәлмедәлдік сақталмайтын.

Бұл әдебиеттің алдында хат танитындар арқылы қалың көпшілікке білім-ғылымның әр саласынан хабар беру және оны сол кездегі жұрттың сауаттылығы, білім дәрежесімен санасып, түсінікті, жеңіл, «жалпақ» тілмен білдіру мақсаты тұрды. «Оқұмұстардың (ғалымдардың – Р.С.) айтқан сөздері (жазғандары – Р.С.) қандай анық, қандай түсінукті, көптүрмей, семдірмей, дүрүсүн түсүндүреді де қойады, оқудың байдасы бұ» деп жанр авторларының бірі жазғанындай¹⁷⁹, өздері де ғылыми шындықты біршама дәл («көптірмей», «семдірмей») беруді және түсінікті етіп баяндауды көздейді.

Қазақ тіліндегі алғашқы ғылыми көпшілікқолды әдебиеттің осы мақсаты оның тілі мен стиліне мейлінше әсер етті: мұнда баяндаумен қатар, түсіндіру сипаты кең орын алады. Мұны осы үлгідегі әдебиеттің стильдік белгісінің бірі деп тануға болады.

¹⁷⁸ Әбілқасымов Б. XIX ғасырдың II жартысындағы... - 65-б.

¹⁷⁹ 1897 жылғы қазақ үшін шығарылған календарь. - Орынбор, 1898. - 35-б.

Түсініктеме текстің өз ішінде түпнұсқада болуы мүмкін, сонымен қатар кейбір зат, ұғым, құбылыстардың не мәнін ашып немесе қазақша баламасын келтіріп түсіндіру де орын алады. Мысалы, 1897 жылғы қазақ үшін шығарылған календарьдағы планета туралы материалда: *Осы күннен айналып жүретүн томалақтарды планета деп атайды. Оның мәні жүретүн жұлдуз дегені.* Мұнда соңғы сөйлем түсіндірме ретінде келтірілген. Осы календарьдан тағы мысалдар келтірейік: *Көзге қойып қарағанда алыс нәрсені жақындатып, үлкейтіп көрсететін телескоп деген құрал бар... Бұл жарқыраған жұлдызды комета дейді, құйрықты жұлдыз дегені, бұлар бөтен күннің қауымынан келеді... Мәскеуде кәзір күндіз болса, Америкада (бір Америка деген жер бар) түн... Бұл мысалдарда білім-ғылымнан таным дәрежесі әлі төмен көпшілік оқырманға сол білім-ғылымның әр саласынан хабар (информация) берумен қатар, сол хабарды түсіндіріп отыру принципі көзге түседі. Ол түсіндіру әртүрлі жолмен жүзеге асырылған. Көбінесе «деген құрал бар, деген жер бар» деген сияқты қосалқы баяндау амалы пайдаланылған. Айталық, *Америка* сөзі көпшілік қазаққа түсініксіз: ол заттың аты ма, адамның аты ма, іс-әрекеттің атауы ма, сондықтан жақша ішіне оның материктің аты екенін қазақтың «жалпақ тілімен» *бір Америка деген жер бар* деп түсіндірмені қыстырады.*

Бұл стильге тән белгілердің басты-бастылары мыналар:

1. Жартылай ғылыми мазмұнды болғандықтан, мұнда алғашқы ғылыми-техникалық терминдер қолданыла бастайды. Сөз жоқ, қазіргідей әр ұғымға сай орныққан, әр ғылым саласына қарай сараланған терминдердің жүйесі әлі жоқ. Бұл кезең – қазақ тілінде терминдерді жасаудың (немесе қабылдаудың) принциптері мен жолдары айқындалмаған, тіпті ол жөнінде сөз болмаған дәуір. Дегенмен білім-ғылымға қатысты терминологияның алғашқы нышандары осы кезде, аталған стильде көріне бастады деуге болады.

Ол терминдер екі түрлі: көбі – түпнұсқадан – орыс тілінен – дайын түрде алынғандар: *планета, комета, компас, телескоп, трахома, календарь, адрес, почта, телеграф, миллион, спирт* т.б.; бірсыпырасы – қазақша баламасымен берілгендер:

дәрігершілік (медицина), *құрғақ жер, қара жер* (суша), *домалақ жер* (земной шар), *ойпат* (впадина), *жел* (воздух), *арал* (остров), *ауру* (болезнь), *науқас* (больной), *Жер* (Земля), *оқымыс* (ученый), *Күннің тұтылуы* (затмение солнца), *Айдың тұтылуы* (затмение луны), *Таң жұлдызы* (Венера), *Құс жолы* (Млечный путь), *ереже* (положение), *көшпелі халық* (кочевой народ), *Күннің қауымы* (солнечная система), *ем* (лечение).

Ғылыми-техникалық терминдерді калька жолымен жасау нышандары ХІХ ғасырдың ІІ жартысында сөз етіп отырған стильде басталады. Мысалы, бұрын қазақ ұғымында Айды планета – Жердің серігі ретінде тану жоқ болатын, сондықтан «*жердің серігі* немесе *жолдасы*» деген тіркес те қолданылмайтын, енді «спутник земли» деген ғылыми термин (ұғым) орысшадан калькаланып, «*жердің жолдасы*» деген тіркес түрінде берілген. *Күн өту* (солнечный удар), *үй иесі* (кибитковладелец), *темір жол* (железная дорога), *жандық* (живое, животное) дегендер де осы іспеттес.

2. Ғылыми-техникалық ұғымдардың бірқатары жеке сөз – терминмен (не кірме, не қолтума) аталмай, суреттеме (яғни аналитикалық) жолмен беріледі. Мысалы, *ағач-су ғылымы* (ботаника), *жан-жануарлар ғылымы* (зоология), *көктен түскен тас* (метеорит), *көп қауымға тиішлі кітапхана* (публичная библиотека), *жүз жыл* (век), *егін салу шаруасы* (хлебопашество), *от арба* (поезд) т.б. Бұл да – осы жанрдың стильдік ізденісінің жемісі: бұл сәтте қазақ қауымының әлі де білім-ғылымнан хабарсыз қалың көпшілігіне айтпақ мағлұматты неғұрлым түсінікті етіп жеткізу амалы көзделіп отыр: *зоология* сөзінің сол кездегі қазақтар үшін мағынасы да, құрамы да, яғни оның *зоо+логос* деген латын сөздерінен тұратындығы түсініксіз, ал *жан-жануарлар ғылымы* деген тіркестен бұл ғылымның нені зерттейтін сала екені өз-өзінен айқын танылады.

Сол сияқты «век» деген терминді *жүз жыл* деп суреттеме тәсілмен беру әлдеқайда түсінікті, *от арба* (поезд) – отпен жүретін арба (көлік), *дәрі сақталатұғын үй* (аптека), *үлкен теңіз* (океан), *теңіз ішіндегі бөлек-бөлек аралдар* (океания) дегендер де – осындай.

Бұл кезеңдерде ғылыми-техникалық ұғымдарды қазіргідей жеке терминмен атаудан гөрі, оларды түсіндіру ниеті басым екені байқалады, яғни лингвистикалық мақсаттан гөрі, ағартушылық мақсаты жоғары тұрған сияқты. Бұл – заман талабы.

3. Ғылыми-көпшілік стилі әуелден-ақ кірме сөздердің ішінде орыс тілінен алынатындарына жол берген. Мұнда араб-парсы сөздері ұғым атауы – термин ретінде қолданылмайды, яғни жаңадан сөз жасауда бұл тілдерге иек артпайды және кездесетіндерінің өзі жалпы ұғымда бұрыннан енгендер болып келеді. Мысалы, *хайуандар*, *жануарлар* (животные), *әдет* (обычай). Тіпті араб-парсы тілдерінен енген атаулардың өзін қолдана отырып, не орысша, не қазақша баламаларын келтіру фактісі көзге түседі. Мысалы, *компасты сартиша* (яғни түркіше) *құбыланама* дей отырып, *компас* сөзін келтіреді, осы күнгі *ғасыр*, *ауа* (воздух), *хайуанат* (животные) сияқты шығыс сөздерінің орнына көбінесе *жүз жыл*, *жсел*, *жандық* дегендей қазақ сөздері келеді. Ғылыми-көпшілік мазмұнды әдебиеттің өзге стильдерден айырмашылығы да – осы тұста. Ал ғылыми-техникалық термин-атаулардан өзге сәттерде араб-парсы сөздері бұл стильде де еркін қолданылған және олардың көп-аздығы әрбір кітапша-мақалада әртүрлі болып келеді.

4. Терминдердің тұрақталу, нормалану процесі өте әлсіз: көпшілігі екі-үш вариантта келеді. Мысалы, осы күнгі *ғалым* сөзінің мағынасын *оқымыс* және *білім иелері* сөздері береді. Мұның *оқымыс* варианты жиірек қолданылған, бұл сөз Ыбырай тілінде де, өткен ғасырда түзілген бірқатар екі тілдік сөзідіктерде де кездеседі, соған қарағанда, «ғалым» ұғымын қазақтың өз сөздерімен беру тенденциясы болғаны байқалады. Бұл жалғыз осы ұғымға келгенде емес, жалпы бағыт екені жоғарыда көрсетілді. Сол сияқты жарыспалылық (варианттылық) қатарын *хайуандар* ~ *жандықтар*, *құрғақ жер* ~ *қара жер*, *комета* ~ *құйрықты жұлдыз*, *метеорит* ~ *аққан жұлдыз*, *қақ* ~ *жал ақы* ~ *жалованье* т.б. түзеді.

5. Бұл стильде орыс сөздері, олардың ішінде терминдік мәні жоқтары да едәуір мол қолданыла бастайды. Табитат пен техника жайларын баяндау үстінде *астрономия* деген сияқты ғылым

тарауының атауы да *минут, формы, почта, телеграф, награт, мұллион, іспірт, доктор, насатыр* (нашатыр), *соды* (сода), *адрес* сияқты жай (термин емес) сөздер де батыл қолданылады. Әсіресе бұл жанрдағы шет жұрттық мемлекет аттары, топонимдер, адам есімдері, тіпті планеталардың аттары (*Марс, Нептун, Юпитер*) кездесе бастайды. Мысалы, Н.И.Ильминскийдің материалдарында материктер аттары: *Еуропа, Азия, Америка, Аустралия* сөздері, Еуропа мемлекеттерінің аттары толық келтіріледі және олар араб жазуымен мүмкіндігінше орысша атауларына жуықтаттырылып беріледі. Бұлардың кейбіреулері «деген жер», «деген ел», «деген адам» деп олардың жер-су, ел, адам аттары екені түсіндіріліп те отырады, бұған сол кездегі оқырманның білім дәрежесімен санасу қажеттігі мәжбүр еткен. Мысалы, 1897 жылғы календарьда: *белгілі Дарвин деген оқымыс айтады* (49-б.). *Пассау деген қаланың* (653-бет). Бұл құбылысты да қазақ тіліндегі ғылыми-көпшілік әдебиеттің алғашқы кезеңіне тән стильдік белгілердің бірі деп қарауға болады.

6. Жартылай ғылыми-көпшілік әдебиет үлгілердің бірқатары орыс графикасымен жарияланды, олар: «1897 жылғы қазақ үшін шығарылған календарь» (158 б.) және Қазан университеті баспасынан шыққан медицина тақырыбындағы «Трахома деген жаман көз ауру» (1898), «Егіншінің қызмет аты жайында» (Орынбор, 1899) сияқты кітапшалар. Бұлар орыс жазуын қазақ тілінің фонетикалық жүйесіне мүмкіндігінше сәйкестендіріп, қолдану принципін ұстады: сол тұстағы орыс графикасына қосымша **о', у' н'** (оң жақ шекесіне кішкене сызық қойылған), **у' а'** таңбалары енгізілді, олар осы күнгі **ө, ұ, ң, і, ә** әріптерінің орнында. Бірақ **у** мен **у'** таңбаларының қолданылуында қатаң бірізділік жоқ тәрізді: **у'** таңбасы барлық орындардағы **і** дыбысын таңбаламайды (бұл дыбыс бірде **е**, бірде **и** әрпімен берілген: *бирдей, женишке, билдиреди*), ол 2-4-буындардағы **ү** дыбысын беруге қолданылған сияқты: *у'сту'ндогу, оргу'зду, бу'ту'ндой, ку'ну'*. Дауыссыз **к, г**, дауысты **ұ, і** дыбыстарының таңбасы жоқ, олар **к, г** және **у, и (е)** әріптерімен берілген.

Бұл кітаптардың арабша жазылған мәтіндерден тағы бір айырмашылығы бар: 1) мұнда қазақ тілінің жуан-жіңішке болып келетін буын үндестігі сақталған: *Ағаштардың у'сту'н*

сонша коп курттар, ту'рлу' залалды жандыктар бек ко'бо'йуп жабылып жемисти тауса жеп жана жапрақ та қалдырмаған.

2) Сөз соңында **б, д** сияқты ұяң дыбыстардың әріптері жазылмай, қатаң **п, т** әріптері жазылған: *кобойуп, жеп, награт,*

3) Бас әріптерді қолдану, мәтінді абзацтарға бөлу, тыныс белгілерін қою арқылы бұлар орыс жазуының үлгісін ұстаған (ал арабша жазылған басылымдарда бұл кезеңде көрсетілген жазу тәртіптерінің жоқ екендігі белгілі).

7. Грамматикалық тұлға-тәсілдердің көрінісі жағынан бұл стильге қатысты екі жайтты көрсетуге болады. Бірі – морфологиялық тұлғалардың таза қазақ тілінікі екендігі, мұнда «түркілік» элементтер кемде-кем, әсіресе Н.И.Ильминский материалдары мен «Календарь» мәтіні тек қана қазақ тіліне тән тұлға-тәсілдерді қолданады. Газеттердің беттеріндегі жартылай ғылыми мазмұнды мақалалар тілінде ғана бірді-екілі «кітаби» тұлғалар кездеседі. Екіншісі – синтаксис саласында бұл стиль қазақша жазба проза тілінің қазіргі нормаларының бастамасын көрсететіндігі.

Ең алдымен, сөйлемнің дұрыс құрылуы көзделген, яғни сөйлеу тіліне тән еркіндік едәуір тежелген. Атап айтқанда, бастауыштың баяндауыштан бұрын орналасуы, анықтауыш, толықтауыш, пысықтауыш мүшелердің өздеріне қатысты сөздердің алдында келуі сақталған. Мұнда құрмалас сөйлем компоненттері де көбінесе дұрыс орналасқан: бағыныңқы сөйлем басыңқыдан бұрын беріледі: *Суда желсіз күні қайыққа мініп жүргенде, біздің көзімізге судың жағасы, жарлар... кейін кетіп бара жатқандай көрінеді* (Календарь, 34). Бұл – өз тұсындағы прозамен келетін өзге стильдерден ерекшеленетін белгі: өзге әдебиетте, айталық, публицистикада әлі де «төңкеріліп жүрген» конструкциялар аз кездеспейді, әсіресе құрмалас сөйлем құруда олақтық күшті сезіледі (мысалы: *Газет шығарушылар һәркімге білдіреді кімде-кім қазақ халқының үйдегі һәм халық арасындағы мінез рәсімдерін біліп түзеуге ойласа соны басмаханаға білдіріп болыстық қылуға хат менен жіберіп солайша қылып қырдың нені керек қылып қалайша қылса тәуір болатыны турасында білдіріп тұрсалар* («Дала уалаятының газеті», 1889, 7 январь).

Дегенмен осы стильдің өз ішінде синтаксистік құрылым жағынан бір-бірінен бөлектеніп тұратын үлгілер бар. Н.И.Ильминский ұсынған материалдарда, 1897 жылы қазақтар үшін жазылған календарьда сөйлем құрылысы әлдеқайда қатаң тәртіппен дұрыс беріліп отырады, мұндағы жүйелілік, реттілік, бірізділік – ғылыми, білімділік тұрғыдан дәлдікті талап ететін стиль үдесінен шығады. Ал баспасөз беттеріндегі және кейбір жеке кітапшалардағы аударма мәтіндерде синтаксистік нормалар қатаң сақталмайды, кейде тіпті түпнұсқаның (орыс тілінің) синтаксистік құрылымын, яғни сөйлем мүшелері мен құрмалас сөйлем компоненттерінің орналасу тәртібін бұлжытпай көшіреді: Мысалы, «Дала уалаяты газетінің» 1891 жылғы 17 майдағы 19-нөмірінде «Табылған ескі нәрселер» деген атпен археология саласынан хабар берілген. Осында алғашқы сөйлем былай басталады: *Қазақ сахарасында күн шығыс жақтан Алтай тауына шейін, оңтүстік жағы Тарбағатай тауына қарай, күн батысы Каспи теңізіне Һәм Орынбор губернасына шейін Һәм сол түстік жағынын, Тобыл, Том қаласына шейін көп жолығады бұзылып қалған қорғандардың орны неше жылдардан бері шала бұзылып жатқан. Солардан іздеушілер тауып алады өткен заманның таңсық бұйымдарын...* Әрі қарай да сөйлемдер көбінесе осылайша баяндауышы алдында, бастауышы кейін, толықтауыш, анықтауыштары да өздеріне қатысты мүшелерден соң орналасқан болып келеді, қысқасы, олар орыс тілінде қалай орналасса, аудармада да сол жерлерде беріледі.

Сірә, газет беттеріндегі ғылыми-көпшілік мазмұнды материалдардың тілі көбінесе заңдылықтан гөрі, яғни стиль талабын өтеу мақсатынан гөрі, аудармашының немесе автордың шеберлігіне, қаламына байланысты болған тәрізді. Өйткені осы газеттің 1895 жылғы 2 апрельде шыққан 13-нөмірінде «Жер, күн Һәм жұлдыздар турасының баяны» («Беседы о земле и небесных светилах») деген материал әлдеқайда жатық тілде, сөйлем конструкциялары түзу түрде жазылған.

Сөйтіп, қазақ тіліндегі жартылай ғылыми-көпшілік әдебиет өзінің қалыптаса бастаған кезінен-ақ өзге жазба стильдерге (публицистикаға, ресми-қатынас қағаздарына, эпистолярлық

әдебиетке) қарағанда, бірден «қазақы» сипат ала дамыды деуге болады, яғни оның лексика-грамматикалық құрылымы қазақ тіліне негізделді. Жоғарыда айтылды, бұл стильдегі үлгілер қазақ түсінігіне бейтаныс ғылым-білім ұғымдарын атауда көбінесе қазақ сөздеріне жүгінеді немесе орысша түрін алады. Тіпті осы күні *километр, поезд, фунт* деп орысша түрінде атап жүрген есімдер қазақша *шақырым, от арба, қадақ* деп беріледі. Эпистолярлық стильде көбінесе орысша берілетін ай аттары мұнда қазақша вариантында келтіріледі (*қамал, мизам*). Табиғат құбылыстарын, аспан әлемін, аң-құстар дүниесін суреттеуде мүмкіндігінше қазақ тілінде бар атауларды пайдалануға ұмтылады: *темір қазық жағы* (северная сторона), *күн батыс* (запад), *оңтүстік жағы* (южная сторона), *құйрықты жұлдыз* (комета), *аққан жұлдыз* (метеорит), *томалақ* (небесное тело, шар), *күн ату, ыссы өту* (солнечный удар), *қара жер* (суша), *Құс жолы* (Млечный путь), *Үркер* (Плеяда), *Жеті қарақшы* (Большая медведица), *Темірқазық* (Полярная звезда), *күн тәулігі* (сутки), *күннің тұтылуы* (солнечное затмение) т.б. Ал қазақша баламасы жоқ ұғымдарды атауда көбінесе орысшасына жүгінеді: *високосный жыл, астрономия деген кітап*. Кейде қазақша баламалары бар сөздердің өзін орысшалап жіберу де жоқ емес, мысалы, жан-жануарлардың пайда-зияны туралы материалда *көртышқан* немесе *крот* сөзі алма-кезек кездеседі, енді бір жерде *бақ* дегеннің орнына *сад* сөзі жұмсалады (Календарь, 53-б.).

Тек атаулар саласында ғана емес, жалпы баяндау үстінде қолданылатын етістік, үстеу, сын есім, тіпті шылауларға дейін қазақ тілі қорынан алынып жұмсалған. Осы стильде әсіресе қазақша шылауларды қолдану активтенген. Бірыңғай мүшелер мен құрмалас сөйлем компоненттерін *бірақ, себебі, не үшін десеңіз, неге десеңіз, біресе, жа, жа болмаса, немесе* деген жалғаулықтар арқылы байланыстыру едәуір жүйелі түрде іске асырылады. Мысалы, 1897 жылғы календарьда: «Күн жерден миллион жарымдай үлкен, *бірақ* жердей тығыз, нық қатты емес» (31-б.), «Ол бұлттар бір жерде тұрмай, *біресе* бар болып, *біресе* жоқ болып жүреді» (32-б.), «Жердің қараңғы жағы мен жарық жағы бірдей, не үшін десеңіз күннің жарығы әр уақытта әр минутта жердің қақ жартысына түсіп тұрады» (32-б.).

Сонымен қатар түркі жазба дәстүріне тән *уа, уа һәм, лекин, аның үчүн* («өйткені» мағынасында) жалғаулықтары да қолданылады, бұлар көбінесе баспасөз беттеріндегі мәтіндер мен араб әрпімен шыққан кітапшалар тілінде кездеседі.

§ 6. Ресми іс-қағаздар стилінің әрі қарай дамуы

XIX ғасырдың II жартысында қазақша ресми іс-қағаздардың өз алдына стилі болды, ол бұрынғы ресми құжаттар мен ресми хат-хабарлар тілінің жалғасы ретінде танылады. Бірақ едәуір өзгерісі де бар. Ең алдымен, бұл стильді көрсететін үлгілердің түрлері мен адресаттары өзгерді. Бұрын сөз болып отырған жанр материалдары көбінесе ресми хаттар, арыздар, «донесениелер» және патша өкіметі тарапынан жергілікті билеушілерге жіберілген бұйрықтар түрінде болған болса, енді бұл аталғандармен қатар көбінесе орталық үкімет тарапынан жазылған бұйрық-жарлық, циркуляр, указ, үндеу сияқтылар көбейе түседі және олардың барлығы дерлік аударма материал болып келеді.

Ресей империясының билеуші органдары мен әкімшілік кеңсесінің қазақ жеріне қатысты ресми құжаттары енді қазақшаға үзбей аударылып, көпшілігі баспа жүзінде жарияланып отырды. Бұл – екінші ерекшелігі (бұрынғы ресми қағаздар көбінесе қолжазба түрінде болып келгені белгілі). Үшіншіден, ендігі үкімет тарапынан жазылған ресми қағаздардың бір-қатары хан, аға-сұлтан сияқты жеке адамдарға емес, көпшілікке жариялайтын мазмұнды болып келетіндіктен, мерзімді баспасөз беттерінде немесе жеке басылып жарияланатын болды.

Ресми іс-қағаздар стиліндегі материалдар мазмұнына және адресаттарына қарай бірнеше топқа бөлінеді. Ең алдымен, патша үкіметі (ең жоғарғы органынан бастап, жергілікті әкімшілік кеңселеріне дейін) тарапынан жазылған бұйрық-жарлықтар (указы, распоряжения, приказы), ережелер (положения) өздерінің терминологиясымен, стильдік құрылымымен және қалыптасқан сөз орамдарымен өзге ресми құжаттардан біраз бөлек тұрады. Екінші топты заң, сот істеріне байланысты ереже, бұйрық, анықтама т.т. құрайды. Бұлардың да өздеріне

тән терминдер жүйесі, сөз орамдары бар. Үшінші топта ресми органдарға жеке адамдар жазған арыз, хабарлау сияқты материалдар қаралуға тиіс.

Үкімет орындарының ресми құжаттары көбінесе территориялық (Түркістан, Степной) генерал-губернаторлардың, облыстық әскери губернаторлардың бұйрықтары болып келеді. Олардың мазмұны да әр алуан: «бұларда почта қатынасын ашу» (Түркістан генерал-губернаторының бұйрық наместі — «Түркстан уалаятының газеті», 1870, 61-саны), «паспортсыз адамдарды тексеру» (Сырдария облысының военный губернаторының істерін басқарып тұрушының Ташкен қаласының әкімі менен оязной бастықтарға бұйрығы. Сонда, 1874, 6-саны) сияқты мәселелерден бастап, ел билеу тәртіптері, қоғамдық зиянды іс-әрекетке тыйым салу, алым-салық төлеу жайларына дейінгі мәселелер сөз болады.

Заң-законға қатысы бар бұйрық, ереже, циркулярға 1885 жылы Қарамола съезінде жасалған заң ережесінің қазақша мәтіні және сол кезде мерзімді баспасөз бетінде жарияланған бірқатар құжаттар жатады (мысалы, «Дала уалаятындағы облыстардың тергеуі турасынан». «О судопроизводстве в степных областях» деген іс қағазы).

Ресми іс-қатынас, кеңсе қағаздарының барлығына тән стильдік, тілдік ерекшеліктері болды. Олардың бірі — қазақ қолданысындағы осы стильдің бұрыннан келе жатқан дәстүрін сақтау, яғни ортаазиялық жазба тіл элементтерін молырақ пайдалану болды. Бұл — осы стильдің өзге стильдерден ерекшеленетін басты белгісі. Мұнда стандарттық күштірек сақталды. Әсіресе «түркі» тіліндік сипат аталған стиль мәтіндерінің орфографиясында, сөз таңдауда, морфологиялық тұлға-тәсілдерді пайдалануда, тіпті синтаксистік құрылымында да көрінеді. Бұл белгілерді жеке-жеке талдасақ, олар мынадай.

Орфографияда. Араб графикасымен жарияланған мәтіндерде қосымшалардың қазақ тіліне тән фонетикалық варианттары кейде еленбейді, нәтижесінде көптік жалғау тек **-лар** түрінде, табыс септік **-ны**, ілік септік **-ның**, жатыс **-та**, шығыс **-нан** түрінде беріледі: *оқуны, қазақлар, адамдар, арыздар, мекемелерні*. Немесе қатаң дыбысқа аяқталатын сөздерге

- **дын, -дың, -дар** сияқты ұяңнан басталатын қосымша жалғап жазады: *хазратдар, қазақдар, халқдың, халықдық* т.т.; жұрнақтардың да түбірмен үндесуі көбінесе көрсетілмейді: *айыплан, сабаблы, баишатқан* т.б. Бұл белгілермен қатар сөз басында қазақша **ж** дыбысы келетін жерлерде (**й**) **й** әрпін жазу: *йыл, йаш, йазұлады, йахшы, йаман*; **ш** әрпінің орнына **ч**: *барча, чақлы, үчүн*; **с** әрпінің орнына **ш**; түйе *баишатқан* бір тоғұз, *иш* (іс), *кіші* (кісі), *йаш* т.б. жазу дәстүрі сақталады. Бірақ ерекше көрсететін жайт – бұл орфограммалар қатаң сақталмайды, сондықтан *йер* ~ *жер*, *иш* ~ *іс*, *бойұнча* ~ *сайлауынша* сияқты бір сөздің немесе форманттың қазақша – «түркіше» екі вариантта жазылғаны жиі кездеседі. Тек мұнда қазақтарға арналып аударылған мәтіндерде қазақ сөздерін қолдану бағыты бой көрсеткен. Араб-парсы сөздері түпнұсқа тілдегіше жазылған.

Ал орыс графикасымен берілген ресми құжаттар мәтіндерінде бұл көрсетілген орфографиялық ерекшеліктердің бірде-біреуі жоқ, мысалы, қазақ тілінің 1897 жылғы календарында «Көшпелі халықты басқарып тұру турасында» деген атпен 1891 жылғы «Степное положение» аударылып берілген тексттің жазуында қазақ тілінің ауызша айтудағы фонетикалық заңдылықтарын мейлінше сақтау принципі ұсталынған. Соның нәтижесінде ерін үндестігі: *йүдөн, өзүкүн, болуп*; түбір мен қосымшалардың дыбыс үндестіктері де: *көшпели, қалықтың жерлері, ағаштар*; араб-парсы сөздерінің ауызекі сөйлеу тілдегі қазақша қалыптасқан варианты берілуі де: *қалық; локсат, жа, ақим, иктіар, қисап, адет, ар бир; штрап, болус, уез, земленке, аулнай, қандилат, песир, нагрет* т.б. орын алған. Мұнда орыс сөздерінің жазылуы екі түрлі принципте: бірі – жоғарыда айтылған сөйлеу тілінде қалыптасқан түрінше жазу, екіншісі – орысша орфограммасын сақтап немесе соған мейлінше жақындатып жазу. Мысалы, *статья, Внутринних дел Министр, военный губернатор, начальник, правление, закон, волостной съезд, волостной управитель, Министерство Государственных Имуществ, Общества, чиновник* т.б. сөздер осы көрсетілген түрінде жазылған.

Морфология саласында. Ортаазиялық тіл элементтерінен өткен шақ есімшенің **-мыш** жұрнақты «оғұздық» вариантын

қолдану (қыпшақтық **-ған** дегеннің орнына: *отырмыш, айтылмыш, шығармыш*), етістіктің III жақтағы **-ды** қосымшасының орнына **-дүр** вариантын келтіру (*естіледүр, көрінедүр*) және осы формантты предикаттықты білдіру қызметінде жұмсау (*йазмай тұрғандүр, ықтиярлылардүр*); етістіктің III жақта көпше аспектісін **-лар** жұрнағымен білдіру (*бардылар, қойсалар*), тұйық етістіктің **-у** жұрнағын **-ғу** вариантымен беру (*еткучі, жазғучы, тұрғучы*) сияқтылар және *илан, бірлән, уа һәм, аның үчүн, лекин, һәм лекин* шылауларын жиі қолдану, ауыспалы шақ есімшенің **-тын~тұғын** қосымшасының орнына *тұрған* сөзін келтіру орын алады. Мысалға Семей облысының әскери губернаторының 1892 жылғы 450-нөмірлі жарлығынан үзінділер келтірейік (араб жазуынан транскрипциялап береміз):

«1882-чі жылда 2 сентябрьде 107 нөмірі *илән шығармыш* жария бұйрұғы менен дала уалайатын билеп *тұрғучы* генерал губернатыр ма'лум етуб *ештурген* еді... 'арз *бергучілер* әсіресе *қазақлар* өздері орысша тілні білмек түгул жазу *сызуны* да білмейді, *сонұң үчүн* орысша *жаза тұрған* 'арзаларына не жазыб, не қойғаның 'арз *бергучінің* өзі де білмейді... төрелер менен һәр бір *меһкамаларны* жамандап болмайдылар... 'арз *жазучыменен сызучының* да кім екені һәм қандай екені...» («Дала уалайатының газеті», 1892, 7 февраль, 6-саны).

Бірақ бұл көрсетілген морфологиялық «шағатаизмдер» де жүйелі түрде келмейді: қазақ тіліндегі ресми іс қағаздары стилінде бұл белгінің де іргесі сөгіле бастаған: жоғарғы көрсетілген тұлға-амалдардың қазақ тіліндік варианттары да параллель қолданылған. Мысалы, көрсетілген «Жарлықта»: басқа кішілер қолдарын *қояды* (*қоядылар* емес), жазыб *сызылатын* 'арз т.б.

Лексика саласында. Жазба әдеби тіл көрінісі ретінде араб сөздерінің көбірек қолданылатынын атауға болады. Ол сөздер жоғары лауазымдарды атайтын стандарттар: *патша хазратлары* (Его Величество), *генерал-губернатор хазратлары*; әр алуан ресми атаулар-терминдер ретінде келген *маһкама* (учреждение), *хизмет* (служба), *міндетлі хизмет*, *хисаб баптары* (список служебный), *бұйрық қағазы* (приговоры), *халық* (общества, которые выбирает должность волостного управителя), *жария*

бұйрық (приказ опубликованный, обнародованный), *уалайат* (территория по определенному административному делению) *’арз* (прошение, подаваемое на имя лиц), *тартыб ~ тәртіп* (порядок, распоряжение), *қазына* (государственная казна, собственность), *низам* (положение).

XIX ғасырдың II жартысындағы қазақтар үшін жазылған (аударылған) ресми іс-қағаздары тілінің алдыңғы дәуірлердегі осы стильдегі үлгілерден айырмасы да болды. Ол – бұл әдебиетке орыс тілінің тікелей еткен әсерінде. Ең алдымен, жоғарыда айтылды, үкімет тарапынан жазылған бұйрық-жарлықтар, ережелер, қағидалар, үкімдер т.т. әуелі орыс тілінде болып, қазақшасы солардан аударма түрінде дүниеге келді. Сондықтан бұл үлгілерге орыс сөздері әлдеқайда мол қатысты. Олардың бір тобы қазақтар үшін бейтаныс дерексіз ұғымдардың, нақты заттардың, белгілі актілердің атаулары болып келеді: *пригауар* (приговор), *сбор, выборный, аулнай, жалованье, раскладка, знак, статья* (заңның, ереженің баптары), *содья, списка, аренда, полиция*.

Олардың бірқатары орыс тіліндегі сын есім мен зат есім тіркесі күйінде өзгертілмей қолданылады, көбінесе тіркестер компоненттерінің род, числоға қарай қиысуы сақтала бермейді (демек, біршама «қазақшалану» дәрежесіне ие болатындай көрінеді). Мысалы: Областной правление, увольнительный приговор, уездный начальник, волостной управитель, аулнай старшиналар, Внутренних Дел Министр, Степной генерал-губернатор, военный губернатор, Оренбургский Новолиния районы, государственный совет, податной инспектор, казенная палата, докладной лист т.б.

Бұл мысалдардың барлығы бір ғана жоғарыда аталған 1891 жылғы «Степное положение» дегеннің қазақша мәтінінен келтірілді. Бұл сияқты орыс графикасымен берілген мәтіндерде ғана емес, «Дала уалаяты», «Түркістан уалаяты» газеттерінің беттерінде де араб жазуымен жарияланған ресми құжаттарда жалаң да, тіркес түрінде де орыс сөздері едәуір кездеседі. Мысалы, «Дала уалаяты газетінің» 1892 жылғы 7 февральдағы нөмірінде жарияланған «Жарлықтың» мәтінінен *уайенный губірнатыр, оязнай нәчәлнік* тіркестерін, *политсиа* сөзін

оқимыз. Өзге ресми материалда да – осындай. Әсіресе *военный губернатор, государственный совет* сияқты орысша сын есім тұлғасындағы сөздермен келген тіркестердің қолданылуы – талданып отырған кезеңдегі ресми қағаздар стиліне тән белгінің бірі деуге болады. Бұл – біріншіден, осы тіркестермен берілген ұғым, зат, лауазым, мекеме т.б. атауларын тұтас бір сөз ретінде қабылдаудың нәтижесі болса, екіншіден, осы күнгідей бұл тіркестердегі сын есімдерді аудару тәжірибесінің жоқтығы, яғни қиындығы байқалады. Үшіншіден, оларды аударудың қажеттігін сезіну де әлі пайда болмаған-ды. Сондықтан жалғыз ресми қағаздар стилінде емес, жалпы қазақ әдеби тілінде орыс тіліндегі күрделі атаулар құрамындағы сын есім тұлғасын сол күйінде сақтап қолдану белгілі бір кезеңнің (XIX ғасырдың II жартысы мен XX ғасырдың алғашқы онжылдықтарының) дағдысы болғанға ұқсайды.

Лексика құрамындағы екінші ерекшелігі – кейбір канцеляризмдердің (ресми іс-қағаздары стиліне тән стандарт сөздер мен тұлғалардың) пайда болып тұрақтала түсуінде. Мысалы, бұйрық-жарлықтарға бір нәрсені міндеттеу ұғымға білдіретін етістік тұлғасы (орысша: *должно быть, должны делать то... то...* деген сияқты) қазақша көбінесе шартты рай мен *керек* сөзінің тіркесі арқылы берілетін болған. Мысалы... *аталған «Жарлықтағы»... жоғары көрсетілміш тәртіп бойынша қол қоюшылардан басқа екі кісі куәландырып қолдарын қойсалар керек* деген сөйлем – орысша: *...должно быть подписи двух свидетелей...*» дегеннің аудармасы. Немесе: 1897 жылғы Календарьда берілген «Ереженің» әрбір пункті осы тұлғамен келеді. 142-пункт: *Волостной управитель, аулнай старшина-лар карамақындағы уйлордун кобойгөнун азайғанын тексирип қарап тұрса керек...*(179-б.). Оба ауруынан сақтандыру шаралары туралы циркулярдан үзінді: «... һәм оның (обамен ауырған адамның – Р.С.) қасына артық адамдарды һеч қашан жібермесе керек... ауру жатқан үйдің ішінде тұрып тамақ ішіп-жемеселер керек... ауырған адам төсекте жатса керек («Дала уалаяты газеті», 1892, 12 июнь, 21-саны). Бұларда көрсетілген тұлғалар – не пускать, не должны есть и пить, должны лежать в постели дегендердің аудармасы. Бұлардағы қойсалар керек, тұрса керек

деген тұлға осы күнгі қоюлары керек, тұрулары керек дегеннің баламасы ретінде немесе қойсын, тұрсын түріндегі бұйрық рай тұлғасының қызметінде келген.

Стильдік стандарт элементтер қатарына мағлұмдүр (известно), төменде(гі), жоғарыда(ғы), бұйырамын, бұйырыладүр, тағайын қылынады, аталмыш, бойунча, турадағы, пәлен болысқа не мекемеге қараған,... атына деген сияқты сөздер де жатады. Бұлар да – құжаттардың, әсіресе бұйрық-жарлық мазмұндамаларының көбінде белгілі бір ұғымда қолданылып отыратын сөздер, олардың бірсыпырасы калька жолымен жасалғаны байқалады: төмендегі – нижеследующий, жоғарғы көрсетілген – вышеуказанный, жоғарыда аталмыш – вышеназванный, бекітіледі, тағайын болады – назначается, атына – на имя...

Осы стильдің келесі белгісі өзіне тән кейбір терминдері қалыптаса бастайды, олардың дені қазақ сөздерінен жасалғандар болып келеді. Мысалы, *приказ* термині *бұйрық, распоряжение – жарлық* (кейде екеуі ажыратылмай да жүреді), *положение – ереже, прошение – 'арз, арыз, подпись – қол (қою), кибитковладелец – үй иесі, повинности – алық-салық, чиновник – төре, начальник – ұлық, абақты (лабақты), набақты* т.б.

Әсіресе заң-законға қатысты ресми құжаттарда заң терминдері негізінен қазақша қалыптасады. Бұған осы саладағы ұғым атауларының бұрыннан қазақтардың әдет-ғұрып заңы («Обычное право») бойынша жасалып, тұрақталып қалғаны үлкен себепкер болды. Олар: *дау, бітім, билік, кеңес* (заседание), *айғақ, құн, жаза, жауапкер, іс қорғау* (защита), *тергеу* (судопроизводство), *мойнына алу* (признание), *даугер, тоғыз, бір тоғыз..., төре, төбе басы, шығын, тергеу, іс қорғау, іс* (дело служебное) сияқты сөздер.

Бұл саладағы қалыптасқан терминдердің ішінде бұрыннан келе жатқан араб-парсы сөздері де, жаңадан еніп, едәуір тұрақталып үлгерген орыс сөздері де бар. Олар: *куә(һ), куә(һ)лік, кунә, кефіл... кепіл 'арз, салауат айп /айып шари'ат /шариғат, міндетті істер* (обязанности), *содья, мировой содья, сот, закон, статья, қызмет* (служба), *надсалық қызмет* (государственная служба), *общество* (население), *түрме, сот, каталешке, пауерени* (поверенный), *залок, адуакат/адбекет* т.б.

Орыс әдеби тілінде XIX ғасырдың аяқ шенінде **-ание, -ение, -ивание** сияқты суффикстермен жасалып, іс-әрекет атауларын білдіретін, етістік түбірлі есім сөздер активтенген болатын¹⁸⁰, солардың баламасы қазақ тілінде көбінесе **-у** жұрнақты көмекші етістік қатысқан тіркес арқылы берілген. Мысалы, *айыпқа тарту, ісін қара қылу, жазаға тарту* – наказание, *мойнына алу* – признание, *мойнына салу* – доказание, *жан беру* – присяга, присягивание. Ал бұл күнде мұндай абстракт есім-терминдер **-да** қосымшасымен жасалған тұйық етістікпен (**-у** жұрнақты) беріледі: *айыптау, қаралау, жазалау, мойындату, мойындау* т.т.

Қорыта келгенде, өткен ғасырдың екінші жартысында қазақ тілінде ресми іс-қағаздары стилі едәуір дамыды. Оған басты себептердің бірі – Ресей үкіметінің әр алуан әскери, әкімшілік, заң-тәртіп орындарының бұйрық-жарлықтары, ереже-нұсқауларының қазақшаға аударылып жариялануы болды. Тіпті ресми орындарға жазылатын өтініш-шағымдарды қазақтардың өз ана тілінде жазуларына рұқсат етілуі де¹⁸¹ бұған септігін тигізген болса керек.

Қазақ тілінің аталған функционалдық стилі бұрыннан қалыптасқан «жазба» дәстүрге біртабан жақындау тұрды, «түркілік» элементтер, әсіресе морфологиялық тұлға-тәсілдер саласында едәуір қолданылды. Сонымен қатар бұрынғы (XVII-XVIII ғасырлардағы) ресми-эпистолярлық стильден үлкен айырмасы да болды: сөз болып отырған кезеңде қазақша іс қағаздары орыс тілінің тікелей әсерін қабылдады, орыс тілі элементтері де молынан араласты. Мұнда терминология саласында да, грамматикалық тұлға-тәсілдерді пайдалануда да нормалану процесі әлсіз болды. Бір ұғымды екі-үш сөзбен білдіру, орысша-қазақша, арабша-қазақша, арабша-парсыша-орысша параллельдер орын алды: қақ ~ жалованье, низам ~ закон ~ заң, расход ~ шығын, кеңсе ~ маһкама, паложение ~ ереже т.т.

Қазақ тіліндегі ресми іс-қағаздарының баспа жүзінде жарық көріп, газеттер арқылы көпшілікке таратылғанымен, оның тіл

¹⁸⁰ Виноградов В.В. Очерки по истории русского литературного языка XVIII-XIX вв. - М., 1938. - С.413.

¹⁸¹ Бұл жөнінде жоғарыда мәтіні мысалға келтірілген Семей облысының әскери генерал-губернаторының 1892 ж. 20-21 январьда шығарған №459 жарлығы болды //Дала уалаятының газеті. - 1892, февраль.

тәжірибесі әлі өзге функционалдық стильдерге әсерін тигізе алмады. Орыс тіліндегідей, ресми қағаздар қолданған кейбір сөз үлгілері көркем әдебиетке (мысалы, Салтыков-Щедрин тіліндегі канцеляризмдер сияқты) немесе газет тілі мен публицистикаға жүйелі түрде араласа алған жоқ.

Ал функционалдық ерекшелігіне келсек, бұлар – аударма құжаттар болғандықтан, орыс тіліндегі ресми іс-қағаздардың стилін ұстады: әуелі ол бұйрық-жарлықтың не жөнінде және кімнің тарапынан екендігі көрсетіледі, мәтін ішінде бұйрық иесінің *бұйырамын, талап қыламын* немесе *бекітіледілер* сияқты тікелей іс-әрекетін білдіретін сөздер келеді. Кейбір құжаттар, әсіресе «Положениялер» пункттерге бөлініп беріледі.

7. Қазақ тілінде дінге қатысты әдебиеттің тууы және барысы

XIX ғасырдың II жартысында қазақ тілінде мазмұны дінге қатысты жазба әдебиет туып, аз уақыт болса да, өмір сүру кезеңін өтеді, атап айтсақ, әбден дами алмай, туған қалпы мен бірнеше онжылдықтар бойы «жетілген» қалпы бірдей күйде тарих сахнасынан кетеді. Ең алдымен, қазақ тілінде екі түрлі дінге: ислам дініне және христиан дініне қатысты әдебиет болғанын айту қажет.

Қазақтардың «о заманнан» (хандық, халық болып біріккенінен көп бұрын) ресми түрде ислам дінін ұстайтын мұсылмандар болғанына карамастан, бұл дінді олар ана тілдерінде түсініп игерген (қолданған) емес. Оған тіпті қазақтардың, Ш.Уәлихановтың тілімен айтқанда, «мұсылман деген аты ғана» болып, шындығында, ежелгі жабайы шамандықтан қол үзіп кетпегендігі де себеп болған жоқ, басты факторлар, біріншіден, Мұхамбет пайғамбардың «өз тілі» – араб тілінен өзге тілде діни рәсімдердің жүргізілмейтіндігі, екіншіден, бұл дінді ұстаған әр алуан халықтың тілдерінде, әсіресе қазақ тілінде исламның негіздерін жазба түрде түсіндіру дәстүрінің өріс алмағандығы болды. Сондықтан мазмұнында ислам діні сөз болатын қазақша аударма әдебиет пен төл шығармалар жоқтың қасы.

Біз бұл жерде дінді уағыздайтын, дін жолында қызмет еткендерді дәріптейтін, дін үшін болған соғыстарды суреттейтін шығармаларды, сондай-ақ дін жөнінде пікір айтатын туындыларды таза теологиялық әдебиетке қоспаймыз. Олардың ішінде көркемдігі мен мазмұны жағынан құны барлары көркем әдебиет пен публицистика саласына жатады (мысалы, кейбір киссаларды көркем әдебиет жанрын да қарастырып жүрсек, Абайдың ислам діні жайында ой-пікір айтатын атақты 38-сөзін публицистикалық туынды ретінде танып жүрміз). Ал таза теология, оның ішінде догматикаға жақындау мазмұнды қазақ тіліндегі шығарма – Ы.Алтынсариннің «Шариат-ул ислам» атты кітабы (Қазан, 1884). Зерттеуші Б.Әбілқасымов оның жазылу тарихын жақсы айтып, тіліне талдау жасайды. Өзге дүниеліктерінен тақырыбы да, мазмұны да оқшау тұрған бұл еңбегін ағартушы Ыбырай Алтынсарин өзі аштырған мектептерде міндетті түрде өтілетін дін сабағында оқушылар ислам дінінің негізгі канондарын түсініп оқулары үшін, қазақ шәкірттеріне ана тілдерінде оқу құралын ұсыну мақсатын көздеп жазады. Ыбырайдың өз сөзімен айтқанда, ол «ислам мәнісін білмек һәрбір мұсылманның өз басына фарыз болғандықтан және ғарабтан басқа тілмен намаз оқығандардың иман болуы да дұрыс» болғандықтан, «кәләм шариат һәм үлкен ғылым кітаптар ғараб тілінде жазылулы» болып, оны «көп қара халық» түсінбейтіндіктен, қысқасы, осындай көптеген себептерді ескеріп, «Шариат-ул исламды» қазақша ұсынады.

Араб жазуымен жарияланған бұл шығармада грамматикасы мен лексикасы жағынан қазақтың төл әдеби тілінің нормасы сақталған, тек орфографиясында кейде бұрыннан келе жатқан түркі жазбаларының дәстүрін ұстап отырады (әсіресе араб-парсы сөздерін түпнұсқаша жазу, **ш** таңбасының орнына **ч** әрпін жазып жіберу фактілері кездеседі). Қысқасы, «тақырыбы таза дінді түсіндіретін шығарманың өзінде-ақ Ыбырайдың түркі әдеби тіл дәстүрінен қаншалық шыға алғанын байқауда да бұл шығарма аса қажетті материал болып табылады. Ыбырай осы шығармасы арқылы өмірдің басқа салаларын былай қойғанда, таза дін шарттарын баяндауда да қазақ тілінің толық жарамды екенін көрсетеді¹⁸².

¹⁸² Әбілқасымов Б. XIX ғасырдың II жартысындағы қазақ... - 87-92-б.

Қазақша діни әдебиеттің екінші тобы және көлем жағынан молырағы – христиан дініне қатысты жазба дүниелер. Бұлар да – өткен ғасырдың II жартысының жемісі. Патша үкіметінің өзіне тәуелді халықтарды тізгіндеп ұстаудағы бір саясаты оларға христиан дінін қабылдату болғаны мәлім. Сол мақсатпен бірнеше миссионерлік қоғамдар жұмыс жүргізді. Әсіресе «Братство святого Гурия» деген миссионерлік қоғамның жанындағы «Аударма комиссиясы» атты советі қазақтар мен Сібір түркілерін шоқындыруға керек әрекеттің бірі ретінде христианша діни кітаптарды орысшадан аударып таратты, арнайы екі тілдік сөздіктер құрастырды. Зерттеушілердің мәліметіне қарағанда, XIX ғасырдың II жартысы мен Қазан революциясына дейінгі 50-60 жылдың ішінде (1860-1917) христиан діни мазмұнында 72 кітап қазақ тіліне аударылған¹⁸³.

Тіл тарихын зерттеуде бұл кітапшалардың мәні бар: біріншіден, бұлар қазақтың сөйлеу тілі негізінде, әдеби нормаларды сақтай отырып жазылған, екіншіден, олардың барлығы да орыс графикасын пайдаланғандықтан, сол кездегі қазақ тілінің фонетикалық ерекшеліктерін араб жазуына қарағанда, біршама дұрыс көрсеткен. Үшіншіден, біздің байқауымызша, бұлардың тілін аударма әдебиеттің (прозаның) алғашқы үлгілері ретінде қарастыруға болады.

Көбінесе араб-парсы, ортағасырлық түркі тілдерінен поэзия түрінде қайта жырланған шығарма ретіндегі аудармалармен салыстырғанда, бұл циклдегі кітапшалардың тілдік сипаты мүлде басқа екенін айту қажет. Тақырыбы қатаң – дін қағидалары болғандықтан, оларды аударуда еркіндік кем болуға тиіс. Сондықтан мұнда орыс тіліндегі сөзқолданыстарды, әсіресе діни атауларды, сөйлем құрылымын дұрыс, дәл беру шарты тұрады. Бұл жағынан алғанда, қазақ тіліндегі христианша миссионерлік әдебиет осы күнгі дәл (сәйкес) аудармалардың алғашқы нышандарын танытады. Мұнда христиан дініне қатысы бар ұғым атауларын қазақтың өз сөздерімен аударып беру шарты ұсталынған: *үгіт* – наставление, *құтқаршы* – спаситель, *тұрушылық* – житие, *бұрыс дінде тұрушы* – иноверец, *жаратушы* – творец, *ақыл* – премудрость.

¹⁸³ Каримуллин А. У истоков татарской книги. - Казань, 1971. - С. 158.

Жоғарыда аталған «Братство святого Гурия» деген қоғамның Советінің ұйғарымымен 1893 жылы Орынборда шыққан орысша-қазақша шағын сөздік төрт бөлімнен тұрады, соның бір бөлігі «Бог» деп аталады. Осында құтқарушы (спаситель), *бәрін де ұстап тұрушы* (вседержитель), *бәрін де білуші* (всемудрый), *бұйрық* (заповедь) деген сөздер жақша ішінде көрсетілген орысша дін терминдерінің баламалары ретінде ұсынылады.

Әрине, бұлардың барлығы бірдей терминдік сипат алмаған, өйткені бірсыпырасы жеке сөз-термин емес, аналитикалық суреттеме жолмен тіркес ретінде берілген: *бәрін де ұстап тұрушы*, *бұрыс дінде тұрушы*, *бәрін де білуші* т.б. Бірқатар сөздер ислам дініне қатысты атаулармен білдірілген: *әулие* – святой, *берісте* – ангел, *байғамбар* – пророк. Христиан дініне байланысты әдебиетті жасап, осы салаға қатысты ұғым атауларын халық тіліне енгізу әрекеті әдейі жүргізілгенмен, оның нәтижесі айтарлықтай болмаған тәрізді, оған басты себеп – христиан дінінің қазақ арасына жайылмағандығы болса, екіншіден, осы діннің әдебиетінің де қалың жұртшылыққа кеңінен тарамағандығы болды. Тіпті христиан дінін қабылдаған аз ғана қазақтардың бұл әдебиетті оқып, оның терминологиясын меңгеретін мүмкіншілігі жоқ болатын, өйткені шоқынғандар түгелімен дерлік кедей, жоқ-жұқалар болғандықтан, олардың арасында сауаттылар (оның ішінде орыс графикасын білетіндер) мүлде болмады деуге болады.

Әрине, бұл кітаптар, негізінен, дін қызметкерлеріне (шоқындырушыларға) көмек ретінде, солардың пайдаланулары үшін шығарылған болу керек. Қайткен күнде де бұл әдебиеттің қазақтың не ауызекі сөйлеу тілін, не жазба әдеби тілін дамытуда рөлі болмады, оның қазіргі біз үшін құнды жағы – қазақ тілінің ХІХ ғасырдың ІІ жартысындағы күй-қалпын, нормаларын танып-білуде жақсы материал екендігінде, өйткені бұл әдебиетті шығаруға (аудару, редакциялау сияқты жұмыстарға) түркі тілдерін, оның ішінде қазақ тілін білетін, тілдің жүйесі, нормасы дегендерді жақсы танитын Н.И.Ильминский, А.В.Васильев, В.В.Катаринский, Н.Ф.Катанов («Братство святого Гурия» деген қоғамның жанындағы «Аударма комис-

сиясының» председатели осы кісі болатын¹⁸⁴) сияқты ғалым-мамандар тікелей қатысты. Сондықтан С.Е.Маловтың сөзімен айтқанда, христиан дінін уағыздап, насихат айтатын кітаптардың қазақша аудармасы көпшілікке түсінікті, халықтың жатық тілінде жасалды¹⁸⁵.

Әсіресе бұл кітаптар сол тұстағы қазақ тілінің фонетикалық жүйесі мен грамматикалық тұлға-тәсілдерін тануда көп көмегін тигізеді, өйткені бұлар пайдаланған орыс графикасы дәстүрлі («түркілік») орфографияны ұстамағандықтан, мұнда қазақ тілінің дыбыс зандарына байланысты ерекшеліктер көбінесе бұзылмай көрсетілген, тіпті бұған қазақтың өзіне тән кейбір дыбыстарын таңбалайтын қосымша әріптердің (**ӧ,ӗ**) қолданылғандығы да септігін тигізді. Осының нәтижесінде септік жалғауларының варианттарының (**-ның, -дың, -тың, -дан/-ден, -тан/-тен, -нан/-нен, -ты, -ды, -ны** т.т.) бар екендігі, сөз басында **й** емес, **ж** дыбысы айтылатындығы (*жақсы, жаман*, араб графикасымен жазылған дүниелердегідей *йахшы, йаман* емес, *Жаратушы – Йаратучы* емес), қазақ сөздерінде **ч** емес, **ш** дыбысының келетіндігі (*шығып, чығыб* емес; *құлшылық, құлшылық* емес) айқын көрінеді. Сондай-ақ бұлардан араб-парсы, орыс сөздерінің сөйлеу тіліндегі дыбысталу түрін танимыз: *берісте* (қазіргіше жазсақ – *періште*), *калык* (қалық), *халқ* емес, *кабар* (қабар), *хәбар* емес, *кнеге* (кінеге), *книга* емес, *патса, бақытты* (бақытты), *бахт* емес, *ӧмр* (өмір), *’умр* емес, *’ақыл* (ақыл), *ақыл* емес, *Қудай* (Құдай), *Худа* емес, *рақым* (рақым), *рахм* емес, *’азр* (әзір), *азр* емес, *куна* (күнә), *ғунаһ* емес, *тамук* (тамұқ), *тамух* емес, *байда* (пайда), *файда* емес т.т.

Бұлардың ішінде *берісте, патса, байда* сөздері, сірә, Қазақстанның батыс өлкесі тұрғындарының сол кездегі сөйлеу тілі ерекшеліктерін танытатын болар.

Қазақ тіліндегі христианша діни әдебиеттің лексикасына байланысты мынадай жайттарды көрсетуге болады. Сөз тандауда, ең алдымен, қазақтың сөйлеу тілі қазынасын пайдалану принципін ұстаған. Соның нәтижесінде бұрын қазақ

¹⁸⁴ Катанов Н.Ф. Материалы и сообщения. - Абакан, 1958. - С. 48.

¹⁸⁵ Малов С.Е. К истории казахского языка //Известия АН СССР. - ОЛЯ. - №3. - С. 100.

түсінігінде жоқ соны ұғымдар (көбі христиан дініне байланысты) қазақ сөздерімен берілген. Христиан дініне байланысты қолданылатын, яғни діни ұғымды қамтитын бірқатар орыс сөздеріне қазақ тілінде бұрын діни мазмұны жоқ (бар болса да өзге мәндегі) *бұйрық* (заповед), *үгіт* (проповедь), *ақыл* (мудрость), *Жаратушы* (Создатель), *қызметші* (служитель) деген баламалар ұсынылады. Тіпті «создатель» деген ұғымды мұсылман дініне келгенде *Жасаған* (*Жаратқан* деп, христиан дініне келгенде *Жаратушы* деп өзгеше морфологиялық тұлғада беру – дифференциация принципінің бір көрінісі тәрізді. Жалпы жаңа сөздер жасауда «Братство святого Гурия» шығарған сөздіктерде **-ушы, -шы, -шылық** жұрнақтарының актив жұмсалғандығы байқалады: *құтқарушы* (спаситель), *бәрін де білуші* (премудрый), *жер жыртушы* (земледелец), *сатушы* (торговец), *өнерші* (ремесленник), *тексеруші* (судья), *үйретуші*, *оқытушы* (учитель), *оқушы* (чтец), *кнеге тыстаушы* (переплетчик), *текеппершілік* (гордость), *кемшілік* (унижение), *күншілік* (зависть) т.т.

Екіншіден, кейбір ортақ діни ұғымдары (яғни қай дінде де бар ұғымдарды) ислам дініне қатысты бұрыннан халық тіліне сіңген араб-парсы сөздерімен білдіру тәсілін ұстаған (*әулие*, *Құдай*, *күнә*, *садаға*, *жауап*, *үгіт*, *тамұқ*, *бұ дүние* т.б.), үшіншіден, қазақ сөзімен білдіруге келмейтін кейбір есімдерді орыс сөздерімен білдіру бағыты орын алған. Осы ретте бұл әдебиетте *монастырь*, *кнеге*, *преподобный*, *евангелие*, *священник*, *монах* сияқты сөздер қолданылған (салыстыр: Ишмухамед Букиннің 1883 жылы Ташкентте шыққан сөздігінде: *архиерей* – *кәтте орыс мұласы*, *книга* – *кітап*, *мудрость* – *даналық*, *слуга* – *төлеңгіт*, *лакей*, *служитель* – *қызметші*). Бұл тұста да әр діннің өз атауларын айырып көрсету ниеті байқалады. Бұл тенденция жалпы XIX ғасырдың II жартысындағы, әсіресе соңғы ширегіндегі ұлттық жазба әдеби тілге тән. Абайдың *закон ~ заң ~ шарият*; *школ ~ мектеп ~ медресе*; *қазы ~ би ~ судья* сияқты параллельдері осы принциппен қолданылған.

Төртіншіден, кейбір христиан діні мазмұнды дерексіз есімдер мен нақтылы зат, қимыл атаулары үшін халық тіліне сіңген араб-парсы сөздерін пайдалану принципі де бұл әдебиеттің лексикалық нормасына тән. Жалпы «Бог» идея-

сын көбінесе парсының *Құдай*, кейде арабтың *Алла* сөзімен береді. Жоғарыда келтірілген *әулие, берісте, садақа, дін, ақыл* сөздері осы қатардан табылады. Қазақ тіліндегі мұсылманша әдебиеттен жалпы сол кездегі қазақша жазба дүниелерден айырмасы – мұнда араб-парсы сөздері ауызекі сөйлеу нормасы бойынша (дыбыстық игерілуі жағынан) қолданылған.

§ 8. Қазақ тілінің эпистолярлық стилі

Бұл стиль – жеке адамдардың бір-біріне жазысқан хаттарының тілін танытатын сөз мәнері.

Әдетте, бұл салада зерттелуге тиісті материал кез келген адамның күнделікті тұрмысқа, үй ішіне, қара басына қатысты жайларды сөз еткен хаттары емес, белгілі бір қоғам қайраткерлерінің, қалам иелерінің, ғылым-білім өкілдерінің, көбінесе әлеуметтік не өзге де мәні бар мазмұндағы корреспонденциялары болуға тиіс.

Қазақ тілінде жеке адамдардың бір-біріне жазысқан хаттары XIX ғасырдың 30-жылдарынан бастап табылады. Олар, әрине, санаулы ғана. Дегенмен әзірге бізге жеткендерін сөз етуге болады. Бұлар: атақты жауынгер ақын Махамбет Өтемісұлының 1839 жылы жазған хаты, ол бұл хатты Жем, Сағыз, Қайнар бойын жайлаған Әлім, Шөмен руларының бірнеше беделді адамдары – Баубек, Нәдіркүл, Сәли, Жармұхамбет, Амантай батырларға жолдаған¹⁸⁶.

Қазақ фольклоры мен әдет-ғұрып заңдарын жинаушы, М.В.Ладыженский дегеннің 1840 жылы Шыңғыс Уәлихановқа жазған хатының қазақша мәтіні; атақты ғалым Шоқан Уәлихановтың әкесі – Шыңғысқа 1857 жылы Омбыдан 1860 жылы 9 августе және сол жылы 4 ноябрьде Петербургтен қазақша жазған хаттары; інісі – Жақыпқа 1857 жылы 10 декабрьде Омбыдан жазған хаты; Шоқанға әкесінің 1860 жылы 6 июльде және 19 сентябрьде жазған екі хаты; Садуақас Мұсаұлы Шормановтың Григорий Николаевич пен Александра Викторовна Потаниндерге 1887 жылы 25 февральда

¹⁸⁶ Амишин Б. Махамбеттің хаты // Қазақ әдебиеті. - 1970, 31 июль. Хаттың транскрипцияланған толық мәтінімен осы мақалада танысуға болады.

және мартта Омбы қаласынан қазақша жазған хаты¹⁸⁷; Қазан университетінің профессоры Н.И.Ильминскийдің Сәмреке деген мұғалімге 1859 жылы 7 декабрьде қазақша араб графикасымен жазған хаты¹⁸⁸; Құнанбайдың Омбыда кадетский корпусында оқып жүрген баласы Халиоллаға 1866 жылы 8 ноябрьде жазған хаты; Абайдың Халиоллаға осы жылдың 8 мартында жазған хаты; Ыбырай Алтынсариннің Н.И.Ильминскийге және Баянділ Кейкин деген кісіге 1883 жылы 28 январьда жазған хаттары.

Бұлардың бірде-біреуін, мысалы, XIX ғасырдағы орыс жазушыларының әлеуметтік, ғылымдық мәселелерді сөз еткен әрі көркем әдеби тілде жазылған ой-толғаныстарымен қатар қоюға болмайды. Қазақша хаттарда қоғамдық ой-пікір ішінара Ильминский мен Махамбет хаттарында болмаса, өзгелерінде жоқ. Соған қарамастан бұларды тілдік тұрғыдан көңіл аударарлық материалдар деп санаймыз. Біріншіден, осылар арқылы өткендегі қазақша хат жазысу мәнерін (стилін) аңғарамыз, екіншіден, ауызекі сөйлеу тілі мен жазба тілдің өзара тоғысу құбылысын байқаймыз.

Түркі жазба әдеби дәстүрінде қалыптасқан хат жазу мәнері болған. Онда ең әуелі, өзге тілдердегі сияқты, хат иесінің адресатқа құрмет көрсете, сый білдіре арнаған қаратпа сөздері келеді. Бұл қаратпада қайткенде де эпитеттер болуы керек (*хурматау, гизатлу, сүйүклу, меһбанлу* т. т.): *хурматлу батырлар...* (Махамбет хатынан); *хурматлу улуг мансаблу* атамызға, *меһбанлу* анамызға; *Сізге улуг хурматлу уа сүйүклү* атамызға (Шоқанның хаттарынан), *зияда хурметтілеріміз* Григорий Николаевич, осындай *ардақты ханымымыз* Александраға (С.Шормановтың хаттарынан); *гизатлу уа хурматлу болғучы* баламыз Халиоллаға... (Құнанбайдың хатынан); *Сізге гизатлу уа хурматлу азиз мұқарам* ініміз Халиолла мырзаға... (Абайдың хатынан); *зияда гизатлу уа хурматлу...* Шыңғыс Уали уғлына (Ладыженскийдің хатынан); *айналайын шырағым сүйікті* Сәмреке (Н.И.Ильминскийдің хатынан).

¹⁸⁷ Шоқан Уалиханов есіміне қатысты қазақ тіліндегі хаттардың мәтіндері ғалымның бес томдық еңбегінің IV томында қазіргі қазақ графикасымен жарияланған // Валиханов Ч.Ч. Собр. соч. в 5-ти томах. - Алма-Ата, 1968. - Т. IV. - С. 47, 48, 49, 51, 52, 54, 121, 122, 232, 233.

¹⁸⁸ Әбілқасымов Б. Орыс ғалымының қазақша хаты // Қазақ ССР ҒА Хабаршысы. - 1973. - №3. - 70-73-б.

Бұл дәуірдегі қазақша эпистолярлық стильдің келесі бір белгісі – түркі жазба әдеби тілдеріне тән кейбір грамматикалық тұлға-тәсілдерді пайдалануы. Мысалы, өлеңдері таза қазақша Махамбет «хурматлу батырларға» жазған хатында *уа, уа һәм, бірлән, білән* деген шылауларды, *бек, нечүк* деген үстеулер мен есімдіктерді қолданады; *еді, емес* деген көмекші етістіктері кейде *ерді, ермәс* түрінде көне ұйғыр жазба дәстүрінен келе жатқан тұлғада жазады, бірер жерде шығыс септіктің көне ұйғырлық тұлғасы – **-дын/-дін** жалғаулы түрін де, көсемшенің *дейүр* тұлғасын да жұмсап жібереді (*бұндын соң, сәлемдеріміздің соңыра*); сөз басында келетін **ж**-ның орнына **й**-ді жазу хат иесі үшін норма (*йыл, йолланды, йазғучы, Иар-мухамед, йазайын*); септік жалғауларына келгенде, дыбыс заңдарын сақтамайды: *үйні, жайсызлыгы, йуртының, сізләрнің* т.т.; бұл хаттағы *алатұрған, алтмыш, бірісін* деген тұлғалар да – қазақтық емес. Жіктеу есімдігі *мен, маған* тұлғасында емес, *бән, бәң* түрінде келген. Қазақша **ш** дыбысы естілетін сөздер **ч** әрпімен жазылған (*чауыб алача*); және **с** келетін жерлерде **ш** әрпі таңбаланған (*йұмиап, шул, кіші*¹⁸⁹); араб-парсы сөздері түпнұсқаша жазылған.

Шоқан мен әкесі және Садуақастардың хаттарында да осы типтес ерекшеліктер байқалады: бұларда да *алхамдлилла, ин-шалла* сияқты арабша қыстырмалар, *ләкин, һәм, уа ғайри, аның үчүн (өйткені шылауының орнына), жоғса* (әйтпесе), *емді* (енді), *һаммасы* деген қазақ тіліне жат шылаулармен қатар үстеу, есімдіктер қолданылған.

Қатты ескеретін нәрсе – қазақша хаттардың тілінің бұл көрсетілген стильдік және лексика-грамматикалық ерекшеліктері барлығында да бірдей емес: біреулерінде «түркіше» элементтер басым, екіншілері біршама қазақша жазылған деуге болады, үшіншілерінде тіпті орыс сөздері мен құрылымдары жиірек кездеседі. Мысалы, Шоқанның, Абайдың, Н.И.Ильмин-

¹⁸⁹ «Қазақ әдебиеті» газетінің 1970 жылғы 31 июльдегі нөмірінде жарияланған мақалада берілген транскрипция (араб әрпімен жазылған хат мәтінін қазіргі графикамызға көшіру) біраз дұрыс жасалмаған. Мысалы, *чауыб, алача* деп жазылған сөздері *шауып, алаша* болып, араб жазуымен *алтмыш, кіші, йұмиап, йәбәрәңіз, Иармухамед, ерді, уа һәм* түрінде берілген сөздер (*алпыс, кіші, жұмсап, жіберсеңіз, Жармуханбет, еді, оһәм* деп «қазақша» транскрипцияланған (біз мұны Махамбет хатының сол мақалада берілген фотокошірмесінің кішкене үзгінен көріп байқадық).

скийдің, Ладыженскийдің және Садуақас Шормановтың хаттары қазақ тілі нормаларына сәйкес, әлдеқайда қазақша жазылған. Бұларда тіпті *Хұда бұйырса, Хұдай білсін, дәмесі болса, аиналығым бар, достығым бар, сіздерге жалған айтып болмас, киім қылдырдым... көйлек, дамбал..., борыш қылсам мұнан да жаман, сурет қылып жіберсін, зәкүнге тура келеді* (Шоқанның хаттарынан); *қазақ балаларынан қанша бас бала оқиды, арасынан жарлы-жақыбай бар шығар, қазақ тілі арасына ноғай сөздерін тығып бұзбаңыз* (Ильминскийдің хатынан); *біздер апрельдің басына шақты Омскіде болсақ керек* (С.Шорманов хатынан) сияқты таза «қазақы» сөздер мен фразалар бар.

Сөйлем құрастыру жағынан жоғарғы аталған хат иелері қазақ тілінің синтаксистік заңдылығын дұрыс сақтайды, бірен-саран сәттерде ғана құрмалас сөйлем компоненттерінің орын алмасуы кездеседі, оның ішінде *деп* көсемше тұлғасымен келген бағыныңқылы сөйлемнің екінші жартысында тұруын өткен ғасырдағы қазақ әдеби тілі синтаксисінің прозадағы нормасы деп санаймыз.

Ал Шыңғыстың хаттары әлдеқайда «түркіше». Мұнда көне ұйғыр жазба тілінен келе жатқан кейбір тұлғалар қолданылған: Мысалы, *бол* етістігінің орнына *ол* варианты: *олдың (шад олдық)*, қыпшақтың **-ған** жұрнақты есімшесінің орнына **-мыш** аффиксті түрі: *ермиш* (екен); *жазмыш* (апрельдің 14-інде *жазмыш* хатыңыз); «шағатайлық» *ерсал айладық* (сәлемдерімізді *ерсал айладық*), *үшімізні, екісі көп сәлем айтадүр, йазгучы*. Шыңғыс қазақша мен менен-нің орнына *білән, бірлән* шылауын жұмсауды, III жақ көпше аспектіде **-лар** қосымшасын жалғауды (*қойдылар*), *олар* деген есімдікті *алар* түрінде, ұл сөзін *ұғыл* түрінде «шағатайшалап» жіберуді жатсынбайды. Қысқасы, Шоқандарға қарағанда, Шыңғыс түркі жазба дәстүрін катаңырақ сақтайды, өйткені ол эпистолярлық стильдің ортаазиялық түркі жазба әдеби тілінде едәуір қалыптасқан, «жазбалықты» (белгілі бір стильдік норманы) көрсетуге тиіс жанрға қызмет ететінін білген. Шоқанның қазақша хаттарының да азды-көпті шамада түркілік элементтерден құралақан еместігі, біздіңше, осы дәстүрге байланысты, яғни хат

– жазба дүние, ал жазба дүниенің түркі халықтары үшін «занды» дәстүрі бар, бұл дәстүр, айталық, ХІХ ғасырда негізінен «шағатайлық» («түркілік») нормаларды ұстайды.

Дегенмен қазақша эпистолярлық стильдің үлкен, басты ерекшелігі – оның негізі қазақ тіліндік екендігі. Бұл сипат, ең алдымен, лексикасынан, одан кейін грамматикалық тұлға-тәсілдерінен танылады. Хаттарда жұмсалған сөздер мен фразеологизмдер негізінен қазақ тілінікі және бір көзге түсетін құбылыс – ол орыс сөздерінің көп кездесетіндігі. Мұнда орыс тілі элементтерінің қатысуы сөз болып отырған кезеңдегі қазақ тілінің қай-қай стилінен де өте көп. Мысалы, Шоқан өз хаттарында *числа* (13 числада августың), *представление, принимать* қылдық, *военный министр, представить* еткенде, *жалование, формуляр список, займ* (қарыз мағынасында), *товарыш, дворянский князьдық, хлопотать* етсеңіз, *областное правление, происхождение, свидетельство, переводчик, заграница, учитель, наказание, закон* деген қазақша баламасы табылатын сөздерді орысша береді. Ал мұндағы (және өзге хаттардағы да) *генерал-губернатор, советник, корпус, штаб, газет, председатель, предводитель, письмоводитель, пристав, офицер, князь, губернатор, адрес; өзге хаттардағы сенатор, губернатор, адъютант, полковник, портрет, музыкант, диплом, мистер, хорунжий, шен* (чин), *медаль* (Шыңғыстың Шоқанға жазған хаттарында), *доктор, гимназия, семинария* (С.Шорманов хаттарында) деген сөздердің қолданылуы – занды: біріншіден, бұлар – хат иесінің айтайын деген ойын білдіруге қажет атаулар, екіншіден, олардың қазақша баламасы жоқ (тіпті қазірде де жоқ), бұл типтегі сөздерді орыс тілінен алып пайдалану (қазақша аударма немесе араб-парсы тілдерінен балама іздемеу) – ХІХ ғасырдың ІІ жартысындағы қазақ тілінің негізгі принциптерінің бірі.

Жалғыз Шоқан емес, өзге авторлар да орыс сөздерін еркін пайдаланады. Бұлардың ішінде әсіресе күрделі атауларды морфологиялық тұлғасы жағынан орысша қалпында қолдану көзге түседі: *военный губернатор, бригадный генерал, благородное собрание, Петербургский университет, докладная записка, учительская семинария, техническое училище, кадет-*

ский корпус, господин Чистяков. Тіпті бұлардың көпшілігі род жағынан қиыстырылып беріледі (*благородное собрание, докладная записка*), яғни бұл тіркестер тұтас күйінде бір сөз (единица) ретінде қабылданған.

Хаттарда ай аттары тек қана орысша аталуынша беріледі. Бұған қарағанда, XIX ғасырдың II жартысында қазақ жазба тілінде ай аттарының көне қазақша немесе арабша атауларын орыс календары ығыстырғаны байқалады. Бұл да – сірә, орыс мәдениетінің қазақ даласына күшті әсер ете бастағанының бір куәсі тәрізді.

Орыс сөздерін пайдалануда қазақша эпистолярлық жазбаларда тағы бір байқалған ерекшелік, ол – орысша етістік не есім мен қазақша көмекші етістіктен құралған *принимать қылдық, представить еткенде, наказание болсын, ревиз қылыб, наград қылыб* сияқты тіркестерді пайдалану. Бұл ерекшеліктің себебін, бір жағынан, хат сияқты жазбаларда сөйлеу тілінің элементтерін араластыру заңдылығынан іздеу керек болса, екіншіден, қазақ ұғымына бұрын бейтаныс болып келген осы іс-әрекеттердің қазақша атауының әлі жоқтығынан, үшіншіден, беретін мағынасы соны етістіктерді (іс-әрекет атауларын) жасау тәсілінің бір арнаға түсіп, қалыптаспағандығынан, яғни бұл салада нормалану процесінің енді-енді басталғандығынан іздеуге болады.

Эпистолярлық стильдегі кезекті қазақтық белгі олардың грамматикалық құрылымында көрінеді. Септік, жіктік, тәуелдік парадигмалары негізінен қазақ тіліне тән нормада, етістік категориялары да бірен-саран жағдайда болмаса, көбінесе қазақтық тұлғада, синтаксистік амалдардың да басымы – қазақ тіліндік. Септік жалғауларының «түркілік» варианттары жоққа тән: *маған (менге, мәңә емес), менің* (бір-екі жерде ғана *менім*), *келерін (келеріні емес)*; шығыс септік тек қана - **дан/- ден/- тан/- тен/- нан/- нен** түрінде (-**дын, -дін** түрі өте аз); есімшенің өткен шағы негізінен -**ған** жұрнақты (-**мыш** аффиксті тұлғасы бірен-саран, онда да бірер хатта ғана) түрінде, бұйрық райдың II жақ анайы, сыпайы түрлері қазақша: *хауп қылмаңыз, түзік жазыңыз, іздеп қараңыз, іздеңіз* (*хауп қылмаң, түзік йазың, йахшы йүргін, сақ болғын* түрлерінде емес).

Бір байқалған нәрсе – эпистолярлық жазбаларда етістіктің сыпайы түрі жиірек кездеседі. Шыңғыс Шоқанмен көбінесе сыпайы түрде «сөйлеседі»: *жазыңыз, жіберіңіз, іздеңіз* (ал Шоқанның әкесіне немесе Садуақас Шормановтың Потанинге, Ладыженскийдің Шыңғысқа сыпайы сөйлеуі – заңды), тіпті Шоқанның өзі інісі – Жакыпқа «сіз» деп жазады (*жауап беріңіз, қайтарыңыз, кеііікпеңіз*). Құнанбай да баласына «Сіз» деп қояды (*...сол жазудан хабардар болуңыз... жазып жіберіңіз*), тіпті Абай да інісіне сыпайы түрде «тіл катады» (*...Хамритдин молдаға көптен-көп сәлем дегейсіз*). Сірә, бұл да – хат жазу стилінің бір ерекшелігі (белгісі) болар: сыпайы аспект – ресмиліктің көрінісі тәрізді, ал өткен ғасырда қазақша хат жазысу күнделікті сөйлеу актісінен жоғары тұрған, біршама ресми реңкі бар құбылыс ретінде танылуы әбден мүмкін.

Сөйтіп, XIX ғасырдың II жартысында қазақ тілінің эпистолярлық стилі болды. Оның басты белгілері:

1) таза стильдік (құрылымдық) сипаты болды. Ол – хаттың стандарт эпиттермен келген қаратпа сөзден басталатындығы: *хурматлу, гизатлу, сүйүклу* пәленше. Одан соң (немесе оған жалғастырыла) «дуғаи сәлем» жолданатындығы. Мәтін ішінде *алхамдила, ишалла, ма багда* (содан кейін), *уа филь-ахир* (ең ақырында) сияқты арабша қыстырмалардың болатындығы. Хат соңында «язғучы пәленше» деп аяқталатындығы.

2) Түркі жазба элементтері орын алды. Олар лексика саласында да (*ошибу, нечүк, һәр нечүк, сөзләштім, ерді, сағ, уғул* сияқты сөздер мен *ләкин, уа, һәм, уа ғайри, аның үчүн, білән, бірлән* терізді шылаулар және араб сөздері араласып жасалған күрделі етістіктер: *тасниф қылынды, ерсал айладық, итти-факта* болу т.б.), морфология саласында да (**-мыш** жұрнақты есімше, **-гу** жұрнақты қимыл есімі, есімдіктің *мәңә, алар* сияқты түрлері), әсіресе орфография саласында (**ж**-ның орнына сөз басында **й** жазу, **с**-ның орнына **ш** әрпін жазу т.б.) болды. Бірақ бұл белгі барлық хаттарда қатаң түрде сақталмады, яғни «түркілік» элементтер кейбіреулерінде, әсіресе Ильминский, Шоқан, Ладыженский, Садуақас Шормановтардың хаттарында өте аз. Шоқан, Ильминскийлер тіпті «түркілік» орфографияны да көп қабылдамайды, олардың хаттарында қазақ сөздері

қазақша жазылған: сөз басында **й** емес, **ж** әрпі келеді, **с** дыбысы келетін сөздерді **с** әрпімен жазады, олар кейбір орыс сөздерінің өзін қазақшалап жібереді (*жанарал, поштабай, ыштаб, жа*). Бұл – араб жазуын пайдаланған қазақша жазба дүниелердің белгілі бір кезеңдегі күй-қалпын тануда принципті мәні бар құбылыс. Осы тенденцияны өткен ғасырда жарық көрген қазақ кітаптары мен алғашқы баспасөзі де ұстай бастайды. Демек, бұл – әдебиет жанрында «шағатайлық» элементтердің қатысуы норма болудан гөрі, дәстүрліктен қол үзе алмаудың нәтижесі тәрізді.

3) Эпистолярлық дүниелер тілінің лексикалық және грамматикалық негізі қазақ тілінде екендігі. Бұл – XIX ғасырдағы қазақ тілінің эпистолярлық стилінің негізі қазақтың сөйлеу тілі мен сол тұстағы ұлттық жазба тілі болғандығын танытады. Бұл белгіні қазақ авторларының хаттарын Хұсайын Файзхановтың Шоқанға татарша («түркіше») жазған хатының мәтінімен салыстырғанда өте айқын көруге болады. Файзхановтағы: *тағу барып болмас, мин факир кіші, ақша алурға йол болмады, баруға деп тұрамын, анда болайым деймін... сөзлер жиярға, сізнің йаққа баруны бек тіләгән едім, машгул болурға тіләймін, көп йахшы емес, мың йарумдай болур ми, бек ару қазақ тілінде йазсаңыз еді... тарих хикаятлары болса, әлбәттә, йахшыдүр, ... мәңә бергәні йоқ, бірісін сізге йібәрүрмін, білмәймін, аны берүрлер ми? бағышлаңыз, мені адресім бу илә*¹⁹⁰ деген сияқты татарша-түркіше сөз, сөйлем түрлері қазақ хаттарында жоқ.

4) Эпистолярлық жазбалар тілінің лексикасында орыс тілі арқылы келген сөздердің молдығы, яғни қазақша баламасы жоқ тың ұғымдардың атауларын орыс тілінен алып жұмсау – осы стильдің де, ұлттық жазба тілдің де басты даму принциптерінің бірі екендігі.

¹⁹⁰ Марғұлан Ә. Хұсайын Файзхановтың Шоқанға екі хаты // Қазақ әдебиеті. - 1965, 29 январь (хаттардың мәтіндері, осы нөмірде).

§ 9. Аударма ісінің пайда болуы және оның қазақ әдеби тіліне тигізген әсері

Біреуі 13 жыл бойы, екіншісі 14 жыл бойы қазақ тілінде шығып тұрған «Түркістан уалаятының газеті» (1870-1883) және «Дала уалаятының газеті» (1888-1902) атты екі баспасөз органының екеуі де және «Торғай газеті», «Ауыл шаруашылық листогі» сияқты қосымшалар негізінен аударма газеттер болды. Бұлардың ресми бөлімдері орыс тілінен аударылған материалдардан тұрды. Сондай-ақ информациялардың да дені орысшадан аударылып басылып отырды. Өткен ғасырдың соңғы ширегінде қазақ тілінде аударма үлгілер дүниеге келе бастады. Олар – орыс және араб тілдерінен, ішінара ортаазиялық түркі тілінен аударылған әдебиеттер болды. Орыс тілінен аударылған материалдар мерзімді баспасөз бетінде және шаруашылық, медицина, ветеринария тақырыптарына жазылған көпшілік-қолды кітапшаларда орын алды. Ал араб, түркі тілдерінен аудармалар көбінесе көркем әдебиет саласында болды, ол әдебиетті аударма дегеннен гөрі сол тілдердегі белгілі бір шығарма мазмұнын қазақша еркін түрде баяндау (жырлау) деп таныған жөн.

Ресми іс-қағаздарының орыс тілінен аударылуы осы стильдің кейбір белгілерін орнықтыруға септігін тигізді. Сондай-ақ аударма публицистикалық стиль лексикасының жаңа сөздермен толығуына, жеке сөздердің терминдік дәрежеге көтерілуіне әсер етті. Жаңа сөздер қазақ тілі қорынан да, орыс тілінен қабылдау арқылы да келді. Мысалы, газет беттерінде *жүз жыл* (век), *қара жұмыс* (физический труд), *егін салу шаруасы* (хлебопашество), *бұйрықнама* (циркуляр), *дүниежүзілік* (мировой), *іс қорғау* (защита) сияқты сөздер аударма арқылы терминделе бастаған-ды. Аударма әдебиет, сөз жоқ, орыс тілінен сөз қабылдауды жандандырды. Зерттеуші Б.Әбілқасымовтың материалдарына қарағанда, бұл кезеңде аударма әдебиет арқылы орыс сөздері қазақ жазба тіліне едеуір мөлшерде енген. Оларды мынадай тақырыптық топтарға бөліп атауға болады: *әкімшілік және заң-сот істеріне қатыстылар: император, наследник, начальник, помощник, облус, губірнаыр, мироуай по-*

средник, чиновник, коллежский ассессор, переуадчик, сауетник, консул, прикауор, председатіл, кандидат, помощник, дозна- ния, канселария, акраном, инспектір, каталешке, нота, под- писке, адуакет, статія, партия, сяз, губерна, чин. Бұл топқа бұрынырақ енген *болыс, ояз, жандарал, шар, закүн* сөздерін де қосуға болады, әлеуметтік тап, топ атаулары: *кнәз, граф, көпес.* Сауда-саттық пен финанс операцияларына, шаруашылық пен кәсіпке қатыстылар: *жәрмеңке, ярмеңке, бексел, лафка, приказ- чик, аренда, расход, зауыт, фабрик, машина* т.б. Оқу-ағарту, мәдениет саласына қатысты сөздер: *казит, университет, се- минарийа, кінеге, уистафка, нөмір, школ, награт, студент* т.б.

Аударма әдебиет арқылы енген кірме сөздер көбінесе түп- нұсқа тілдегі түріне жуық тұлғада қабылданады, сондықтан орыс тілінен және орыс тілі арқылы Еуропа тілдерінен алын- ған сөздерді орысша түрінде жазу принципі XIX ғасырдың II жартысынан басталады деуге болады. Осы кезде тек орыс тілінен қабылданған сөздер емес, араб-парсы тілдері сөздерін де көбінесе түпнұсқаша жазу дәстүрі орын тепті. Соның сал- дарынан кірме сөздердің варианттылығы орын алды. Мұның салқыны күні бүгінге дейін тиіп келеді. Бұл – араб әрпімен басылған дүниелерге қатысты жайт. Ал орыс тілінен аудары- лып, орыс графикасымен басылған үлгілерде араб-парсы тіл- дерінен кірген сөздер көбінесе халықтың сөйлеу тәжірибе- сіне қарай жазылды. Әсіресе Ы.Алтынсариннің «Хрестом- атиясында», екі тілдік сөздіктерде және... христиан дініне қатысты қазақша діни кітапшаларда араб-парсы сөздері «қазақша» түрінде берілді (*калык, кабар, аулие, берісте, сада- ка, кұна, рақым, тамак, тозак, пайда, ақыл, мұндағы к* әрпін қазақша *қ* дыбысы етіп оқысақ: *қалық, қабар, садақа, рақым*).

Соңғы әдебиет қазақ тіліне бірнеше орысша діни маз- мұнды сөздерді ұсынды: *христос, монастырь, священник, кнеге, евангелие, преподобный* т.б. Бірақ сан жағынан едәуір болып (миссионерлік мақсатпен христиан дінін уағыздайтын қазақтарға арналып 200-ге жуық кітапша шығыпты) жария- ланғанмен, қазақтың қалың көпшілігіне тарамағандықтан, бұл әдебиет қазақ әдеби тіліне айтарлықтай үлес қоса алмады, сондықтан бұлардағы діни кірме сөздердің де көпшілігі тілге

енбеді (*кнеге, преподобный* т.б.). Ал *монастырь, Христос, Евангелие* сияқты сөздер осы күнгі қазақ тілінде қолданылатын болса, ол – бұл кітапшалардың «үлесі» емес (Абайдың аударма поэмасындағы «Ол монастырь – сопылар тұрған жері» дегенін еске түсірелік).

Орыс тілінен аударма үлгілердің үшінші тобын көркем әдебиет құрайды. Бірақ бұлар – тура мәніндегі аударма шығармалар емес, еркін аудармалар, яғни қазақша қайта әңгімелеу, қайта жырлау болды. Оларға орыс мысалдарының (баснялардың) аудармалары, Ыбырайдың орысша шағын әңгімелердің негізінде жазғандары, Абайдың Пушкин мен Лермонтовтан, Крыловтан аударған өлеңдері жатады. Бұл аудармалардың қазақ әдеби тіліне қосқан сөз үлесінен гөрі өзге әсері күшті болды. Әрине, бұл аудармаларда орыс сөздері қолданылды. Қолданылмауы мүмкін де емес. Және көркем аударма дүниелердегі орыс сөздері – қазақтың халық тіліне де, бұрынғы поэзия тіліне де енбеген соны сөздер. Ол сөздер – аударылған шығарманың тақырыбына байланысты енгендер. Мысалы, Ыбырай әңгімелеріндегі *князь, граф, награт, франк, закон, фабрика, завод, мужик, судья, жәрмеңке, товар, приказчик, купес, фонарь, ящик, солдат* т.б. Абайдың аударма өлеңдеріндегі *монастырь, ладан, крест, штык, картечь, такт* сөздері осы қатардан табылады. Бір ескертетін жайт – Ыбырайдың да, Абайдың да аударма шығармаларында орыс сөздерін өте сараң қолданғандықтары. Оның себебі – «өз тұсындағы оқушыларының шама-шарқымен, дін-санасы, ұғым-нанымдарымен есептескендіктен « (М.Әуезов) қалың көпшілікке түсініксіз сөздерді көп қолданбау принципін ұстауларында. Абай аудармалары арқылы қазақ әдеби тіліне калька тәсілі енді, әсіресе калькалау арқылы соны сөз тіркестерін жасау басталды. Мысалы, Абайдағы *үміттің нұры* (светило надежды), *жабырқаңқы жазған сөз* (стих унылый), *суық ақыл* (рассудок холодный), *ойды қозғау* (шевелить ум), *қараңғы көңіл* (мрачная душа) деген тіркестер – аударма өлеңдерінде жасалғандар (семантикасы алшақ сөздерді жанастырып жасаған бұл типтес соны тіркестерді Абайда өте мол екендігі және оның барлығы тек калька арқылы тумағандығы жайында келесі тақырыптарды қараңыз).

Аудармаға қатысы бар жазба әдебиеттің бір түрі «кітаби» өлеңдер – қиссалар болды. Бұл жанр қазақ әдеби тіліне шығыстық образдарды, сол образдар арқылы араб-парсы, түркі (шағатай) тілдерінің жеке сөздері мен тіркестерін әкелді (ол жөнінде осы кітаптағы VI тараудың 3-параграфын қараңыз).

Қысқасы, өткен ғасырдың II жартысында қазақтың ұлттық жазба әдеби тіліне аударма ісі белгілі бір ізін салды, лексикалық қазынаның молығуына әсер етті.

§ 10. Қазақтың ұлттық жазба әдеби тілінің қалыптасуы

Сөйтіп, бірнеше ғасыр бойы ауызша және жазба түрде дамып келген қазақ әдеби тілі XIX ғасырдың соңғы ширегінде синтезделіп, ағартушы-демократтық жаңа әдебиеттің тууымен ұштасып, Абай мен Ыбырайдың мол әдеби-педагогтік қазынасында, жас баспасөз беттерінде, енді-енді туа бастаған азаматтық тақырыптағы әдебиет үлгілерінде, ауызша әдеби тілді әрі қарай жалғастырған ақындар шығармаларында, әлі де туып жатқан ауыз әдебиеті үлгілерінде қолданылды. Қазақтың байырғы ауызша дамыған және жазба сипат алған әдеби тілі жаңа кезеңге көшті. Бұған бірнеше фактор себеп болды:

1. Жаңа ұлттық жазба әдебиет туды. Жазба әдебиеттің түрлері көбейді. Қазақтың көркем әдебиеті, поэзиясы жазба түрге көшті. Ендігі қаламгерлердің дені мұсылманша сауатты болды. Бірқатары, Ыбырай, Абай, Шәңгерей, Жаяу Мұса т.б. орысша сауатты болды, орыс әдебиетін оқитын дәрежеде болды. Баспасөздің пайда болуы, азаматтық тақырыпта әдебиеттің жарық көре бастауы, діни әдебиеттің таралуы, ең бастысы – кітап бастыру ісінің өмірге келуі – осылардың барлығы қазақ даласына жазба дүниені алып келді. Жазба әдебиет бұрынғы әдеби тілдің жазба түрде кеңінен қызмет ету актісін туғызды. Ал жазба сипаттың өріс алуы – тілді жаңа сатыға көтеретін факторлардың бірі.

2. Көркем әдебиеттің өзі кеңіді: көркем проза жанры пайда болды, поэзия жанры өз ішінен түрленді. Көркем әдебиет қамтитын тақырыбын кеңейтті. Кең тақырып мол лексика-фразеологиялық байлықты талап етті. Әдеби тілдің лексика-

грамматикалық және көркемдеу элементтерімен молығу, түрлену, жетілу процесінде жаңа бағыт, жаңа тәсіл, жаңа жолдар пайда болды, яғни сапалық өзгеріс болды. Ал сапалық өзгеріс – тіл дамуының жаңа кезеңге көшуін танытатын келесі белгілердің бірі.

3. Қоғам дамуының бұл дәуірінде әдебиет түрлері көбейді. Бұрын екі-үш жанрлы болып келген қазақтың әдеби дүниесінде қоғамдық-публицистика, оқу-педагогика, жартылай ғылыми әдебиет жанрлары пайда болды. Жаңа жанрлар жаңа стильдерді туғызды. Осының нәтижесінде әдеби тілдің қызмет аясы мен мазмұны жаңа сипатта кеңіді, жаңа белгілерге ие болды.

4. Әдеби тіл эволюциясының жаңа сатыға көтерілуіне себепкер болатын алғы шарттар пісіп жетілді. Ол алғышарттар деп қоғамның саяси-экономикалық құрылысының, халықтың мәдени-рухани дүниесінің жаңа кезеңге көшуін, әсіресе оқу-білім, кітап бастырудың жаңаша қарқынмен, жаңа сипатта дами бастауын атауға болады, сондай-ақ тіл тәжірибесінде саналы түрде қызмет ететін қайраткерлердің: қазақтың классик демократ ақыны Абай Құнанбаевтың, аса көрнекті демократ ағартушы әрі жазушысы Ыбырай Алтынсариннің, жас қазақ зиялыларының озат ойлы уәкілдерінің, қазақ тілі мен әдебиетін жинап зерттей бастаған орыс ағартушылары мен ғалымдарының болуы да қазақтың әдеби тілін ұлттық сатыға көтеруде үлкен рөл атқарды.

Осы себеп-факторлар – қазақ әдеби тілінің жаңа кезеңін бастатты. Бұл кезеңдегі қазақтың ұлттық жазба әдеби тілінің белгілері мынадай болды:

Жаңа жазба әдеби тіл өзінің әлеуметтік қызметі, стильдік тарамдалуы жағынан өзіне дейінгі ауызша дамыған қазақ әдеби тілінен де, ескі жазба дәстүрді жалғастырған «кітаби тілден» де өзгешеленіп тұрды.

Ауызша дамыған әдеби тілден жаңа кезеңдегі әдеби тілдің ерекшелігі – оның жазба сипат алуында, қызмет ету аясының кеңеюінде, лексика-грамматикалық нормаларының айқындала түсіп, тұрақталуында, жаңа стильдік салаларға ие болуында, көркем әдебиетте, әсіресе поэзияда көркемдік-образдау тәсілдерінің түрленіп, молайып, жаңаруында болды.

Әдеби тілдің жазба сипаты – тек қана әдебиет үлгілерінің жазу арқылы таралуында емес. Біріншіден, хатқа түсіп, жазба түрде жарияланған дүниелердің баршасы әдеби тіл үлгісі бола бермеуі мүмкін. Мысалы, XIX ғасырдың 70-80-жылдарынан бастап, XX ғасырдың басына дейінгі кезеңде «қисса» атты айдармен 100-ден астам кітапша жарық көрген болса, олардың ішінде бірқатары, мысалы, «Қисса-и Егіз бала», «Көп кеңеш» (Қазан, 1897, «Қисса-и әдебілі бала» (Қазан, 1897), «Қисса Ғажам екеуі болған» (1848), «Мақулат» (1897) т.б. сияқтылар – не мазмұны мен идеясы жағынан, не тілдік көркемдігі жағынан ешбір құндылығы жоқ, жазба әдеби үлгілерге жатпайтын дүниеліктер болғандығын зерттеуші Б.Әбілқасымов жақсы көрсетеді¹⁹¹. Екіншіден, жазба сипаттағы әдеби дүниелердің (әсіресе поэзия үлгілерінің) қалың көпшілікке ауызша да таралу фактісі зор екенін, өзгені қойғанда, ұлы Абай өлендерінің 1909 жылғы кітап болып басылғанға дейін кеңінен ауызша тарағаны дәлелдей алады.

Демек, жазу – жазба әдеби тілді сипаттайтын рөлі айрықша зор белгілердің бірі ғана, әдеби тілдің ең негізгі «жазбалық» қасиетін тереңіректен: тілдің әлеуметтік қызметінің өрісінен, әдебиет түрлерінің көбеюінен, тіл заңдылықтарын пайдалану принциптерінің өзгеруінен, тілдік тұлға-тәсілдердің реттеліп, нормалану жүйесінен т.б. іздеу керек болады.

Байырғы әдеби тіл, негізінен, көркем әдебиетке, оның ішінде де көбінесе поэзияға қызмет етіп келсе, жаңа жазба әдебиеттің өзге салаларын да – қоғамдық-публицистикалық, ғылыми, тіпті діни әдебиет үлгілерін де қамтуға бағыт алды. Бұған Ы.Алтынсариннің прозасының, Абай «Қара сөздерінің», алғашқы қазақ баспасөзінің, әр алуан азаматтық сипаттағы оқу құралдары мен грамматика кітаптарының, «Хрестоматиялар» мен «Жол бастаушы нұсқалардың» («Руководство»), кейбір мұсылманша («Шариат-ул ислам») және христиан дініне қатысты діни шығармалардың тілі дәлел болады.

Байырғы әдеби тілде әлі де құбылмалы, тұрақсыз сипатта жүрген кейбір лексика-грамматикалық белгілер жаңа әдеби тілде сараланып, тұрақтала бастады, әсіресе әдеби-көркемдеу тәсілдерінің жаңа модельдері пайда болды, жеке сөздің әдеби айналымға түсу қабілеті мен аясы кеңіді т.б.

¹⁹¹ Әбілқасымов Б. XIX ғасырдың II жартысындағы... - 19-20-б.

Қазақтың ұлттық жазба әдеби тілінің «кітаби тілден» өзгешелігі тағы да қызмет ететін салаларды таңдауында болды, яғни төл жазба әдеби тіл әдебиет жанрларының басым көпшілігіне, әсіресе көркем әдебиетке, одан соң публицистика мен оқу-педагогика жанрларына қызмет етуді таңдаса, «кітаби тіл» ішінара көркем әдебиетте (кейбір кыссаларда), ислам дінін уағыздайтын өлеңдер мен прозалық әдебиетте, ресми іс-қағаздары тәрізді салаларда қолданылуға бейім болды.

Ұлттық жазба әдеби тіл қазақ халқының сөйлеу тілінен алшақтамай, оны негіз етті, ал «кітаби тіл» сөйлеу тілі нормаларымен қоса, көпшілік халықта бейтаныс өзге «түркілік» және араб-парсылық элементтерді молынан пайдаланды.

Сонымен қатар бұл екі жазба тіл бір-біріне ықпалдарын тигізді. Қазақтың ұлттық жазба әдеби тілі өз тәжірибесінде бұрыннан жазба дәстүрде келе жатқан кейбір сөздер мен тұлғаларды қолданды. Әсіресе бұл тұстағы қазақ әдеби тілінің қоғамдық-публицистикалық және ғылыми стильдерінде кітаби тілдің элементтері едәуір орын алды: бірсыпыра араб-парсы сөздері актив қолданылды («Түркістан уалаятының газеті» мен «Дала уалаятының газетінің» тілі жөніндегі параграфты қараңыз). Тіпті кейбір «түркілік» тұлғалар (мысалы, есімшенің **-мыш** жұрнақты түрі) ұлттық жазба тілде де ара-тұра қолданылып отырды. Орфографиялық нормалар көп сәттерде жазба тілдің екі түріне де ортақ болып келді. Мысалы, осы күнгі *еш, әр, пайда, таудай* түріндегі сөздер қазақтың сол кездегі сөйлеу тіліне де осы вариантта болғанмен, жазуда *һеш, һәр, ғайда, Хұдай* түрінде жазылды. Бұл кезеңде қазақтың жаңа жазба әдеби тілінде араб-парсы сөздерін түпнұсқаша жазу дәстүрі пайда болды. Соның салдарынан кейбір үлгілерде қазақ тіліне ертеректе еніп, фонетикалық жағынан «қазақыланып» кеткен *әділ, айып, зая, мейір, есеп* тәрізді шығыс сөздері екі вариантта жазылатын болды. Бұлардың *ғаділ, ғайып, зайып, меһір, һесап* формалары қатар жүрді. Бірақ бұл тәртіп жаңа жазба әдеби тілдің бірден-бір нормасы болмады, өйткені көптеген нұсқаларда олардың «қазақы» түрлері де орын алды. Сондықтан бұл ереже кейін орнықпай, қазіргі нормаға ұласпай қалды.

Сөйтіп, өткен ғасырдың екінші жартысында, оның ішінде соңғы ширегінде қазақтың байырғы әдеби тілі дамуының жаңа кезеңі басталды. Бұл процесте Абай мен Ыбырайдың қызметтері де, үлестері де орасан мол болды. Сондықтан қазіргі ғылыми пікірімізде қазақтың ұлттық жазба әдеби тілінің негізін қалаушылар – Абай мен Ыбырай деген қағида орнықты.

§ 11. Ыбырай Алтынсариннің қазақтың ұлттық жазба әдеби тілінің дамуындағы орны мен рөлі

Аса көрнекті демократ-ағартушы әрі жазушы Ыбырай Алтынсарин (1841-1889) қазақтың ұлттық жазба әдеби тілін дамытуда екі салада зор еңбек сіңірді: бірі – жазушылық қызметімен, екіншісі – ағартушылық қызметімен.

Қазақ халқының қалың бұқарасының сауатын ашып, көпшілікті оқу-білімге тарту – Ыбырайдың қоғамдық және азаматтық борышы мен қызметі болды. Ол өз тұсында болып отырған діни оқуды емес, азаматтық оқу-білімді қоштады және білімді қалың жұртшылыққа таныс халық тілінде (ұлттық тілде) беруді шарт етіп қойды.

Ыбырай Алтынсариннің қазақ тілін дамытудағы рөлі оның ағартушылық қызметімен тікелей байланысты. Ыбырайдың әдеби шығармалары, әсіресе прозалық туындылары оқу кітабы ретінде арнайы жазылған. Бұл тұста Ыбырайға екі түрлі жүкті тұңғыш рет арқалауға тура келді: бірі – қазақ әдебиетінде бұрын жоқ проза жанрын бастау, яғни қазақ әдеби тілінде бұрын болмаған шағын әңгімелер (новеллалар) стилін жасады, екіншісі – өз өлеңдері мен қазақтың ауызша тараған мол көркем әдеби үлгілерін оқушы жастарға ұсыну.

Ыбырай – қазақ әдебиетіндегі көркем прозаның негізін салушы¹⁹², демек көркем проза стилін бастаушы. Оның ішінде мектеп оқушыларына арнаған әңгімелер жанры болғандықтан, олардың көлемі шағын, тілі мейлінше түсінікті болуды көздеген. Ол үшін сөйлемдері қысқа болып, ауыр әшекейлі фразалары өте аз келеді. Керісінше, Алтынсарин ұсынған бұл стильде халықтың сөйлеу тіліне мейлінше жақындату принципі

¹⁹² Жұмалиев Қ. Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері... - 16-б.

күшті. Сондықтан да Ыбырай тіліндегі фразеологизмдердің баршасы дерлік халықтың сөйлеу тіліне тән: *жұрттан асқан бай болыпты, сөзге семірді, жаны көзіне көрінді, көңіліне жел кірді* т.б. Теңеу, эпитет, метафоралардың да дені халықтық сөйлеу тілі мен байырғы әдебиеттен алынған. *Адамды құстай ұшырды, қорғасын оқтай балқытты, жібектей жапырылған көкорай шалғын* дегендердегі теңеулер – Ыбырай туындылары емес, бұрыннан қалыптасқандар. Оның әңгіме, өлеңдерінде кездесетін *жұмсақ шырай, жарқыраған алтын* тәрізді эпитеттер де – әбден кәнігі. Ауызекі сөйлеуде белгілі бір экспрессивтік бояу үшін сөзді қайталап қолдану тәсілі бар, Ыбырай тілінен осы әдісті де табуға болады: «одырайып қарап *тұрып-тұрып*», *мұнан келе-келе* жатып»...

Ыбырай да, Абай сияқты, қазақтың ұлттық жазба әдеби тілінің негізі етіп жалпыхалықтық сөйлеу тілі мен қазақтың қолтума байырғы әдеби тілін қалады. Оның шығармалары – прозасы да, өлеңдері де – осы негізде жазылған.

Ыбырай да, Абай сияқты, бірсыпыра түркі халықтарына қызмет етіп келген ортаазиялық түркі әдеби тілі («түркі» немесе «шағатай» тілі аталған) мен сол тұстағы қазақша «кітаби тілден» бас тартты. Сол «кітаби тілде» жазылған, не көркемдік, не нормалық сипаты шамалы кейбір үлгілерді қатты сынады. Әсіресе діни кітаптардың тіліне қарсылық білдірді. Өзінің «Хрестоматиясының» алғы сөзінде: «Татардың¹⁹³ кітап тілі... араб-парсы сөздеріне лық толған, сондықтан ол сауатсыз қазақтарға түсініксіз. Бұл тілде басылып шыққан кітаптардың бәрі де – тек дін туралы жазылған кітаптар, сондықтан олар дүнияуи мақсаттарды көздейтін орыс-қазақ мектептерінде пайдалану үшін... қолайсыз»,¹⁹⁴ – деп жазды. Н.И.Ильминскийге жазған бір хатында осы ойын және қайталап: «Қазақ оқушыларының діни оқуға пайдаланатын құралдары, көбінесе... татар кітаптары, бірақ бұл кітаптарда ешқандай жүйе де, тіпті көбінде ешбір мағына да жоқ»,¹⁹⁵ – деп білдіреді.

¹⁹³ Сірә, өткен ғасырдағы жалпы дәстүр бойынша «татар» деген терминді Ыбырай да Қазан татарлары жайында емес, «түркі» дегеннің де баламасы ретінде қолданған.

¹⁹⁴ *Алтынсарин Ы.* Таңдамалы шығармалар. - Алматы, 1955. - 70-б.

¹⁹⁵ Сонда, 323-б.

Ыбырай шығармалары тілінің лексика-фразеологиялық құрамы қазақ әдеби тілінің байлығынан алынған. Грамматикалық құрылысында да Ыбырай кітаби тілге тән тұлғатәсілдерді қолданбайды. Тіпті ол сол кезде қазақтың жазба әдеби тілі ішінара пайдаланған кітаби орфографиялық дәстүрді де қабылдамай, қазақ тілінің фонетикалық заңдылықтарын ескеріп, қазақша жазу принципін ұстады. Оған Ыбырайдың қазақ жазуы үшін орыс графикасын ұсынуы себепкер болды.

Қазақтың жазба әдеби тілінің даму бағытын белгілеудегі Ыбырай Алтынсариннің рөлі мен орнын сөз еткен тұста оның араб-парсы тілдері мен орыс тіліне қатысын айқындап алу қажет. Сөз жоқ, Ыбырай қазақ әдеби тіліне араб-парсы элементтерін кітаби тілдегіше молынан және өнімді түрде енгізуді қостамады, бірақ жалпы араб-парсы сөздерінен үзілді-кесілді бас тартқан жоқ. Өйткені қазақтың сөйлеу тілінде де, байырғы әдеби тілінде де араб-парсы сөздері едәуір мол болып келгендігін, олардың көбінің қазақ тіліне етене сіңіп кеткендігін Ыбырай жақсы түсінді. Сондықтан ол Н.И.Ильминскийге жазған бір хатында: «Меніңше, қазақ жазбалары үшін осы тілдің өзінде жоқ сөздердің орнына парсы немесе араб сөздерін алуға болатын тәрізді», – деген ойын білдіреді¹⁹⁶. Бұл айтқанына және өзінің мәтіндеріне қарағанда, Ыбырай араб-парсы сөздерін екі жағдайда ғана актив қолдануды ұсынады: бірі – ежелден еніп, қазақ тіліне сіңісіп, қолтума болып кеткен, ауызекі сөйлеу тілінде әбден қалыптасқан сөздер тобы, екіншісі – қазақша баламасы жоқ ұғымдардың араб-парсыша атаулары. Мысалы, соңғы топқа дінге, оқу-ағартуға, әлеуметтік қоғам өміріне қатысты бірқатар сөздерді жатқызуға болады. Ыбырайдың жалпы оқу орнын *медресе*, мұғалімді *молда* деуі, *патса*, *патсазада*, *уәзір* сияқты әлеуметтік топтардың атауын қолдануы, *ораза*, *намаз*, *иман*, *дуа*, *тауба*, *жұмақ*, *дозақ* тәрізді сөздерді келтіруі – осыны дәлелдейді. Қалған реттерде, мысалы, жаңа сөз жасауда, дерексіз ұғым атауларын атауда – барлығында Ыбырай араб-парсы сөздеріне жүгінбейді. Бұл тұста ол тіпті Абайдан да ерекше тұрады. Ыбырай *талаптылық*, *ұқыптылық*, *салақтық*, *мейрімділік* сияқты дерексіз ұғым атауларын қазақша ұсынады.

¹⁹⁶ Ильминский Н.И. Воспоминания об Ибрае Алтынсарине. - Казань, 1891. - С. 215.

Ыбырайдың орыс тіліне көзқарасы, әрине, айрықша болды. Ол ең алдымен, сөйлеу тілінде бұрыннан орныққан орыс сөздерін пайдаланумен қатар, көптеген сөздерді өзі енгізді. *Купец, приказчик, фабрика, конфета, мужик, фонарь, ящик* сияқтылар – қазақ өміріне таныс бола бастаған нақты зат атаулары болса, Ыбырай тілінде кездесетін *князь, граф, франк, университет, портрет, награда* деген орыс сөздері – ауызекі тілге бейтаныс жаңа кірмелер.

Орыс сөздерін әдеби тілге енгізуде Ы.Алтынсариннің екі ерекшелігін көрсетуге болады: бірі – оларды фонетикалық тұлғалануы жағынан аса «сындырмай» қабылдау, екіншісі – бейтаныс орыс сөздерін қазақ қауымына таныс өзге сөздермен немесе суреттеме тәсілімен түсіндіріп отыру. Сөйлеу тіліне енген орыс сөздерінің қазақ фонетикасына сәйкестеніп қабылданғаны мәлім. Ыбырай осы тәртіпті едәуір бұзып, орыс сөздерін түпнұсқаға жуықтау түрде алуды ұсынады. Сондықтан бұрыннан *жәрмеңке, жәшік, зілмеңке* тәрізді сөздерді ол *яр-марка, ящик, землянка* деп береді. Бұған Ыбырайдың орыс графикасын қолданғаны да себепкер болғаны сөзсіз.

Екінші жайтқа – бейтаныс орыс сөзін түсіндіріп отыру тәсіліне келсек, бұл – Абай мен Ыбырайдың қаламдарына тән сипаттардың бірі. Ыбырай: *университет* деген бір *үлкен школда* деп алдыңғы сөзді сол кездегі қазақтарға таныс оқу орнының атымен (*школ*) түсіндіреді. Немесе *қағаз істейтін фабрик* деген тіркеспен берілгенде, *фабрика* сөзінің мағынасы айқын болып шығады. Бұл тұрғыдан Абайдың *Ол монастырь – сопылар тұрар жері* немесе *Дадан деген иісті май тұтатып* деген жолдары да мысал бола алады.

Ы.Алтынсариннің тіл саласында істеген және бір еңбегі – шағын сөздік жасауы мен қазақ грамматикасынан мағлұмат берген материал ұсынуында. Оның 1879 жылы жарық көрген «Начальное руководство к обучению киргизов русскому языку» деген кітабында тақырыптық топтарға бөлінген кішігірім сөздік береді және орыс тілінің грамматикасын қазақ тілімен салыстыра отыра таныстырады. Әрине, бұл соңғысы – шын мәніндегі ғылыми курс емес, өзі айтқандай, бұл – нұсқау құрал, «ол – толық грамматика емес, ол – тек сөйлесуде, жазуда ғана тілдің негізгі заңдылықтарын дұрыс пайдалана білу үшін

жол көрсететін алғашқы құрал»¹⁹⁷ ғана. Ыбырайдың мұндағы көздегені – қазақ балаларына орыс тілін ана тілі арқылы үйрету. Бұл грамматика қазіргі қазақ тілі грамматикасы кітаптарындай нормалаушы рөл атқармаса да, оның сол тұстағы кейбір категорияларды танып-білудегі мәні бар¹⁹⁸. Қазақ тіліндегі тұңғыш лингвистикалық терминдер осы еңбекте жасала бастаған. Әрине, бұлар қазіргі терминдерге сай келмейді, бірақ бұдан қазақ тіліндегі оқу-педагогикалық және ғылыми стильдер элементтерінің алғашқы пайда болып, әрі қарай дамуындағы Ыбырай Алтынсариннің еңбегін көреміз.

Сөйтіп, Ыбырай өзінің жазушылық әрі ғылыми қызметімен (ол этнография саласынан мақалалар жазған және қазақ тілінің грамматикасы туралы шағын жұмыс жариялаған) қазақтың жаңа жазба тілінің даму бағытын нұсқады, стильдік тарамдалуына жол салды, көркем проза стилінің негізін салды.

Ыбырайдың поэтикалық дүниесі айрықша мол болмаса да, ол әдебиеттің бұл саласында да қазақтың жалпыхалықтық тілі мен байырғы ауызша әдеби тілін негіз етуге үлгі көрсетті. Ыбырай өлеңдерін мазмұны мен жанры жағынан негізінен екі топқа бөлуге болады: 1) дидактикалық мәндегілер; үгіт-шақыру өлеңдері, нақыл, тақпақ; 2) табиғат құбылыстарын суреттейтін туындылар. Алғашқы топтағылар түгелімен дерлік ауыз әдебиеті мен байырғы төл әдебиет үлгісімен, соған ұқсастырыла жазылған. Мысалы, «Өнер-білім бар жұрттар» деген өлеңінің стилі де, ішіндегі көркемдеу элементтері де дидактикалық толғаулармен әуендес: өлең 7-8 буынды, аралас ұйқасты, ұйқасқа көбінесе етістіктер алынған, мұндағы *айшылық алыс жерлер, көзді ашып жұму, бата беру* сияқты фразалар бұрынғы үлгілердің тілінен алыстамайды, теңеулер де дағдылы: *құстай ұшу, балықтай жүзу, жастар – желкілдеп шыққан шөп, өнер – жігіт көркі* т.т. *Араз бол, кедей болсаң ұрлықпенен. Мақтанба бақыттымын деп бағыңызға, Арық мал жан жолатпас бір жалданса, Әй, достарым, Әй, жігіттер* деп басталатын өлеңдер циклі де бұрынғы үгіт-насихат

¹⁹⁷ *Алтынсарин И.* Начальное руководство к обучению киргизов русскому языку. - Оренбург, 1871. - С. 2.

¹⁹⁸ Бұл кітап жөнінде толығырақ мәліметті мына еңбектен алуға болады: *Хасанова С.* Ыбырай Алтынсарин шығармаларының тілі. - Алматы, 1972. - 17-20-б.

түріндегі 11 буынды қара өлеңдер мен 7-8 буынды толғаулар сарынында берілген. Бұларда да барлық лексика-фразеология, көркемдеу элементтері қазақтың бай ауыз әдебиеті мұрасы мен ауызша поэзиясы үлгісінен алыстамайды.

Ал екінші топтағы «Жаз», «Өзен» деген бірді-екілі өлеңдерінде Ыбырай табиғатты жырлайтын лирика жанрына жуық келеді. Бірақ бұларда да тақырып пен жанр жағынан өзгешеленгені болмаса, тілі мен өлең техникасы жағынан бұрынғы поэзиядан көш ілгері кеткендік жоқ.

Ыбырай алдына қазақ поэзиясын жаңғырту, жаңа сатыға көтеру, көркемдеу тәсілдерін жетілдіру, түрлендіру сияқты міндеттерді қоймаған: ол өз поэзиясын ақындығынан емес, ағартушылығынан ұсынған, яғни ол өлеңдерін жалпы жан сүйсіндірерлік эстетикалық дүние деп емес, мектепте оқуға арналған материал ретінде ұсынған. Мұндағы мәні бар факт – Ыбырай ұсынған өлеңдердің тілінің «жалпақ жұртқа», «қарапайым оқушыға» түсінікті қазақтың халықтық тілінде жазылуы. Бұл өлеңдердің бұрынғы қазақ поэзиясы үлгілерінен алшақ кетпеуі – Ыбырай Алтынсариннің қазақ жазба әдеби тілінің негізін таңдаудағы принципін көрсететін белгі.

Тіл саясатында Ы.Алтынсариннің ұстаған принципі прогрессивтік мәнде дұрыс болғандығын XIX ғасырдың соң кезінде баспасөз бетінде Ыбырайдың ағартушылық жүйесі туралы жүргізілген пікірсайыс (диспут) көрсетті. Ы.Алтынсариннің озат ойлы ізбасарлары осы айтысты «Оренбургский листоктың» 1884 жылғы 15-нөмірінде қорытындылап, онда Ыбырайдың тілі халықтық, әрі айқын, әрі дұрыс, әрбір қазаққа түсінікті деп түйді¹⁹⁹.

¹⁹⁹ Сулейменов Б. Проблема изучения научно-педагогического и литературного наследия Алтынсарина // Вестник АН Каз ССР. - 1967. - №1. - С. 22-28.

§ 12. Абай және қазақтың ұлттық жазба әдеби тілі

Абай да өз шығармашылығында қазақтың ауызша тарап келген байырғы әдеби тілін негіз етті, оның барын дамытып, жоғын толықтырды, жаңа сатыға көтерді. Әрине, Абай қазақ әдеби тілін жаңа сатыға көтергенде бұрынғы принцип-бағыттардың күллісін жокқа шығарған жоқ, керісінше, ең басты өмірлік белгілерін сақтап, оларды әрі қарай ұстады. Бұл принцип-бағыттардың негізгілері мынадай:

1) жалпыхалықтық сөйлеу тілін әрдайым негіз етіп ұстау. Қазақтың ауызша дамыған байырғы әдеби тілінің сөздік құрамы мен грамматикалық құрылысы осы принцип бойынша дамығандықтан, ол дәуірден дәуірге, ғасырдан ғасырға ауызекі сөйлеу нормасына орай өзгеріп отырған. XV-XVI ғасырлардағы Қазтуған, Шалкиіз, Доспамбеттердің тілінің лексикасы мен грамматикасы өз дәуіріне сай, қазіргіден біраз өзгеше болғны даусыз. Ал әдеби дәстүр үзілмей келе жатса да, XIX ғасырдағы, мысалы, Махамбеттің, Дулаттың, Шортанбайдың т.б. тілі XV ғасырдағыдан өзгешелеу, өз тұсына лайық болғаны және даусыз. Бұл принципті ауыз әдебиеті де ұстаған. Ертеректе пайда болған «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» немесе «Қамбар батыр» сияқты жырларды XIX ғасырдың жыршысы айтып бергенде, ол өз тұсының жалпыхалықтық сөйлеу нормасына тән лексика-грамматикалық элементтерді сынамалап енгізіп отырған. Сол себептерден де бұлардың мәтінінен *подносы* мен әйгілі *шай*, *самаурын* да, *пәуеске*, *тарантастар* да, тіпті *расхот*, *минут* сияқты сөздер де кездеседі. Ал бұл орыс сөздерінің қазақ тіліне соңғы дәуірлерде енгені мәлім. Бұл – жырды жеткізушінің өз талғамынан кеткен әрекеті емес, жоғарғы принциптен туған заңдылық, ертеде өткен ақын-жыраулардың мұралары бізге дейін ауызша жеткізушілердің лабораториясынан өткенде, сәл өзгеріп отырғандығы тек шала жаттау, ұмытылып қалу тәрізді ауызша «баспаның» себептеріне ғана байланысты емес екендігі көрінеді.

2) Жоғарғы принципке қарама-қарсы жалғастылық принципі. Ертеде, белгілі бір кезеңдерде пайда болған көркемдеу элементтері (образдар, теңеулер, метафоралар т.т.) үзілмей

сақталып, келесі дәуірлерде қайталап келіп, стандарттануы осы принцип бойынша жүзеге асады. Бұл белгі ауыз әдеби тілі мен жеке авторлар тілінің арасында да, әр дәуір ақындарының өз араларында да сақталған. Сондықтан эпостық жырлардағы көптеген фразеологизмдер немесе бір жыраудың (ақынның) толғауында ұшырасатын штамптар екінші бір ақындарда (жырауларда) ұшырасуының бір себебі – жаңа кезеңге дейінгі қазақ әдеби тілінің осы көрсетілген даму принципінен туған заңдылық болып табылады. Бұл заңдылық әдеби тәсілдерді шындай түсуде, әдеби нормаларды тұрақтандыруда үлкен рөл атқарды.

Абай өзіне дейінгі қазақ әдеби тілінің осы екі даму принципін де қолдады: ол да, бір жағынан, жалпыхалықтық сөйлеу тәжірибесінен негізін үзбеуді көздесе, екінші жағынан, бұрыннан келе жатқан дәстүрлі элементтерді де жоққа шығармай, барынша пайдалануды мақсат етті. Бірақ Абайдың жаңашылдық әрекеті – бұл дәстүрді бұлжытпай сол күйінде пайдалану емес, әрі қарай толықтырып, жаңа мазмұнға сай етіп қолдануға алып барды.

Абайтанушылардың жазғандарына қарағанда, Абай қазақтың бай ауыз әдебиетін, өзіне дейінгі және өзімен тұстас Арқа, Жетісу ақындарын жақсы білген, тілдеріне зер салған. «Сөздері бірі – жамау, бірі – құрау» деп, сол әдебиеттің ең бетке шығар үш өкілі – Бұхар, Шортанбай, Дулатты сынағанымен, олардан көп үйренген, бұл сөзінде Абай олардың өлең ұйқастарын, сөз қиыстырған ақындығын олқысынбаған, үшеуінің бірдей идеясын, ой кедейлігін сынаған²⁰⁰.

Абайдың тұсында және сәл алдыңда қазақ халқының мәдени-рухани дүниесінде ауызша да, жазбаша да түрде тараған әр алуан әдебиет саласы барлық жағынан екі ұдай топқа бөлінді. Тақырып жағынан: азаматтық және діни әдебиет; жанр жағынан: көркем әдебиет және өзге жанрларға жататын үлгілер; тегі жағынан: төл және аударма әдебиет; тілдік негізі жағынан: қазақтың халықтық сөйлеу тілге сүйенген және ескі түркі жазба дәстүріне иек артқан әдебиет түрлері.

Осы екі ұдайылық бір-бірін әрдайым жоққа шығара бер-

²⁰⁰ Әуезов М. Абай Құнанбайұлы // Абай Құнанбаев. - Алматы, 1967. - 129-130-б.

месе де, тіл таңдау дегенді күн тәртібіне қоюға себепкер болды. Абайдың тілге қатысты талабы мен таңдауы осындай жағдайда белгіленді. Аталған ситуацияны жақсы аңғарған Абайға енді өз шығармашылығы үшін де, жалпы қоғам мүддесі үшін де екі ұдайылықтың кейбір сәттерінің бір жағын қолдауы қажет болды: ұлттық жазба тілдің негізі етіп бір ғана түрін қостап, соны дамытуы керек болды. Дүниетанымы мен суреткерлік бағдарында да ол демократтық-прогресшіл идеологияны ұстанды, шығармашылығында азаматтық тақырыпты қалады, Бұлар Абайды тіл таңдауда да халықтық демократтық платформаға алып келді: ол қазақтың ұлттық жазба әдеби тілі үшін жалпыхалықтық сөйлеу тіліне негізделген төл әдеби тілді – санғасырлық қазақ поэзиясы тілін таңдады. Қоғамның өсіп келе жатқан рухани-эстетикалық мұқтажын өтеуде сол қауымның қалың бұқарасына ортақ түсінікті сөйлеу тілін таңдау қажеттігі туды.

Халықтың ұлт ретінде ұйымдасуына ұйытқы болатын фактордың бірі – жазба әдеби тіл болуға тиіс. Абай мұндай ұйтқылық қасиетті шағатай тіліне негізделген ескі жазба дәстүрден көре алмады, ондай күшті Абай сан ғасырдан қазақ поэзиясына қызмет етіп келе жатқан ауызша тараған төл әдеби тіл мен халықтың сөйлеу тілінен көріп тапты.

Бірақ Абай үшін ескі түркі жазба тілдері, оның қазақ топырағындағы «кітаби тіл» атанған түрі қазақтың ұлттық жазба тілі ретінде әрі қарай қызмет ете алмағанымен, ол – құбыжық емес, қосалқы құрал болды. Бұрынғы жазба тілде прозалық стильдердің ертеден қалыптасып дамуы өз заманында пайда бола бастаған қазақ публицистикасы мен өзге де прозалық жанрларына тікелей әсер етіп, таңбасын басып отырғанын Абай жоққа шығармайды. Ол тіпті бұл жазу дәстүрін өзінің кейбір «Қара сөздерінде» пайдаланады да. Оның бүкіл прозасы емес, 38-сөз деп аталатын шығармасы «кітабишылап» жазылған. Демек, Абай ортаазиялық түркілік дәстүрден жалпы безуді емес, оны белгілі бір стильдік мақсатта пайдалануды ұсынады.

§ 13. Абай поэзиясының тілі – қазақ әдеби тілінің дамуындағы жаңа белес

Өзіне дейінгі, өзімен тұстас қазақтың өлең сөзінің көп жайты Абайдың талабы мен талғамының деңгейіне келмей қалғанымен, жеке ақын-жыраулардың тілін місе тұта алмаған жайы болғанымен, өзі көп тетігін қайта бұрап, көп кетігін жаңадан қалағанымен, Абай қазақ поэзиясының жасалу және даму заңдылықтары мен шарттарына мойынсұнбай кетпеді. Өйткені бұл – көркемсөз дамуының объективті заңдарының бірі: «Ақын өзінен бұрынғы қаламдастарын жоққа шығаруы, олардың мұрасын көзге ілмеуі мүмкін, бірақ жалпы тілдің және поэзия тілінің заңдылықтарын ешқашан аттап өте алмайды»²⁰¹.

Абай буын саны жағынан өлеңнің өзіне дейін болмаған жаңа түрін жазғанмен, сайып келгенде, олардың барлығы да силлабикалық (буын санына қарай) құрылыс заңдылығына бағынады, өйткені қазақ өлеңінің жасалу табиғаты – силлабикалық. Абай өлеңінің тармақ саны мен ұйқасуына небір алуан жаңа түрлерін ұсынғанымен, сайып келгенде, олар енді ұйқасқа құру шартына бағынады, өйткені соңғы дәуірлердегі қазақ өлеңінің негізгі белгісі аллитерация емес, ұйқастыру²⁰². Зерттеушілер жалғыз қазақ емес, Кіші Азия, Кавказ, Орта Азия, Еділ бойын мекен ететін түркі халықтарының поэзиясындағы ырғақтық құрылыстың соңғы дәуірлердегі басты құралы ұйқас екендігін де көрсетеді²⁰³. Абай да осы заңдылықты аттап кетпейді.

Қазақ өлеңі бұрын білмеген теңеудің, эпитеттің, метафораның жаңа түрлерін Абай поэзиясында ғана кездестіргенімізбен, олардың қолданылу принциптері мен жасалу техникасы Абайға дейінгі қазақ өлеңіне де тән болатын. Бұл шарттан да ақынның аттап өтуі мүмкін емес. Бірақ осылардың барлығын жетілдіру, түрлендіру, кеңейту, оларға жаңа сапалық белгілер

²⁰¹ Григорьев В.П. Словарь языка русской советской поэзии. - М., 1965. - С.41.

²⁰² Жирмунский В.М. Ритмико-синтаксический параллелизм, как основа древнетюркского народного эпического стиха // Вопросы языкознания. - 1964. - № 4. - С. 23.

²⁰³ Щербак А.М. Соотношение аллитерации и рифмы в тюркском стихосложении // Народы Азии и Африки. - 1961. - №2. - С. 151.

қосу – ұлы ақынның тіл дамуында айрықша қызмет еткен қаламгердің еңбегі.

Бұл жерде Абай өзіне дейінгі дамыған, халықтың эстетикалық-рухани сұранысын сан ғасыр бойы өтеп келген қазақ поэзиясы тілінің жалпы заңдылықтарын сақтай отырып, қазақ өлең сөзіне орасан көп өзгеріс-жаңалықтар енгізді деп кесіп айтуға болады.

Абайдың қазақ поэзиясы тіліне қосқан үлесі, істеген еңбегі, енгізген жаңалықтары ретінде мына тақырыптарды көрсетіп, оларды жеке-жеке талдаған жөн:

1) поэзия тіліне қаламгер қолтаңбасын салу дәстүрі, яғни шығармашылық (творчестволық) контекстдегеннің Абайда айқын көрінуі;

2) өлең тілінің сөздік құрамына енген өзгерістер;

3) айқындық пен дәлдік;

4) фразеология саласындағы жаңалықтар мен өзгерістер;

5) жеке сөздерді тандап, талғап жұмсау, оларды поэтизмге айналдыру;

6) өлеңнің синтаксистік-композициялық құрылысына енген өзгерістер.

Бірінші. Абайда өз қолтаңбасының (шығармашылық контекстің) айқын көрінуі. Абай, Пушкин сияқты, әдебиеттің, яғни өлеңнің іші «поэтикалық ойға»–«идеяға» толы болуына күш салды. Ойға, мазмұнға құрылған өлең сол ойды дәл, әсерлі етіп беретін амал-тәсілдерді іздеттірді. Сондықтан да Абайда өлең мазмұнын, ақынның айтпақ идеясын білдіретін элементтердің айқындала, көріне түсуі басым, яғни Абайдан «шығармашылық контексті» көре аламыз. Шығармашылық контекст дегеніміз – жазушының көркемдік-бейнелеуші тұр-тұрпатын тікелей көрсететін тілдік фактілер жүйесі²⁰⁴ болса, бұл тұрғыдан келгенде, Абайдың тілі өзіне дейінгі, өзімен тұстас қазақ көркемсөзі тілінен ерекшеленіп тұрады.

Абайдың өз қолтаңбасын сипаттайтын мынадай тілдік фактілерді көрсетуге болады:

²⁰⁴ Махмудов Х.Х. Некоторые вопросы теоретической стилистики //Филологический сборник. - Вып. 4. - Алма-Ата, 1966. - С. 226.

1) Абай қаламына бір ұғымды (объектіні) әр алуан тұрғыдан айқындау, ол үшін дәстүрлі эпитеттерді де, жаңаларын да пайдалану тән. Мысалы, *ет жүрек, жау жүрек, ит жүрек, ыстық жүрек, ауру жүрек* дегендерінде кәнігі тұрақты эпитеттерді жұмсаса, *асау жүрек, асыл жүрек, сұм жүрек, мұз жүрек, жылы жүрек, үрпейген жүрек, қырық жамау жүрек* дегендерінде жаңа белгілерді, тосын эпитеттерді келтіреді. Абай тіліндегі тың эпитеттер – бір жағынан, ауыспалы мағынада келтірілген образды сөздер. Мысалы, *сүтпен енген надандық, аума-төкпе заман, қырмызы қызыл жібек бозбала, нұрлы сөз, нұрлы ақыл* дегендердегі анықтауыштар – өздері қатысты нәрселердің (*надандық, сөз, ақыл*) бойларына тән сындары емес, ауыспалы мәнде бейнеленген сөздер. Ал, екінші жағынан, Абай қолданған эпитеттердің көпшілігі заттың, нәрсенің, құбылыстың тікелей сыр-сипатын көрсететін нақты сындар болып келеді: *ыңғайлы ықшам киім, күркіреп жатқан өзен, шұрқырап жатқан жылқы, түсі суық сұр бұлт, дымқыл тұман, жарық ай, желсіз түн*.

Бір объектіні әр қырынан анықтау арқылы Абай сөздің метафоралық қызметін ұлғайтады, олардың тіркесу мүмкіншілігін кеңейтеді.

2) Абайдың өзіне тән қолтаңбасын танытатын белгілердің және бірі – экспрессивтік бояуы күшті, модальдық реңкі бар сөздерді образ үшін шебер пайдалануы. Мысалы, өз замандастары – болыс пен пысықтар бар ма, «әсемсіп, сәнсіген» кербез, керімдер бар ма, «бойы былғаң, сөзі жылман» ауылдастары бар ма, «салақ, олақ» «Масакбайдың қатындары» бар ма – осылардың баршасының образын дәл, әсерлі етіп беру үшін жағымсыз қимылды білдіретін етістіктерді қолданады және бір ерекшелігі – оларды көбінесе өткен шақ көсемше тұлғасында пайдаланады. Мысалы, бір ғана «Болыс болдым, мінекей» деген өлеңінде Абай болыс, шабарман, пысықтардың портретін жасау үшін *далтылдап, жалтылдап, барқылдап, бартылдап, шаңқылдап, аңқылдап, тарпылдап, қарқылдап, шартылдап, тарпылдап, лепілдеп, дікілдеп, өкімдеп, күпілдеп, шыбындап, жымыңдап* деген жағымсыз бейнелі етістіктерді келтіреді.

Бұлардан басқа да осы өлеңде ақын бейтарап мағыналы *беру* сөзін емес, *тығындау* етістігін алса, ол – әлдеқайда бейнелі: соңғы сөзде жалпы «беру» семантикасымен бірге, толып жатқан қосымша реңктер бар. Бұл – бар малын елге құр бере салу емес, берген үстіне беру, алушының еркіне қоймай беру, әрине, қалтқысыз беру емес, «еруліге қарулы барын» есте тұтып беру т.т. Сондай-ақ «сияз бар десе» болыстың жүрегі құр *лүпілдемейді* (*лүпілдеу* сөзі қалыпты күйді білдірер еді), *суылдайды*.

«Байлар жүр жиған малын қорғалатып» деген 18 жолдық шағын бір ғана өлеңінде қолданған *қорғалатып*, *Құдай атып*, *бұтып-шатып*, *есіріп*, *ісіп-кеуіп*, *қабарып*, *ырылдатып*, *Құдай қалжыратып* сияқты бір топ етістіктің барлығының дерлік мағынасында эмоциялық бояу бар. Тегі, етістіктердің өткен шақ көсемше тұлғасы қазақ әдеби тілінде белгілі бір поэтикалық міндетті өтейтін құрал ретінде қалыптасқан деуге болады²⁰⁵.

Образды сөздерді Абай тек етістік тобынан емес, өзге сөз таптарынан да алып пайдаланады. Ол *қыртың*, *тыртың*, *бай-ғұс қылтың*, *қу борбай*, *сымпыс шолақ* деген сындық мағынадағы сөздерді да жатсынбайды, тіпті орайы келіп кеткенде, образды одан сайын күшейте түсу үшін, кезінде Құдайберген Жұбанов көрсеткендей, анау-мынау тұрпайы сөздерден де (*қанишық*, *ойнас*, *күйлеу*, *мақтанның к..і көрінді*, *болыстың к... шөмейді* деген сияқты) қашпайды. Бүкіл поэзиясы жалғыз көңіл күйі лирикасы емес, өзге де жанрларды қамтитын Абайдай ақынның тілінде тұрпайы элементтердің болуы – қаламгердің талғамсыздығынан кеткен ақау деп емес, шығарманың экспрессиясы үшін қолданылған амалдар жүйесінің талабы деп тану қажет.

Қазақ поэзиясы бұл тәрізді стильдік мәні бар элементтерді бұрыннан да образ үшін пайдалануды білген. Бірақ бұл бұрын әр тұста бір ұшырасатын факт болса, Абай оны жүйелі түрде жиі пайдаланып, әрі өз қадамына тән, әрі қазақ поэзиясы үшін ұтымды тәсілдердің біріне айналдырған.

²⁰⁵ Ахметов З. Өлең сөздің теориясы. - Алматы. 1973. - 48-б.

2) Кейбір грамматикалық тұлға-тәсілдерді жандандырып, жиі қолдануы да, біздің байқауымызша, Абайдың өз қолтаңбасын танытатын белгілердің бірі бола алады. Мысалы, оның өлеңдерінде *кісімсу, батырсу, еркесу* тәрізді **-сы** жұрнағы арқылы жасалған сөздер көзге түседі. Бұл тәсілмен Абай жеке сөздерді ғана емес, *жер тәңірісу, қалжыңбассу, еңбегі жоқ еркесу* сияқты жаңа тіркестерді де жасайды. Мұның себебін ақын шығармаларының мазмұнынан, дәлірек айтсақ, оның ар-ұждан жөніндегі көзқарасынан іздеу керек. Бұл жұрнақ адам өзін біреуге не бір нәрсеге теңеп, балап айтумен немесе бірдеңені істеген я істемеген етіп көрсетумен байланысты көлгірсу мәнін береді, сондықтан Абай «сөзуар, білгіш, заңоншік, көргіштер», «малдан басқа мұңы жоқтар», «тобықты молыққан пысықтар» сияқты замандастарының көлгірсіген, әсемсіп, сәнсіген, өтірік қайраттысып, қамқорсыған бейнесін беру үшін осы жұрнақты қалайды, оны активтендіріп, өз қолтаңбасының біріне айналдырады.

Әрине, Абайға дейінгі немесе онымен тұстас ақындардың ешқайсысының өзіндік беті (қолтаңбасы) мүлде болған жоқ деген тұжырым айтуға болмайды, бірақ ешбірі де дәл Абайдай өз қаламын, өзінің сөз қолданыс мәнерін көрсете алған жоқ. Мұрасы едәуір мол сақталған Бұхар жырауды алсақ, «мынау – Бұхардың қолы» деп тап басып, дәл телитін белгі көп емес. Бұхардың өзі сүйіп, стильдік жүк артып, Абайша жүйелі түрде қолданған элементтері өте аз. Бұхардың сөз саптауы – өзіне дейінгі есімі сақталған-сақталмаған жыраулар мектебінің жақсы үлгісі.

Қазақ поэзиясында сөз мәнері, стилі өзгелерден бөлекше танылатын «өзіндік қаламының ізі» едәуір айқын сезілетін Махамбетте де Абайдай үлес жоқ. Махамбеттің өзіндігі («контексі») тілінен гөрі, өлеңдерінің мазмұнынан, идеясынан байқалатын тәрізді. Абайдың дәл алдында өткендерден ақындық қуаты да, ізденісі де өзгелерден биік тұрған Дулат біршама ерекшеленеді, онда әудем жерден «дулаттықты» көрсететін тілдік белгілер аз емес, бірақ ол да Абайға шендесе алмайды. Демек, Абайдың поэзия тілі үшін сіңірген еңбегінің

бірі – қаламгерлік даралықты, яғни өз қолтаңбасын айқын көрсетуі деп түюге болады.

Екінші. Абай шығармашылығы арқылы қазақ көркемсөзінің лексикалық құрамына өзгеріс енді. Ол өзгерісті туғызған – екі нәрсе: бірі – ақын жырлаған тақырыптар мен шығармаларының жанрлық құрылысы, екіншісі – жаңа образдар іздеу. Поэзия тілінің лексикалық құрамы оның мазмұны (тақырыбы) мен айтпақ идеясына тікелей байланысты болатындығы мәлім. Дегенмен соның өзінде де өлеңге қатыстырылатын сөздерді поэтизмге айналдыру – ол жеке ақынның ісі. Ал лексикалық поэтизм дегеніміз – белгілі бір кезеңдегі поэзия тілінде пайда болған немесе іріктеліп шыққан сөздер мен тіркестер (обороттар)²⁰⁶, яғни өлеңнің көркемдік талабын өтеу үшін қалыптасқан элементтер.

Абай, ең алдымен, қазақ поэзиясының тіліне бұрын көп ұшыраспайтын лексикалық топтарды қатыстырды. Оның басты тақырыбының бірі – адам, адамның моральдық бет-бейнесі, сыртқы портреті, іс-әрекеті. Бұл тақырыптарды Абай бұрынғы ақын-жыраулардың жалпы түрде өсиет-ақыл айтуы сияқты сипатта емес, нақты заттың немесе әр қимыл-әрекеттің өзін бөлшектеп суреттеу түрінде, әр мінез-қылықтың өзін дәл атау түрінде жырлайды. Сондықтан адамның психологиялық күйін білдіретін сөздерді өлең тіліне молынан енгізеді. Мысалы, сүйіскен жастардың бір-бірімен кездескен кездегі ішкі көңіл күйлерін дәл беру үшін бұрыннан жиі қолданылатын *жүрегі лүпілдеу, буыны босау, жүрегі елжіреу, тән шымырлау, жүрек балқу, ләззат алу, сағыну* тәрізді тіркестермен қатар, *суыну, ысыну, елең қағу, бос шошу, қызару, сұрлану* деген сияқты жай-күй атауларын пайдаланады.

Жалпы Абай өлеңдері тілінде адамды әр алуан жақтан бейнелейтін етістіктердің өте көп екенін атап айтуға болады. Ақын тіпті көктем тәрізді табиғат құбылысына суреттегенде де, оны адам бейнесінде бергендіктен (персонификация әдісін қолданғандықтан), күннің көзі *елжіреді*, гүл мен ағаш

²⁰⁶ Виноградов В.В. Поэтика и ее отношение к лингвистике и теории литературы // Вопросы языкознания. - 1962. - № 5. - С. 5.

майысып қарайды, су бұлаңдап ағады, жер иіп емізеді, күн қырындайды, жер күлімдейді т.т.

Әсіресе жағымсыз замандастарының образын жасауда бұрын поэзия тіліне көп қатыстырылмайтын *бұртақтау, тыртыңдау, арсаңдау, ит көрген ешкі көздену, ыржыңдау, кірбіңдеу, тізесін созғылау* сияқты қимыл атауларын еркін енгізеді. Бұлар стильдік қызмет атқарып, поэтикалық құралға айналады.

Тек психологиялық ішкі көңіл күйі емес, адамның осы сәттегі сыртқы бейнесінің суретін оқырманның көз алдына дәл келтіру үшін *тамаққа иегі кіру, сүйеніп тұру, иықтары тиісу, көздері төмендеу, саусағы суыну* деген сияқты сөздерді молынан жүйелі түрде келтіру – қазақ өлеңі үшін тың құбылыс болды.

Абайда жалпы суреттеме (оқушының көз алдына белгілі бір суретті елестету) тәсілі күшті берілген. Мұның өзі де – қазақ поэзиясында тың нәрсе. Осы әдіс өлең тіліне күнделікті тұрмыс-салтқа байналысты лексика тобын әкелді. Мысалы, «Күз» деген өлеңінде келтірілген *жырттық киім, шуда жіп, кемік сүйек, сорпа-су, жасау, ыс* деген сөздер бұрынғыдай ауыспалы мағынада емес, тура өз мағыналарында сурет үшін пайдаланылған. Сондай-ақ «Қараша, желтоқсан мен» деп басталатын өлеңіндегі *отын, и тон, шекпен, от, қи, қап, үйген жүк* деген тұрмысқа қатысты сөздер қыстыгүнгі қазақ ауылының нақты суретін беру үшін алынған. Ақын өзінің айтпақ идеясын осындай нақты сурет арқылы беріп отыр. Бұл әдіс – қазақ әдебиеті тілінде соны құбылыс болса, оның тілдегі көрінісі де жаңа. Өйткені бұрынғы поэзия тілінде тұрмыстық лексика өзінің тура мағынасында сирек қолданылатын.

Суреттеме тәсілдің бір түріне көзге елестетіп берілген образдар жатады. Мысалы, аңға салған құс пен одан қашқан түлкінің суретін көзге елестетіп беру үшін ақынға *қайқаң қағу, сылаң ету, аузын ашып қоқақтау, құйрық-қанат суылдау* сияқты сөздер қажет болған. Сол сияқты наданның намаз оқыған кездегі суретін көзге елестету үшін *құржың-құржың ету, тоңқаңдау* деген тіпті тұрпайы сөздерді алған.

Әрине, Абай қазақ поэзиясына тұрмыс-салт лексикасын молынан енгізгенде, олардың барлығы тек нақты сурет үшін ғана қолданылған деуге болмайды. Оларды әр алуан поэтикалық құрал ретінде жұмсауды Абай әрі қарай дамытады. Мысалы, *қырмызы қызыл жібек, оңғақ бұл* сөздерінің тура мағынасы – тұрмысқа қажетті бұйым-матаның атын білдіру, ал ақын оларды теңеу үшін пайдаланған: *Қырмызы қызыл жібек бозбалалар, Оңғақ бұлдай былғайды бір дым тисе*.

Қоғамның саяси-экономикалық құрылысына, оқу-білімге, философия мен дінге қатысты сөздер мен тіркестерді, кейде тіпті терминдерді поэзия тіліне молынан енгізу Абайдан басталады. Бұған, әрине, ақынның әйтеуір сөздікті толықтыру ниеті емес, оның шығармашылығының мазмұны мен тақырыбы себепкер болды. Сөздіктің бұл топтары арқылы Абай өз заманындағы қазақ қоғамын жан-жақты суреттеумен қатар, оларды да поэтикалық құралға айналдырады. Абай тіліндегі *бай, кедей, болыс, пысық, аларман, қазы* сөздері образдық элементтер ретінде де келеді.

Сөйтіп, қазақ поэзиясы тілінің лексикалық құрамын кеңейту, яғни бұрын актив қатыстырылмайтын сөздер тобын өлең тіліне енгізу және оларды тура да, ауыспалы да мағыналарында пайдалану – Абайдың әдеби тілге, оның ішінде өлең тіліне қосқан үлесі, саналы түрде істеген қызметі деп айтуға болады.

Үшінші. Абай поэзиясының тіліне айқындық пен дәлдік тән. Дәлдік үшін өмір шындығына сай образдарды алу – басты шарт. Сондықтан Абай қолданған образдардың басым бір тобы – қазақ халқының көп ғасырлық күн көріс тіршілігінің негізі – малға байланысты болып келетіндігін көреміз. Еңбексіз күнкөрісті жөн көретін замандастарының жағымсыз портретін беруде: «Үш күн қолың босаса, Бола қалдың *бас асау*» немесе: «Ұрлық пенен қулыққа *Байлағанда кестің бау*» деп келтірген образдары – жылқыға қатысты. Болыстың: «Күштілерім сөз айтса, Бас изеймін *шыбындап*» деуі, «алқыны күшті *асаулардың ноқтаға басы керілуі*» – осылардың баршасы мал өсіру тіршілігінен алынған. Абай өлеңдерінде күлкіні *мәліш саудаға*, алыс-берісті *асық ұтысқа*, бозбаланы *оңғақ бұлға*,

жапырағынан айрылған ағаш-қурайды *қайырышы кемпір-шалға* баласа, мұндағы *мәліш сауда, асық ұтыс, оңғақ бұл, қайырышы кемпір-шал* – барлығы да өз тұсындағы қазақ тіршілігіне өте таныс нәрселер.

Суреткер *талаптың аты, асау жүрек, жүйрік уақыт, үміттің аты, қу тілмен қулық сауу* тәрізді соны тіркестер жасауда да қазақ оқырманына таныс образдарды алады. Сонымен қатар Абай образдар жасауда айналадағы болмыс-тіршіліктің малдан басқа да жақтарын қатыстырады. *Өз үйінде өзендей Күркірейді айтса дау* десе, өзеннің күркіреуі – қазақ оқырманы үшін жат емес, өмір шындығы. Сөйтіп, шындықтан алынған образдарды келтіру – Абай үшін поэзия тілін айқын, түсінікті, оқырман көкейіне қонымды ететін тәсілдің бірі.

Абай өлең сөзінің «іші – алтын, сырты – күміс» болуын қалағанда, сырттай әсер беретін әсіреқызыл сөздерден аулақ болуын тілегенде, ол поэзияның терең (көп) мәнді, аз сөзді болу принципін ұстаған. Сондықтан да болар, Абайда дәстүрлі эпитеттерден гөрі, сонылары көбірек кездеседі. Қанша әдемі болса да, кәнігі образдар (тұрақты эпитетті тіркестер) кез келген идеяға, әсіресе жаңа ойларға сай келе бермей, құр жылтырақ фраза болып шығуы мүмкін. Мұны ақынның өзі де бірнеше рет ескертіп өтеді. Бірде: *(сөзім) әсіреқызыл емес деп жиренбеңіз* десе, енді бірде: *өлең деген – әр сөздің* (орайлы) *жарасымы* дейді.

Төртінші. Қазақ поэзиясы тілінің даму барысында Абай енгізген өзгеріс-жаңалықтардың ең бастысы фразеология саласында болды. Ең алдымен, ол фразеологияны поэтикалық экспрессияның құралы ретінде жұмсауды күшейтті. Белгілі бір образды беруде бейнелі тұрақты тіркестер – аса бір оңтайлы құрал екені мәлім. Ақын жас адамның (Әбдірахманның) өнер-білімге ұмтылғанын құр «талаптанды, ұмтылды» деп қойса, ол сөздердің поэтикалық бояуы «талаптың мініп тұлпарын» дегенмен шендесе алмас еді. Алғашқы сөздерде хабарлау (констатация) бар, образ жоқ, соңғы тіркесте бояуы қою поэтикалық образ бар. Сол сияқты *қуатты, қажырлы, күшті* деген сөздер мен осы мағынада берілген *қуаты оттай бұрқырау* деген тіркестің экспрессиясы бірдей емес.

Поэтикалық жүк арқалауда сөз тіркестерінің арасында айырмашылық бар. Кез келген тіркес көркем образ жасау міндетін көтере бермейді. Мысалы *өмір сүру*, *өмір кешу* дегендер де – фразеологизмдер, бірақ осылар *өмір тонын кию*, *өмірдің өріне шығу* деген абайлық тіркестердің экспрессивтік әсерін бере алмайды.

Қазақ әдеби тілі образды тіркестерге бұрыннан да бай болатын. Абайға дейінгі қазақ поэзиясы тілінің өте көркем, күшті дамыған бір белгісін айтар болсақ, осыны көрсетер едік. Ғасырлар бойы белгілі бір образды ұғымда қалыптасып, поэтизмге айналған фразеологиялық тіркестер қазақ ақын-жырауларының бірден-бір мықты құралы болып келді. Бұл амалды Абай да берік ұстайды. *Аузымен орақ ору, құлынтайдай айқасу, алты бақан ала ауыз болу, малына шылбыр беру, басқа шауып төске өрлеу, қарағайды талға жалғау* тәрізді өте образды тұрақты тіркестерді Абай да еркін пайдаланады. Мұндай дәстүрлі тіркестерді өзге сөздермен және қосақтап, олардың экспрессивтік бояуын тіпті қоюлатып жібереді. Испен емес, құрғақ сөзбен көрінетін мылжың, берекесіз адамның образын беруде *аузымен орақ орган* деген тіркестің өзі өте әсерлі, күшті, осыны Абай *аузымен орақ орган өңкей қыртың* деп үстемелеп, экспрессивтік өңін одан әрі аша түседі. Сондай-ақ *қарағайды талға жалғау* дегеннің мағынасы *амалдан* сөзімен келгенде, одан сайын әсерлене түседі. Әрине, Абай күллі фразеологизмді өзгертіп, сөз қосып, сөз алып, «күшейте» бермейді. Халық тілі қазынасындағы қалыптасқан тұрақты тіркестердің басым көпшілігін тұлғаларын өзгертпей-ақ өз мағынасында қолданады.

Абай фразеология саласында түбірлі өзгеріс жасады дегуге болады. Ол өзгеріс, біздіңше, үш түрлі сипаттағы іс-әрекеттен тұрады: бірі – перифрастикалық тіркестерді мол қолдану, екіншісі – жаңа тіркестер жасау, үшіншісі – бұрынғы тіркестерді өзгертіп қолдану.

Перифраз (немесе перифраза) дегеніміз – бір нәрсені немесе құбылысты соның өзінің бір белгісін көрсетіп атау болса, бұл – қай тілде де бар әдіс. Перифраздар – қазақ поэзиясы

тілінде Абайға дейін де қолданылып келген болатын, бірақ ең басты тәсіл емес еді. Ал Абайда бұл – жүйеге айналған, өнімді құралдың бірі. Абай бұрыннан қалыптасқан перифраздарды да пайдаланады. Мысалы, *әлем, дүние* дегенді *он сегіз мың ғалам, шартарап* деп атауы, қызды *қызыл гүл, қалам қас, піскен алма* деп ауыстырып атауы – бұрыннан келе жатқан үлгілер.

Қазақтың байырғы әдеби тілінде өмір мен өлімді перифраздап атау жиірек кездесетін. Өмірді Абай да *сұм жалған, сұм дүние, қайран дәурен, кемді күн, бұлдыр заман* деп суреттеп атаса, бұл перифраздардың көбін өзіне дейінгі әдеби тілден алды. Дегенмен Абай перифраздарының басым көпшілігін өзі жасаған. «Сап, сап, көңілім, сап, көңілім» деп, сұлуға құмартқан арманның өзін тура атамай, оны *қарсақ жортпас қара адыр* деп ауыстырып атайды. Ең алғаш рет Абай тілінде көрінген *таланттың аты, үміттің аты, қараңғылық пердесі, қайғы оты* дегендер де – перифраздау тәсілімен туғандар. Қазақ поэзиясы тілінде перифрастық құбылыстың өте әсерлі үлгісіне Абайдың өз заманын *соқтықпалы соқпақсыз жер* деп атауын немесе ұлғайып қартаң тартқан шағын *сұрғылт тартқан бейуақ* деп бейнелеуін жатқызуға болады. Мұнда тек образдар тың емес, сонымен қатар оларды жасап тұрған сөздердің тіркесу қабілеті де соны: *уақыт* сияқты дерексіз ұтымды *сұрғылт тартқан* деген түспен қабыстыру – қазақ тілі үшін бұрын көп кездеспейтін тың амал.

Абайда затты не құбылысты перифраз амалымен бейнелеуде орыс поэзиясының ықпалы да бар сияқты. Мысалы, өзі сүйіп, жақсы танып оқыған Пушкиндерде өмірді *жолға балау (путь, стезя, тропа, долина, юдоль, пустыня, степь: «Прости, печальный мир, Где темная стезя, Над бездной для меня лежала»²⁰⁷)* болса, Абайдың өмірді *соқтықпалы соқпақсыз жер* деп бейнелеуі тегін емес. Белгілі бір сезімді сұйық затқа (*сусын, у, шарап* т.б.), отқа, жалынға ауыстырып атау да XVIII-XIX ғасырлардағы орыс поэзиясы тілінде кең тараған болатын. Абайдың махаббат сезімін *бейнет сусыны* деп атауы немесе *іштегі жалынға* балауы, өкініш сезімін *өткен күннің*

²⁰⁷ Григорьев А.Д. Поэтическая фразеология Пушкина. - М, 1969. - С. 171.

улары деуі орыс тіліндегі образдармен үндесіп жатыр. Ал *жүректің көзі* (саналылық), *қараңғылық пердесі* (надандық), *үміттің оты* (үміттену), *көңілдің сызығы* (уайым), *тағдырдың сызығы* (жазымш), *өмірдің шыжығы* (қайғы, трагедия) сияқтылар – Абайдың өзі енгізген перифраздары.

Белгілі бір жай-күйді, іс-әрекетті ауыстырып, өзге сөздермен беретін тіркестердің бір тобы – етістікті перифраздар. «Қартаю» дегенді Абай *ажары қайту*, *ажары тозу*, *өмірдің өрін тауысу*, *қайратсыз тарту* деп те атайды. Алдыңғы зат есімді топқа қарағанда, етістікті перифраздар қазақтың Абайға дейінгі поэзиясында едәуір дамыған болатын. Мысалы, Шортанбай ақын «өлді» деген қимыл ұғымын *Құдайдан бұйрық жетті*, *дүниеден көшті*, *бұйрық дәмі бітті*, *Құдайдың құрған тезіне жолықты* деп құбылтып береді. Көркемсөзді жалықтырмайтындай құбылмалы, сезімге әсер ететіндей эмоциялы етіп көрсететін – осы типтес фразеологиялық құрылымдар. Бұлардың бірсыпырасы – «консервіленген» штамптар, яғни идиомдар болып келеді. Поэзия тілі, тіпті ауызекі сөйлеу тілі де бұларға жиі жүгінеді: Абай *басқа шауып, төске өрлеу*, *малына шылбыр беру*, *қырқын мінсе – қыр артылмау*, *із жоғалту*, *титығы құру* сияқты идиомдарды халық тілінен, бұрынғы қазақ поэзиясы тілінен алып жақсы пайдаланады.

Фразеология саласында Абай істеген өзгеріс-жаңалықтардың екінші түріне жаңа тіркестер жасауы жатады. Фразеологизмдер – жылдар, ғасырлар жемісі. Бұл, бір жағынан. Екінші жағынан, ол – жеке қаламгерлер табысы, еңбегі, ізденісі. Фразеологиялық тіркестер – семантикалық шоғырлар, яғни жеке сөздер беретін мағыналардың бір-бірімен түйісуінен туған жаңа тұтастық (семантикалық единица).

Сөз әр алуан тіркесте келгенде ғана нақты бірлік (единица) ретінде танылатын болса, жазушының сөзқолданыс шеберлігін, әдісін, табысын, әдеби тілге қосқан үлесін өзі жасаған жаңа тіркестерден іздеуіміз керек. Жазушы жаңа сөздерді қаншама көп ұсынса да, оның саны жаңа тіркестерден артық болмайды. Абай қазақ әдеби тіліне едәуір жаңа сөздер қосты, бірқыдыру сөздердің мағынасын саралап, жаңғыртып, оларды

жаңа сөздер (неологизмдер) ретінде ұсынды, дегенмен бұлар Абай жасаған жаңа тіркестермен сан жағынан да, сипаты жағынан да теңесе алмайды.

Абай үлгі алған ұлы Пушкин: «тіл – сөздерді бір-бірімен жанастыруға келгенде сарқылмас бұлақ» десе, осы қағиданы Абай да жақсы сезінеді. Сондықтан қызметі мен құрылымы жағынан әр алуан мынадай жаңа фразеологизмдерді ұсынады.

а) Мағыналары жағынан бір-біріне жанаспайтын сөздерді тіркестіреді. *Үміттің оты, көңілдің жайлауы, ұяттың күзетшісі* тәрізді изафет тіркестердің компоненттері – жеке-жеке алғанда, мағына жағынан бір-біріне «үш қайнаса сорпасы қосылмайтын», мүлде алшақ ұғымдардың атаулары. Олардың алшақтығы – бірінің дерексіз ұғым, екіншісінің нақты зат атауы екендігінде. Сондықтан бұлар бір-бірімен тіркесе қалған күнде, олардың туғызатын мағынасы (ассоциациясы) мүлде жаңа болмақ: *үміттің оты, талаптың тұлпары* дегенде, үміт те, талап та алға қарай ұмтылатын нақты зат ретінде елестейді де образ пайда болады.

Ажым – бетке түсетін нәрсе, ол – көзге көрінетін сызықтың атауы. Абай осы сөзді *көңіл* деген дерексіз ұғым атауымен қабыстырып, *көңілге ажым салу* деген жаңа тіркес жасаса, бұл да – соны образ әрі оның экспрессиясы *көңілі қалу, көңілі жабырқау* деген кәнігі тіркестерге қарағанда, әлдеқайда күшті. Абай *ұрпиген жүрек, қырық жамау жүрек* деген соны фразеологизмдер ұсынғанда, тағы да мағыналары бір-біріне жуыспайтын сөздерді тіркестіреді. Сірә, Абай өлең тілінің образдылығын арттыру үшін кейіптеу (персонификация) амалын кең қолданған деуге болады. Сондықтан да *тентек жиын, саңырау қайғы, жабырқаңқы сөз* деген Абай жасаған жаңа тіркестердегі эпитеттер – адамға тән сын-сипат атаулары. *Бойды ұрлау, қызығын ұрлау, қулық жалғау, қулық сауу, жүрегін ұстап сату, иман жүзін тоздыру* дегендер де – осы қатарда.

Абай белгілі бір етістіктерді қазық етіп алып, оған әр алуан зат есімдерді тіркестіреді де соны мағына беріп, поэтикалық ойды құбылтатын жаңа фразеологизмдер жасайды. Мысалы, *сату* етістігінің қатысуымен бұрыннан бар *сақалын сату, арын*

сату деген тіркестердің үстіне *құлық сату, еңбек сату, күлкі сату, құлағын сату, жүзін сату, өз басын сату, жүрегін сату, сөз сату* деген жаңаларын қосады. Сол сияқты *сауу* (*құлық сауу, адам сауу, еңбек сауу*), *күйлеу* (*мақтан күйлеу, әуелілік күйлеу, күлкі күйлеу*), *бағу* (*күлкі бағу, ғылым бағу, ел бағу*), *табу* (*ақыл табу, ғылым табу*) сөздері – жақша ішіндегі тіркестердің кіндік-қазығы ретінде таңдап алынған етістіктер.

Көңілге ажым салу, қайғының иыққа шығуы, көңілге қалың беру, қорлыққа жығылу, ақылға сәуле қону, айлаға шырақ жағу тәрізді образдар да мағыналары алшақ сөздердің тіркесуінен пайда болған. Кейбір зерттеушілер бұларды орыс поэзиясының әсері деп тануға бейім. Біздіңше, бұл сыңайлас фразеологизмдердің жасалу үлгісі – Абайға дейін де бар құбылыс. Мысалы, Абайдың: *Адасқан күшік секілді Ұлып жұртқа қайтқан ой* дегеніндегі ойдың жұртқа қайтуы мен Дулаттағы: *Мөңіреп жұртқа ой қайтты Бұзауы өлген сиырдай* дегеніндегі ойдың жұртқа қайтуы – бір қалыппен жасалған образдар. Абаймен тұстас Шәңгерей Бөкейұлының: *Тотықты нәпсіге еріп ақ ниетім* дегені, Ақан серінің: *Көңілдің заһарына салдың ұя* дегендері, Дулаттың: *ақылды көңілдің құтысына құю* дегендері қазақ поэзиясының тілі үшін бұл амалдың жат еместігін, тек қана орыс әдебиетінен келген еместігін көрсетеді. Бір ғана айырмашылық – Абай осы модельді активтендіріп, белгілі бір жүйелі амалға айналдырады.

б) Абайдың қазақ көркем тіліне қосқан және бір жаңалығы – бұрынғы тұрақты тіркестерді жаңғыртып, өзгертіп қолдануында. Ол өзгертудің өзі бірнеше түрлі. Абай дәстүрлі тіркесті алып, оның бір-екі сөзін синонимдерімен алмастырады да мағынасын сақтайды. Мысалы, *уайым жеу* тіркесін *қайғы жеу* деп, *өсекке таңуды өсекке салу* деп, *ауызға сөз түспеді* деудің орнына *тілге сөз түспеді* деп береді. Сол сияқты *ант бұзуды ант шайқау, ақылы кіруді ақылға ену, жүзін жылытуды шырайын жылыту, ар-ұяттан безуді ардан кету, арын төгуді қасиетін төгу* деп өзгертіп құру Абайда жүйелі тәсілге айналады.

Бұрынғы тіркестердің мағынасын қуалап, соның ізімен

жаңасын жасау да – Абайдың активтендірген тәсілдерінің бірі. Бұрынғы *аттың майы, көліктің майы* дегендердің үлгісімен *көздің майын ағызу, сөздің майын аямау* деген тіркестер құрады. *Көліктің* (аттың) *майы* дегенде «аттың күші» деген ұғым берілетін болса, *көздің майы, сөздің майы* дегендерге де Абай осы мәнді телиді: *көздің майын ағызу* – көздің күші жасында болса, соны төгіп, «қалқаға сөз айту».

Бесінші. Өлеңге қатыстырылатын жеке сөздерді талдауда Абай ұсынған және бір амал – сөздік пен шығарма стилінің сәйкестендірілуі. Егер өлең суреттеме сипатында болса, оған таңдап алынатын сөздер көбінесе көз алдыға белгілі бір картина (суретті) елестететіндер болады. Мысалы, «Қансонарда бүркітші шығады аңға» өлеңі суреттеу мәнеріндегі тұңғыш тамаша үлгі болып табылады. Аң аулау картинасын көзге елестетіп беру үшін акын жанды-жансыз заттардың атаулары мен іс-әрекет, қимыл аттарын тура мағыналарында жұмсайды: қыран, оның аспанға қайқаң қағып шығуы, түлкінің аузын ашып қоқақтап тұрғаны, қанат-кұйрықтың төмен қарай құйылғанда суылдап ысқырғаны т.т. Тағы бір мысал. Абайдың «Қатыны мен Масакбай» деп аталып жүрген өлеңі стилі жағынан өзгелерінен мүлде басқаша екені мәлім. Бұл – «от басы, ошақ бұтына» арналған «тұрмыси» өлең, соған орай мұнда тұрмыстық лексика әдейі келтіріледі және барлығы да тура өз мағыналарында жұмсалады.

Ирония, сарказм мәнерінде жазылған өлеңдерінде мысқылдау, келекелеу бояуы күшті етістіктердің шоғырланып келтірілуі, *құржаң-құржаң ету, тоңқаңдау* сияқты «картиналы» сөздердің де қолданылуы – тағы да Абайдың шығарма стилі мен тілінің үйлесімін сақтағанын танытады.

Сөз таңдауға келгенде, көңіл аударатын саланың бірі – ұйқасқа алынатын сөздер. Абай «ең салмақты», бейнелі (образ жасайтын) сөздерді таңдап алып, тармақ соңына шығарып, ұйқасқа қатыстырады. Өйткені ұйқастырылатын сөздерге ой екпіні түседі де оқырманның (тыңдаушының) көңілі сол сөзге аударылады²⁰⁸.

²⁰⁸ Тимофеев Л. Стих и проза. - М., 1938. - С. 157; Ахметов З. Казахское стихосложение. - Алма-Ата, 1964. - С. 111-123.

Сонымен бірге ұйқасқа қатысқан сөздер өлең бөліктерінің мағынасын аша түседі, көп сәттерде образ жасауға қатысады. Міне, осы жайтты ұлы ақын жақсы сезген. Мысалы, замандастарының жағымсыз бейнесін суреттеу үшін ақын еліктеуіш, бейнелеуіш сөздерді ұйқасқа алады, өйткені бұлар – адам баласының мінез-құлықтарын жағымсыз жақтан көрсетуге бейім сөздер. Абай «Қазағым, қалың елім, қайран жұртым» өлеңінде бастан-аяқ *қыртың, бұртың, жыртың, қиқым* сияқты сөздерді тармақ соңына шығарады, осындай бояуы жоқ өзге сөздерді (*жұртым, ұртың, мұртың, құлқын*) алдыңғылармен ұйқастырады. Бейнелеуіш сөздердің келесі тобын көсемше тұлғасындағы түрлері құрайды. Абай көрсетілген мақсатта бұларды да ұйқас кәдесіне асырады. Өз тұсындағы болыс, пысықтардың жағымсыз портретін бергенде ұйқасқа *далтылдап, жалтылдап, барқылдап...* деген сияқты түбірі еліктеуіш болып келетін образды сөздерді алады. Ал философиялық мазмұнды өлеңдерінде дерексіз ұғымды білдіруге қатысатын -мақ жұрнақты атаулар ұйқас құрайтын элемент қатарына шығады:

Сағаттың шықылдағы емес ермек,
Һәмише өмір өтпек – ол *білдірмек*.
Бір минут бір кісінің өміріне ұқсас,
Өтті, өлді, тағдыр жоқ қайта келмек.

Қазақ поэзиясында етістік ұйқас басым болып келгені мәлім. Олар Абайда да бар, бірақ Абай өлеңдеріндегі етістік ұйқастардың басым көпшілігі бұрынғы толғаулардағыдай немесе эпостық жырлардағыдай тиянақты баяндауыштар емес, не пысықтауыш, не бағыныңқы сөйлемнің баяндауыштары болып келеді. Бұлардың ішінде жалпы қазақ поэзиясына бұрыннан тән -ып жұрнақты көсемше тұлғасы жиі кездеседі:

Демалыс *ісініп*,
Саусағы *суынып*,
Белгісіз *қысылып*,
Пішіні *құбылып...*
Асау Терек долданып, *буырқанып*,
Тауды бұзып, жол салған тасты *жарып...*

Сонымен қатар *да* шылаулы шартты рай тұлғасының («Жарқ етпес қара көңілім не *қылса да*, Аспанда ай менен күн *шағылса да...*»), барыс септіктегі -у жұрнақты тұйық етістіктің («Пайда ойлама, ар ойла Талап қыл артық *білуге*. Артық ғылым кітапта Ерінбей оқып *көруге...*»), жатыс, барыс септіктердегі өткен шақ есімше тұлғаларының (қансонарда ~ андығанға ~ бұл жалғанда...) ұйқас құрайтын сәттері Абайда жиі кездеседі. Демек, Абай тек сөз тандауда емес, ұйқасқа шығарылатын сөздің морфологиялық тұлғасын тандауда да қазақ поэзиясы тіліне жаңа үлгі көрсеткен.

Алтыншы. Абай қазақ өлеңінің құрылысына да бұрын-соңды болып көрмеген жаңалықтар енгізіп, бұл ретте де қазақ поэзиясын жоғары сатыдағы жазба әдебиет қатарына қосты. Бұл жөнінде тұңғыш рет Қ.Жұмалиев айтып дәлелдеген болса, одан кейін З.Ахметов қазақ өлеңі құрылысын ғылыми негізде талдаған еңбегінде кеңінен сөз етеді²⁰⁹. Ал бұлардан да бұрын үстіміздегі ғасырдың бас кезінде Абайдың қазақ поэзиясын жетілдіру, жоғары көтеру жолындағы еңбегі мен орны жайында жалпы түрде ең алғашқы сөзді Ә.Бөкейханов пен А.Байтұрсыновтар айтқан болатын²¹⁰.

Абай, ең алдымен, өлеңнің ұйқас түрлерін көбейтіп, құбылтты. Оның ішінде *абаб* суретті шалыс ұйқас пен 6, 7, 8, 14 тармақты жаңа шумақтардың ұйқас фигурасы – қазақ поэзиясында бұрын болмаған мүлде тың дүниелер. Сондай-ақ Абай өлеңнің жаңа өлшемдерін енгізді, әсіресе аралас буынды тармақтардың өлшемі қазақ поэзиясында соны түр болды.

Мысалы:

Әм жабықтым – 4 буын

Әм жалықтым – 4 буын

Сүйеу болар қай жігіт – 7 буын

Көңілден кеткен соң тыным? – 8 буын

Немесе:

²⁰⁹ Жұмалиев Қ. XVIII -XIX ғасырлардағы қазақ әдебиеті. - Алматы, 1967. - 341-352-б.; Ахметов З. Казахское стихосложение. - Алма-Ата, 1964. - С. 304-366.

²¹⁰ Бөкейханов А. Абай (Ибрагим) Кунанбаев //Записки Семипалатинского отдела Императорского географического общества за 1907 г. - Вып. III; Байтұрсынов А. Қазақтың бас ақыны // Қазақ. - 1913. № 3. - 9-41-б.

Алыстан сермеп – 5 буын
Жүректен тербеп – 5 буын
Шымырлап бойға жайылған – 8 буын
Қиудан шауып – 5 буын
Қисынын тауып – 5 буын
Тағыны жетіп қайырған – 8 буын
Толғау тоқсан қызыл тіл – 8 буын
Сөйлеймін десең өзің біл – 8 буын

деген шумақтардағы тармақ өлшемдері қатарында көрсетілгендей әртүрлі.

Өлеңді шумақтау саласында да Абай көп жаңалық қосты. Абай өлеңдері арқылы қазақ поэзиясында бірнеше түрлі шумақтар пайда болды. Бұрынғы 11 буынды 4 тармақты шумақпен қатар, 8 тармақты («Сегізаяқ»), 6 тармақты («Ғашықтық іздеп тантима», «Кешегі Оспан»), 14 тармақты («Сен мені не етесің?», «Ата-анаға көз қуаныш», «Қатыны мен Масакбай») шумақтық (строфикалық) құрылымдарды ұсынды.

Жаңаша әрі түрлендіріп құрылған ұйқас, шумақ түрлері өлеңнің композициялық-синтаксистік құрылысын да өзгертті: *абаб* болып келетін шалыс ұйқастың әрбір *аб* фигурасы көбінесе бір тұтастық (единица) болып құрылады, ал қатар келетін ұйқастарға, мысалы, «Сегізаяқтың» *аа, бб, вв* ұйқасты жолдарына көбінесе жарыспа (параллель) конструкциялар орналасады: *білгенге маржан ~ білмеске арзан, ауырмай тәнім ~ ауырды жаным...*

Қазақ поэзиясында тұңғыш рет Дулатта байқалған тәсіл – өлеңді композициялық бөліктерге ажыратып құру да Абайда жүйелі түрде кездеседі. Мұндайда әрбір композициялық бөлік өзгелерінен ұйқас суретінің бірдейлігі, модальдық реңктің тұтастығы, бір субъектіге қазықталу т.т. сияқты белгілі бір элементтермен ажыратылады. Мысалы, «Болыс болдым, мінекей» деп басталатын өлеңі 7 бөліктен тұрады, олардың әрқайсысы – бір шоғыр (тирада), бір тақырыпты қамтиды және бір ұйқаспен топтастырылады: 1-бөлік 14 тармақтан тұрады, ұйқасы: *шығындап ~ тығындап ~ мығымдап...* болып келеді, тақырыбы: бар малын тығындап болыс болған Күлембайдың

күштілерге бас изеп, әлсіздің сөзін шала тындайтын портретін беру, 2-бөлік – 18 тармақ, ұйқас суреті: *лүңілден ~ дүңілден ~ күңілден...*; тақырыбы: сол болыстың келесі жолғы болатын съезді естіген кездегі күй-қалпы мен іс-әрекеті... осылайша әрі қарай ажыратыла береді.

Қазақ поэзиясында проза синтаксисіне жақын құрылымды да тұңғыш рет Абай ұсынды. Мысалы, «Қатыны мен Масақбай» өлеңін тармақтарға бөлмей, тұтас жазсақ: *Сырмақ қып астына байының тоқымын, отының басына төрінің қоқымын бүксітіп, бықсытып, қоқсытып келтірді* деген екі-ақ сөйлем (ал өлеңде – 7 жол) болып оқылар еді. Демек, бұл – тармақ араларында өлең тасымалы қолданылған прозаға жақын құрылым. «Сен мені не етесің?» өлеңі де – осындай. Бұл да – жетілген жазба поэзияның белгісі.

Стильдік мақсатта инверсияны (сөздердің орнын алмастыруы) қолдануда да Абай үлгі көрсетіп, жол салды. Өлең тасымалының алғашқы нышандары да Абай өлеңдерінен ба-сталады.

Қорыта келгенде, Абай қазақ өлеңінің құрылысына барлық жағынан өзгеріс-жаңалықтар қосты деуге болады, осы арқылы ол қазақ өлеңін жоғары дәрежелі жазба поэзия деңгейіне көтерді²¹¹.

²¹¹ Өлең тіліндегі инверсия мең тасымал және олардың Абай поэзиясындағы көрінісі жайында мына еңбекте толық айтылды. *С ы здықова Р.* Абай өлеңдерінің синтаксистік құрылысы. - Алматы, 1970.

§ 14. Ұлттық жазба әдеби тілдің лексикалық құрамының толығыуы және нормалануы

XIX ғасырдың II жартысындағы ұлттық жазба әдеби тіл өзіне дейінгі қазақтың ауызша тараған төл әдеби тілінің бар қазынасын түгел пайдаланғандықтан, бұрынғы лексикалық қат-қабаттар мен нормалары бұған да тән болды. Сонымен қатар мұнда сапалық өзгешеліктер орын алды. Әдебиеттің жаңа жанрларының пайда болуына және шығарма тілінің сол шығарманың идеялық-тақырыптық мазмұнына үндесе түсуіне байланысты лексикалық топтар көбейіп, сөздік құрам жаңа көздермен (каналдармен) байыды.

Әсіресе әлеуметтік-саяси лексика тобы ұлғайды. Публицистика мен жартылай ғылыми стильдердің тууына байланысты қоғам өмірі, саясат, заң, медицина, география, табиғаттану т.б. қатысты сөздер әдебиетте актив және молынан қолданыла бастады. Олардың жоқтары жасалып, барлары тұрақтала түсті. Әсіресе дерексіз ұғым атаулары көзге түсерлік дәрежеде дамыды. Олар адамзаттың рухани дүниесін сөз ету үстінде публицистика мен ғылыми әдебиетте жиірек қолданылатыны мәлім. Осы жанрларға жататын Абайдың «Қара сөздері» мен мерзімді баспасөз тілі және көпшілік-ғылыми үлгілер қазақ тілінде дерексіз есімдердің молаюына бірден-бір себепкер болды.

Бұл кезендегі қазақтың ұлттық әдеби тілінің лексикасындағы ерекшеліктердің бірі – жаңа сөздердің (неологизмдердің) көптігі болды. Мұнда бұрыннан бар сөздердің не мағынасын ауыстырып, немесе қолданылу жиілігін арттырып, тұрақтандыру да, өзге тілдерден сөз алу да, қазақ сөздеріне жұрнақ жалғап, жаңаларын жасау да орын алды. Әсіресе соңғы орайда **-лық** жұрнағының қызметі күшейді. Мысалы, Абайдың бір өзі осы жұрнақтың көмегімен ондаған жаңа атауды ұсынды (*ынтықтық, масқаралық, қырмызылық, суықтық, жылылық, арлылық, тоқтаулылық, жеңсікқойлық, қорғалауықтық* т.т.). Бұл атаулардың бірқатары тұлға ретінде бұрында да бар болғанмен, белгілі бір терминдік мәнде жұмсалмайтын.

XIX ғасырда шыққан екі тілдік сөздіктерді құрастырушылар орыс сөздеріне қазақша балама іздеу үстінде кейбір жаңа

сөздерді өздері жасап отырған. Ол үшін жалпы мағынасы жуық келетін, бұрыннан таныс қазақ сөздерін немесе қазақ тіліне сіңіп кеткен араб-парсы сөздерін алады. Мысалы: *ойыншы – актер, сома – капитал, өсімші, сүтхор – банкир, әмектес – компаньон* т.т. Сөздікшілер жаңа сөздер жасауда калька тәсілін пайдаланады. Мысалы, *поденищик* деген ұғымды *күндікші* деп, *печатный* деген ұғымды *тасқа басқан* деп, *больница – аурухана, отдых – демалыс, пиесец – жазушы* деп ұсынуларынан калька құбылысы көрінеді.

Лексика құрамын толықтырудың келесі жолы бұрыннан қолданылып келген араб-парсы сөздеріне жаңа, нақты мағына беру арқылы жүзеге асқан. Мысалы, бұл кезде *ғылым/илм/ілім, ғалым, ақы/хақы, дарухана, хисап ілімі, кітапхана, кітапшы, өнер/ һөнер, махкеме, қызмет/хизмет* деген сөздер қазақ қауымы үшін енді-енді таныс бола бастаған *наука, ученый, жалованье, аптека, арифметика, библиотека, библиотекарь, искусство, управление, служба* деген терминдердің баламасы ретінде тұрақтала бастайды (әрине, бұл ұғымдардың өздері бұрыннан таныс болғанмен, оларды бір сөзбен дәл атау дәстүрі жоқ екендігі аян).

XIX ғасырдың II жартысында осы көрсетілгендей, араб-парсы сөздерін түрлендіріп, яғни мағыналарын жаңғыртып, кеңейтіп, тарылтып пайдалану, тіпті бұл тілдерден жаңадан сөз алу – әлі де тоқтамаған тірі процесс болатын. Әсіресе проза жанрлары шығыс тілдерінің элементтерін молырақ жұмсады. Бұл кезеңде араб-парсы сөздері поэтикалық қазына қорын да түзеді. *Дүлдүл, перизат, айдаһар* тәрізді сөздер өздерінің мифологиялық мәндерінен айрылып, поэтикалық образдар жасайтын құралға айнала түседі. Мысалы, Абайдың *перизаты* – пейіштегі хор қызы емес, «Евгений Онегиндегі» Татьяна Ларина! *Айдаһары* – айналасын жалмайтын мифологиялық аждаһа емес, Кавказдағы Терек өзенінің толқыны!

Қазақ лексикасы орыс сөздерімен толықты. Әсіресе Ресей империясының ел билеу, сот жүйесіне, сауда-саттыққа, орыс мәдениеті арқылы келген әртүрлі зат, бұйым, іс-әрекет атауларына, оқу-ағартуға байланысты жаңа ұғымдарды орыс сөздерімен білдіру принципі орнықты. Мысалы, бір ғана

сала – қазақ даласына келген Ресей империялық сот істеріне қатысты *закон, адвокат, дознание, посредник, судья* сияқты орыс сөздері баспасөзде де, ресми іс-қағаздарында да, Абайда да еркін пайдаланылады. Сол сияқты *доктор, визит, награда, кандидат, начальник, трагедия, князь, граф, расход, франк, такт* тәрізді сөздер жиі жұмсалмағанмен, сол кездегі қазақша жазбаларда орын алған (бұлар, әрине, біз тізіп бергендей орысша тұлғасында емес, біршама қазақыланған түрде қолданылды). Бұлардың көбі осы тұстан бастап қалыптасып, қазіргі әдеби тілімізге енді.

Орыс атауларын аудармай қабылдау – сол кездегі өмір талабынан туған заңдылық. Қоғам өмірі мен әдеби тілдің даму сатысы XIX ғасырдың II жартысында әр нәрсені, әр құбылысты, әлеуметтік-саяси не экономикалық мәні бар іс-әрекетті өзгелерімен шатастырмай, жеке атау талабын қойды. Мысалы, бұл кезде қазақ жерінде заң-сот істерінің үш түрі қатар өмір сүрді: бірі – қазақтың бұрынғы әдет-ғұрып дәстүрлеріне негізделген, билер жүргізетін қылмыс-іс құқығы, екіншісі – мұсылман дінінің заң құқығы – шарифат, үшіншісі – Ресей империялық сот құқығы. Соңғы құқықты алдыңғы екеуінен ажыратып көрсету үшін *закон/ закон* сөзі әдейі қолданылады. Қазақ қоғамының бұрыннан келе жатқан билер құқығын көбінесе *әдет-ғұрып* немесе *заң* деп атау дәстүрі пайда болады, ал ислам дініне негізделген құқықты тек қана *шарифат* деп атау әдеби тіл нормасына айналады. *Дознание, посредник, адвокат* атаулары да – осы мотивте, яғни ажырату үшін алынған сөздер. *Монастырь* – шіркеу де емес, мешіт те емес, өзгеше дін тұрағы, демек, оны басқаларына араластырмай, өз атымен беру қажеттігі осы сөзді (*монастырь* сөзін) қабылдатады.

Орыс тілінен енген сөздердің тұлғалануы жағынан мынадай ереже ретінде қабылданып, жазылмаған (кодификацияланбаған) нормалары болғаны байқалады:

1) Ауызекі сөйлеу тілінде жиірек қолданылып, қазақ тілінің дыбыс заңдарына икемделген сөздерді сол қалыптасқан түрлерінде беру. Мысалы: *болыс, ауылнай, піркәшік, ояз, майыр, облыс, боблық шашу* (публикация, обнародование), *мүлиенишк, пөселке* т.б. Бұлар жазба нұсқаларда да, сөздіктерде де осылай-

ша берілген. Кезең үшін сипатты жайт – бұлар сан жағынан әлдеқайда кем.

2) Орыс сөздерінің сан жағынан едәуір мол тобын түпнұсқадағы тұлғасына біршама жуық түрде қабылдап пайдалану. Мысалы, бір ғана Е.Букиннің сөздігінде (1883): *болосной упрауител, задетке, қарындаш, қарта* (ойын), *клас, солдат, кантор, кәмпит, мәгәзін, мұжық, политса, румке, ыстақан, тауар, шөтке, ямиік, яшік, аришын, шот* сөздері бар (бұл топқа осы сөздіктегі *земтемір* «землемер», көкпараз «купорос», *мұнанай* «меновой двор» сияқты фонетикалық суреті едәуір өзгеріп берілгендерді қоспай отырмыз). Өзге сөздіктер мен кітап, газеттерде *көпес, содия, кнеге, тетрат, грифел, линейке, капуста, тұрба, іскірт, музике, скрипке, гармон, минет, секөнт, шетбертек, кір, лот* дегендер хатқа түскен. Ал Абай, Ыбырай тілдеріндегі орыс сөздері туралы арнайы еңбектерде көрсетіліп, айтылып келеді. Бұл сөздердің барлығы дерлік – жазба әдебиет арқылы енгендер және басым көпшілігі қазақ тіліне ХІХ ғасырдың ІІ жартысында қосылғандар.

3) Женский родтағы сөздердің *а* деген соңғы дыбысы (окончаниесі) көбінесе түсіріліп алынған: *минөт/минут, фабрик, награт*.

4) **-ка** дыбыстарына аяқталатын орыс сөздерінің соңы көбінесе **-ке** түрінде айтылып, жазылған: *кәтелешке, землеңке/зілмәңке, бөтелке, румке, іспешке, бөшке, линейке, музике, скрипке* т.б.

5) Орыс тіліндегі кейбір сын есімдер окончаниесімен алынып қолданылған. Бұл құбылыс Абайда да, баспасөзде де, орыс тілінен аударылатын іс-қағаздарында да, кейде тіпті публицистика тілінде де кездеседі: *уездный начальник, военный губернатор, самородный сары алтын, уголовный іс, Енисейский губерне* т.б. (біз бұларды осы жерде орысша жазып беріп отырмыз, ал олар араб жазуымен түскен текстерде дәл түпнұсқадағыдай болмағандығы мәлім).

6) Орыс тілінен тұтас штамп ретінде алынған тіркестер де мүмкіндігінше түпнұсқаға жақындатылып тұлғаланған: *подвижной элемент, притягательная однородного, впечатлительность сердца* (бәрі де Абай «Қара сөздерінде») деген-

дер араб жазуының мүмкіндігінше орысшаға жуықтатылып берілген.

XIX ғасырдың II жартысындағы қазақ лексикасында сөз мағынасының кеңею, тарылу және айқындалып, бір ұғымда тұрақталу процесі әлдеқайда жандана түсті. Бұған жазба әдебиеттің, әсіресе публицистика, ғылыми-көпшілік, ресми іс- қағаздары сияқты «қатаң» стильдердің өріс алуы зор ықпалын тигізді. Мысалы, бұрыннан қолданылып келген *халық* сөзінің мағынасы нақтыланып, көбінесе енді «народ» мағынасындағы терминдік сөз ретінде жиі қолданыла бастайды, бұл ұғымдағы *жұрт* сөзінің мағынасы тарылып, «жалпы көпшілік» («публика», «масса») және «көшкен ауылдың орны» ұғымын беретін болады. *Қауым* сөзінің де семантикасы айқындала түседі, ол енді көбіне көп «общество» деген мәнде жұмсалады. Сол сияқты *білім* сөзінің мағынасы тарылып, оқу-ағартуға қатысты терминдік мәнді білдіруге бейімделе түседі, *қарашы* сөзінің ертеректегі «ханның кенесшісі» ұғымы жоғалып, енді ол «тәуелді, бағынышты адам» («подвластный, подданный») деген мағынада жұмсалады (сөздіктерде осы ұғымда көрсетіледі) т.т.

Әдетте нормаға тірелетін мәселенің бірі – жарыспалылық (варианттылық) жайы. Ұлттық жазба тіл қалыптасып, дамуының алғашқы кезеңдерінде бұл – өте-мөте күшті сезілетін құбылыс. Тіл тәжірибесі бір мағынадағы екі-үш параллельдерді біреуін бірте-бірте таңдайды да қалғандары не басқа мағына беретін болады, не қосымша семантикалық реңк үстеп, синонимдер қатарына көшеді, я болмаса ауызекі сөйлеу қорында қалады.

Бұрын болмаған жаңа ұғымды атау үшін де, ғылым, техника, әлеумет өмірі т.б. салаларға қатысты терминдерді беру үшін де, кейде тіпті бұрыннан бар ұғымдарды нақты атау үшін де бір сөз бірден қалыптаспай, екі-үш, кейде төрт сөз қатарынан қолданылып келгені жоғарыда айтылды. Мысалы, терминдік сипаттағы *еңбек* сөзімен бірге осы ұғымда *бейнет* сөзі де жиі жұмсалады. Сол сияқты «торговец» ұғымын *сатушы, саудагер* деген екі сөз білдіреді, «станция» ұғымын *қызыл үй, бекет, ыстанса* деген үш түрлі атаумен береді.

Мұндай параллельдер орысша-қазақша, қазақша-арабша (немесе парсыша), кейде қазақша-қазақша, арабша-парсыша, арабша-арабша қатарлардан түзіледі. Мысалы, *школ ~ мектеп, шенеунік ~ төре, дворян ~ ақсүйек, начальник ~ ұлық, әкім ~ бастық, расписке ~ тілхат, пропуске ~ жолхат, уезд ~ дуан, жалование ~ ақы ~ хақы* варианттары алма-кезек қолданыла береді. «Тәрбиелеу» деген бір мағынада *асырау* және *тәрбие* сөздерінің, «дәрігер» мағынасында *тәуіп* және *дәрігер* сөздерінің, «искусство» ұғымында *еп* және *өнер* параллельдерінің, «кеңесу» мағынасында *кеңес* және *мәслихат* варианттарының қатар жұмсалуды араб-парсы сөздері мен қазақ сөздерінің жарыспалылығын көрсетеді.

Бұл кезеңдегі варианттылықтың тағы бір себебі – ғылым мен техниканың әр алуан салаларына қатысты терминология жасауда жүйелі принциптердің жоқтығында. Дегенмен бұл ретте жалпы бағыт-бағдарлар нышаны бар екені байқалады. Олар, негізінен, мынадай: жаңа ұғымды түсіндіріп беру амалы басым, сондықтан жеке сөз-терминнен гөрі суреттеме тіркестер орын алады. Мысалы, «ботаника» ұғымы *ағаш-сұғылымы* болып, «метеорит» – *көктен түскен тас* болып аталады. Кей сәттерде қазақша не арабша баламасы бар сөздердің өзін орысша түрінде қабылдау бағыты сезіледі. Мысалы, *ақы* сөзі тұрғанда, онымен жарыса *жалование* сөзі қолданылады, ай аттарының бұрыннан айтылып келген қазақша, арабша, парсыша варианттары тұрғанда, ендігі қазақ жазбалары орыс календарының атауларын көбірек пайдаланады. Қазақтың ауызекі сөйлеу тілінде кәнігі болып кеткен *қарашекпен* сөзімен қатар *мұжық* сөзін, *дәрігер*-ден гөрі *доқтыр-ды*, *кітап* сөзі мен қосарластыра *кінге* сөзін, *тәржіма*-мен қатар *переуат* сөздерін жұмсауға бейімділік көзге түседі.

Сөз мағыналарын реттеуде байқалатын бағыттардың бірі – жұрнақ жалғау тәсілін жандандыру. Дерексіз ұғымдарды білдіру үшін **-лық** және **-шылық** жұрнақтары өте-мөте активтенеді: *білімдік, бостаншылық, кедейшілік, зәрушілік, қысымшылық, әкімшілік, татушылық, жұмышылық, залымшылық* т.б. Кәсіпті, мамандықты білдіруде **-шы** жұрнағы жиірек жұмсалады: *газитші, жазушы, боблықшы, қазнашы* (казначей) т.т.

Жаңа ұғым атауларын беруде және оларды қалыптастыруда функционалдық стильдер арасында азын-аулақ айырмашылықтар бар: оқу-ағартуға, қоғамдық білім-ғылымдарға қатысты үлгілерде терминдер мен жаңа атаулар араб-парсы тілдеріне иек артса, заң-сот істеріне байланысты әдебиет қазақтың өз тілі мен орыс тіліне, ал ресми іс-қағаздары мен көпшілік-ғылыми кітапшалар көбінесе орыс тіліне жүгінеді. Мысалы, осы кезеңде жиі қолданыла бастаған *лұғат*, *харіп/әріп*, *әліфби*, *кағида*, *наху* (грамматика), *кітап*, *хат*, *әдәбият*, *хисаб ілімі* (арифметика), *хикаят* (басня), *кітапхана*, *кітапшы* (библиотекарь), *мінбер* (кафедра), *медресе*, *мектеп*, *тәржіма*, *дәфтер*, *ұстат* (*ұстаз*) (учитель, профессор), *шербет* (искусный), *сауат*, *есепші* (счетчик) сияқты оқу-білімге қатысты атаулар араб-парсы сөздерінен жасалып, жазба тіл нормасына айнала бастаған.

Лексикалық нормалануға қатысты мәселелердің бірі – терминология жайы. Бұл процесс – XIX ғасырдың II жартысындағы қазақтың төл жазба тілінде едәуір жанданып, өмірлік жолдама ала бастаған құбылыс. Ол жөнінде жоғарыда әр стильді сөз еткен тұстарда кеңінен айтылды. Мысалы, бұрын жалпы ұғымдағы *сайлау* сөзі енді белгілі бір әлеуметтік-саяси актіні білдіретін терминге айналады. Осы сияқты *атқамінер*, *нысық* сөздері жаңа әлеуметтік топтарды атайтын бір ұғымды сөздер ретінде қалыптасады. Осы қатарда *қол сауда* (покупка на деньги), *көтерме сауда* (комиссионерство), *шоқыншық* (новокрещенный), *өнім* (прибыль), *оқымыс* (ученый) тәрізді сөздерді көруге болады. Осы күнгі белгілі бір ғана мағынада қолданылатын *кітапхана*, *аурухана*, *денсаулық*, *өнер*, *дүкен*, *куәлік* деген сөздер – бізге өткен ғасырда қалыптасып жеткендер.

Нормалану процесіне қатысы бар құбылыстың және біреуі – диалектілік ерекшеліктердің әдеби тілдегі көрінісіне (баржоғына, көп-аздығына, сипатына) келсек, өткен кезеңдердегі үлгілер тіліне қарағанда XIX ғасырдың II жартысында жергілікті ерекшеліктердің едәуір кездесетіндігі байқалады. Оның басты себебі – осы кезең үлгілерінің молдығы және жазба түрде жеткендігі болды. Әсіресе екі тілдік сөздіктердің

Қазақстанның әр өлкесінен жиналған материал бойынша түзілгендігі көптеген фактілерді ұстатады. Мысалы, Ташкентте шыққан, сол шаһардың студенті Е.Букин түзген сөздікте *кәтте* (үлкен), *шиша* (бутылка), *фақыр* (бедняк), *шамба* (выварки), *бәңқор* (мечтатель) сияқты бұл күнде диалектизм ретінде танылып жүрген сөздер бар. Ал оңтүстік өлкелерінен шыққан Майлықожа, Сүйінбай, Базар ақындарда **ң** ~ **л** дыбыстарының алмасулары (*маңлай, таңлай, тыңла, аңла, даңлы, мұңлы, ауқат* (тамақ), *кесел* (ауру), *азар* (реніш) сияқты сөздер кездеседі.

Зерттеушілер қазақ даласының батыс өлкесі тұрғындарының тілі бойынша түзілген сөздіктерде (Н.И.Ильминскийдің сөздігі, «Гурия братствосы» шығарған сөздіктер т.б.), қазақ жерінің шығысы мен Жетісу тіл ерекшеліктерін танытатын материалдарда (В.В.Радлов кітаптарында) хатқа түскен диалектизмдерді тізіп көрсетеді. Мысалы, С.Аманжолов Н.И.Ильминскийдің сөздігінен 160-қа жуық жергілікті сөздер мен тұлғаларды санайды (*жамандырақ, сыйыр-сыбыр, түйетеге, атишұңқай, ерісе, ойнарқы, тайыз, дайра, лөкүр* т.б.)²¹². Әрине, көрсетілген 160 сөздің бәрі түгел – диалектизм емес: олардың тілінде *әріптес* (единомышленник), *өнербет* (искусственный) сияқты жасанды сөздер де (яғни халық тіліндегі жергілікті ерекшелік емес, сөздік құрастырушының орыс сөзіне балама іздеу үстінде жасаған сөздері), *көбеген* (бала), *кіріс* (садақтың), *сарыжа* (жай, садақ), *шаңғыл* (мылтықтың түрі), *жора* (салт), *жыға* (үкі) сияқты барлық өлкелерде қолданылған, бірақ бұл күнде көнерген сирек сөздер де, *майталман, үптеу, балқаш, бекіре* сияқты әдеби сөздер де бар. Дегенмен фонетикалық варианттарды қоса есептегенде (*мұрсат, молтық, самқал*, бұл сөздер – С.Аманжоловтың көрсетуі бойынша, әдеби нормадағы *нұрсат, солтақ, шамқал* дегендердің батыс регионы тұрғындары тіліндегі жергілікті көрінісі), диалектілік құбылыс болып келетін сөздер мен тұлғалардың бар екені даусыз. Мұндай таралу аумағы шектеулі сөздер қазақ жерінің барлық өлкесінде де болған. Егер XIX ғасырдың II жартысындағы диалектизмдерді сол кезеңде (тіпті қазірде де) барлық аймақта

²¹² Аманжолов С. Вопросы диалектологии... С. 131-134.

бірдей қолданылмаған, тегіс тарамаған элементтер тұрғысынан қарасақ, Ыбырай тіліндегі *реуішті, ептеш, қысқантәк, шақат, қандел, бітегене, шеттеуік, былбыл, сандығаш, ыссықтау, жамғыр, тамға* дегендер де, Абай тіліндегі *дарқан* («ұста» мағынасында), *далаң* (ауыз үй), *жолғасу, болат* (көздің нұры), *түңлік, қасыну* (тату болу) сияқты сөздер де – әдеби нормадан тыс тұрғандар. Мұндай «өлкелік» элементтер барлық үлгілерден табылады. Олардың жаңа қалыптасып келе жатқан жазба әдеби тіл тәжірибесінде орын алуы – заңды. Бұлардың үлкен тобын халықтың жергілікті сөйлеу тілінде болып келгендері құраса, енді бір тобын жаңа ұғымдарды атау процесінде әр өлкеден шыққан авторлардың ізденістері мен тапқандарына қарай пайда болғандары құрайды.

Демек, әңгіме етіп отырған кезеңдегі жергілікті ерекшеліктер ұлттық тілдің сөздігін толықтыратын көз ретінде қызмет етті деуге болады. Бұлардың бірсыпырасы – қазіргі қазақ тілі нормасы бойынша диалектизм болғанмен, өткен кезендерде олар барлық өлкеге тән болғаны байқалады. Мысалы, «жақсы ата, асыл тұқым» мағынасында «батыстық» *сой* сөзін Абайдың баласы Ақылбайдың тілінен табамыз, сол сияқты толағай сөзін Қазақстанның екінші қиырында жасап өткен Шал мен Дулат ақындардан кездестіреміз.

XIX ҒАСЫРДА ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ЗЕРТТЕЛУІ ЖӘНЕ ОНЫҢ ЖАЗУЫ МЕН ЕМЛЕСІ ТУРАЛЫ МӘСЕЛЕЛЕР

§ 1. XIX ғасырдың II жартысындағы қазақ лексикографиясы

Кейбір тілдердің сөз байлығы өзін зерттеп танудан бұрын хатқа түседі. Сондай тілдердің бірі – қазақ тілі. Қазақ тілінің фонетикасы мен грамматикалық құрылысының ғылыми тұрғыдан алғаш зерттеліп, ол жайындағы еңбектердің жарық көруі XIX ғасырдың соң тұсынан басталады. Ал қазақ тілінің лексикографиясы, яғни сөздіктері, өз тарихын бұдан көп бұрыннан бастайды. Түркі тілдерінің әйгілі сөздіктері – Махмұд Қашғари құрастырған «Диван лұғат ат-түрк» (XI ғ.), XIV ғасыр ескерткіші – «Кодекс Куманикустер» мен орта ғасырларда жазылған әр алуан арабша-түркіше, түркіше-арабша-монғолша, парсыша-түркіше сөздіктерді былай қойғанда, одан кейінгі кезеңдерде де қазақ лексикасы әрдайым хатқа түсіп отырды.

Әрине, лексикографияны құрайтын тек екі тілдік сөздіктер емес, дегенмен сөздік жасаудың бір мақсаты – екі тілді табыстыру болғандықтан, лексикографияның тағдыры мен дамуы көбінесе бір халықтың өзге халықтармен қарым-қатынас тарихына ұштасып жатады. Егер түркі тілдеріне, оның ішінде қазақ тіліне қатысты алғашқы сөздіктер араб, парсы, монғол тілдерімен жанасып жатса, соңғы екі ғасыр ішіндегі қазақ лексикографиясы орыс тілімен тікелей байланысты болып келеді.

Қазақ тіліне қатысты лексикографиялық жұмыстардың қауырт қолға алынып, дами бастаған тұсы – XIX ғасырдың II жартысы. Екі тілдік сөздіктер мен салыстырма түрдегі сөздіктерді қоса есептегенде және кейбіреулерінің қайта басылымдарын санағанда, Қазан революциясына дейін қазақ лексикасына қатысты 40-қа жуық сөздік жарық көрген екен. Олар мыналар:

А.Е.Алекторов Краткий казахско-русский словарь. Приложен к книге «К мудрости ступенька». - М., 1891.

М.Бекчурин Начальное руководство к изучению арабского, персидского и татарского языков с наречиями бухарцев, башкир, киргизов и жителей Туркестана. - Казань, 1869.

Т.Бокин Русско-киргизский словарь. - Верный, 1913.

Л.Будагов Сравнительный словарь турецко-татарских наречий с включением употребительнейших слов арабских и персидских и с переводом на русский язык. - СПб., 1869. - Т. I. - 1871.

Н.С.Жетбысбаев Начальное руководство арабского, персидского и киргизского языков с арабско-персидско-русско-киргизскими словами в конце. - Казань, 1890.

Н.И.Золотницкий Корневой чувашско-русский словарь, сравненный с языками и наречиями народов тюркского, финского и других племен. - Казань, 1875.

Н.И.Ильминский Материалы к изучению киргизского наречия. - Казань, 1861.

В.В.Катаринский Краткий русско-киргизский словарь. - Изд. 1. - Оренбург, 1895; - Изд. 2. - Оренбург, 1898; Изд. 3. Оренбург, 1899-1900.

В.В.Катаринский Киргизско-русский словарь. - Оренбург, 1897.

Киргизско-русский словарь. - Оренбург, 1897.

Киргизско-русский словарь. - Изд. 2. - Оренбург, 1903.

Краткий русско-киргизский словарь. - Оренбург, 1893.

Краткий русско-киргизский словарь. - Оренбург, 1898.

Краткий русско-киргизский словарь. - Казань, 1909.

Краткий русско-киргизский словарь. - Казань, 1911.

Ж.Кушербаев. Краткий русско-киргизский дорожник со словарем. Под ред. А.Е.Алекторова. - Изд. 1. - Омск, 1906; - Изд. 2. - Омск, 1911.

Материалы по киргизскому языку, собранные И.Лаптевым. - М., 1900.

М.А.Машанов Русско-киргизский словарь. - Оренбург, 1899.

Н.И.Пантусов Материалы по изучению казак-киргизского

наречия. - Казань. - Вып. I (1899), II... III, IV (1902), VI (1903), VII (1904).

В.В.Радлов Опыт словаря тюркских наречий. - 4 тома. - 24 выпуска. - СПб., 1888-1905.

Русско-киргизский и киргизско-русский словарь (составил: воспитанник IV кл. Туркестанской учительской семинарии Иш-Мухамед Букин. Под ред. Н.А.Воскресенского). - Ташкент, 1883.

Русско-киргизский словарь. - Изд. 2. - Оренбург, 1899.

Русско-киргизский словарь. - Изд. 1. - Верный, 1912.

Русско-киргизский словарь. - Изд. 2. - Казань, 1915.

Русско-киргизский словарь. - Казань, 1916.

Словарь русско-киргизский. - Оренбург, 1894.

Сравнительные словари всех языков и наречий, собранные десницею всевысочайшей особы. - Отд. I. - СПб. - Ч. I. 1787; - Ч. II. - 1789.

А.В.Старчевский Проводник и переводчик по окраинам России, заключающий в себе 24 языка. - СПб., 1888.

А.В. Старчевский Карманный стоязычный словарь. - СПб., 1887.

А.В. Старчевский Спутник русского человека в Средней Азии. - СПб., 1878.

Бұл сөздіктердің дені – орысша-қазақша және қазақша-орысша екі тілді болып келеді және олар күнделікті мұқтаждықты өтеу үшін, яғни орыс әкімшілігі мен жұмыс бабындағы орыс адамдарының Ресей империясы қоластына қараған халықпен қарым-қатынас жасауына көмектесу мақсатымен түзілсе де, А.Н.Кононовтың сөзімен айтсақ, «орайы келіп, ғылыми мазмұнға да ие болған» жұмыстар болды. Бұларда сол кездегі қазақ халқының әлеуметтік, экономикалық, мәдени, рухани өміріне қатысты лексика топтары жақсы қамтылды.

XIX ғасырдағы сөздіктерді жасағандардың басым көпшілігі – орыс ғалымдары мен ағартушылары болды. Олардың ішінде «орыс түркологиясының алыбы» – В.В.Радлов, қазақ грамматикасын ғылым дүниесіне тұңғыш таныстырушы – Н.И.Ильминский, түркі тілдерінің салыстырма сөздігін жасаған – Л.З.Будагов, орыс тілін қазақтарға үйретуде көп еңбек

сіңірген В.В.Катаринский, қазақ мәдениетіне қызмет көрсеткен А.Е.Алекторов, Ресей империясындағы түркі халықтары тілдерінің сөздігін түзу әрекетін жасаған А.В.Старчевскийлерден басқа Н.Ф.Катанов, М.Бекчурин, И.Лаптев, Н.И.Золотницкий, Н.Н.Пантусовтар болды.

XIX ғасырдың II жартысынан бастап екі тілді сөздіктерді жасауға орыс авторларымен қатар, қазақтардың өздері де қатысқан. Олар: Е.Букин, Н.Жетпісбаев, Ж.Көшербаев, М.Машанов, Т.Бокиндер. Бұлар өз жұмыстарын орыс лексикографтарының тәжірибесіне сүйеніп, солардың үлгісімен жүргізген.

Екі тілдік сөздіктер, жоғарыда айттық, кезінде күнделікті мұқтаждықты өтеу үшін жасалды, яғни Ресей империясының қоластына енген қазақтармен жасалатын әр алуан қарым-қатынасты жеңілдету мақсатын көздеп, қазақтардың орыс тілін, орыстардың қазақ тілін үйренетін құралы ретінде тұрғызылды. Осыған орай, бұл сөздіктердің өздеріне тән және мынадай ерекшеліктері болды:

1. Бұларда екі халықтың, әсіресе қазақ халқының сол кездегі экономикалық, әлеуметтік, мәдени хал-жағдайына қатысты сөздерді қамту принципі көзге түседі. Мысалы, бұған 1860-1880 жылдардағы сөздіктерде сол тұста қазақ даласына келе бастаған сауда капиталына қатысты ұғымдарды білдіретін мына сөздердің қамтылғаны дәлел бола алады: *өсім* – аренда; *өсімші*, *сүтхор* – банкир, *пайда* – барыш, *прибыль*, *қарыз* – заем, *долг*, *кіреу* – заклад, *залог*, *бексел* – вексель, *задетке* – задаток, *сома* – капитал, *дүкен* – магазин, *мүлиениік* – миллионер, *өсім жүз сомға* – процент, *саудагер* – торговец, *залал* – убыток, *баға* – цена. Ал 90-жылғы сөздіктерде бұлардың үстіне *қарақша* – медные деньги, *шетпертек* – 10 копеек, *четвертак*, *есептесу* – рассчитаться, *қадақ* – фунт, *мысқал* – золотник, *сатып беру* – продать, *сатып алу* – купить, *саттық* – продажный, *сома* – оборот в торговле сөздері қосылған. Бұлардың ішінде қазір қолданылмайтын, тіпті кейде түсініксіз, бірақ сол кездегі сауда-саттықтың түріне, сипатына, жаңалығына байланысты жасалған сөздер де бар. Мысалы: *көтере сауда* (аукцион), *мұнанай* (меновой двор – сауда-саттық ақша арқылы емес, айырбас арқылы жүргізілетін орын), *қол саудалы* (купленные

на деньги, покупка), *базарлы мал* (удобный для продажи скот), *көтерме* (комиссионерство), *бас сату* (совсем продать), *бас алу* (совсем купить), *алып сатар* (барышник).

Қазақ лексикасының сауда капиталына байланысты сөздері бірте-бірте жасалғанын, кейбіреулерінің өткен ғасырларда-ақ көнеріп, пассив қорға кеткенін, енді біреулерінің түзетіліп, айқындала түскенін де екі тілді сөздіктерден көруге болады. Мысалы, 1878 жылғы А.Старчевский сөздігінде «ярмарка» – *ақ базар* деп көрсетілсе, кейінгілерде *жәрмеңке*, «вексель» – 1878 жылғыда – *қуә қағаз*, кейін – *бексел* деп орысша терминнің өзі алынған. Алғашқы сөздіктерде қазақ үшін беймағлұм ұғымдарды суреттеп түсіндіру амалына жүгіну де бар болса (мысалы, «процент» – *өсім жүз сомға*), кейінгілерде терминге *балама* термин ретінде бір сөз (*өсім*) қалыптастырыла бастағаны байқалады. Әрине, әр сөздікте бір ұғымның әртүрлі берілуінде, біздіңше, екі түрлі себеп бар: бірі – осы жаңа ұғым атауларының әлі қалыптасып болмауы, бұл – іздену процесін көрсетеді, екіншісі – сол ұғымдардың Қазақстанның кең-байтақ даласының әр өлкесінде әртүрлі аталуының хатқа түсуі. Бүгінгі ғылым үшін мұның екеуі де құнды материал болып табылады.

2. Өңгіме болып отырған екі тілдік сөздіктерде ислам дініне қатысты ұғымдарды кемде-кем ұсыну бағыты байқалады. Оның орнына миссионерлік қоғам тарапынан шығарылған сөздіктерде әдейі «Бог» деген тарау беріліп, онда христиан дініне қатысты ұғымдар атауын көрсетуге ұмтылушылық бар. Бірақ баса көрсететін бір сипат – бұл сөздіктерде қазақ тілінен араб-парсы сөздерін аластату ниеті де және, керісінше, бұл тілдерді жаңа сөз жасаудағы көз етіп ұстау бағыты да жоқ. Бұларда қазақ тілінде ертеден қолданылып келе жатқан арабизмдер өзгертілмей, толық берілген.

3. Қазақ қоғамы өміріне жаңадан еніп жатқан құбылыстар мен ұғымдардың атауын жасауда өткен ғасырдың өзінде-ақ қазақ тілі өз мүмкіндігіне иек артқаны осы сөздіктерден білінеді. Мысалы, аренда – *өсім*, банкир – *сүтхор*, *өсімші*, работник – *жұмыскер*, *малай*, слуга – *төлеңгіт*, станция – *қызыл үй*, *бекет*, темница – *қараңғы үй*, хирург – *сынықшы*, художник – *ұста*, *жамаушы*, будка полицейского – *қарауылыш үй*,

компания – *ортақ*, железная дорога, вагон, локомотив – *от арба*, пароход – *от қайық*, столетие – *жүз жыл*, подорожная – *бедерлі қағаз*, баллотировка – *тас салу* т.б.

Революцияға дейінгі сөздіктердің бірқатарында түсіндірмелік сипат бар. Әсіресе Ильминскийдің, Будаговтың, Радловтың сөздіктерінде кейбір қазақ сөздерінің түсіндірмесі не этнографиялық, не лингвистикалық, не филологиялық мәліметтер болып келеді. Мысалы, Н.И.Ильминский *шақыру* деген сөзді тек «звать», «кликать» деп білдіріп қоймайды, осы тұста қазақтардың әр малды әр жағдайда қалай шақыратынын да көрсетеді. *Үй* сөзі де кішігірім этнографиялық этюд ретінде келген. Мұнда қазақтың киіз үйінің барша бөлік, жабдықтарының атаулары суреттеме жолмен толық түсіндірілген. Онымен де тынбай, автор *іргеден шығарып жіберу* («енші бермей қуып жіберу») сияқты тұрақты тіркестің де беретін мағынасын көрсетеді.

Бұл іспеттес материалдар, бір жағынан, сол кездегі қауымға қазақ халқын, оның тұрмыс күйін, шаруашылығы мен мәдениетін таныстырғандығы үшін құнды болса, екінші жағынан, кейбір көне немесе жергілікті сөздердің мән-мағынасын ашып беретіндігі үшін бағалы.

4. XIX мен XX ғасырдың бас кезінде шыққан екі тілдік сөздіктер қазақ тілінің лексикалық құрылымының сол кездегі қабаттарын көрсетеді. Бұл кезеңдегі қазақ тіліндегі кірме сөздердің үлкен бір тобы – орыс сөздері. Орыс халқымен әр алуан саладағы қарым-қатынастар арқылы келген жаңа ұғым атауларының бірқатарын аудармай, орысша алу бағыты көзге түседі, Мысалы 1893, 1911 жылғы «Шағын орысша-қазақша сөздіктерде» мынадай орыс сөздері орын алған: *аршын, аглөп* (оглобли), *бет* (печь), *бөрене, булка, бөшке, вилка, гармун, грифель, горчица, гір/кір* (гиря), *десте, землянке, капуста, картошке, карта, көзір, қарандаш, кінеге, кірауат, минут, линейка, лот, патнос, содия, стул, ыскамия, іскірт, салом, скрипка, секунт, тетрат, труба, шот, шкаф, шарф, шайнек, шілия, шетпертек*. Бұдан әсіресе оқу құрал-жабдықтарына, үй-тұрмыс бұйымдарына, азық-түлік түрлеріне қатысты сөздерді орысша күйінде қабылдау принципі байқалады. Осы күнгі *газет, на-*

град, минут, секунд, почта, шот, жәмшік, магазин, доктор, штат сияқты орыс сөздері қазақ тілінде қолданылу тарихын өткен ғасырлардан бастағаны осы сөздіктерден көрінеді. Қазірде орныкпаған *боблық* – публикация, *земтемір* – землемер, *кінеге* – книга, *мүлиеншік* – миллионер, *кірен* – граница, *задетка* – задаток, *көкпараз* – купорос, *мұнанай* – меновой двор сияқты сөздердің қазақ тілінде бір кезде қолданылғандығын да жоғарыдағы сөздіктер білдіреді.

5. Біздің байқауымызша, бұрынғы екі тілдік сөздік авторлары тек регистраторлық емес, ішінара шығармашылық қызмет те атқарған тәрізді. Бұған бірінші дәлел – бұл авторлар әсіресе жаңа ұғымдардың атауларын беруге ұмтылады, ол үшін кейбір жасанды жаңа сөздерді ұсынады. Мысалы, мектепте болатын *дежурный*-ды *кезу/кезі* деп береді (қазірде *кезекші*), *ученый* дегенді *оқымыс*, *сочинитель*, автор – *кінеге жазушы*, *шығарушы*, товарищество – *ептестік*, *құрама* – совет, собрание людей. Екінші факт – түбірлес сөздерді мағынасына қарап айырып жіктеу әрекеті байқалады. Мысалы, 1897 жылғы сөздікте *жиналыс* – собрание, вообще съезд, *жиын* – собрание народа (по случаю поминок), *бастық* – начальник, *басшы* – вожак, *білік*, *білім* – знание, *білімдік* – премудрость, *өнербет* – искусный, *өнерші(л)* – ремесленник, *нажағай* – зарница, *найзағай* – молния. Бұлар көп емес, өте аз. Дегенмен сол аздың өзі – қазақ тілі лексикалық құрамының даму процесін танытатын фактілердің бірі.

6. Екі тілдік сөздіктерден қазірде қолданылмайтын немесе жергілікті ерекшелік ретінде табылатын бірқатар сөздер мен тіркестердің мағынасын біле аламыз. Ал кейбіреулерінің өткен ғасырларда қазіргіден өзгеше ұтымды білдіргенін де осы сөздіктерден көруге болады. Мысалы, бір ғана А. Старческийдің сөздігінде: *«айбана* – наказание за воровство, когда изобличенный в воровстве возвращает трижды девять за украденное; *аудандау* – подготовить дело настолько, что немного остается докончить; *жазушы* – писец, гражданский чиновник; *жарылғас* – высочайшая награда; *жортуыл* – предполагаемая добыча; *кәмбе* – зарытое имущество (при перекочевке с зимовок некоторые вещи зарываются); *құлақ*, *сүйінші* – вознаграждение до-

казчика; *сара қайсақ* (сарказак) – степные казахи, так называют себя сами киргизы; *сасығыт* – поймавший вора с поличным имеет право отобрать от него все, кроме рубахи с подштанником. Эта добыча называется *сасығыт*. Он должен представить вора к бию. Если вор убежит, то не имеет право на сасығыт, не может требовать сүйінші, если докажет на вора, если же нет, то подвергается ответственности сам; *шоқынышық* – новокрещенный.

7. Әңгіме етіп отырған сөздіктердің барлығына тән ортақ белгінің бірі – оларда қазақ тілінің сөз байлығын реттеуші, нормалаушы сипатының болмауы. Әдетте, лексикографияның, әсіресе қазіргі әр алуан сөздіктердің басты міндетінің бірі – әдеби тіл нормаларын беркітіп, жалпы тіл мәдениетін көтеруге көмектесу екендігі белгілі. Ол үшін сөздікке енетін реестр сөздер мен тіркестер сұрыпталып, таңдалып алынады. Көрсетілген лексикографиялық еңбектерде бұл принцип жоқ. Іріктеу жоқ, қолға түскен материалды енгізу бар. Егер кейбіреулерінде біраз сөздер бірдей түсіп отырса, ол сол сөздерді тұрақтандыру, нормаға айналдыру мақсатымен болған іс-әрекет емес, бірінің материалын келесісі пайдаланғандық қана. Тілдің сөздік байлығын ортақ әдеби нормаға келтіру мақсаты көзделінбегендіктен, бұл сөздіктерде не стильдік, не өзге көрсеткіш-белгілер жоқ. Мысалы, сөз диалектизм бе, қарапайым ауызекі сөйлеу тіліне тән ғана элемент пе, мағынасы күңгірт көне сөз бе, енді қолданыла бастаған жаңа сөз бе – бұлардың ешқайсысы көрсетілмеген. Сондықтан Ташкентте шыққан сөздіктер де (Воскресенскийдің, Букиннің сөздіктерінде) оңтүстік қазақтарына тән жергілікті сөздерді былай қойғанда, өзбек, парсы әдеби тілдерінің әсерімен сөздікке енгізілген *масхарабас* (актер), *кәтте орыс мулласы* (архиерей), *хикаят* (басни), *наху* (грамматика), *басмахана* (типография) сияқты сөздер кездеседі. Ал Орынборда шыққан сөздіктерде де қазақтың бірер өлкесіне тән *алғырт-салғырт*, *ебсек* (действие), *ересе* (мальчик лет 14), *күмәнді* (беременная), *ырабат* (хозяйственное заведение), *бітегене* (немного), *шарқат* (красная шелковая шаль), *шаңғыл* (винтовка), *шілеңгер* (мастер), *атқышыл* (стрелок) тәрізді сөздердің орын

алуы – бұл сөздіктердің нормалаушы емес, регистрациялаушы сипатынан деп табу керек.

Нормалаушы сипат болмағандықтан, кейбір ұғым атаулары әр сөздікте әртүрлі берілген. Мысалы: *компанион* сөзін 1897 жылғы қазақша-орысша сөздік *әмектес* деп берсе, 1883 жылғы Букин сөздігі *ортақ* деп береді; *лакей* – бір сөздікте *қызметші, шоры*, екіншісінде – *төлеңгіт, земледелец* – 1893 жылғыда *жер жыртушы*, 1883 жылғыда *диқан, егінші* т.т. Әсіресе мұндай жарыспалылық қазақ даласына жаңа келген әр алуан әлеуметтік, мәдени құбылыстар мен зат атауларында көбірек ұшырасады. Сөз жоқ, бұл жерде сөздіктерді айыптауға әсте болмайды. Бұл сөздіктер үшін қазақ әдеби тілі нормаларын орнықтырып, заңдастырушы рөл атқаратын шақ ол кезде әлі тумаған-ды. Олардың барды барша тіркеп отырған қызметінің өзі – сол кездегі қазақ тілінің күй-қалпы (статикасы) үшін тарихи құбылыс.

8. XIX ғасырда шыққан сөздіктерде қазақ тілінің аса бай фразеологиясы жүйелі түрде берілмегенімен, оның үлгілері, кейбір сипатты түрлері орын алды. Бұл салада әсіресе салыстырма сөздіктер мен Ильминский сөздігі көзге түседі. Мысалы, Радлов сөздігінде *жол* деген сөзтізбеде: *ұлы жол, жол сайлады, жол бастады, жол берді, жол салды, жолдан қайтты, жол түсті, жол болсын, ауыр жол, жол тапты, жол аяқ, жол көрген кісі, айтқаның жол, жолы бар, жолы үлкен, жолы қара* деген тіркестер түсіндірілген. Әсіресе сөзтізбе қатысқан мақал-мәтелдерді қамту ниеті айтарлықтай. Радлов сөздігінің тек **ж** әрпінен басталатын сөздер аясында 27 мақал-мәтел қамтылған.

XIX ғасырдың II жартысында қазақ тіліне қатысты лексикологиялық ізденістер тек сөздіктер жасау тұсында емес, өзге сәттерде де орын алды. Қазақ халқының тарихы, этнографиясы, мәдениеті, әлеуметтік-экономикалық тұрмысы, поэзиясы туралы жазылған мақалалар мен кітаптарда жүздеген қазақ сөздері келтіріліп, олардың мағынасы түсіндірілді, кейбіреулерінің этимологиясы ашылды. Әсіресе этнографияға қатысты атаулар мен тіркестер, аң-құстардың, ауру-індеттердің атаулары, музыка аспаптары мен ойын аттары қазақ даласы туралы сол

тұста жазылған кітаптарда, мақалаларда, баспасөз беттерінде орыс, қазақ тілдеріндегі материалдарда едәуір кездеседі. Мысалы, Ш.Уәлиханов «қазақ халқының Геродоты» деп атаған А.И.Левшиннің (1799-1879) ең алғашқы қолжазбаларынан (Вестник Европы. - 1820. - Ч. 114) бастап, әйгілі «Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей» (СПб., 1832) деген үш томдық еңбегінде қыруар қазақ сөзі қамтылып, олардың мән- мағыналары түсіндіріледі. А.Е.Алекторовтың «Народная литература киргизов» (Астраханский вестник. - 1893, 1177) деген мақаласында *батыр, бархан, кереге, келін, би, қымыз, жылқы, жігіт, домбыра, төре, қурай, сандуғаш, қаймақ, қатық, ер, сайлау, барымта, ұран, той, ілу, жеңге, сәукеле, беташар, икулан (?), зекетші, байғұс, қобыз, ақын, серкер* т.т. ондаған қазақ сөздері келтіріліп, мағыналары ашылған, кейбіреулерінің орысша баламасы берілген.

Біздің байқауымызша, қазақ лексикасында ертерек кезден терминдік сипатқа ие болған және сол терминдік мәнде күні бүгінге келіп ұласқан сөздер – заң-сот (юриспруденция) саласындағы сөздер. Қазіргі заң-сот істеріне қатысты *жаза, айыптау, қылмыс, ақықтау, куә, куәгер* т.т. сияқты сөздер бұдан ең кемі екі-үш ғасыр бұрын да осы күнгі мәнде қолданылғанын байқаймыз. Қазақтың әдет-ғұрып заңының («Обычное право казахов») ауызша қалыптасқан «статьялары» өткен ғасырдың басынан бастап жиналып, олар жөнінде орыс тілінде мағлұматтар берілген. 1824 жылғы жиналған «Материалы по казахскому обычному праву и положения на них Омского временного комитета» дегеннің ішінде және 1846 ж. Орынбор шекара комиссиясының чиновниктері жинаған материалдарда, Григорьев, Валлюзектердің қатысуымен д'Андре жинап бастырған қазақтың әдет-ғұрып заңдарында ондаған қазақша термин қамтылып, мағыналары ашылған.

Бұл фактілерді тіл тарихын танудағы құндылығы – олардың едәуірі сол өткен ғасырлардағы қазақ тілінің сөз байлығын, лексикалық ресурстарын танытады, бұл күнде ұмыт болған көне элементтердің сырын ашады.

Сөйтіп, XIX ғасырдың II жартысында едәуір жанданған қазақ лексикографиясы болды. Ол нормативтік мақсат көздей

жүргізілмесе де, қазақтың сол тұстағы және одан бұрынғы дәуірлердегі сөздік құрамын есепке алып тізіп, хатқа түсірді, оның тақырыптық топтарын көрсетті, жаңа-көне сөздердің берген мағынасын танытты. Әрине, бұларды қазақтың көркем әдебиет қайраткерлері пайдаланып, кәдеге асырмағанымен, олар орыс тілінен аударма ісінде, мерзімді баспасөз бен ресми іс-қағаздары тілінде жәрдемін тигізгені сөзсіз. Сөйтіп, едәуір дамыған лексикографиялық жұмыстар өз кезеңінде қазақ тілінің әрі қарайғы әлеуметтік қызметіне септігін тигізіп, оның дамуына үлес қосты.

§ 2. Жазу (графика) және емле мәселелері

Қазақ халқы сан ғасыр бойы араб жазуын пайдаланып келді. Бұл жазу халықтың рухани-мәдени мұқтажын белгілі бір дәрежеде өтеуге де, түркі халықтарына тән әдеби мұраларды оқып-білуге де, өзге туысқан халықтармен қарым-қатынас жасауларына да, ең негізгісі – сауаттарын ашып, хат тануға, мұсылманша ғылым-біліммен танысуға да әбден жарап келді. Соған қарамастан, XIX ғасырдың II жартысында қазақ мәдениетінде жазу (графика) проблемасы көтерілді. Араб жазуынан өзге жазуды – орыс графикасын пайдалану идеясы пайда болды.

Қазақтар үшін орыс жазуын қабылдау идеясы орыстар тарапынан бұдан көп бұрын айтылған болатын. Этнограф Е.Масановтың ізденістеріне қарағанда, XVIII ғасырдың II жартысында (1768 жылы) Ресей үкіметі мен академиясы тарапынан қазақ даласына Екінші академиялық экспедиция ұйымдастырылады, ол қазақ жерінің географиялық жағдайын зерттеп, қазақ халқының этнографиясымен танысу мақсатын көздейді. Тұңғыш рет қазақ тілін танып-біліп, орысша-қазақша сөздік жасау әрекетін бастаған осы экспедиция болатын. Мұның инициаторы, сірә, Ресей Ғылым академиясының рұқсатымен Петербург академиялық гимназиясының инспекторы Г.Л.Бакмейстер болса керек. Оған Өскемен қамалынан қазақ тіліне қатысты материалдарды беріп тұрғандардың бірі генерал-майор Скалон деген болды. Тұңғыш орысша-қазақша шағын сөздіктердің бірінің құрастырушысы да – осы кісі болатын. Осы сөздіктің ба-

сында Скалон қазақтар үшін орыс графикасымен азбука-әліппе тұрғызып, өзге де кітаптар жазуға болмас па еді дегенді 1774 жылы айтқан екен²¹³. Бұл әрекет, әрине, ол кезде жүзеге асқан жоқ. Дегенмен идеяның ұрығы себілді. Ол ұрық 100 жылдай өткен соң көктей бастады: қазақ жазуы үшін орыс графикасын іс жүзінде пайдалану әрекеті басталды. Ең бірінші болып орыс графикасын миссионерлік пиғылдағы Н.И.Ильминский пайдаланды. Оның 1861 жылы шыққан «Начальное руководство к изучению киргизского наречия» деген кітабы орыс әріптерімен басылды. Осыдан бастап қазақтарға арналған бірнеше кітап орыс графикасымен жарияланды. Ы.Алтынсарин өзінің «Қырғыз-қазақ хрестоматиясын» орыс әріптерімен шығарды. В.А.Васильевтің «Образцы киргизской народной словесности» (Вып. I. Киргизские сказки. - Оренбург, 1898) деген кітабы көпшілікке арналған жартылай ғылыми кітапшалар және христиан дінінің миссионерлік мақсат көздеген кітаптары да орыс жазуын пайдаланды.

А.В.Старчевский де өз сөздіктерінде орыс әріптерін пайдаланды. 1893, 1897, 1899, 1909, 1910, 1911 жылдары шыққан орысша-қазақша және қазақша-орысша сөздіктер мен И.Лаптевтің (1900) сөздіктері орыс әріптерімен жарық көрді.

Қазақ жазуы үшін араб таңбаларынан гөрі орыс (славян) жазуының таңбалары қолайлырақ деп табудың бірнеше мотивтері болды: 1) араб жазуы түркі тілдерінің, оның ішінде қазақ тілінің, фонематикалық жүйесін дұрыс көрсете алмайтындығы – арабша дауысты дыбыс таңбаларының өте аздығы; 2) сол кездегі оқыту әдісімен арабша хат танытудың өте ұзақ уақытқа созылатындығы; 3) орыс графикасын қазақ тілінің фонетикасына сәйкестендірудің әлдеқайда оңай екендігі; 4) орыс жазуы орыс халқының мәдениетімен танысуға жәрдемдесетіндігі т.т. Бұл уәждемелердің астарында, сөз жоқ, Ресейдің қазақ жерін түпкілікті отарлап, қазақ халқының мәдени-рухани даму бағытын орысшылдыққа бұру саясаты тұрды. Бұл саясат Ыбырай Алтынсарин сияқты тұңғыш ағартушыларды да өзіне бағындырды. Бұл жөнінде Ы.Алтынсариннің өзі бы-

²¹³ Масанов А.Э. Очерк истории этнографического изучения казахского народа в СССР. - Алма-Ата, 1966. - С. 74.

лай деп жазады: «...Жалпы білім беретін кітаптардың Азия халықтарының ешбірінде жоқ екенін еске алып, біз мұндай жетекші оқу құралдарын жақын жердегі орыс тілінен іздеуге мәжбүр болдық, сондықтан бұл шығарғалы отырған кітабымыз көздеген мақсатына сәйкес болып, орыстың ғылыми және жалпы пайдалы кітаптарына тікелей жол салып беруі үшін және сол орыс кітаптарына мағынасы жағынан да, әрпі жағынан да қайшы келмеуін көздеп, біз осы кітабымызды орыс әрпімен бастырғанды қолайлы деп таптық»²¹⁴.

Бұл саясаттың екінші ұшы қазақтар арасында XIX ғасырда етек жая бастаған татар тілінен (сондай-ақ жалпы «түркіден») қазақ тілін орыс жазуын қолдану арқылу алшақтату әрекетіне барып тіреледі. Мүмкін, бұл арада қазақ халқының өз тілін дербес жазба тіл ретінде айырып жұмсау ниеті де көзделген болар. Оған Ы.Алтынсарин, В.В.Радлов, А.В.Васильев, А.Е.Алехторов, О.Әлжанов, Т.Т.Тихоновтардың айтқан пікірлері дәлел болды²¹⁵. Бірақ миссионерлік, ұлы державалық мүлде де басым болды, бұған христиан дінін уағыздайтын кітаптардың орыс әрпімен шығуы, Н.И.Ильминскийдің кейбір хаттарындағы пікірлер – дәлел²¹⁶.

Үшіншіден, орыс жазуы арқылы орыс мәдениетін, білім-ғылымын жақын тани түсу, тілін білу сияқты адал ниет те орын алды, өйткені сол кездегі Ы.Алтынсарин, Ш.Уәлиханов, А.Құнанбаев тәрізді озат ойлы қазақ қайраткерлері өз халқының тарихи тағдыры, болашағы орыстың демократиялық-прогресшіл мәдениетімен тығыз байланысты болатынын жақсы түсінді.

Сөз болып отырған кезеңде жазу мәселесі – әлеуметтік мән алған проблеманың бірі болды. Қолданылып отырған жазудың

²¹⁴ *Алтынсарин Ы.* Таңдамалы шығармалар. - Алматы, 1955. - 71-б.

²¹⁵ *Алтынсарин Ы.* Письмо к Н.И. Ильминскому от 12. IX. 1882 г., *Радлов В.В.* Образцы народной литературы тюркских племен, живущих в Южной Сибири и Дзунгарской степи. - Ч. III. Киргизское наречие. - СПб., 1870. - С. XVII; *Васильев А.В.* Материалы к характеристике взаимных отношений татар и киргизов. - Оренбург, 1898; Рын-Песковский (А.А. лекторов) Мысли вслух // Тургайская газета. - №25; *Григорьев Е.* О передаче звуков киргизского языка буквами русского алфавита // Учение записки Казанского университета. - Вып. II. - 1882; *Отынышы Әлжанов* Қазақтарға пайдалы кітаптар // Дала уалаятының газеті. - 1894. - №39.

²¹⁶ *Ильминский Н.И.* Из переписки по вопросу о применении русского алфавита к инородческим языкам. - Казань, 1883.

(араб графикасының) қазақ тілі үшін қолайсыздығы, онымен сауат ашудың қиындығы баспасөз бетінде де көтерілді. Р.Дүйсембаев, Д.Сұлтанғазин, М.Көпеев сияқты қазақ зиялылары мәселе көтеріп, араб алфавитінде қазақ дауыстыларын түгел білдіретін таңбалардың жоқтығын, кейбір әріптердің қазақ фонетикасына сай келмейтіндігін, яғни артық және жетіспейтін таңбалардың бар екендігін, сондықтан бұл жазуды қазақ тіліне икемдеу қажет, жоқ таңбаларды қосып, артықтарын алып тастау сияқты жұмыстар жүргізу керек деген ұсыныстар айтты²¹⁷.

Бұл – қазақ жазуы үшін қолайлы графика таңдау жөніндегі екінші түрлі пікір болды, ол араб жазуын икемдеу идеясын ұсынды. Кейін бұл идеяны XX ғасырдың басында Ахмет Байтұрсынов жүзеге асырды. Орыс графикасымен бірнеше кітап, сөздіктер шыққанмен, бұл үкімет тарапынан ресми түрде қабылданған жазу болмады²¹⁸, сондықтан бұл да қазақ тіліне лайықталып түзілген ұлттық алфавит түрінде қолданылмады. Әр кітап әркімге белгілерді пайдаланды. Жалпы орыс графикасын қазақ жазуында екі түрлі сипатта қолданды: біреулер (мысалы, Ыбырай, Ильминский, Лютштер) орыс алфавитін өзгеріссіз қолданды, қазақ тіліне тән дыбыстар орыс әріптерімен берілді, екінші тобы (миссионерлік кітаптар, 1897 жылғы календарь т.т.) қазақтың кейбір арнайы дыбыстарын білдіретін қосымша таңбалар енгізді: **ә** (ә үшін), **ө/ө/, ү/ү/, н'** (н әрпінің оң жақ шекесіне кішкене сызықша қойылды).

Қазақтар үшін қолданған жаңа жазудың мұндай ала-құдалығы қолайсыздық тудыратыны, қазақ сөздерін фонетикалық тұрғыдан дұрыс тануға кеселдік келтіретіні сол кездің өзінде-ақ әңгіме болды. Мысалы, В.Григорьев Н.И.Ильминскийдің жазуының ыңғайсыз жағын көрсетіп, өз таңбаларын ұсынды²¹⁹. П.М.Мелиоранский Г.Лютштің транскрипциясын сынады, оның қазақ тілінің дыбыстық сыпатына сай еместігін айт-

²¹⁷ Дүйсембаев Р. Харіп турасының сөзі // Дала уалаятының газеті. - 1897. - №10; Сұлтанғазин Д. Қазақ сөзін қалайша жазу турасы // Сонда, 1899. - №22, 23.

²¹⁸ Ол жөнінде толығырақ біздің қазақ тілінің революциядан бұрынғы кезеңде зерттелуіне арналған мақаламыздан танысуға болады: Сыздыкова Р. Изучение казахского языка в дооктябрьский период // Развитие казахского советского языкознания. - Алма-Ата, 1980. - С. 3.

²¹⁹ Григорьев В. В передаче звуков киргизского языка буквами русского алфавита // Учение записки Казанского университета. - Вып. II. - 1862.

ты.²²⁰ Бірақ мәселе осыдан арыға бармады, шешілмеді. Оған, бір жағынан, қазақ жазуы үшін орыс алфавитінің ресми түрде қабылданбағандығы себеп болса, екіншіден, қазақтың ұлттық оқу-ағарту, білім-ғылым мәселелерімен шұғылданатын ғылыми не ресми мекеме, ғылыми-зерттеу институты, университет кафедралары сияқты орталықтардың жоқтығы болды. Қазақ жазуын (қай графикада болса да), жазу сауаттылығын (емле, пунктуация ережелерін) реттеу ісі ешбір ғылым-білім орындарына не жеке адамдарға ешкімнің тарапынан жүктелмеді, оған қажет алғышарттар әлі жоқ болатын.

Бұл кезеңде тек графика емес, қазақша сауатты жазу мәселесі де қозғалды. Оның ішінде орыс тілінен көптеп еніп жатқан сөздерді түпнұсқаға жуықтатып жазу ұсынысы қойылды. Мысалы, Д.Сұлтанғазин *жандарал, жанарал, генерал* болып айтылып-жазылып жүрген варианттардың соңғысын жазу керек, өйткені қазақтар үшін ол да түсінікті дейді («Дала уалаяты газетінің» 1894 жылғы 27-нөмірінде жарияланған, жоғарыда көрсетілген мақаласында). Орыс графикасымен шыққан кітаптар русизмдердің бұрыннан ауызекі сөйлеу тілінде өзгеріп қалыптасқандарынан басқа жаңадан еніп жатқандарын орысша тұлғасында жазған. Бірақ бұл да – көтерілгенмен, түбегейлі шешілмей қалған мәселелердің бірі болды, әр кітапта, әр басылымда орыс сөздері әрқилы жазылды.

Араб-парсы тілдерінен енген сөздердің жазылуы жайында да сөз болып отырды. Олардың халық тіліне сіңгендерін түпнұсқаға жуықтатпай жазу, қалғандарын өзгертпей жазу принципін қолдаған пікірлер айтылды (Рамазанұғлы Мухамедзекір Зайсаннан хат //Дала уалаятының газеті. - 1890. - С.23; Д.Сұлтанғазин Біздің қазақ тілі турасында бес-алты ауыз сөз // Сонда, 1890. - № 6 және осы автордың «Қазақ тілінше жазу турадан» деген мақаласы. – Сонда, 1896. - 31-б. т.б.).

Сауатты жазуға қатысты көтерілген екінші мәселе – тыныс белгілерін пайдалану жайында болды. ХІХ ғасырдың екінші жартысында баяғыша араб жазуы пунктуация дегенді көп білмейтін. Қазақ жазбалары да осы тәртіптен шыға алма-

²²⁰ Мелиоранский П.М. Краткая грамматика казак- киргизского языка. - Ч. I. - СПб., 1894. - С. 5.

ды. Бірақ заман ыңғайына сай жазба дүниелердің неғұрлым көпшілікке түсінікті, сауатты, мәдениетті болуын талап ету – занды құбылыс. Сондықтан қазақтардың өздері араб жазуымен берілген мәтіндерде әртүрлі тыныс белгілері қолданылуы керек деген пікірлер білдіре бастайды. Бұл мәселеге алдымен мән берген – «Дала уалаяты газеті» болды. Ол 1896 жылғы 41-47 нөмірлерінде қазақ жазуына тыныс белгілерін қолдану туралы хабарлама (ереже) жариялады. Бірақ бұл да – тек бастама, ізгі ниет сипатында болды, ешбір ресми орын бұл ережелерді қолдануға ешкімді міндеттемеді. Сондықтан да арабша шыққан қазақ жазбаларында сөйлем жіктерін ажыратып, жұлдызша, сызықша сияқты белгілермен газеттердің кейінгі жылдардағы нөмірлерінде қолданылған тыныс белгілері болмаса, бұл ережелер жүйелі түрде қолданылмады.

Сөйтіп, қазақ халқының ұлттық жазу жасау және жазу мәдениетін көтеру сияқты іс-әрекеттері XIX ғасырдың II жартысында басталып, қазіргі біздің тіл, жазу тәжірибемізге ұласты деп айтуға әбден болады.

§3. Қазақ тілінің зерттелуі және оның әлеуметтік қызметі жөніндегі пікірлер

Бұл кітапты пайдаланушылардың назарын қазақ тілінің фонетикалық жүйесі мен грамматикалық құрылысының XIX ғасырда зерттелу жайы арнайы сөз етілген мақалаға аудартып (сілтеп), бұл процесте П.М.Мелиоранский, Н.И.Ильминский, В.В.Радлов, А.Е.Алекторов, В.В.Катаринский, Н.Ф.Катанов сияқты орыс ғалымдарының және Ы.Алтынсариннің еңбектерін атаймыз. Бұл жұмыстар негізінде практикалық мақсатпен («Киргиз наречиясымен таныстыру немесе шығыс тілдерін оқып-үйренуде салыстыру үшін» т.б.) жүргізілді.

XIX ғасырдың II жартысындағы қазақ тілін зерттеу орыс тілінде жүрді. Сондықтан бұл ғылым саласының ұлттық терминологиясы әлі жоқ еді, өйткені қазақ тілі грамматикасы жеке пән ретінде мектеп-медреселерде өтілмейтін. Дегенмен осы кезеңде қазақ тілін танып-білуге Ресей Ғылым академиясы мен Петербург, Қазан университеттері тарапынан назар аударылып,

қазақ тілінің құрылымын баяндау, өзге түркі тілдерімен салыстыру сияқты жұмыстардың жүргізілуі, біріншіден, қазақ тілін өз алдына дербес ұлттық тіл екенін танытты, екіншіден, қазақ тіл білімі деген ғылым саласының іргетасын қалау қажеттігін ұсынды. Бұл «қажеттікті» жүзеге асырған XX ғасырдың алғашқы онжылдықтарында ана тілі үшін саналы қызмет еткен Ахмет Байтұрсынов болғаны мәлім.

Қазақ тілінің құрылымдық жағынан дамуы жайында арнайы зерттеу жұмыстарын жүргізу, пікір алысу дегендер болған жоқ. Ал оның әлеуметтік қызметіне бұл кезеңде үлкен назар аударылды. Дәлірек айтсақ, «жазба тілдің нормалары қазақтың халықтық тіліне негізделуі қажет пе әлде санғасырлық дәстүрі бар түркілік («кітаби») болуы қажет пе?» деген әлеуметтік және саяси мәні бар проблема туды. Бұл орайда мәселе көтергендер қазақтың демократ ойшылдары, ұлттық интеллигенцияның озық ойлы өкілдері болды. Сонымен қатар кейбір орыс ғалымдары мен ағартушылары да бұл проблемаға мойын бұрды.

Проблеманың көтерілуіне ұлттық жазба әдебиеттің әр алуан жанрда дами бастағаны себеп болды. Оның өзінде де осы дүниелер тіліне түркі халықтарының жазба дәстүрі мен татар жазба тілінің элементтері араласу фактісі қазақтың ұлттық әдеби тілі нормалары жайында пікірлер айтқызып, кей сәттерде дискуссия-талас туғызды.

Ең алдымен, осы кезеңде қазақ даласына таралған әр алуан мазмұндағы, әртүрлі жанрдағы жазба дүниелердің: қиссалардың, Ясауи, Бақырғани хикметтері сияқты кітаптардың, кеңсе іс-қағаздарының тілінде араб, парсы сөздерінің молынан араласуы, морфологиялық тұлғалар мен ішінара синтаксистік амалдардың шағатайша не татарша болып келуі, араб әрпімен жазылған мәтіндердің орфографияда «түркілік» дәстүрді сақтауы елендетті. Оның үстіне қазақтар арасындағы оқу-ағарту ісі мен кітап бастыру ісінің (молдалардан бастап кітап шығарушыларға дейін) татарлардың қолында болғандығы да екі түрлі мазасыздық туғызды: бірі – осы арқылы қазақтардың мәдени-рухани дүниесінде татар мәдениеті мен тілінің бел алу қаупі, екіншіден, орыс билеушілерінің барлық түркі халықтарына ортақ тіл ретінде орын теуіп кете ме деген қаупі.

Дегенмен қайткенде де қазақ халқының әрі қарайғы мәдени дүниесіне халықтың өз тілі, ұлттық тілі қызмет етуі керек деген идея туады. Бұл идеяны сол кездегі тұңғыш қазақ баспасөзі де ұстанады.

Бұл келтірілген пікірлердің барлығы қазақ жазба тілінің ұлттық тіл негізінде дамуы қажеттігі және оның фонетикалық, лексикалық, грамматикалық, орфографиялық заңдылықтарын реттеп, нормаға түсіру, яғни көпшілікке ортақ дағдыға айналдыру керек екендігі туралы әлеуметтік пікір болғанын көрсетеді. Бұл пікірдің белгілі бір салмақ алып, өз жемісін көрсеткені және байқалады: қазақ халқының мәдени-рухани өмірінде әрі қарай халықтық тіл негізінде дамыған ұлттық жазба тілі бел алды, ол өзінің негізгі заңдылықтарын реттей, дамыта келіп, қазіргі тілімізге ұласты.

МАЗМҰНЫ

Автордан	3
----------------	---

КІРІСПЕ ТАРАУ

§ 1. Әдеби тіл туралы ұғым. Қазақ әдеби тілі жайындағы пікірлер	7
§ 2. Қазақ әдеби тілінің даму барысын дәуірлеу	20
§ 3. Қазақ әдеби тілінің функционалдық стильдерге тарамдалуы	27

I ТАРАУ

Қазақ әдеби тілінің қайнар көздері

§ 1. Халықтың ауызекі сөйлеу тілі – қазақ әдеби тілінің негізі	31
§ 2. Қазақтың ауыз әдебиетінің тілі – қазақ әдеби тілінің басты арналарының бірі	36
§ 3. Орхон-Енисей ескерткіштерінің тілі – қазақтың ауызша және жазба әдеби тілдерінің бір арнасы	46
§ 4. Ортағасырлық түркі ескерткіштерінің тілі – қазақ әдеби тілінің қайнар көздерінің бірі	50

II ТАРАУ

XV-XVII ғасырлардағы қазақ әдеби тілі

§ 1. XV-XVII ғасырлардағы қазақ қауымына қызмет еткен тілдің сипаттары	68
§ 2. XV-XVII ғасырлардағы қазақтың ауызша дамыған төл әдебиетінің нұсқалары және олардың тілін зерттеудегі қиындықтар	71
§ 3. XV-XVII ғасырлардағы қазақ әдеби тілі	82
§ 4. XV-XVII ғасырлардағы ауызша әдеби тілдің лексикалық сипаты	84
§ 5. Сөздік қазынаның нормалану дәрежесі	89
§ 6. XV-XVII ғасырлардағы әдеби тіл лексикасындағы көне сөздер	93
§ 7. XV-XVII ғасырлардағы ауызша әдеби тілдің грамматикалық сипаты	100
§ 8. XV-XVII ғасырлардағы қазақ поэзиясының стильдік- тілдік ерекшеліктері	104

III ТАРАУ

XV-XVII ғасырлардағы қазақ жазба тілінің көрінісі117

§ 1. Қадырғали Жалайыридың «Жами ат-тауарих» атты шежіресінің тілі120

§ 2. Шежіре тілінің лексикасы мен фразеологиясы122

IV ТАРАУ

XVIII ғасырдағы қазақ әдеби тілі

§ 1. XVIII ғасырдағы қазақ әдеби тілін сипаттайтын әдебиет үлгілері130

§ 2. XVIII ғасырдағы қазақ әдеби тілі – алдыңғы дәуірлердің жалғасы139

§ 3. Бұхар – жыраулар мектебі тілін жинақтаушы142

§ 4. Ақындар мектебінің дами бастауы және оның әдеби тіл барысындағы рөлі152

§ 5. XVIII ғасырдағы қазақ әдеби тілінің лексикалық сипаты157

§ 6. XVIII ғасырдағы лексикалық құбылмалылық (норма мәселесі)165

§ 7. XVIII ғасырдағы әдеби тілдің грамматикалық сипаты170

§ 8. XVIII ғасырдағы қазақ поэзиясы тіліндегі әдеби-көркемдеуіш тәсілдер174

§ 9. XVIII ғасыр мен XIX ғасырдың I жартысындағы ресми қағаздардың тілі177

V ТАРАУ

XIX ғасырдағы қазақ әдеби тілі

§ 1. XIX ғасырдың 60-70-жылдарына дейінгі қазақ әдеби тілі және оны танытатын үлгілер185

§ 2. XIX ғасырдың I жартысы – алғашқы кезеңдердегі ауызша әдеби тілді синтездеу дәуірі191

§ 3. Тілдің даму барысында жаңа сапалық белгілердің көріне бастауы196

§ 4. Лексика құрамы және ондағы өзгерістер204

§ 5. Қазақ әдеби тілі лексикасына орыс сөздерінің ене бастауы211

§ 6. Кірме сөздердің мол қабаты – араб және парсы сөздері213

§ 7. XIX ғасырдың I жартысындағы қазақ әдеби тілінің грамматикалық сипаты	216
§ 8. Сөз тудыру тәсілдерінің нормалануы	223

VI ТАРАУ

Қазақтың ұлттық жазба әдеби тілі

§ 1. XIX ғасырдың II жартысындағы қоғам өмірі және тіл тәжірибесі	221
§ 2. XIX ғасырдың II жартысында бұрынғы қазақ поэзиясы тілінің одан әрі дамуы	231
§ 3. Көркем әдебиеттің қисса жанры және оның тілі	237
§ 4. Қоғамдың-публицистикалық стильдің пайда болуы	245
§ 5. Қазақша ғылыми-көпшілік стилінің пайда болуы және оың жай-күйі	257
§ 6. Ресми іс-қағаздар стилінің әрі қарай дамуы	265
§ 7. Қазақ тілінде дінге қатысты әдебиеттің тууы және барысы	273
§ 8. Қазақ тілінің эпистолярлық стилі	279
§ 9. Аударма ісінің пайда болуы және оның қазақ әдеби тіліне тигізген әсері	287
§ 10. Қазақтың ұлттық жазба әдеби тілінің қалыптасуы ...	290
§ 11. Ыбырай Алтынсариннің қазақтың ұлттық жазба әдеби тілінің дамуындағы орны мен рөлі	294
§ 12. Абай және қазақтың ұлттық жазба әдеби тілі	300
§ 13. Абай поэзиясының тілі – қазақ әдеби тілінің дамуындағы жаңа белес	303
§ 14. Ұлттық жазба әдеби тілдің лексикалық құрамының толығыуы және нормалануы	322

VII ТАРАУ

XIX ғасырда қазақ тілінің зерттелуі және оның жазуы мен емлесі туралы мәселелер

§ 1. XIX ғасырдың II жартысындағы қазақ лексикографиясы	331
§ 2. Жазу (графика) және емле мәселелері	341
§3 Қазақ тілінің зерттелуі және оның әлеуметтік қызметі жөніндегі пікірлер	346

Рәбиға СЫЗДЫҚОВА

Көптомдық шығармалар жинағы

Үшінші том

ҚАЗАҚ ӘДЕБИ
ТІЛІНІҢ ТАРИХЫ

(XV-XIX ҒАСЫРЛАР)

Редакторы: *Альфия Солтанбекова*

Техникалық редакторы: *Ниязбай Оразымбет*

Корректоры: *Альфия Бөлекбаева*

Компьютерде беттеген: *Жәмила Айдос*

ИБ № 159

Теруге 22.11.2014 ж. берілді. Басуға 08.12.2014 ж. қол қойылды.

Пішімі 84х108^{1/32}. Қаріп түрі «Times New Roman».

Басылымы офсеттік. Шартты баспа табағы 18,4.

Таралымы 2000 дана. Тапсырыс №

ISBN 978-601-7317-91-1

9

7 8 6 0 1 7 3 1 7 9 1 1

«Ел-шежіре» қайырымдылық қоры» қоғамдық қоры.

050009. Алматы қаласы.

Абай даңғ. 143, 413 бөлме

«Полиграфкомбинат» ЖШС

Алматы қ., Мақатаев көшесі, 41